

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

Peer Reviewed And Indexed Journal

ISSN 2349-638x

Impact Factor 7.331

Website :- www.aiirjournal.com

Theme of Special Issue

75th Years of Indian Independence

Aug. 2022 (Special Issue No.111)

Chief Editor

Mr. Pramod P. Tandale

Executive Editor

Mr. Pradip B. Patil

Assistant Professor,
Karmaveer Hire Mahavidyalaya,
Gargoti, Dist- Kolhapur - 416209.

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc.; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

ISSN 2349-638x

Special Issue No.111

Aug.2022

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
1.	Dr. Pralhad Bhaurao Darade	Action Plan for Sustainable Development in Teacher Education	1
2.	Dr. Sagar R. Powar Dr.M. D. Chougule Dr.B. M. Jadhav Mr. Laxman N. Renapure	Role of MSMEs in the Indian Economy after Post-Independence	6
3.	Mr. Gangadhar S. Mali Dr. Gurudatta S. Mhangore	Traits of Bildungsroman in Chitra Banerjee Divakaruni's Oleander Girl	12
4.	Dr. Manisha Vinayak Shirodker	75 years of independence and Kolhati Community	16
5.	Kharade P. R., Chougale U. B., Patil K. N., Desai S. S.	An Overview of Synthesis of Different Bioactive Heterocycles Using Ionic Liquids	22
6.	Mr. Rajesh Martand Meshram	Changing role of Academic Libraries in ICT Environment	26
7.	Chandrakant K. Chavan	Reflection of Social issues in Sadanand Deshmukh's: Baromaas	30
8.	Shrikant Banda Desai	Child Welfare Activities after the Independence of India	33
9.	S. M. Patil	The Progress of Chemistry Research in India: Past, Present and Future	36
10.	Dr. Vijay Jaysing Mane	Azhadi Ka Amrut Mohotsav and the Plight of Katkari Community	42
11.	Mrs. Bindiya S.Rajratna	Changing Role of Educational System	45
12.	Dashrath Narayan Jadhav	The Critical Study of The Role of Parent Child Relation in Perception of Psychological Factors of Students Studying in Secondary Schools of Kolhapur District of Maharashtra State	51

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
13.	Abhijit S. Misal	Historical Background of Accounting	54
14.	Dr. Vinaya V. Rajadhav	Economic Policies and India's Economic Development since Independence	58
15.	Mrs. Jyoti Mohan Jadhav	Reflection of Frustration and Isolation in Muktibodh's Poems	65
16.	Mr. S.D. Rajratna	Violence Against Women in Kishwar Desais' Crime Fiction, Witness the Night After Independence	69
17.	Chandrashekhar R Patil Sanchita M. Dhumal	To study Adsorption Kinetics and Photo degradation of dyes: A Review	72
18.	U. B. Chougale P. R. Kharade V. A. Jagtap K. N. Patil S. R. Dhongade	Synthesis of Indole Derivatives as Promising Anticancer Agent- A Brief Review	76
19.	डॉ. अशोक बळी कांबळे	स्वातंत्र्योत्तर विकास काल में समकालीन हिंदी कहानी का विकास	82
20.	परमेश्वर तुकाराम मासाळ	बदलती शिक्षा व्यवस्था की राह	85
21.	डॉ. संदीप पांडुरंग शिंदे	स्वतंत्रता के बाद हिंदी कविता साहित्य	89
22.	डॉ. संतोष वसंत कोळेकर डॉ. भास्कर भवर	डॉ. अर्जुन चव्हाण जी के निबंध 'जरा याद करो कुर्बानी' में यथार्थ	92
23.	प्रा. अशोक बालू पाटील	स्वातंत्र्योत्तर भारतीय हिंदी गद्य साहित्य का अनुशीलन	96
24.	विद्या आनंदराव जाधव	फांस उपन्यास में चित्रित कृषि व्यवस्था	101
25.	डॉ. रशिद नसरुद्दीन तहसिलदार	आझादी के पंचहत्तर वे अमृतमहोत्सव समारोह के अवसर पर हिंदी साहित्य का बदलता स्वरूप	105
26.	डॉ. शहाजीराव धोंडीराम वारके	भारतीय स्वातंत्र्याच्या अमृतमहोत्सवी वाटचालीत भारताच्या राष्ट्रपतीचे स्थान	108

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
27.	प्रा.प्रदीप बळवंत पाटील	शिक्षण व्यवस्थेचे आधुनिक स्वरूप - डिजिटल शिक्षण	114
28.	डॉ. युवराज देवाळे	स्वातंत्र्योत्तर मराठी कथा : सर्वकष प्रगल्भ वाटचाल	116
29.	प्रा. संजय पाटील डॉ. दिपक नारखेडे	स्वातंत्र्यानंतर भारताच्या लोकसंख्या वाढीचे कल	119
30.	प्रा.डॉ. ए. बी. कांबळे	महात्मा फुले यांचे शेतीविषयक दूरदृष्टी विचार	126
31.	श्री. राहूल आनंदराव चित्रकार	ज्ञानरचनावादी अध्ययनासाठी विद्यार्थ्यांच्या आवश्यक क्षमता, कौशल्ये व भूमिका	129
32.	प्रा. श्रीम. शारदा शामराव पाटील	स्वातंत्र्योत्तर भारतातील स्त्री शिक्षणाची वाटचाल	133
33.	डॉ. दत्ता पाटील	भारतीय साहित्य संदर्भात स्त्री शिक्षण सुधारणा विषयक मराठी नाटक	138
34.	प्रा.डॉ. सुलभा उल्हास पाटील	स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय स्त्रीवादी साहित्याचे स्वरूप	143
35.	प्रविण प्रकाश डांगे	@ ७५ भारतीय बँकिंग व्यवस्था	150
36.	प्रा.डॉ.विक्रमराव नारायणराव पाटील	भारतीय लोकशाहीची 75 वर्षांची वाटचाल आणि आव्हाने	155
37.	प्रा. गौतमी वसंत कांबळे	भारतीय स्वातंत्र्याच्या पंचाहत्तरीतील शेती	160
38.	प्रा.अनिता वसंत मतिवडे	डॉ. नरेंद्र दाभोलकर यांच्या साहित्यातील वैचारिकता	165
39.	डॉ. शशिकांत शामराव चव्हाण	आजची भारतीय आर्थिक स्थिती आणि महात्मा गांधीजींचा वारसा	171

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
40.	डॉ.सुशांत तानाजी मगदूम	भारतीय क्रिडा विश्व काल आणि आज	176
41.	प्रा.विशाल अशोक आहेर	बी.ए.बी.एड द्वितीय वर्ष इतिहास विषयांतर्गत आधुनिक युरोप विषयासाठी बहुमाध्यमसंचाचे विकसन व परिणामकारकतेचा अभ्यास	180
42.	शिवाजी वसंत देसाई	चरित्र लेखनातील वैचारिक चरित्रांचे स्वरूप	188
43.	प्रा.विशाल अशोक आहेर	इतिहासाची शास्त्रिय अध्यापन पद्धती- आधार पद्धती	191
44.	प्रा.विशाल अशोक आहेर	इतिहासाच्या परिणामकारक अध्यापनासाठी आवश्यक असणाऱ्या ऐतिहासिक आधारांची निवड करतांना घ्यावयाच्या दक्षता	196
45.	सुषमा तानाजी कुंभार	स्वातंत्र्यकाळातील 75 वर्षातील महिला व बालविकास	200
46.	प्रा. डॉ. सौ.सुप्रिया अमर शिंदे.	स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवामध्ये स्त्री शिक्षण सुधारण्याच्या संदर्भातील समाजसुधारकांच्या कार्याचा आढावा	204
47.	प्राचार्य डॉ.विद्युलता पांढरे श्रीमती.सुनीता जोगदनकर	स्वातंत्र्योत्तर भारतीय समाजव्यवस्था स्वातंत्र्योत्तर भारतीय समाजव्यवस्थेतील स्त्रीचे बदलते आव्हानात्मक योगदान	208
48.	उषादेवी अंकुश कांबळे	भारतीय लोकशाहीमध्ये अनुसूचित समाजाच्या चळवळीतील स्त्रियांचे योगदान	212
49.	प्रा.नितीन तुकाराम जाधव	भारतीय आदिवासी जमातींचा इतिहास	218
50.	प्रा.नितीन तुकाराम जाधव	आदिवासी समाजाची जीवनशैली आणि भारतीय आदिवासी संदर्भातील घटनात्मक तरतुदी	222

Action plan for sustainable Development in Teacher Education

Dr. Pralhad Bhaurao Darade

Principal in charge ,

Acharya Jawadekar College of Education,

Mouni Vidyapeeth, Gargoti 416209 (MS) India

Email: prabhadarade7571@gmail.com cell: 7743931421

The concept of sustainable Development had been prominently used by United Nations conference on Human environment at Stockholm 1972 ,Brundtland commission 1983 and Rio Earth summit1992. There are many definitions of the term “sustainable Development” The most widely accepted and simple definition is: “Development which meets the needs of present generation without comprising the ability of future generations to meet their needs” (UN 1989).The term sustainable Development mostly referred in connection to the environmental sustainability. The term Environment is defined as where we live and development is what we do to improve our living conditions within that adobe. Environmental sustainability doesn’t mean only the Earth planet, water resources, pollution or global warming but it coherently inherent with every aspect of Life on the planet Earth, Healthy living and wellbeing of mankind & species on the planet Earth. It consists of human environment comprising social,economic, scientific & Technological as well as political environment also. As a sub organization of United Nations Brundtland commission was set up in 1983 to examine the issues and problems related to environment and development. Brundtland commission submitted its report entitled “Our common future” in 1987. For more than four decades UN is actively engaged in organizing worldwide research activities and conferences on SD to create awareness about acute problems of people and nations with clear focus on People Planet Prosperity. UN sponsored research studies on sustainable development recommended warning signals for the Governments and people to stop degradation of environment and destruction of people across the world. In the beginning phase of the millennium UN discussed the issues with worlds195 countries as UNGA discussion. The UNGA discussion fixed the targets to be achieved during 15 years period: 2000 to 2015. Eight goals and eighteen targets had been fixed as Millennium Development Goals (MDGs). These goals and targets later extended to 17 goals and 169 targets to be achieved in 15 years period: 2015 to 2030.The prominent goals and targets follow :

- To end poor living conditions of people in the world.
- food security, nutrition and sustainable agriculture
- Ensure healthy lives & wellbeing of all
- Education for all
- Gender equity & women empowerment
- Water and sanitization
- Efficient & controlled use of Energy
- economic development
- Building of resilient industry
- Bridging gap between local & Global
- Disaster management & risk reduction
- Sustainable consumption of production
- Climate change
- Safe gardens of oceans & seas
- Biodiversity and Ecosystem
- Information & communication Technology & Decision making
- Capacity building & technical cooperation

These targets give a clear conceptualization of sustainable development benchmarks as per United Nations Millennium Development goals. These goals were targets to be achieved up to 2015 by all nations across the world. These goals were characterized by following MDGs:

- Eradication of poverty and hunger
- Quality Education for all children
- Gender Equality & Women Empowerment
- To reduce child mortality
- To improve maternal Health
- Combat with HIV/ AIDS & other diseases
- Environmental sustainability
- Global partnership for development

Present Curriculum framework for Teacher Education (NCFTE) and Education for sustainable Development (ESD)

Curriculum framework for Teacher Education has been revised by NCTE in 2014. According to the changing needs and recommendation of Justice Verma commission (JVC-2012), conventional one year B.Ed. Course has been converted into two year B.Ed. course from 2015. The study undertaken by Chaturvedi & Tandon Uma (2001) reveals that conventional B. Ed. course does not give the pupil teacher an idea of real life problems faced by teachers. Some teacher education colleges give more emphasis on theory course and some give more importance to practice components and real life school situation is different from the truth. NCTE attempted to meet the changing expectations & demands of stakeholders by the new curriculum NCFTE 2014. The drastic change by NCTE in this framework was extension of time duration from one year to two years. The main turn of this framework is the change from knowledge domain to wholistic development of pupil teacher's personality. The important value addition of new framework is a shift from content based classroom to multidisciplinary classrooms. Extended time duration, 20 weeks Internship, Enhancing Professional Capacities (EPC), constructivist pedagogy, student centric field experience based learning is major changes in the new framework. The Curricular aspects are divided into three areas such as (A) Perspectives in Education (B) Curriculum, Pedagogic studies and (C) Engagement with the field:

(A) Perspective in Education

- Childhood and Growing up
- Contemporary India and Education
- Learning and Teaching
- Gender School and Society
- Knowledge and Curriculum
- Creating an Inclusive Society

(B) Curriculum and Pedagogic studies

Language across curriculum

- Understanding Disciplines and Subjects
- Pedagogy of school subjects(A/ B)
- Assessment for Learning
- Optional course:
- Environment Education
- Peace & Value Education
- Career Guidance & Career Information

(C) Engagement with the Field

- EPC- (1) reading and Reflection
- EPC-(2) Drama and art in Education
- EPC-(3) Critical Understanding of ICT
- EPC-(4) Understanding the self

Action plan for sustainable Development of pupil teachers competencies

MDGs goals	Curricular areas in Revised TEP	learning Experiences for sustainability
• Quality Education for all children	C-8 Knowledge & Curriculum	Seminar ,Discussion & project work on Right to Education Act
• food security, nutrition and sustainable agriculture	C-5 understanding Disciplines & subjects	Project work on Food security, organic farming & Nutrition garden
• Ensure healthy lives & wellbeing of all	EPC(4) Understanding the self	EPC-4 Discussion session on Who am I? understanding the self & other
• Climate change	C-10 Environment Education	Sessional work on climate change
• Gender equity & women empowerment	C-6 Gender School & Society	Unit of study on Gender equity & women empowerment
• Water and sanitization	C-10 Environment Education	Study unit on Water resources and sanitization
• Efficient & controlled use of Energy	C-10 Environment Education	Discussion/ Seminar on use of Energy Conventional&Non-conventional resources.
• Economic development	C-8 Knowledge & Curriculum	seminar , Discussion on understanding relationship between Education & Economic Development
• Biodiversity and Ecosystem	C-10 Environment Education	Study of biodiversity & Ecosystem as a unit
• Disaster management & risk reduction	C-10 Environment Education	Assignment and Tutorial on Disaster Management, Risk management, Land degradation and dissertation etc.
• Information & communication Technology & Decision making	EPC-3 Critical Understanding of ICT	preparation and Group Presentation on unit of study

Course contents of Shivaji University B. Ed. curricula for Environmental awareness (C-10)

According to NCFTE 2014 and choice Based Credit System (CBCS) Shivaji University revised B. Ed curriculum in 2014. Course contents of the course are as per the guidelines of National curriculum Framework. Keeping close connections with Perspectives in Education, Pedagogic studies and engagement with the field, with the self, child, community the school and sustained training activities are geared up in the in revised curricula. Pupil teacher studies course -10 Environment Education which is prevalent attempt to create Environmental awareness and sustainability in prospective teachers. The course includes studies on climate change, global warming, biodiversity, ecosystem, drought, floods, desertification of land, issues related to protection of environment, soil water and air pollution energy resources, economical, technological and cultural aspects of environment and sustainable development. Pupil teachers undertake projects, assignments, tutorials and sessional work and, case studies on these components. Wildlife week, biodiversity day and other environment related activities are celebrated by the pupil teachers.

- **Sessional work**

- Field visit and project report writing
- Management of water, land plants and animal resources.
- Study of tiger, elephant and bison project
- case presentations on importance of biodiversity
- Discussion session on reduction of environmental problems
- Environment awareness programme, street play, Exhibition and poster presentations.

- **Course contents on Understanding the Self (EPC)**

- Who am I?
- philosophy of Yoga and benefits of yoga for body and mind
- understanding the relationship between the self and other species
- writing self-reflective journal
- Essay writing
- Case presentations

- **Skill Development for Sustainability**

• Leisure skills	Social skills	Self-determination skills
• choice making	Decision making	Goal setting
• Problem solving	self-awareness	self-advocacy skills
• Independent living skills	Purchasing & banking skills	Grocery skills
• Home maintaining skills	Meal making skills	Restaurant skills
• Safety skills	Self-care skills	functional reading skills
• Employability skills	student focused skills	

Conclusion

UNESCOs module on Education for Sustainable Development recommends cross-cultural and multidisciplinary teaching learning approaches which have been used as instructional strategies in the B. Ed. course of Shivaji University. UNESCO module recommends some important skills such as communication skill, problem solving skill, ICT skill, Inquiry skill, social skill which have been used in completion of the course. Pupil teacher gets opportunity to develop knowledge, skills and attitude as per the module. Values, skills and behaviors for sustainable development and positive transformation of environment within and around have been paved through the teaching learning process during two years.

References

1. Darade P. B. (2014) Curriculum Reforms in Teacher Education, MSSTE A conference paper Jan -11-12 -2014
2. Kasetwar Ramesh B (2013) Quality Criteria for Sustainable Development: Analysis of Situation & Recommendations for Indian Higher Education, University news Vol. 51(17) April 29- 05 may- 2013
3. Khedkar Mohan(2013) Action plan for Higher Educational Institutions for Sustainable Development, University News Vol 51(17) ,April 29-May05,2013
4. National Council for Teacher Education (2014) Frame work: Two Year B, Ed. Programme Draft
5. Rao K. Viyyana (2013) Research strategies for Higher Education Institutions for Sustainable Development, University News, Vol.51 (17) April29-may05 -2013
6. Singh Umrao (2013) Education for Holistic and sustainable Development, University News Vol.51 Jan1 07-13 ,2013 April29-may05, 2013
7. Shivaji University B. Ed. Syllabus for Two Year Degree: [https:// www.unishivaji.ac.in](https://www.unishivaji.ac.in)
8. Tiwari V. K. (2016) Sustainable Development Goals: and Role of Teachers & Teachers unions, Pradhapak Viswa May2016

Role of MSMEs in the Indian Economy after Post-Independence**Dr. Sagar R. Powar**

Associate Professor & Head,
Department of Commerce,
Karmaveer Hire Mahavidyalaya,
Gargoti, Dist- Kolhapur – 416209.
E-mail: drsrpowar@gmail.com
Mobile No. 08857816003

Dr.M. D. Chougule

Assistant Professor,
Shivraj College Gadhinglaj
Dr.B. M. Jadhav
Assistant Professor
Shivraj College Gadhinglaj
Mr. Laxman N. Renapure
Research Scholar (Ph. D)
Shivaji University, Kolahpur

Abstract-

The Micro, Small and Medium Enterprises (MSMEs) sector has emerged as a highly vibrant and dynamic sector of the Indian economy over the last five decades. MSME occupies an important position in the national industrial economy and continues to contribute industrial production, export and employment opportunities in rural and urban areas. India is one of the most industrialized countries in the Asian nations. It has identified industrial sectors like engineering, electronics, auto, textile, agro and defence. These sectors consider the national and international trends and the potential of the resources in the country. India has attracted the highest number of industrial proposals with maximum employment and investment potential since 1991. The researcher has studied the present employment status, growth and investment of MSMEs in the Indian economy.

Keyword- MSMEs- Micro- Small- Medium- Enterprises

Introduction

The Micro, Small and Medium Enterprises (MSMEs) sector has emerged as a highly vibrant and dynamic sector of the Indian economy over the last five decades. It contributes significantly to the country's economic and social development by nurturing entrepreneurship and generating substantial employment opportunities at comparatively lower capital costs next to agriculture. MSMEs are complementary to large industries as ancillary units, and this sector throws in considerably in the inclusive industrial expansion of the country. The MSMEs are widening their sphere across sectors of the economy, producing various ranges of products and services to meet the demands of domestic and international markets. Ministry of Micro, Small & Medium Enterprises (MSME) provide the right stimulus for the industry's growth in the country, mainly help to micro, small and medium enterprises. It has developed a robust skilling eco-system to meet the demands of a skilled workforce in the various emerging and traditional sectors in different segments of enterprises.

In this paper, the researcher has studied the role of micro, small and medium enterprises in the Indian economy. The study has covered various parameters of MSMEs. The theoretical background has been mentioned, with a suitable definition and chart. An investigation has been focused on the top ten state-wise distributions of MSMEs. Employment, investment, and growth of MSMEs are observed with the help of classification and tabulation.

Objectives

1. To know the employment status in MSMEs
2. To understand the investment status of MSMEs in the Indian economy.
3. To know the growth of MSMEs in India.

Scope of the Study

The present study is limited to the only role of MSMEs in the Indian economy. The study is focused on only employment, investment and growth of MSMEs. 2014 to 2020 period data has been considered for the study.

Research Methodology and Database

Data Collection-

This research paper is based on a secondary source of data collected through government reports, publications and the internet.

Data Analysis Tools-

Data has been analyzed through tabulation, charts and classification etc.

Theoretical Background

The micro, small and medium enterprises sector occupies an important position in the State's industrial economy and continues to add to industrial manufacture, export, formation of employment opportunities etc. The Development Commissioner (MSMEs), Ministry of MSMEs, Govt. of India, and New Delhi formulates the policy governing the MSMEs in the Country and chalk out schemes and programmes for the MSME sector's development provisions of the MSMED Act. As per the new MSME Development Act, 2006, the current definitions of Micro, Small and Medium Enterprises in the manufacturing and service sectors are as follows.

Table-1.1

Category	Manufacturing	Service Sector
	Investment in Plant & Machinery (Excluding Land & Building)	Investment in Equipment (Excluding Land & Building)
Micro	Up to Rs. 25 lakh	Up to Rs. 10 lakh
Small	Above Rs. 25 lakh up to Rs. 5 Crore	Above Rs. 10 lakh up to Rs. 2 crore
Medium	Above Rs. 5 crores up to Rs 10 crore	Above Rs. 2 crores up to Rs. 5 Crore

Source- (Government of India Ministry of MSME State Profile Annual Report-2011-12)

For the development of MSME, i.e. Micro, Small and Medium Enterprises, the Government has given importance in its MSME Development Act, 2006, to the development of skills of entrepreneurs and their employees, management of enterprises, investment, production capacity, technology up-gradation, marketing assistance, infrastructure facilities, cluster development and delayed payment. MSMEs Development Act has given economic and managerial direction to India's micro, small and medium industries.

Result and Discussion

The various parameters of MSMEs are studied as under.

Table-1.2

Top 10 State-Wise Distribution of Enterprises

Sr.	State/UT	Estimate the Number of MSMEs	
		Number (in lakh)	Share (in %)
1	Uttar Pradesh	89.99	14
2	West Bengal	88.67	14
3	Tamil Nadu	49.88	8
4	Maharashtra	47.78	8
5	Karnataka	38.34	6
6	Bihar	34.46	5
7	Andhra Pradesh	33.87	5
8	Gujarat	33.16	5
9	Rajasthan	26.87	4
10	Madhya Pradesh	26.74	4
11	Total of above ten States	469.36	74
12	Other State/UTs	164.52	26
13	All	633.88	100

(Sources: Annual Report 2020-21, pp 34-36)

Figure-1.1
Top 10 State-wise Distribution of Enterprises:

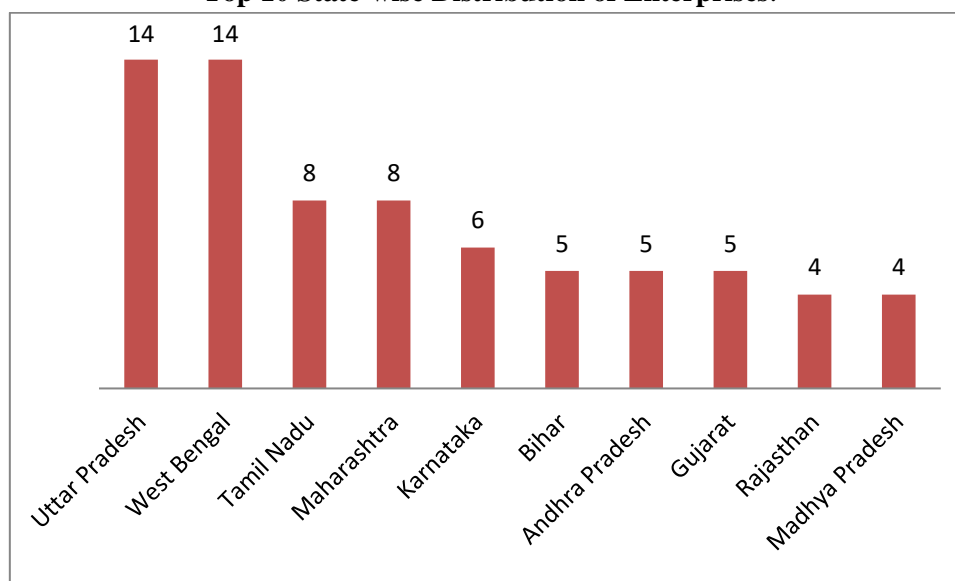

Table no. 3.3 shows the top ten state-wise distributions of enterprises in MSMEs. It is noted that the State of Uttar Pradesh had the most significant number of estimated MSMEs, with a share of 14.00 per cent in the Country. It is stated that the top 10 states accounted for 633.88 of the total estimated figure of MSMEs in the Country. It is also noted that the output of MSMEs is high in Uttar Pradesh, West Bengal, Tamil Nadu and Maharashtra compared to other states, and the market value of fixed assets and gross output has increased. Overall the data infers that the MSMEs units have been increased at the all-India level. The administration of India and state governments passed a small industrial bill in 2006. The Ministry of MSME is working separately to develop micro, small and medium industries. Therefore, new MSMEs have been increased at all India levels.

Table 1.3
Year-wise Investment & Employment in MSMEs

Sr. No.	Year	MSMEs	Investment (Rs. in crore)	Employment (in lakh)
1.	2007-08	10,244	2,281	1.39
2.	2008-09	11,682	3,295	1.71
3.	2009-10	11,896	3,028	1.50
4.	2010-11	14,496	5,563	1.87
5.	2011-12	15,606	4,443	2.07
6.	2012-13	16,136	5,455	2.06
7.	2013-14	19,814	6,358	2.48
8.	2014-15	36,992	7,180	3.50
9.	2015-16	42,220	9,090	4.66

Source- (Government of India Ministry of MSME State Profile Annual Report-2017-18)

As is evident from table no. 3.6 shows year-wise investment and employment in MSMEs in Maharashtra. In 2007-08 10,244 MSMEs were found, and total investment and employment are recorded at 2,281 crore, and 1.39 lakh, respectively. It is noticed that employment and investment contribution has been increased in MSMEs sector since 2007-08. The data reveals that 42,220 MSMEs are found in Maharashtra state. They gave 9,090 cr, investment and 4.66 lakh employment contributions in 2015-16. It shows that the

ministry of MSMEs has introduced various schemes and subsidies to micro, small and cottage industries in rural and urban areas. Therefore, most of the MSMEs have been established since 2007-08. In the state of Maharashtra, the small-scale industries hold a crucial position as they make a significant involvement in the state and national economy.

Table-1.4
Share of MSMEs in All India GDP (in %)

Sr. No.	Year	All India GDP	Share of MSMEs in All India GDP (in %)
1.	2014-2015	12467959	29.34
2.	2015-2016	13771874	29.48
3.	2016-2017	15391669	29.25
4.	2017-2018	17098304	29.75
5.	2018-2019	18971237	30.27

Source- MSMEs Annual Report-2021-22

As is evident from table 1.5 indicates the GDP share of MSMEs in all of India. The study recognized that share of MSMEs in India's GDP. In 2014-2015, 29.34 per cent share of MSMEs contributes to the total GDP. The study observed that 29.48 per cent share of MSMEs in 2015-2016, 29.25 per cent in 2016-2017, 29.75 per cent in 2017-2018 and 30.27 per cent in 2018-2019. A significant observation is that the share of MSMEs in GDP has increased during the last five years. The new industrial policy, export promotion, domestic demand, Govt. schemes and support are responsible for the improving contribution to GDP.

Table-1.5
Share of Gross Value Added (GVA) of MSMEs in All India

Sr. No.	Year	Total MSMEs GVA	Growth (%)
1.	2014-2015	3658196	9.88
2.	2015-2016	4059660	10.97
3.	2016-2017	4502129	10.90
4.	2017-2018	5086493	12.98
5.	2018-2019	5741765	12.88

Source- MSMEs Annual Report-2021

The above table demonstrates that share of gross value added (GVA) of MSMEs in all India. The study is observed that the growth of MSMEs 9.88 per cent, 10.97 per cent, 10.90 per cent, 12.98 per cent and 12.88 per cent, respectively in India 2014-2015 to 2018-19. The above data shows that the growth rate of MSMEs has increased during the last five years. The micro, small and medium enterprises significantly contribute to employment and income generation in the economy. The government has introduced new schemes, a new Act: subsidy, promotion and other opportunities to entrepreneurs in the rural and urban areas of the country. Therefore, the growth rate of MSMEs in India has increased during the last five years.

Table-1.6
Distribution of Enterprises (Rural & Urban Area Wise)

Sr. No.	Distribution of Enterprises (Rural & Urban Area Wise)					
	Sector	Micro	Small	Medium	Total	Share (%)
1.	Rural	324.09	0.78	0.01	324.88	51
2.	Urban	306.43	2.53	0.04	309.00	49
3.	All	630.52	3.31	0.05	633.88	100

Source- MSMEs Annual Report-2021

From the table no. 1.7 observed the distribution of rural-urban enterprises. 51.00 per cent of micro, small and medium enterprises are covered by rural areas. On the other side, 49.00 per cent are located in an urban area. 324.09 micro industries, 0.78 small and 0.01 medium industries are found in the rural area. Similarly, 306.43 micro, 2.53 small and 0.04 medium industries contributed to an urban area. The significant observation shows that the rural area covers the large numbers of micro industries. The small and medium industries are found in large amounts of an urban area. Most of the high investment and capital projects are located in the urban area. The micro industries are required lower capital and cost. Hence the majority of the micro industries are located in the rural and urban areas. The government has given industrial flexibility as per the new norms. The startup projects have been started in a rural and urban area with the financial support of the government. Therefore, new MSMEs are increased in the rural and urban areas.

Table-1.7**Distribution of Employment by Type of Enterprises in Rural and Urban Area (Number in Lakh)**

Sr. No.	Distribution of Employment (Rural & Urban Area Wise)					
	Sector	Micro	Small	Medium	Total	Share (%)
1.	Rural	489.30	7.88	0.60	497.78	45
2.	Urban	586.88	24.06	1.16	612.10	55
3.	All	1076.19	31.95	1.75	1109.84	100

Source- MSMEs Annual Report-2021

The study has classified the distribution of employment of enterprises in rural and urban areas. The study observed that 45 per cent of rural industries are provided employment opportunities. Similarly, 55 per cent of urban enterprises are recorded employment opportunities. The study reveals that rural MSMEs generate micro 489.30, small 7.88 and medium 0.60 lakh employment opportunities. On the other side, 586.88 micro, 24.06 small and 1.16 medium industries are recorded for employment in an urban area. The significant observation shows that micro-level industries have given more employment opportunities in rural and urban areas. Likewise, small and medium enterprises contribute large employment in urban areas compared to rural ones. Overall the rural and urban MSMEs are generated ample employment opportunities.

Conclusion

India has attracted the highest number of industrial proposals with maximum employment and investment potential since 1991. The Micro, Small and Medium Enterprises (MSMEs) sector has emerged as a highly vibrant and dynamic sector of the Indian economy over the last five decades. MSME occupies an essential position in the national industrial economy and continues to contribute industrial production, export and employment opportunities in rural and urban areas. India is one of the most industrialized countries in the Asian nations. India has identified industrial sectors like engineering, electronic, auto, textile, agro and defence. Similarly, the MSMEs contribute a 30.27 per cent share of total GDP. Rural industries are generated 45.00 per cent and 55.00 per cent of employment in urban industries. The study observed that most of the micro industries are located rural and urban in the country. The overall discussion shows that the MSMEs play a significant role in employment, income, regional distribution and overall nation growth.

References-

1. Ahluwalia M, (2002), 'Economic reforms in India Since 1991: Has gradualism worked?'
2. The Journal of Economic perspectives, Vol-16(3) pp.67-88.
3. Shrotriya & Singh (2020), 'A Short History of India's Economy: Pre and Post Independence Period' – Economic and Regional Studies – Vol- 13(4).
4. Prakash B. A. (2012), 'The Indian Economy Since 1991:Economic Reforms and Performance' – New Delhi Pearson.

5. Government of India (GoI) 2014: India 2014
6. Government of India (2016) "Economic Survey- 2015-16 Vol-II"
7. National Sample Survey Organisation (NSSO)- Reports 409 to 515.
8. Planning Commission (2008)- "Eleventh Five Year Plan 2007-12 Vol I to III.
9. Planning Commission (2013)- "Eleventh Five Year Plan 2012-17 Vol I to III.
10. Planning Commission (2014)- "Report of the Expert Group on the Methodology for Measurement of Poverty
11. MSMEs Annual Report-2015
12. Government of India Ministry of MSME State Profile Annual Report-2017-18
13. MSMEs Annual Report-2020
14. MSMEs Annual Report-2021

Traits of Bildungsroman in Chitra Banerjee Divakaruni's Oleander Girl

Mr. Gangadhar S. Mali,

Research Scholar,

Department of English, Shivaji University,

Kolhapur-416004, Maharashtra

Dr. Gurudatta S. Mhangore,

Research Guide, Professor,

Karmaveer Hire Arts, Science, Commerce and Education College, Gargoti

Abstract:

This paper basically attempt to find out common traits of Bildungsroman in Chitra Banerjee Divakaruni's Oleander Girl and analyse this novel in the light of that common traits of bildungsroman. The protagonist of this novel is 'Korobi' 18 years old modern young girl who has brought up by her grandparents. She wants to fly high literally in her life but her grandparents from orthodox Indian family. So she keeps her desire on the ground. Grandparent Bimal Prasad Roy and Sarojini have a daughter who had broken the oath and secretly love with Afro- American man therefore grandfather of Korobi wants Korobi do her marriage according to their way. But her shinning hopes to find her identity and her father leads her in danger. She faces conflicts with herself, with family members, with love ones, with society and also with outsider. She travels to America to find her own identity and her father. Throughout her journey she got maturity and psychological growth. This paper emphasizes on the common traits of bildungsroman in the novel 'Oleander Girl'. This paper portrays protagonist Korobi's Journey, Struggle for identity, societal conflict, psychological growth and maturity in the last.

Key words: Bildungsroman, Traits of bildungsroman, journey, search for identity, psychological growth, maturity.

Introduction

In literary criticism Bildungsroman bildungs means 'Education' or 'Development' and roman means 'Novel'. The term Bildungsroman was coin in 1819 by philologist Karl Morgenstern in his university lectures and later famously reprised by Wilhelm Dilthey. Who legitimizes it in 1870 and popularized it in 1905. The birth of the Bildungsroman is normally dated to the publication of 'Wilhelm Meister's Apprenticeship' by Johann Wolfgang Goethe in 1795-96. Although the bildungsroman arose in Germany, it has extensive influence first in Europe and later through the world Thomas Carlyle translated Goethe's novel into English and after its publication in 1824, many British authors wrote novels inspired by it. In 20th century it spread to British, France and several other countries around the globe.

There are many variations and subgenre of Bildungsroman that focuses of the growth of an individual.

1. Entwicklungsroman-(Development Novel) It deals general growth rather than self-cultivation.
2. Erziehungsroman-(Education Novel) It focuses on training and formal schooling.
3. Künstlerroman- (Artist Novel) It deals record of person how he/she become an artist and shows a growth of the self.

There are so many common traits of Bildungsroman types of novels. In this paper researcher wants to discuss Chitra Banerjee Divakaruni's 'Oleander Girl' in the light of these common traits of bildungsroman as theoretical framework.

- i. The story focuses on the psychological growth of the protagonist from youth to adulthood
- ii. The goal is maturity and the protagonist achieves it gradually and with difficulty.
- iii. Often involves a separation from family.
- iv. The protagonist often seeks to gain self-identity.

- v. Protagonist is usually from a small provincial place returning into a much more complex place.
- vi. Often the protagonist become disappointed. The new world does not match his/her shining hopes and dreams.
- vii. Protagonist accept after painful soul searching the sort of world he/she lives in.
- viii. Often ends with a display of pride in his/ her accomplishment

Second half of the 20th century is very significance for India. Indian literature after independence of the country witnessed some major changes in terms of literary writings. Indian independence may be a historical event for its socio- political significance. With the independence of the country the cultural and traditional rhythm of the past certainly broke down as a result of the modernistic experimentations. So many authors are trying to use modern techniques and new trends in Indian English literature. Also the industrial and scientific advancement through the country after independence also had an impact on Indian literature. Another trend grows in the name of diasporic literature after independence of India. Writers like Bharti Mukherjee, Chitra Banerjee Divakaruni, Jhumpa Lahiri and Kiran Desai they have different look for the Indian society concerning different bonding and bindings. So that researcher wants to analyse Chitra Banerjee's 'Oleander girls' in the light of the common traits of bildungsroman as theoretical framework.

Analysis of Oleander girl

i. psychological growth of the protagonist from youth to adulthood

Protagonist of this novel is Korobi. She is orphan girl who brought up by her grandparents Sarojini and Bhimal Prasad Roy. She knows little about her mother, only that her mother died eighteen years ago, giving birth to korobi and few months after her father an ambitious law student, had passed away in a car accident, but some years back during one of her vacations she had been going through grandfather's library looking for something to read. She finally chose an old book of poems. As she flipped through it a thin sheet of blue paper fell to the floor. Someone had left a half finished letter inside. As she read it, her heartbeat so hard she thought it would breakthrough her chest. Then she knows that this letter had been written by mother. So that she inquires it to her grandma. Her grandma tells all about her daughter Anu and Korobi's father Rob. He has met Anu in America and they love to each other. When Anu told her father about her love to Rob, grandfather didn't permission her to marriage and tells her to return India. Anu came to India to take permission but her father didn't allow her to go back. Therefore korobi tells Rajat and grandma that she will find her father for her identity and father's love which was she lag behind. And the pity is that after taking a big risk to find her father she comes to know that her father has married another woman and he is belong from black Afro –American that leads Korobi to come back to her grandmother. But she feels happy to have a father and promise him to be in tough. This situation indicates that Korobi's Psychological growth from stubbornness to matureness and acceptance what is.

ii. The goal is maturity and protagonist achieves it gradually and with difficulty.

Korobi's goal of life is to find her father and quest of her identity. Before her engagement she was very stubborn and try to break the tradition and customs of the orthodox family of Roy. She says that "I am trying not to fidget against the itchy, heavy silk that grandmother is draping me in, or the even heavier jewellery she's attaching to various parts of my body. I don't like the scented oil she rubbed into my hair before she imprisoned it in a braid, or the large bindi she's painted on my forehead, like an astonished third eye". (P. 13) Korobi takes the risk to search her father in America. She starts her journey to America with little knowledge about American and limited funds. She sells her hair for need of money. She tactically handles situation which comes in her way. When Vic proposes her to get marry with him. She don't repeat her mother's mistake again. She refuses Vic's proposal of marriage. She returns India and went to meet Rajat even his mother Maman has not allow to meet Rajat. This incident shows how korobi has got maturity in the last.

iii. Protagonist often involves a separation from family.

Korobi having sent boarding school. She only visits grandparents in the vacations. Later on that engagement her grandfather has a heart attack and dies. The death of Bimal causes great grief to both Sarojini and Korobi. When Korobi accuses her grandmother of not having loved Bimal, Sarojini tells her that she has never been forced to keep family secrets as she has done. She then reveals to Korobi the truth about her mother and father. This unexpected revelation turn Korobi's world upside down because she now believe that she must go to America to find her father. Korobi, with little knowledge of America and limited funds, flies to New York to begin her search for her long lost father. She misses her grandmother, warmth of Kolkata. She also separates from her fiancé Rajat. Recently she has just engaged with Rajat and after few months they will be married. Even though she separates from family and goes to search her identity and her father.

iv. The protagonist often seeks to gain self-identity.

Chitra Banerjee Divakaruni examines the issue of Korobi's quest for identity. It deals with the experience of Korobi who suffered and come out of huddles with her identity at the end of the novel. In 'Oleander Girl' the protagonist, korobi Roy takes the risk of leaving everything and moving to an unknown land in search of her identity and family secret. Her discovery shatters her sense of self. Stubbornness rises inside her like a wall. She doesn't care how hard it is! She is adamant and says that, "I must do everything I can find him. He is my father for heaven's sake!" Korobi finds herself worthless when she comes to know the true identity of her father and her racial inferiority for being the daughter of an Afro- American man. She feels ashamed. But Rajat consoles her like, "You're Still my Cara, and I adore you what you learned today doesn't make the slightest difference to me. Don't think about it anymore- we'll get married in a couple of months, just as we had planned." In the bildungsroman types of novels search of identity is the main theme of the novel.

v. Protagonist is usually from a small provincial place returning into a much more complex place.

Korobi protagonist of this novel lives in Kolkata. Stillness has invaded 26 Tarak Prasad Roy road, the stillness of a fairy tale where dark magic has cast the kingdom into a waking dream. This is the description of the Kolkata. But Korobi wants to go to America to search her father and family secrets. America has western culture this area is new for Korobi. This journey will impel her to leave the known world, Kolkata and the comfort of the family home and venture to America. It will face her with some difficulties. There she hires detective and spends too much of her money because this place is complex to find her father. Where mixed culture has been flourished and big civilization in and around the America. In bildungsroman types of novel protagonist always try to returning from small provincial place into a much more complex place.

vi. Often the Protagonist become disappointed. The new world does not match his/her shining hopes and dreams.

Korobi becomes furious when she learns that her father is alive. She says that "Didn't my father come to India, looking for my mother? For me? They were in India?" Korobi dreams that "Eighteen years lost already. I can't waste any more time. The need to find out everything about my parents." She becomes very excited and says that "I have a father now! I can meet the man my mother loved so much! All my life I longed to understand my parents. Now fate has given me a chance." But her love once also not ready to accept Korobi's dream and shining hopes. Rajat advises to korobi "Don't waste any more time or money. Besides in old cases like this, it's very possible that the man has gone on with his life and remarried. Even if you found him he might not be happy about it. He might not be happy about it. He might even refuse to see you." Rajat's mother also don't allow Korobi to go to America alone. She tells her don't do like stupid things. These words makes Korobi disappointed. In Indian culture hybrid racial identity don't accept.

vii. Protagonist accept after painful soul searching the sort of world he/she lives in.

In the last Rajat says “So here’s my question to you will you forgive me for being such a brute? Will you accept me with my own sack of problems?” In this way protagonist accept after painful soul searching the sort of world lives in. After korobi’s search of her father she become very nervous about her mixed racial identity, her father is Afro-American and he has married to another woman and have children. Rajat consoles her like “You’re still my cara, and I adore you what you learned today, doesn’t make the slightest difference to me don’t think about it anymore. We’ll get married in a couple of months, just as we had planned.” Protagonist also understand the value of the society and the rules made by the society. Firstly protagonist try to breaks the rules of the society and run away from it but in the last he/she accept after painful soul searching the sort of world live in.

viii. Often ends with display of pride in his/her accomplishment (Maturity)

A feeling of deep pleasure or satisfaction derived from one’s own achievements the achievements of those with whom one is closely associated, here Korobi’s accomplishment doesn’t leads happiness. But she accept it with big heartedly. Her search for her father in America doesn’t make her happy. Her real father was Afro- American. Indian culture will not accept hybrid culture and mixed identity. That leads Korobi to come back to her grandmother. Her maturity display here at the end that she feels happy to have a father and promise him to be in touch. Also she patch up with Rajat and in laws and ready to marry with Rajat.

Conclusion.

Above all common traits of bildungsroman has been occurred in the novel ‘Oleander Girl’. Chitra Banerjee Divakaruni portrays inner feelings of protagonist and who is torn up between the new and old values. Psychological growth and maturity of protagonist is the prime purpose in the bildungsroman. Chitra Banerjee Divakaruni quotes that Life is a journey. It is like a roller coaster. It has ups and downs. But it is a choice of a person to scream or enjoy the ride. Similarly this way the protagonist Korobi decides to enjoy the ride. So that ‘Oleander girl’ is bildungsroman. Development of the protagonist is shown in this novel.

References.

1. M. H. Abrams, *A Glossary of Literary Terms* (7th edition). (New York: Harcourt Brace), 1999, P.167.
2. Margaret Drabble, *Oxford Companion to English Literature*, ed. Margaret Drabble, P.79.
3. Divakaruni, C.B. (2013). *Oleander Girl*. Penguin Books, New Delhi.
4. Rajeswari, R; & Suganya, M.A. (2016). Indian writing in English is the study of the self, the family and society. *International journal of Research in Humanities, Arts and Science*, 2 (5), P.68-69.
5. R. Subash Karutudayan, Dr.K.Anbuselvi, (2019). Search for Identity in oleander girl by Chitra Banerjee Divakaruni. *IOSR Journal of Humanities and Social Science*. Volume-24, Issue I, Ver.2. P.46-49.
6. V.Madhumidha, (2020), Quest for Identity in Oleander Girl by Chitra Banerjee Divakaruni, *International journal of creative research thoughts (IJCRT)*. Volume 8, Issues-5, P.134-138.
7. M.Vanita,(2020). Exploration of Female self in Chitra Banerjee Divakaruni’s Oleander Girl. *Science, Technology and Development*. Volume IX, Issue-II. P. 277-283.

75 years of independence and Kolhati Community

Dr. Manisha Vinayak Shirodker

Associate Professor,

Yahwantrao Chavan School of Social Work,

Jakatwadi, Satara 415002

Email: manishasj@rediffmail.com

Abstract:

We all are celebrating a Diamond Jubilee of Independence with a greater joy and happiness. Because living in independent country provides lot of privileges. Freedom is a value and been given by constitution of India to every citizen of free India. But there are good numbers of communities belonging to nomadic and de notified tribes in Maharashtra are still living a miserable life. The 75 years of independence could not provide them basic civic amenities; they are still deprived from basic human rights. The struggle of their survival is still continuing, the present paper 75 years of independence and Kolhati community is based on primary source of data. Kolhati is known for performing Tamasha which is a form of folk art. Girl child birth is celebrated among this community because girls are the major source of earning for the family. The Right to Education is strictly implemented in our country but the majority of children from Kolhati community are dropped out from formal education. The income source of this community is not permanent, whatever work is available on daily wages is their income source, superstitions are prevalent at high level, major decisions of the community are taken by Jaat Panchayat, addiction among both women and men is prevalent. Due to Covid 19 Pandemic the major setback faced by this community is to survive without any earning and hence were even found begging in and around the city. This paper deals about the issues of Kolhati Community.

Introduction:

The Kolhati are the Indian nomadic community that forms a subgroup of the Banjara people. They belong to central India and Maharashtra. They traditionally are professional entertainers and acrobats. They are classified as a nomadic tribe by the government of Maharashtra. They have also been employed with tamasha troupes. The kolhati language is spoken in considerable numbers in some parts of Maharashtra. A Kolhati lavani-tamasha performer have got social prestige from the patronage of the art form by the Maharashtra state government and is vital to their identity as performing artists according to Morcom.

Meaning of Tamasha -

Kolhati community Tamasha dance form.

Tamasha is a folk art of Maharashtra, which has flourished since the 16th century. Tamasha, a Persian word, means 'fun' or 'entertainment'. Under the Mughal rule in the Deccan, this word was adopted by the locals here. The two main elements of Tamasha are Lavani – erotic song with dancing, mostly performed by women and Vags – plots (skits) performed by both men and women. Earlier there was also a tradition of 'bin baykacha tamasha' (tamasha without women), in which men danced in women's attire with feminine body movements and this still continues in a small way. Sangeet-baari and Dholak-baari are two types of Tamasha troupes; the former has women majorly from the Kolhati community, having stabilized theatres and a focus on Lavani, whereas the latter include Vags as well as Lavani in their performances. Most of the women in Dholak-baari are from Mahar and Mang communities. In the past few years some women from the Maratha community are looking at Tamasha as a source of livelihood.

History -

The Kolhati are a nomadic caste that lives in western Indian. The word Kolhati comes from a word meaning bamboo pole, which they use for jumping. During the British period they were classified as a vagrant and criminal class. One British account has Kolhati men hunting wild boars with only spears and dogs, an act which takes considerable courage. The wild pigs do much damage to crops so the farmers would hire Kolhati men to decrease the local boar population. A successful hunt would also provide a feast for the village.

The traditional occupation of the Kolhati was as traveling entertainers. They would play music, sing, dance, perform dramas and do acrobatics for rural villages for Hindu holidays and family celebrations. Women would tell fortunes at the villages where the Kolhati visited.

The main language of the Kolhati is Marathi. Many also speak Hindi, Kannada and Gujarati, which allow them to conduct business with outsiders.

List of Nomadic Tribes in Maharashtra -

There are 313 Nomadic Tribes and 198 Denotified Tribes. The names of the Denotified tribes in the state of Maharashtra, some of which are Berad, Bestar, Bhamta, Kaikadi, Kanjarbhat, Katabu, Lamani, Phase-Pardhi, Raj-Pardhi, Rajput-Bhamta, Ramoshi, Vadar, Waghari and Chhapparbandh.

The Kolhati are an Indian nomadic tribe's community that form a subgroup of Banjara people.

Location of Kolhati community

The Kolhati are a Hindu people living mainly in Maharashtra, a state in western India. A smaller group resides in Karnataka. Population of Kolhati community is 34,000; the main language which they speak is Marathi. Alternate Names Badia; Beaja; Biria; Dombani; Dombari; Dukar; Kelkari; Kolhatigi; Kolthati; कोलहती

Now many Kolhati are employed as landless agricultural laborers. They still perform at Hindu temples although this is no longer their main source of income. Their women and girls are known for tamasha, a Marathi dance which combines singing and drama. The Kolhati marry within their group with families arranging marriages. Sons inherit property with the eldest son becoming head of the family upon the death of his father. A caste council promotes their interests and settles legal disputes.

Their Beliefs -

The Kolhati people practice Hinduism, the ancient religion of India. They worship and serve the gods of the Hindu pantheon. They pay special reverence to Vishnu, the preserver god. Hindus believe that by performing rituals and good works that they will attain Moksha or freedom from the endless cycle of birth, death and rebirth. They visit Hindu temples and offer prayers, food, flowers, and incense to their gods in hopes of gaining protection and benefits. They do not have a personal or familial relationship with their gods like Christians or Jews. There are many forms of Hinduism, each with its own deities and beliefs.

The main yearly holidays of the Kolhati people are Holi, the festival of colors and the start of spring, Diwali, the festival of lights, Navratri, the celebration of autumn and Rama Navami, Rama's birthday.

Their Needs- Being a nomadic group presents many problems for the Kolhati often Kolhati children are unable to attend school on a regular basis. They need to learn new job skills so they can improve their standard of living and overcome their reputation as thieves.

Categories of Kolhati community -

Kolhati is a nomadic tribe found in Maharashtra, Karnataka and Madhya Pradesh. They are also known by various names in Maharashtra, e.g. Dandewale, Kabutari, Khelkar, Dombari, Kolhati, Bansberia, etc. in Karnataka, they are known by the name Dombari. There are nine sub-categories within the community of Kolhati's. They are Maratha, Gujarathi, Dukare aka Potare, Pal aka Kane, Harka, Vale aka Valiyar, Gopalgani, Are and Musalman. They usually stay in the open areas outside a village, in temporary shanties made of mats and travel from one base to another loading their belongings on the donkeys. They convert outsiders into their

caste and feed him wild-boar meat to complete the conversion. Patekar, Devalkar, Lakhe, Sontakke, Niknath, Durve, Dandekar, Kathe, Jawalikar, Yadav are some of the clan surnames prevalent in the Kolhati tribe. Kolhati-s from Ahmednagar district of Maharashtra performs the threading ceremony of their sons by calling on a Brahmin priest. Their main ancestor is known as Kol, who was a dancer, as far as the tradition is concerned. His father was a Teli and his mother a Kshatriya. The kids are married after they attain puberty. The girl child is allowed to make her own decision regarding marriage. They are allowed to take up prostitution as a profession if they feel so. Polygamy is prevalent in the Kolhati tribe. The father of the bridegroom requests the marriage on behalf of the groom. He needs to pay a certain amount to the father of the bride as a custom. Widows are allowed a re-marriage. The marriages usually happen on the night before a no-moon night. An unmarried male can marry a widow, only after getting married to a tree Rui. Though they follow The Hindu Succession Act, divorces are not allowed in this tribe.

They believe in astrology, witchcraft and mostly are followers of Shiva and Hanuman. Jejuri, Alandi, Shikhar-Shingnapur, Pandharpur, Jyotiba, Kolhapur Mahalaxmi are some of the holy places that they visit. Khandoba, Mariaai, Mhasoba, Bahiroba are some of the lesser deities they pray to. Women from the Gopalgani sub-category of the Kolhati-s primarily indulge in prostitution. The Kolhati-s usually make handcrafted goods like grass-mats, combs, toys, decorative pieces from animal horns and indulge in professional tattooing. The womenfolk are also involved in singing, dancing and Tamasha.

Distribution in India -

The Kolhati are Hindu people living mainly in Maharashtra, a state in western India. A smaller group resides in Karnataka.

The main objectives of this study are as follows -

- To know the socio - economic conditions of Kolhati community
- To understand level of education and health condition of Kolhati community
- To find out whether the community members have necessary civil documents
- To understand occupational changing pattern of Kolhati community

Definition of key concept " Kolhati " -

The Kolhati are a nomadic caste that lives in western India. The word Kolhati comes from a word meaning bamboo pole, which they use for jumping. During the British period they were classified as a vagrant and criminal class. One British account has Kolhati men hunting wild boars with only spears and dogs, an act which takes considerable courage. The wild pigs do much damage to crops so the farmers would hire Kolhati men to decrease the local boar population. A successful hunt would also provide a feast for the village.

Scope and Limitations of research paper -

The aim of present paper is to explore the Socio - Economic study of Kolhati community and the sufferings of the women in Kolhati community. The present study will inspire to work for the betterment of the tribes. The research has more scope but the study limits itself to analyze because of their migration.

Research Design -

Description research design has been used in the present study.

The universe of the study -

Satara, Maharashtra, India, the latitude of Satara, Maharashtra, and India is 17.691401, and the longitude is 74.000938. Satara, Maharashtra, India is located at India country in the Cities place category with the GPS coordinates of 17° 41' 29.0436" N and 74° 0' 3.3768" E. The universe of the study is Satara city.

There are 205 villages in out of these Satara city Char bhinti and Kamathi pura area were selected purposely based on maximum number of Kolhati's.

Sampling and sample method -

A total 50 respondents were selected through convenient sampling method; this method is basically used because even though the population of Kolhati community is known to researcher but still the availability of respondent for data collection was difficult due to their work schedule, hence researcher found convenient sampling method suitable for selecting 50 respondents for present study. Hence the sample size is 50 for the present study.

Method of data collection -

Interviewing method was used for data collection. Interview schedule was prepared and face to face interviews were conducted with the selected respondents.

Sources of data collection -

The study based on both primary and secondary sources of data. The primary source includes selected respondents from kolhati community. The secondary source consists of books, articles and journals etc.

Tools for data collection -

Interview schedule was used for the collection of data. Appropriate statistical tools were used to interpret the data. Beside an observation method was also used to observe the economic condition of respondents. .

Major findings of the study are as follows:

- 1) The literacy rate among kolhati population is lower than general population.
- 2) Kolhati community is not benefited by the reservation policy due to lack of education.
- 3) They are not able to apply for higher education and job which are reserved for them. Due to lack of progressive outlook and poor economic conditions, they are unable to concentrate themselves towards higher education.
- 4) Kolhati community is suffered from low family income, poverty, low property ownership and landlessness.
- 5) The number of population without jobs is too much, so the dependency ratio is very high.
- 6) The main income generation activities are based on Folk Art Tamasha and as an agricultural labor high rate of seasonal unemployment is seen among Kolhati community,
- 7) The condition of accommodation is very unfortunate due to poor financial status. Most of the houses are made of metal sheet huts which are very difficult for living during the summer and rainy season.
- 8) The sanitation system is very unfortunate, which is not enough to maintain good health and hygiene.
- 9) The rate of addiction among both male and female is high among Kolhati community, the trend of addiction is found changing, both men and women are using thinner a solution which is used to thin the oil paint to smell. During discussion they shared that smelling thinner gives them some energy to stay awake during longer duration in night. Even they drink thinner so that odor of their mouth will be prevented. Alcohol, Tobacco addiction is common among both male and female.
- 10) Among Kolhati community girl child birth is worshipped because girls are earning source of Kolhati community, Kolhati girls are performing art Tamasha which is a major source of income for whole family.
- 11) Among Kolhati community bridegroom has to pay the bride price for marrying her. Hence birth of girl child is not a financial burden on family.

- 12) Girls are compelled to earn money for making arrangement of bride price for the bridegroom in their family, unless and until girls from the family makes the arrangement of bride price for her male sibling is not allowed to marry, hence the age at marriage for girls is comparatively more than other castes.
- 13) Jaat Panchayat is playing a most important role in decision making process. The decision taken by Jaat Panchayat need to be followed by all the members of community and its violation is not at all allowed.
- 14) Women are enforced to continue with their work of folk dance even after marriage, due to growing age women find it difficult to continue, but since it is a survival need they somehow manage to carry on with the occupation.
- 15) Lack of other skills of earning money, women suffer from acute poverty during elderly age.
- 16) Girls are facing discrimination in educational institutions; they are been humiliated due to their dancing occupation, which is one of a major reason of dropped out among Kolhati community.

Women in Nomadic and De-notified tribes:

The status of women generally remains low in Nomadic and De-notified tribes. Women are bound to traditional values. There is no place for the women in Jat Panchayat of the community. Male dominates the whole systems of settlements. The proportion of widowhood is increasing after 25 years. The changes in the economic role of women are not reflected in the division of labour in the household. The women still bear the burden of all housework. Purity and faithfulness in women were and are highly valued. Most of the women from these tribes remain deprived of the education due to their household work and cultural dance Lavani.

This is a community where women's socio-economic, educational, cultural and political status is deprived in India. The literacy rate among women is found to be low. The statistics show, below the ten percent literacy rate among and Nomadic and De-notified tribes' women in urban cities and 1.52 literacy rates in the rural area. It means less than one percentage of literacy rates among Nomadic and De-notified tribes' women. Ninety percentage women under the malnourished and they do not get any government and private hospital facilities. The prevalence of Child marriages is high in these communities. Women are considered a piece of property because, in most of the communities dowry is paid to the bride and, hence, parents frequently indulge in extracting as much price as possible. In some of the nomadic communities like the Paradhi or Vaidus, women are sold, exchanged, mortgaged and even leased out. Still, in some communities, the custom of demanding dowry at the time of marriage is replacing the earlier 16 custom of bride wealth (Bhandwalkar, 2012). India has completed 75 years of Independence but still women from Nomadic tribes (NT) and De-notified tribes (DNTs) community have not basic and essential document (election card, adhaar card) which claim their right as a citizen of the country. Because of lack of such document they cannot obtain their right to vote and same time miss the opportunity to stand for election. They even cannot access facilities which government provides after fulfilling the formality of necessary documents. They are unable to buy grains from the ration shop at a cheap rate. They cannot produce caste certificate in school which is important for pursuing education thus their children are away from education, like this they are unable to access a lot of schemes prescribed for them due to lack of document like pan card, caste validity etc. Women in the community face triple discrimination based on class, gender, caste and face the harassment of police being a criminal tribe. Upper caste people use abuse language, beat them demand for having sex.

Conclusion:

Kolhati community faces the social discrimination in every step of their life, even after 75 years of independence this community is most backward community. The struggle to survive is still going on. The basic civic amenities are still not available for them. Lower socio-economic, health condition among Kolhati makes them poor and poorer.

References -

1. Kakodkar, Priyanka. "Dancing on the fringes: the shadowy world of courtesans". The Hindu. Retrieved 2016-12-19.
2. Morcom, Anna (2014-02-07). Courtesans, Bar Girls & Dancing Boys: The Illicit Worlds of Indian Dance. Hachette India. ISBN 9789350097939.
3. Phillips, David J. (2001-01-01). Peoples on the Move: Introducing the Nomads of the World. William Carey Library. ISBN 9780878083527.
4. Ratnam, Dhamini (2016-11-29). "Know your Lavani". Livemint. Retrieved 2016-12-19.
5. "Tune into the world of traditional Lavani". mid-day. Retrieved 2016-12-19.
6. Satya, Laxman D. (1997). "Colonial Sedentarization and Subjugation: The Case of Banjaras of Berar, 1850-1900". The Journal of Peasant Studies. 24 (4): 317–318. Doi: 10.1080/03066159708438653.

Wibliography

1. <https://en.wikipedia.org/wiki/Kolhati>
2. <https://www.dalitweb.org/?p=2556>
3. <https://www.youtube.com/watch?v=Fqpex3A1O30http://www.indpaedia.com/ind/index.php/Kolhati>

An Overview of Synthesis of Different Bioactive Heterocycles Using Ionic Liquids

Kharade P. R.^{a,b}, Chougale U. B.^{a,b}, Patil K. N.^c, Desai S. S.^b

^aDepartment of Chemistry, Karmaveer Hire Arts, Science, Commerce and Education College, Gargoti, Tal. Bhudargad, Dist. Kolhapur, 416209 (MS), India.

^bResearch Laboratory in Heterocyclic Chemistry, Devchand College, Arjunnagar, Tal. Kagal, Dist. Kolhapur, 591269 (MS), India.

^cDepartment of Chemistry, Dr. Ghali College, Gadhinglaj, Dist. Kolhapur, 416502 (MS), India.

Corresponding Author- pravinkharade03@gmail.com

Abstract-

Heterocyclic compounds comprise of large variety of three, four, five, six and seven membered ring compounds with numerous biological and pharmacological activities. The synthesis of newer heterocyclic compounds has been undertaken for the use of them in medicinal field and other applications. The easy and safe methods are required for the preparation of heterocyclic compounds besides the use of traditional time consuming methods. Ionic liquids are considered as effective catalysts and benign solvents. Their use in the synthetic organic chemistry have gained attention of many researchers in the world. The present review focuses on the synthesis of heterocyclic compounds by employing ionic liquids for catalytic purpose and as solvents also.

Keywords- Heterocyclic compounds, ionic liquids, antimicrobial, eco-friendly synthesis etc.

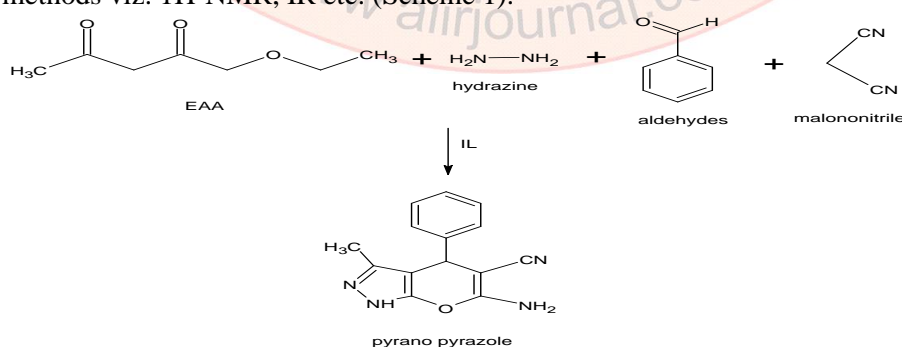
1. Introduction-

Heterocyclic compounds, cyclic or alicyclic organic compounds containing at least one heteroatom, are important part of vital macromolecules of life such as DNA, RNA, Chlorophyll and Heme. It is known fact that majority of drugs which are prescribed comprise heterocyclic moieties in their structures [1]. Heterocyclic compounds have wide applications in pharmaceuticals, agrochemical and veterinary products [2]. Further, large number of derivatives of heterocyclic compounds have been synthesized with diverse biological and pharmacological activities such as antifungal, anti-inflammatory, antibacterial, antioxidant, anticonvulsant, antiallergic, enzyme inhibitors, herbicidal activity, anti-HIV, antidiabetic, anticancer activity, insecticidal agents etc. [3]

The traditional methods used for the synthesis of heterocyclic compounds possess some disadvantages viz. use of organic solvents, longer reaction times, high temperature, lesser yield of products, tedious workup procedures etc. Due to these problems, researchers are always engaged in the development of eco-friendly ways for heterocycle's synthesis [4]. The use of ionic liquids in the synthesis of heterocyclic compounds have been considered as new area for sustainable synthesis of heterocyclic scaffolds [5]. Ionic liquids have gained tremendous attention since last two decades due to wide applications as catalysts, solvents etc. [6]

2. Synthesis of heterocyclic compounds using ionic liquids

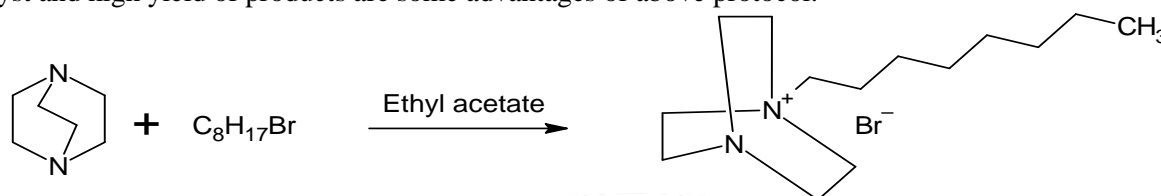
Deshmukh S. et.al. [7] have synthesized pyrano pyrazole derivatives catalyzed by ionic liquid [H-NMP] [MeSO₃] via one pot four component multi-component synthesis. The synthesized compounds were confirmed by spectroscopic methods viz. ¹H-NMR, IR etc. (Scheme 1).

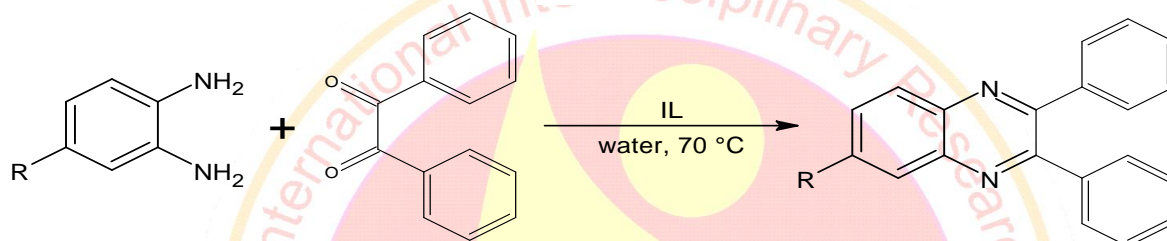
Scheme 1

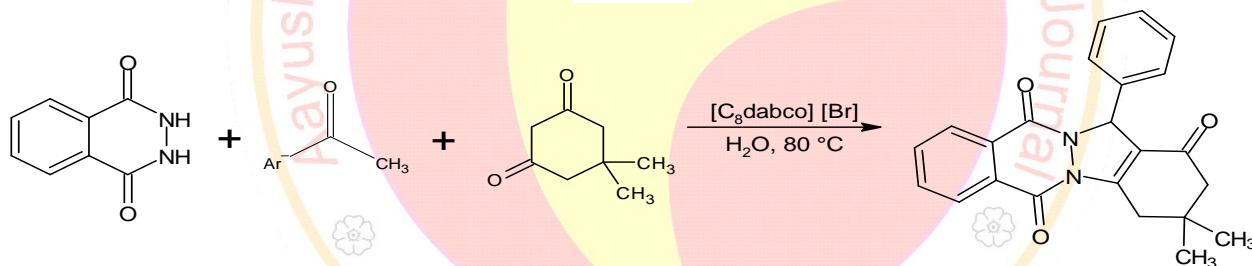
Mulik AG et. al. [8] have synthesized ionic liquid [C8dabco] [Br] (**Scheme 2**) and used it in the synthesis of quinoxaline and phthalazinetrione derivatives. The quinoxaline derivatives were prepared by the reaction of o-phenylene diamine with benzil and its derivatives in presence of ionic liquid and water as reaction medium (**Scheme 3**). The suitable temperature for the reaction to proceed was found to be 70 °C at which the yield of products was also found to be increased. Further, the phthalazinetrione derivatives were prepared by three component reaction of aldehyde, phthalhydrazide and dimedone in presence of catalytic amount of ionic liquid and water as a reaction medium (**Scheme 4**). The reaction was carried out at temperature of 80 °C for better yield of products. Simple workup, benign reaction medium, reusability of catalyst and high yield of products are some advantages of above protocol.

Scheme 2

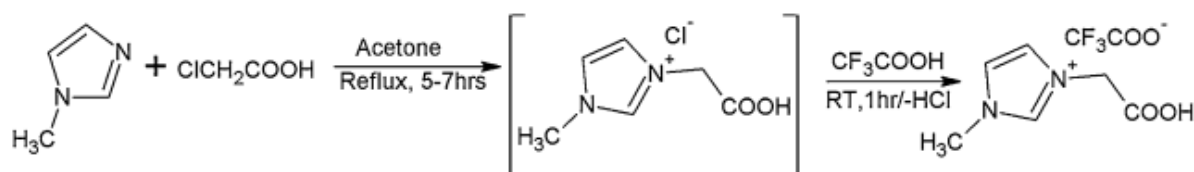

Scheme 3

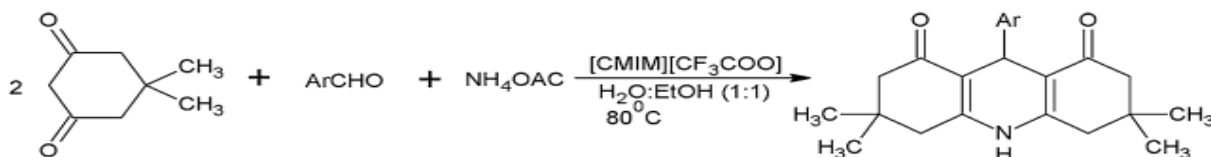

Scheme 4

Patil D. et. al. [9] have synthesized novel Brownsted acidic ionic liquid [Cmim][CF₃COOH] by reaction of 1-methylimidazole with monochloro acetic acid and subsequent replacement of Cl⁻ ion by trifluoroacetate ion (**Scheme 5**). The prepared ionic liquid has been successfully employed in the synthesis of 1,8-dihydroacridinediones. The reaction of one mole of aldehyde and ammonium acetate with two moles of dimedone in presence of ionic liquid gives acridine derivatives (**Scheme 6**).

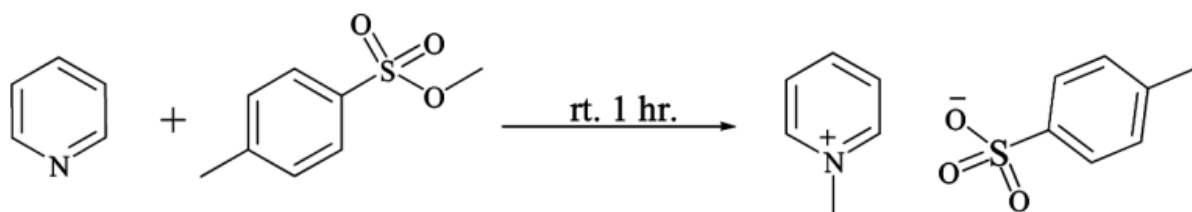

Scheme 5

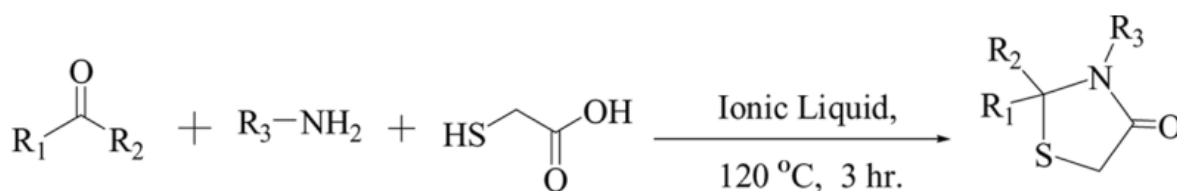

Scheme 6

Dinesh Lingampalle et. al. [10] have synthesized 4-thiazolidinone derivatives using ionic liquid viz. N-methylpyridinium tosylate. The ionic liquid is prepared by the reaction of pyridine with methyl-4-toluene sulfonate. The pyridine was added to methyl-4-sulfonate at 0 to 10 °C and after complete addition, the mixture was stirred at room temperature for about 1 hour to generate solid product which was washed with ethyl acetate and dried (**Scheme 7**). The synthesized ionic liquid has been successfully employed in the preparation of 4-thiazolidinone derivatives. An equimolar mixture of aryl aldehydes / aryl ketones (25 mmol) and aromatic / hetero-aromatic amines (25 mmol) was dissolved in premolten ionic liquid (4 g), and the solution was stirred for 2 hr at 120 °C. Then, thioglycolic acid (37.5 mmol) was added, and the reaction mixture was stirred for another 1 hr at 120 °C. After completion of reaction, reaction mixture was cooled to room temperature and poured into ice water to provide solid product which was filtered, dried and recrystallized from proper solvent (**Scheme 8**).

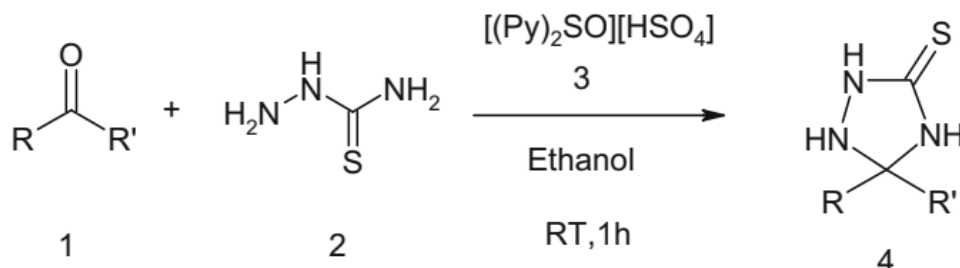

Scheme 7

Scheme 8

Patil P.B. et. al. [11] have used acidic ionic liquid [(Py)₂SO][HSO₄]₂ as an efficient catalyst for the reaction of ketone with thiosemicarbazide in ethanol at room temperature for the eco-friendly synthesis of spiro-1,2,4-triazolidine-3-thiones. A mixture of ketone (1 mmol), thiosemicarbazide (1 mmol), and 10% [(Py)₂SO][HSO₄]₂ in ethanol 5 ml was stirred at room temperature for about 30 to 80 minutes. After completion of reaction, reaction mixture was cooled and product formed has been filtered, dried and recrystallized for further analysis and characterization (**Scheme 9**).

Scheme 9

3. Conclusion-

The ionic liquids have ability to catalyze number of heterocyclic transformations. Further, ionic liquids can be used as dual 'catalyst-solvent' system. The recovered ionic liquids further used for four to five cycles without much loss of catalytic activity. So, the present review will help the researchers who are engaged in sustainable developments for the heterocyclic synthesis.

4. References-

1. Shafiee, A. Introduction for the special issue on bioactive heterocycles. *Eur. J Med. Chem.*, (2015), 97, 14176.
2. A. Czarnik. *Acc. Chem. Res.*, (1996), 29, 112.
3. Al-Mulla A. *Der Pharma Chemica*, (2017), 9(13), 141-147.
4. Gupta SS, Kumari S, Kumar I and Sharma U. *Chemistry of Heterocyclic Compounds*, (2020), 56(4), 433–444.
5. Vekariya RL. *J Mol. Liquids*, (2017), 227, 44-60.
6. Lei Z. et. al. *Chem. Rev.*, (2017), 10, 117, 6633-6635.
7. Deshmukh SM and Hiwarale DP. *Der Pharma Chemica*, (2017), 9(10), 109-114.
8. Mulik A, Chandam D, Patil P, Patil D, Jagdale S and Deshmukh M. *J. Mol. Liquids*, (2013), 179, 104-109.
9. Patil D, Chandam D, Mulik A, Patil P and Deshmukh M. *Catal. Lett.*, (2014), 144, 949-958.
10. Lingampalle D, Jawale D, Waghmare R and Mane R. *Synthetic Communication*, (2010), 40, 2397-2401.
11. Patil PB et. al. *Res. Chem. Intermed.*, (2016), 42, 4174-4180.

Changing role of Academic Libraries in ICT Environment

Mr. Rajesh Martand Meshram

Librarian,

Shri Yashwantrao Patil Science College, Solankur.

Tal. Radhanagari, Dist. Kolhapur.

Email:- meshramrajesh60@gmail.com

Abstract

Today era is the era of Information technology. The 21st century is known as knowledge society. In the 21st century new trends in technology are developed. That's why there is huge change occurred in social scenario. There is a lot of changes happened in social, economical, educational & political views. ICT has changed the nature of academic libraries. A variety of terms such as hybrid, digital and virtual library are used to refer to the academic library. The pace of change brought about by new information technologies has a key effect on the way people live.

ICT enabled learning would help to grasp the opportunities offered by ICT to prepare for learning in the 21st century that embraces digital technologies for better learning, for better assessment of learning outcomes and achievement for better teaching and for better social inclusion.

Libraries are changing in terms of their collection, facilities and services owing to constant changing scenario of information due to ICT (Information Communication Technology) applications and information seeking behavior of the users. The Library apart from providing traditional library services in a computerized environment act as Learning Resource Centre.

This paper is a literature review on changing role of academic Libraries in ICT's Environment.

Keywords: Keyword:- ICT, Academic Libraries, Library Professional, Librarian etc.

Introduction:

The 21 century is the age of Information technology. The 21st century is known as knowledge society. Today ICT has almost covered the whole world into global village. ICT have revolution ways of working transformed the economy, had an irreversible impact on the way peoples live and have shaped a new information society. The information system challenges the education system. The necessity of universal access to information services is stated in several declarations, which stress the need to broaden access and use of ICT declaration that everyone everywhere should be enabled to participate in the global information society.

Libraries have to adapt to growth of information and communication technology in recent years. Today people use the internet as primary source of information. In the term of administration running a library is now much simpler than before. Use of ICT in Various libraries for collection, Storing, processing and disseminate the information in the electronic form. With the development of information and communication technology the library environment has shifted from the traditional library to hybrid library, to automated library, to electronic library to digital library, to virtual library or web library and presently it is being adapted to library 2.0 are used synonymously to represent the same concept, the terms are used differently by different authors. However the central theme of the terminologies remains focused on digital content of the document.

Definition of ICT

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO, 2010) defines ICT as the forms of technology that are used to transmit, process, store, create, display, share or exchange information by electronic means. This broad definition of ICT includes such technologies as radio, television, video, DVD, telephone (both fixed line and mobile phones), satellite systems, and computer and network hardware and software, as well as the equipment and services associated with these technologies, such as videoconferencing, e-mail and blogs. The list of technologies that ICT encompasses is been updated daily as new technologies are invented or designed. Thus we can say ICT is a generic term that refers to technologies, which are being used for collecting, storing, editing and communicating of information in various forms from one user to another.

Benefits of ICT in Libraries

Benefits of ICT in libraries as stated by Ashikuzzaman (2014) include:

- Provision of speedy and easy access to information.
- Provision of remote and round the clock access to users.
- Provision of access to unlimited information from different sources.
- ICT enable easier, faster, cheaper and more effective library operations.
- ICT helps to manage information overload as information retrieval is made easier in computerized systems.
- Computerization helps the library to save space and reduce paper.

Changing role of Academic libraries in ICT environment

Change is the need of the development of the human lives or any other organization or institutions. The change is necessary for development of the people's attitude. The main goal of the library and information center is to fulfill the users need and their satisfaction. The result of any change the user gets maximum benefit. Some of the changes in library and information centers with the application of ICT.

Change in library activities

- Automation of library by using various software in housekeeping operations.
- Collection development in digital and electronic form such as e - books, e - journals etc. Acquisition of content access and organization of contents.
- Website management, electronic document delivery, digitization.

Applications of Modern Technologies in Academic Libraries

With the existence of ICT so many modern library services are came into existence, many technologies making influence on the traditional libraries. The modern technologies are applicable to academic libraries are as follows:-

1. Library Automation

Library Automation is a process where is using computer-based system to do house-keeping operations. e.g. acquisition, circulation, classification, cataloguing, serial control etc. The ICT made possible for automation in libraries. For Library automation there are open source and commercial software's are available in the society i.e., Koha, New-Gen-lib, Evergreen, as well as many commercial software SOUL, Libsys, SLIM21, etc.

1.1 Need of Library Automation

Academic Library needs to redesign the process to achieve quality of e-facility. So this ICT environment library needs to adopt new techniques to create healthy atmosphere for library e-facilities & services.

- To improve the existing services
- Different approaches and needs/demands of user
- To obtain increased operational efficiencies
- To improve the access the resources on other networks and systems, including the web
- To enable their participation in resources-sharing library networks
- To improve the management of their physical and financial resources
- To use the services of the existing staff effectively.
- Some Limitations of library (Manpower, time & Space)
- Availability of information in various formats (Print/Non-print, graphical, audio-visual)

2. RFID Technology:-

RFID (Radiofrequency Identification) is the latest technology to be used in the library for book identification for self-checkout and for sorting and conveying of library books and also for theft detection. The RFID management system in libraries can be implemented in following ways.

- Library Security System
- Library Circulation System
- Self-Check in & Check outs
- Smart & quick Inventor

3. Cloud Computing

Many libraries traditionally manage servers with huge volume of data & sometimes critical problems regarding with their management that is lack of expertise & the cost involvement in acquisition & maintenance of require software and Hardware.

For example- in the special or research libraries they hold the data in digitally converted of rare or heritage documents, but sometimes there is risk of data security & universal access. So the libraries can apply cloud computing to data integrity, upgrade & maintenance, intellectual property management, backup, etc.

It facilitates reduced operation costs of IT resources, increases operation efficiency, and extends distributed access through virtualized environment. By adopting this change, libraries can increase reliability, declined costs due to economics of scale and other production factors.

4. Digital Library: Institutional Repositories (IR)

A Institutional Repositories is a type of content management system that both holds the core intellectual assets of a university or college, and enables them to be used to support a variety of business process as defined in the institution's information strategy.

e.g. In a content management system holds resources for a particular course or department website.

A repository can hold a comprehensive set of core assets that can then be used in a flexible way for different purposes, such as teaching an undergraduate course via a virtual learning environment (VLE) underpinning a website, or collating a university's research outputs across a particular subject area or period of time.

Need for Changing Role of Librarian with ICT environment

Information and communication technology has become essential part of 21st century's libraries. ICT has made drastic change in the field of libraries, the libraries has transformed from traditional libraries to digital libraries or hybrid libraries. Therefore the librarians must create technological environment to make sense of a multiplicity of digital collections and resources. They must identify strategies to provide access to wide range of networks & information resources. For this purpose they need new skills to manage and create many information sources and services. The competencies & skills form the basis for the continued survival and growth of professional in the new information technology age. So in the fast changing environment, the library professional must possess multi skills, multi-tasking abilities and competent in specialized area of work.

Conclusion

Open access supported by information technology has become a public movement globally and this movement has provided new challenges as well as opportunities for the librarians. The libraries are implementing ICT based library services and librarians managing digital library and hybrid library, institutional repositories publishing maintaining open access journals, EBooks and developing web portal.

Open access provides a new paradigm for libraries and librarians. It provides opportunities for library professionals to deliver qualitative and quantitative content in to the users.

References

1. <http://library.columbia.edu/eresourceshtml>
2. <http://whatis.techtarget.com/definition/courseware>
3. Atherton, Pauline (1977). "Handbook for information systems and services". Paris: Use
4. Bhatnagar, Subhas. (2004). "Information and communication technology in development. New Delhi : Soge Publication
5. Neelloghon, A. (1978). "Guidelines for formulating policy an education", training and development of library and information personnel. Paris: Hnes co.
6. Pelten, M. (1982). "Information technology: an over view". In information Management and organize change. London: ASLIB, pp 81-86.
7. Sharma, S. (1989) "Reading habits and readers interest". N. Delhi: Shree Publication House.
8. Ali, Anjad.(2004) Info media in higher Education. New Delhi: Ess Ess Publication.
9. Howel, A (2004). Preserving digital information: A work Book.
10. Singh R.S.(2008). Encyclopedia of Library Science Today. New Delhì: Armol Publication.
11. Ali, Amjad (2005) Encyclopedia of information technology, Vol.2. New Delhi: Galgotia.
12. Balasubramanian, P. (2011) Library information and communication technology. New Dehi Deep and Deep.
13. Krishnan, Gopal (2003). "Impact of Information Technology services in Libraries". New Delhi: Authors pres publishing.
14. Krishan, Kumar (1994). Library Administration and Management. New Delhi: Vikas Publishing house.
15. Shashi Prabha Singh, Veralkshmi R.S.R.(2012).Cloud computing: A Promising Economic Model for Library and Information Centers. *DESIDOC Journal of Library & Information Technology*,32(6). 526-53.
16. Jurow, S. & Barnard, S. B. (1993). Introduction: TQM fundamentals and overview of contents. "Journal of Library Administration," 18(1/2), 1-13. (EJ 469 099).
17. Parvez Ahmad., (2009).The Role of the Library and Information Science Professionals As Managers: A Comparative Analysis *Electronic Journal of Academic and Special Librarianship* ,10 (3)
18. Ramana, P Venkata.(2006). The Changing Role of Librarian in A Challenging Dynamic Web Environment, (4th International Convention CALIBER-2-4 February2006).Gulbarga.
19. Gurwant Singh,(2010).The Role of Librarian in the Electronic Information Environment: ETTLIS 2010 ,p.473.
20. Błażej Feret, (2011).Library as a hub. Changing roles and functions of academic library. *Proceedings of the IATUL Conferences*. Retrieved 20 Jan, 2014.website <http://docs.lib.purdue.edu/iatul/2011/papers>.
21. Vishala B. Mallapur & Dr.Ramesh .R.Naik, (2005). Modernization of Academic Libraries: a challenge in the digital era, p.12.
22. Kenneth Crews,(2011).A CETUS Publication Series. The Academic Library in the Information Age: Changing Roles. California State University p. 8-28.

Reflection of Social issues in Sadanand Deshmukh's: Baromaas**Asst. Prof. Chandrakant K. Chavan**Dept. of English,
Karmveer Hire College, Gargoti**Abstract:**

Society is closely connected with different issues. Without issues we cannot imagine a society. Society cannot escape from issues. Various issues or problems are dispersed in every society. Indian society is no exception to this. We find so many problems in Indian society since ancient time. We are leading our life facing these problems and conquering some of them we make our life comfortable. Literature is the mirror to society. Whatever we experience in our life the novelist tries to portray it in his novels giving it a life like touch. Sadanand Deshmukh depicts the problems of Indian society in his novels. The present research paper focuses on the social issues reflected in Sadanand Deshmukh's novel: 'Baromaas: Twelve Enduring Months'. Baromaas is truly a realistic novel which focuses on rural life of Maharashtra. It is the story of a young man Eknath and his family. Social issues of Maharashtra are reflected in this story. The novel focuses on the problems of farmers in Maharashtra. It reflects the social issues like economic crisis, generation gap, money lending, superstitions, unemployment, traditional and modern farming, political negligence to farmer's problems, dowry system, corruption, rural urban crisis etc. Farmer's suicide is most dangerous problem faced by Maharashtra people it is widely discussed in this novel.

Keywords: Reflection, Social issues, Baromaas, enduring, superstitions, unemployment, dowry, corruption, farmers, crisis, rural, suicide etc.

Sadanand Deshmukh a prominent figure in Marathi literature born in Chikhali District Buldhana of Maharashtra in a farmer's family. His father was a small farmer in Marathwada. He displays the social conditions of agrarian and rural society in Maharashtra. He writes about the principles and values of rural life in Maharashtra which is related with farming, soil and village life. He completed M.A. with first class in Marathi. Then he completed Ph.D. in Marathi literature. Presently he serves as a teacher of Marathi in a college.

He has created his own identity as a writer of common people, farmers, peasants, and workers in Maharashtra and in India. He has written two novels, both the novels are popular and have received state and national level awards. His first novel is Tahan (1998) which means 'quest' that is about the downtrodden people in Maharashtra. The novel is the story of a young man whose quest is to become a successful man. He runs his family by hard work and honesty. The theme of the novel is the influence of urban culture on rural life and rural society. It depicts the 21st century picture of an average man. This novel has been transmitted serially on Aakashwani Jalgaon in serials.

His second novel is Baromaas (2002) which means 'twelve enduring months'. The novel is translated into English by Vilas Salunkhe in 2013. The novel is about farming in Marathwada, the problems of farmers and their resistance. It is the real picture of farmer's suicide in Maharashtra. He presents this problem in realistic manner and realistic atmosphere. Unemployment, superstitions, corruption, castes, religious problems are some major themes of this novel. Sadanand Deshmukh is well-known for his agrarian stories. Lachand, Uthawan, Mahaloot and Ragada are some of his popular short story books. Rural Maharashtra is the setting of these stories. He has received 'Sahitya Akademi Award' for his well-known novel Baromaas. He has also got 'Maharashtra State Government's Award' for his collection of short stories 'Mahaloot'.

Baromaas is the story of a young man Eknath. He is the hero of this novel. The whole novel moves around Eknath and his family. He was born at Sanjol and spent his childhood there and lived with his father Subhanrao, mother, brother Madhu, grandfather and wife Alka. His family occupation is farming in their forefather's land. His grandfather and father both were farmers. His grandfather believed in traditional farming and disliked chemical and modern farming. When Eknath and his father thought of doing modern farming, his grandfather opposed and quarreled with them. He died for it. He refused to eat food that was cultivated by chemical farming. Famine is common feature of Marathwada region. Farmers work hard but because of Natural conditions they do not get good crop.

Eknath completed his education up to M.A.B.Ed.in Marathi literature as his special subject. His family took great efforts to teach him and his brother Madhu. He obtained good marks but didn't get a job. Eknath, his brother and their friends didn't get job because they had no money to pay donation. Madhu wants to sell the land for donation. Sometimes, Eknath also thinks like Madhu, but their parents strongly refused to sell the land. The novel focuses on so many social issues. Some major issues are discussed below.

Debts and Farmer Suicides:

Debts and farmer suicides are the first major social issue highlighted in this novel. Because of the low income from farming the farmers have to borrow money during sowing season. If the government banks or cooperative societies don't provide them loans, they have to go to private money lenders who took high rate of interests and if, there is not enough production and income from the farm, the next season they find it difficult to repay the debt and they are caught in a menacing cycle of private money lending.

Raosaheb, the brother-in-law of Eknath needs money for second sowing because the first sowing had gone vain because of little rain. He sends his son Raju to Eknath to borrow Rs. 5,000. But, since there is no money in the house, he returns with bare hands. Raosaheb commits suicide. He had taken loan from Baluseth. But, he could not repay the debt. Raosaheb and his men put him in a cellar and beat him up and demanded his land. With the fear of insult in the society, Raosaheb commits suicide. He hangs himself to a tamarind tree. There is no evidence that could held Baluseth responsible for his suicide. Eknath finds it difficult to file a lawsuit against the moneylender. This is a common scene in India where the moneylenders exploit and dishonor the farmers and with the fear of loss of honour and dignity the farmers commit suicides.

Subhanrao takes loan of Rs. 2 lakhs from Dagadusheth Mahakal and in return he gives farm on contract. The money is borrowed so that Madhu should get the job of gramsevak. But Madhu is cheated and the middle agent runs away along with his money. Dagadusheth insults Subhanrao. With the fear of losing the land Subhanrao tries to commit suicide by drinking poison. But, his life is saved by his neighbours.

Identity Crisis:

Identity crisis is another social issue focused in the novel. The novel presents conflict between rural and urban, literate and illiterate, old generation and new. Educated city born daughter-in-law Alka is confronted with uneducated rural mother-in-law Shevantamai. Shevantamai tries to dominate Alka. But, the educated daughter-in-law Alka is not as submissive as her previous generation. Both think that they are right. When Eknath tries to convince that the time is changed Shevantamai remarks, "How can it be different? Does the sun rise in west now? Do daughter-in-laws stay at their parents' today? Even though times have changed, it's women who bear the children. Are men going to deliver babies now (Deshmukh, 2013, p. 101)."

Unemployment:

Eknath and his younger brother Madhu both are well qualified but unemployed. Their parents gave them education enduring all the hardships they faced, but they could not get jobs because the family had no money to give bribe or pay the donation. Subhanrao expresses his helplessness, "What more can I do for all of you now? I starved myself paying for your education. I paid for Eknath's M. A. and B.Ed. and sent you [Madhu] to an agricultural college. What use was it? These days, I lie awake at night worrying about you both (Deshmukh, 2013, p. 9)."

Alka was married to Eknath with expectation that he will be a lecturer. But Eknath's parents had no money to pay for donation. So, Alka complains to her in-laws that if they had sold a piece of land and paid rupees one lakh, Eknath could have become a lecturer at Dargaon college (Deshmukh, 2013, p. 17). The unemployment among educated youths makes them nervous against the government policies. Madhu's opinion is that the government should not give jobs to both husband and wife. One job in a family should be enough (Deshmukh, 2013, p. 80).

Corruption:

Corruption is a major issue discussed in this novel. Corruption is prevalent in India on larger scale. Although the government has fixed eligibility criteria for teaching posts, it is the people of management that select a candidate. The institutions get salary grants by government but still they take donations from candidates and appoint them as teachers. The candidates who have money become teachers despite other candidates are better or well qualified compared to them.

Eknath's friend Sopan Bhagat is a lecturer in a junior college but still he takes batches of tuition classes. He has built a big bungalow. It is illegal from a salaried teacher that he conducts private tuitions. It is neither moral nor professional. According to Eknath Sopan Bhagat is a man belonging to a mafia gang doing business in the field of education. Corruption in bureaucracy is a major social issue. The illiterate farmers are exploited by bureaucracy. Kamble talathi does not give a copy of 7/12 to needy farmers without taking money. He unashamedly supports bribery, "You know, it's our system here that we wouldn't give a copy of saat-baara even to God without pocketing our share (Deshmukh, 2013, p.80)."

Madhu's friend Suresh Sathe had become a talathi by giving bribe to government officials. After getting a job he started real estate business selling the plots of agricultural land and getting permission for non-agricultural use. He exploits the needy people and gathers money. He says, "I've been busy wringing people's necks. I grab every chance I get to make money (Deshmukh, 2013, p.89)." His wife is a school teacher. So money is bringing more money in his life. He feels that there is all 'greenery' in his life.

Suresh Sathe promises Madhu to help in getting a government job by bribing government officials through Uttam Thokare, the P. A. of MLA Malpani. Madhu goes on a hunger strike and demands that his parents give him 2 lakh rupees. He insists that Subhanrao should give the kalyani farm to Dagadusheth Mahakal for a year on contract and they will pay the money back after getting the job and will get hold of the land back, meanwhile Dagadusheth will take the crop. Initially, his parents resist but they had to succumb to hunger strike of Madhu. It proves worst for Madhu and his family because Uttam Thokare runs away grabbing money from many young people to whom he promised to help in getting government jobs. Eknath meets the MLA but he explains that he has also been cheated by his PA. Dagadusheth demands his full money Rs. 2 lakhs then only he will return the land.

Conclusion:

Thus the writer presents the realistic picture of farmers in Marathwada region of Maharashtra. It concentrates on how the farmers are trapped in debts and how they are harassed and finally forced to commit suicide. The problem of identity crisis is prevailing in Indian families. The mother-in-law and daughter-in-law could not adjust in the family. Generation gap, corruption, unemployment, superstition and dowry system are visible in Indian society which is reflected in this novel by the writer brilliantly. Really its true picture of India.

References:

1. Deshmukh, Sadanand. Baromas (2002). Pune: Continental Prakashan.
2. Deshmukh, Sadanand. Baromas: Twelve Enduring Months (2013). Mumbai: Popular Prakashan.
3. M, Munawali Majjoddin, in 'Samakalin Gramin Vastav aani Baromas', published in Gramin Samaj Kaal, Aaj aani Uadya, (ed. Desai, Sambhaji), 2015, Jalgaon: Prashant Publications.

Child Welfare Activities after the Independence of India

Shrikant Banda Desai

Asst. Professor, Dept. of Social Work

Karmveer Hire Arts, Science,

Commerce & Education College, Gargoti.

Email:- shrikant9209@gmail.com

Abstract

The child is the most important element of society. Being a citizen of a nation, the child should have a good physic, a good mind and a good personality. But children in India after Independence have gone through very pathetic situation due to poverty. Thus, special attention was made towards Child welfare services after independence. The present research article aims at drawing attention on the various child welfare measure adopted by the Indian Government after its Independence. The article also focuses on the constitutional provisions and the different welfare schemes, programs made for the betterment of every child in India. So far methodology is concern the books, journals, articles, web links etc. is used as a secondary source of data. Due to word constraint the main and major schemes and policies are discussed and summarized here.

Keywords: Child welfare, independence, juvenile delinquency, constitutional provisions

Introduction

Children are the principal assets of any country. Every child has the right to live a healthy, peaceful and secure life. Milton has rightly said, "Child shows the man, as morning shows the day." It is said that families are 'factories' which produce human personalities. The family, school and the society plays a very important role in the process socialization and integrated development of the child. But there were many children in India who were living without families or staying at roadside, footpaths or outside places. They were destitute, deprived, orphaned and needed special attention, care and protection. In order to ensure the welfare of children in India, various laws, policies and programs were implemented. Thus, to produce healthy citizens, there should be strong requirement of the services to protect the children in all forms.

Child welfare is a very sensitive topic of public and political concern in India. Child welfare is a field where all the issues concerning children are dealt with. India has the largest number of children in the world and needs specific child development programs to develop and protect the child. The Government of India launched many child welfare programs to provide child welfare services since its independence. At the time of independence, many of the Indians were living in a very pathetic situation. There were so many social problems in India like poverty, unemployment, landlessness, indebtedness since India's Independence. It was a great challenge to face with such a big social problems. A child especially in the poor family and the vulnerable sections of the society faces many problems like malnutrition, anemia, infant mortality, infectious disease, child labor, juvenile delinquency etc. It was a great challenge in front of the Indian government to deal with such complicated issues and provide schemes for care and protection of children.

Objectives of Research Paper

- To understand the concept child welfare and constitutional provisions for child welfare.
- To understand the child welfare programs, schemes and policies for child welfare after India's

Independence.

Methodology

The secondary types of data is used to prepare this research article. The data is taken from reference books, journal articles, research papers and some internet websites.

Constitutional provisions for children in India after independence.

The problems of children in India was a big concern after India's Independence. It is reflected in the constitutional provision which governs the rights of children and provides safe and secure environment. Article 15 (3) of the Indian Constitution states that nothing in this article shall prevent the state from making any special provision for women and children. Article 21 (A) directs the State to provide free and compulsory education for all children of the age of 6 to 14 years. Article 23 denotes that traffic in human beings and beggars and other similar forms of forced labor are prohibited and any contravention of this provision shall be an offence punishable in accordance with law. Article 24 directs that No child below the age of fourteen years shall be employed to work in any factory or mine or engaged in any other hazardous employment. Article 39 (e) & (f) enjoys the state to ensure that children are given opportunities and facilities to develop in a healthy manner and in the condition of freedom and dignity, they should be protected against exploitation. Article 45 envisages that the state shall endeavor to provide early childhood care and education for all children until they complete the age of 6 year.

After India's Independence many laws were made to ensure the safety for children in India. These legislations were already enacted from the British period. After the independence of India, special attention was made towards child welfare by enacting new laws. These laws are The Hindu Adoption and Maintenance Act, 1956, The Immoral Trafficking (Prevention) Act, 1956, The Orphanages and Other Charitable Homes (Supervision and Control) Act, 1960, The Child Labor (Prohibition and Regulation) Act, 1986, The Pre-Conception and Pre-Natal Diagnostic Techniques Act, 1994, The Juvenile Justice Act, 2000 and Amendment Act 2006. The Commissions for Protection of Child Rights Act, 2005, The Prohibition of Child Marriage Act, 2006, Juvenile Justice (Care and Protection of Children) Act, 2015. All these acts are formulated for the care and protection of the children in India.

Child Welfare Programs and Schemes after the Independence of India

Child Health and Reproductive Program came into effect in 1951. The aim was to provide quality sustainable Primary Health Care services to the women with a special focus on Immunization and family planning. Integrated Child Development Services scheme came into effect in 1975 aiming at improving the nutrition and health status of the children in 0-6 years of age. For this through ICDS services like supplementary nutrition, non-formal pre-school education, nutrition and health education to pregnant and lactating mothers, health checkups, immunization, and referral services is provided. In 1993, Integrated Program for Street Children was started. The main aim of this program is provide education, safe drinking water, and recreational facilities and protection against exploitation and abuse to neglected and destitute street children.

Pulse Polio is an immunization campaign established by the government of India in 1995 to eliminate poliomyelitis (polio) in India by vaccinating all children under the age of five years against the polio virus. In the same year 1995, Mid-day Meal Scheme to improve the nutritional status of children in classes 1 to 8 in Government, Government aided schools, Local Body schools, this scheme encouraged the poor children of disadvantaged sections. The National Rural Health Mission started in 2005. The main was to reduce child and maternal mortality, sanitation and hygiene, universal access to public services for nutrition. Also, it included universal access to public health care services. Kasturba Gandhi Balika Vidyalaya scheme came into effect from 2004. The main was to ensure the access of quality education to the girls that belonged to disadvantaged groups of society. So, it was done by setting up residential schools along with boarding facilities at the elementary level.

Child Welfare Policies after the Independence of India

National policy on children 1974 considers the Nation's children as the supreme important asset. The objective of this policy are to provide adequate services to children both before and after birth of the every child. All children in the country should enjoy optimum conditions for their balanced growth. National policy on education 1986 states that education is the birthright of every child in the country. This policy holds the child centered approach. Also this policy states recognizing the holistic nature of child development such as nutrition,

health, social, emotional, physical development. The main aim of this policy is that every child before 14 years of age should get an elementary education and a substantial improvement in the quality of education.

National policy on Child Labor 1987 focuses on the rehabilitation of children working in hazardous occupations and such kind of processes. This policy outlined for tackling this problem undertaking legislative action plan for strict enforcement of Child Labor Act and other labor laws to ensure that children are not employed in hazardous occupations. National Nutrition Policy adopted in 1993 in India. Poverty is the main reason that causes malnutrition among children and their mothers. The main aim envisaged under National Nutrition Policy is to tackle the problem of nutrition through direct nutrition interventions for vulnerable groups as well as through various development policy instruments which will improve access and create conditions for improved nutrition. National charter for children 2003 adopted in 2004. It emphasizes the Government's commitment towards child rights. Every child has its inherent rights to enjoy a healthy and happy childhood. The policy ensures to protect the survival, life and liberty of all children and promotes high standard of nutrition and health, assure basic minimum needs and security, give importance to play and leisure time, free and compulsory primary education, protection from economic exploitation and abuse etc.

Conclusion

Child welfare means the total well-being of the child. Child welfare measures are oriented towards the balanced development of child. After the independence of India, there was a series of problems. From the first five year plan, the efforts were made to handle these social problems. The problems of children was gain more importance after the Independence. To control and prevent these problems of children several measures were adopted by the Indian Government since Independence. Not only Government organizations but also Non-government organizations put many efforts in the field of child welfare after India's Independence. The schemes, programs, laws were made to deal with these issues of children. The child welfare field nowadays get more importance in India.

References

1. Bhattacharya, D. S. (2008). *Social Work Interventions and Management*. New Delhi: DEEP & DEEP PUBLICATIONS PVT. LTD.
2. *CHILD WELFARE*. (n.d.). Retrieved from http://www.vizagsteel.com/http://www.vizagsteel.com/kids/kids_cor/CHILD_WELFARE.htm
3. *Child Welfare Programmes*. (n.d.). Retrieved from Toppr: <https://www.toppr.com/guides/general-awareness/public-finance-and-budget/child-welfare-programmes>
4. *Policies and Programmes for Children In India*. (n.d.). Retrieved from <https://egyankosh.ac.in/https://egyankosh.ac.in/bitstream/123456789/58906/1/Unit2.pdf>
5. *Provision Related To Children In "Constitution Of India"*. (n.d.). Retrieved from Centre for Child Protection: <https://centreforchildprotection.org/constitutional-provision>
6. Satpathy, C. (2012, November). Child Welfare Policies and Programmes in India. *YOJANA*, pp. 23-27.
7. Sharma, V. (2013). Child Welfare Programmes in India. (2013). *New Horizons A Research Journal*, ISSN 2277-5218.. X. 2013.

The Progress of Chemistry Research in India: Past, Present and Future

¹S. M. Patil

¹Department of Chemistry,
Karmaveer Hire Arts, Science, Commerce and Education College,
Gargoti
(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur),
Tal: Bhudargad, Dist: Kolhapur, 416209 (MS), India.

Abstract

Chemistry is one of the important and prime subject of science comes under physical sciences branch that deals with the properties, composition, and structure of elements and compounds formed by the elements. It is studied under five main sub disciplines, organic, physical, inorganic, analytical and biochemistry. Out of these, organic, physical and inorganic are basic branches whereas analytical and biochemistry are applied branches of chemistry. In this article India's progress and contribution in scientific research with special emphasis on chemistry discipline has been reported shortly. The role of devoted research institutes established before and after Indian independence in boosting chemistry research also has been summarized. The chemistry research done by Indian researchers working in various research institutes and universities has compared with researchers working all over the world. The major challenges in front of science and technology in present time are also discussed.

Keywords: Chemistry research, Indian independence, Research institutes, Scientometric index

Historical background

Indian association for the cultivation of science (IACS) is the first ever Indian institution for scientific research. It was founded by Dr Mahendra Lal Sircar on 29th July 1876 in Calcutta (British India). With growing demand of Indian mutiny the first universities in India were already established by the British in 1857. They were decisively founded these universities in cities like Bombay, Madras and Calcutta where British preeminence was unchallenged. Delhi was not chosen as it was the center of insurgence. Nationalist aspiration first time located as scientific expression in 1869 in Dr. Sircar's article 'On the Desirability of National Institution for the Cultivation of Sciences by the Natives of India' in the Calcutta Journal of Medicine. This led the foundation idea of first scientific research institute IACS in India. After establishment of IACS, the period of near about first forty years from 1876–1918 was an era of growth for Indian chemistry, in which pure and fundamental research progressively replaced the applied, result-oriented research previously supported by the British government. This influential epoch in Indian chemistry ceased after the First World War and was followed by a fast progress of chemical research. The educational and political environment, next to which these changes took place, and the influence of European chemistry are some of the detrimental factors in the developments of chemistry research in India [1].

Beside all these fact, the real pace in scientific research gained by India after independence. Various policies were planned by sovereign state, 'Democratic Republic of India' in order to regain prosperity through people active participation in various scientific and technological activities. In these 75 years of independence, India witnessed breakthrough achievements in the fields of scientific research. Over the past seven decades of its independence India become able to build up its indigenous satellites, sent own probes to the moon, Mars and other planets, founded/operated nuclear power stations, acquired nuclear weapons and self-defense warheads. Scientific research combined with public welfare policies has made India self-reliant in various sectors like production of food (green revolution), milk (white revolution), fruits and vegetables, drugs, medicines, fertilizers, agrochemicals and vaccines [2]. The lives of Indian citizens phenomenally impacted directly or

indirectly by those advancements in science and technology. For example, development of vaccine in SERUM institute saved thousands of lives in Covid 19 pandemic, early and timely warnings of cyclone again safe guards many lives, IT enabled weather forecast helped farmers to plan their annual crop pattern etc. The initial investment in the year 1947 in scientific research was only about 0.1 % of GDP which is increased up to 0.7 % as per recent R&D report [3]. The significant scientific personalities like Homi Jehangir Bhabha, Vikram Sarabhai, Shanti Swarup Bhatnagar and P. C. Mahalanobis helped to build and shape the policies through various scientific institutions. The fabulous achievements we experienced now days are the outcome of great contribution rendered by Indian researchers, technologists working in the institutes founded in post-independence period [4]. After independence, Sarkar committee recommended government of India for the foundation of higher technical institutions based on Massachusetts Institute of Technology (MIT), USA. As a result of this recommendations, the five IITs (Indian Institute of Technology) were established at Kharagpur (1950), Bombay (1958), Kanpur (1959), Madras (1960) and Delhi (1961). Before that All India Council for technical Education (AICTE) was founded in 1945 and University Education Commission (UEC) was founded in 1948 under the great leadership of Pandit Jawaharlal Neharu. In 1953, University Grants Commission (UGC) was set up on the recommendation of UEC and it was became statutory organization by the act of parliament in 1956. With Indira Gandhi taking over in 1964, the more emphasis was given on poverty and rural issues. To cope up with this, Kothari commission was set and developed first ever National Policy on Education (NPE) in 1968. The implementation of NPE is considered as one of the landmark event in the history of India. The NPE became the basis of reforms that helped strengthen the higher education and research in India. India is only country among the developing world although having colonial past successful in the foundation of national science community. Besides having huge population of 1.4 million people, India is totally independent for food from rest of the world since 1960s. The deep rooted innovation system including higher education provides high skilled manpower to nearly all important sectors like IT, biotechnology, pharmaceuticals, space research and so many. But there are many loopholes in theory and practice in science policy of India. We are left far behind by East Asian 'Dragons' in the progress and development of science and technology [5, 6].

Current status of chemistry research in India

In British India, as mentioned earlier, there were very few research institutes and universities provided facilities for chemical research. In this period, the two prominent Indian chemists P. C. Ray and Alexander Pedler gained attention by their pioneering contribution in chemistry research. British administration in India never gave much attention in the growth of educational culture may be to counter growing political unrest among young native Indians, especially, pursuing modern education through such universities and research institutes. However, around the time of independence (1947) India was good to fore in science. It was reflected in the 'Annual report on the Progress of Chemistry', published by the Chemical Society of London [7]. According to this report 120 renowned Indian chemists published five or more papers in international journals of high repute published from countries like Britain, USA, France, and Germany. The chemical research advancements and achievements gained by India mainly in mid-twentieth century were rested on the secure foundations laid by the chemists who breathed and worked between 1876 and 1918. As of now; there are about 1000 universities in India. Out of which about 54 are central universities, 416 are state universities, 125 are deemed universities, 361 are private universities and 159 are Institutes of National Importance which include AIIMS, IIMs, IITs, IISERs, IITs and NITs among others [8].

In early years after freedom, Indian chemists enormously worked to what came to be known as 'reverse engineering'. After this, India has become a famous market for the manufacture of low-priced generic drugs and recognized as a 'pharmacy of the world'.

The treatment of various deadly diseases considered as global killers like AIDS, cancer etc. is possible with such revolutionary progress of Indian pharmaceutical industry and its cheap drugs. Not only pharma products but also more than 80,000 commercial products are manufactured by India. These include bulk chemicals, agrochemicals, polymers, fertilizers and petrochemicals. In entire world India is the 4th largest

producer of agrochemicals, producer of 16% of the total dyestuffs and intermediate. India occupies a strong position in exports and imports of chemicals at a global level and ranks 14th in exports and 8th in imports at global level (excluding pharmaceuticals) [9].

Unquestionably, Indian chemists/researchers have been performing very well after post-independent era. Table 1 summarizes research productivity and impact of top Indian research institutes in chemistry discipline [10].

Table 1. Scientometric index of top Indian research institutes in chemistry discipline.

Research / Academic Institution	TP	Citations	ACP	H-INDEX
Council of Scientific Industrial Research (CSIR), Delhi	20060	NA	NA	NA
Indian Institute of Technology (IIT), Delhi	11218	NA	NA	NA
Indian Institute of Chemical Technology (IICT), Hyderabad	4829	79603	16.48	86
Bhabha Atomic Research Center (BARC), Mumbai	3902	38488	9.86	59
Indian Institute of Science (IISc), Bangalore	3762	73195	19.46	100
National Chemistry Laboratory, Pune	3344	62116	18.58	86
Indian Association for the Cultivation of Science Kolkata	2713	43054	15.87	71
Indian Association for the Cultivation of Science (IACS), Jadavapur	2671	42470	15.9	71
Indian Institute of Technology (IIT), Bombay	2199	32013	14.56	60
Jadavapur University, Jadavapur	2131	25960	12.18	61
Indian Institute of Technology (IIT), Kanpur	2004	35125	17.53	73
Indian Institute of Technology (IIT), Kharagpur	1964	30889	15.73	70
University of Delhi, Delhi	1829	20281	11.09	54
Indian Institute of Technology (IIT), Madras	1715	21421	12.49	57
University of Hyderabad, Hyderabad	1690	33444	19.79	74
Banaras Hindu University, Varanasi	1556	14667	9.43	46
Jawaharlal Nehru Center for Advanced Scientific Research, Bengaluru	1362	39323	28.87	88
Indian Institute of Technology (IIT), Roorkee	1318	16887	12.81	51
University Rajasthan, Jaipur Rajasthan	1226	7207	5.88	31
University of Calcutta, Kolkata	1205	11044	9.17	41
Total	72698	627187	8.63	58.95

Note: NA=Notavailable, TP-Total Publications, TC-Total citations, ACP-Average citation per paper

In Table 2 scientometric index showing total publications, total citations, average citation per paper received by Indian contributors in international journals of well repute with their impact factor given in details [10].

Table 2. Scientometric index of Indian contributors in international journals

Journal Name	Country	TP	TC	ACP	Impact Factor
Asian Journal of Chemistry	India	5210	4980	0.96	0.360
Tetrahedron Letters	UK	3803	62678	16.48	2.391
Journal of the Indian Chemical Society	India	2896	6528	2.25	0.251
Indian Journal of Chemistry Section B Organic Chemistry Including Medicinal Chemistry	India	2689	10316	3.84	0.489
Indian Journal of Chemistry Section A Inorganic Bio Inorganic Physical Theoretical Analytical Chemistry	India	2128	8742	4.11	0.628
Journal of Alloys and Compounds	Netherlands	1816	16350	9	2.726
Synthetic Communications	UK	1687	11787	6.99	0.984
Indian Journal of Heterocyclic Chemistry	India	1517	3108	2.05	0.170
Journal of Physical Chemistry B	USA	1387	30384	21.91	3.377
Tetrahedron	Netherlands	1299	25871	19.92	2.817
Abstracts of Papers of the American Chemical Society	USA	1187	1	0	11.444
Chemical Physics Letters	Netherlands	1092	15298	14.01	1.991
Bioorganic Medicinal Chemistry Letters	Netherlands	1058	14791	13.98	2.331
Polyhedron	Netherlands	1046	13916	13.3	2.047
Indian Journal of Chemical Technology	India	1040	2731	2.63	0.580
Applied Surface Science	Netherlands	1027	10818	10.53	2.538
Journal of Molecular Catalysis A	Netherlands	1010	19885	19.69	3.679

Chemical					
Journal of Organic Chemistry	USA	946	22635	23.93	4.638
Journal of Nanoscience and Nanotechnology	USA	939	5250	5.59	1.339
Chemical Communications	UK	924	20341	22.01	6.718

On the whole, the number of chemistry papers from India increased steadily from last decade. The research articles from India reported steady increase with increase in number of research journals worldwide. The average number of citations received by publication with at list one Indian author also increased significantly over the last few years. Various international journals of high quality; Angewandte Chemie International Edition and Accounts of Chemical Research large number of cites of Indian authors as compared to the world average. India's contribution of articles in the Journal of the American Chemical Society is 0.7% compared to 58.4% for USA, 7.6% for Germany and 5.1% for China, and its share in Angewandte Chemie International Edition is 1.2% compared to 28% for Germany, 25.3% for USA and 9.9% for China [11].

Recently, the esteemed British journal Nature Index published a special report 'Indian Science Ascending'. In that report India received 13th rank in the global productivity of quality science papers. The country spends just about USD 6billion on science which constitutes less than one percent of the GDP [12].

Conclusions

In this paper foundation and progress of Indian chemistry research is discussed in short. The glimpses of important historical milestones of scientific research in India under British rule have been given. This gives insights of contributions made by Indian chemists and research institutes in the era of Indian struggle of independence from British rule.

The current status of chemistry research was elaborated by giving scientometric index in tabular format. From this data it is clear that Indian chemists contributed lot in the scientific research significantly after independence. This is due to the visionary strategies accepted by policy makers under self-rule particularly in resource allocation for scientific activities. However, there are so many obstacles in front of modern India in scientific research. India has to go far long in order to encourage Indian scientists to perform better. The main challenges are establishment of devoted research laboratories, funding agencies and development of research culture free from bureaucracy. Particularly, Indian universities have to change focus from static and outdated discipline wise education and need to provide mobility across disciplines. Recently, National Education Policy (NEP) is about to be implemented all over the India. In this policy such multi-disciplinary approach of education is encouraged. But, the effective implementation of NEP and its success is major challenge for India in coming days for further advancement of scientific research.

References

- [1] A. Basu, Chemical research in India (1876–1918), Annals of science, 52 (1995) 591-600.
- [2] K. Kulkarni, Indian Agriculture–Productivity, Climate Change and Institutions An essay in Agricultural Economics, (2016).
- [3]<https://economictimes.indiatimes.com/news/india/indias-rd-spends-amongst-the-lowest-in-the-world-niti-aayog-study/articleshow/93024586.cms>
- [4]<https://www.indiatoday.in/education-today/gk-current-affairs/story/5-indian-scientists-whose-work-helped-shape-modern-india-306415-2016-02-23>
- [5] V. Krishna, India@ 75: Science, Technology and Innovation Policies for Development, Science, Technology and Society, 27 (2022) 113-146.

- [6] <https://www.firstpost.com/tech/news-analysis/70-years-of-independence-seven-defining-st-contributions-that-have-impacted-every-indian-3931773.html>
- [7] L. Burlington House, Annual Reports on the Progress of Chemistry, Chemistry, 74 (1977).
- [8] P. Naik, Higher education and the role of college teachers, International Journal of Research in Social Sciences, 8 (2018) 105-119.
- [9] <https://www.ibef.org/industry/chemical-industry-india>
- [10] M.S.C. Hosamani, V.T. Bagalkoti, Scientometric analysis of Indian engineering literature during 1999-2013, International Journal of Scientific & Engineering Research, 5 (2014) 1189-1200.
- [11] S. Arunachalam, M. Madhan, S. Gunasekaran, Chemistry research in India: making progress, but not rapidly, Curr. Sci., (2017) 1330-1339.
- [12] <https://economictimes.indiatimes.com/news/science/indias-love-affair-with-chemistry/>

Azhadi Ka Amrut Mohotsav and the Plight of Katkari Community**Dr. Vijay Jaysing Mane**

Asst Prof,

Yashwantrao Chavan School of Social Work,

Jakatwadi, Satara.

Email Id- vijayjmane@rediffmail.com.**Abstract:**

India, the largest democracy in the world is divided in number of castes, tribes, religions but unified as a Nation by its Constitution. The theme of the Indian Constitution is to secure to all its citizens social, economic and political-Justice. No doubt that Indian society is equal at political level but it is still not equal at societal and economic level especially for Scheduled castes (SC), Scheduled Tribes (ST), Nomadic tribes and Denotified tribes (NT-DNT) in Maharashtra. These tribes are known as indigenous tribes but at present are the most marginalized communities. There are 28 Nomadic Tribes and 14 De-notified tribes found in Maharashtra along with 47 tribal groups.

The Katkari community belongs to the ST category. It is the most vulnerable and belongs to marginalized section of society excluded from the main stream of development since pre-independence period to till date. Katkari tribe has been ill-treated and is subject to harassment and maltreatment at the hand of the society, and the state machinery since the British rule. This condition of Katkari tribe is spoiling their social identity, which leads to discrimination by dominant sections of society. There is no provision of constitutional safeguards for day-to-day atrocities faced by this tribe. Under colonial rule, the relatively autonomous and self-sufficient Katkari tribe lost their means of livelihood and had to depend on new occupation. But, due to lack of new skill, they are struggling to sustain their livelihood. Because of such situation, nowadays Katkari tribe is lowest in all hierarchies, social, political and economic strata. This paper tries to highlight the situation of Katkari community in the present scenario.

Introduction:

With 635 indigenous tribes, India has second largest tribal population in the world. Tribes in India are referred as "Adivasis" which is an umbrella term for a heterogeneous set of ethnic and tribal groups considered as aboriginal population of India. Tribal population constitutes 8.2% of India's total population. Tribal communities are distributed widely in different states of India with majority in Orissa, north eastern states, Chattisgarh, Bihar followed by Maharashtra. Limited research exists for tribal studies to understand their needs, socio-economic requirements and policy implementation. In India, tribes are primary groups of interlinked families or communities sharing a common culture and dialect. The tribal culture in India is responsible for conservation of biodiversity rich areas in India.

Many tribes have been left away from the 'development race' due to lack of information. Lack of development has resulted in poverty, illiteracy and health issues. Tribal communities in India have faced conflicting issues of resettlement and reallocations from their Protected Area (PA's) and developmental activities such as mining, road construction, Dam construction and other activities. Studies show that resettlement and relocation programs are one of the major factors for poverty and lack of development among tribal population and this again has negative impact on the livelihood of the tribal's.

Katkari tribe:

The Katkari also called Kathodi, and are an Indian tribe from Maharashtra. They have been categorised in Scheduled Tribe. They are bilingual, they speak Katkari Language, and a dialect of the Marathi language. In Maharashtra the Katkari community has been designated as a 'Particularly Vulnerable Tribal Groups (PVTGs)'. In the case of the Katkari this vulnerability derives from their history as a nomadic, forest-dwelling people. Katkari's are the most primitive forest tribes of Maharashtra. They rank among the very lowest tribes in the country's social system. The Katkaris prefer to live on the borders of villages by forming small hamlets known as "Wadi" or "Pada". Their huts are of mud-daubed karvi sticks with a peaked roof, thatched with palm leaves or grass. Traditionally, the Katkaris are hunters-gatherers. They have poor economic conditions due to their nomadic tendency. Living on the edges of villages and urban places the Katkari people are not treated with respect in the society.

Occupation:

Katkari by their name itself indicate that they are makers of catechu. This was their traditional occupation along with procurement of forest goods and agricultural products for livelihood. Their occupation

has almost been abandoned due to rapid changes in their surroundings. Conversion of forest land into agricultural land, conversion of forest land for development purposes and mining has forced them to leave their habitat. Most of them work on daily wages affecting their livelihood. Recently they have variation in their occupation pattern. This variation is seasonal. They go for fishing, on daily wages during dry season. While animals, plants, insects and even microbes attract a lot of attention (and resources) for conservation and rehabilitation, nobody seems to be bothered about the unique katkari tribe.

Katkari Culture:

"We put our hands in the mouth of the tiger, open the jaws, and count the teeth of the tiger. We are the Katkari. [Waghachaya jabdyat, ghaluni haat, mojite daat, jaat aamchi, Katkaryanchi!] -- A Katkari saying.

Basically Katkari belong to a tribal group. In the process of modernization and industrialization they were forced out of their habitat in the name of development. As per other tribes the Katkari tribe also started to stay in close proximity with the Hindu community. Hence people from this community have also started to practice Hinduism. They worship and serve the gods of the Hindus. The Katkari visit Hindu shrines and offer prayers, food, flowers, and incense to their gods in hopes of gaining protection and benefits. They do not have a personal or familial relationship with these gods.

The main yearly festival of the Katkari people is Holi, the festival of colors and the start of spring. Like the other tribal communities Katkari community also perform dances and enjoy various festivals to express gratitude towards Mother Nature. Dance, drama and playing of musical instruments are also performed to express happiness over new grains, festivals and the welcoming of new seasons. On the occasion of festivals such as Holi, Diwali, Pitra Amosha and Dassers, etc. they perform Dhamdi dance, Gauri dance, Dhol dance etc. The Dhamdi dance is performed by katkari tribe and the number of participants varies from 15 to 25. Another dance performed by the katkari tribe is Gauri dance. The drum played during this dance is known as "Dholki" which according to them is a female instrument. This dance is performed in order to please the mother earth ("dantari"), hence the instrument is female. Yet another type of dance prevalent among the Katkaris is the Dhol dance. Musical instruments are accompanied by big drums known as "Dhols" and bells known as "Ghoongru". Like other dances, this dance is also performed to express happiness over new grains, festivals and the welcoming of new seasons.

Katkari tribe celebrates one of the unique cultural festival named as the Undir Navmi, dedicated to the rodent. They are one of the few tribal groups in India that eat rodents, including the Little Indian Field Mouse, the Black Rat and the Greater or Indian Bandicoot. They believe that their strength and long life comes from eating the meat of rodents. It is assumed that these types of food habits of Katkari tribe may be one of the reasons for their social exclusion. Katkari people also consume liquor made from local products. They mainly prepare liquor from Mahua flowers, Jungle plum, (Tadi and Madi) and jaggory.

Present scenario of Katkari tribe:

No doubt that Indian society is equal at political level but it is still not equal at societal and economic level especially for the people like Katkari tribal group. Due to lack of education and ignorance they are not able to avail the constitutional safeguards for day-to-day atrocities faced by them.

The women from these tribes have to face triple discrimination due to their specificity of tribe, class and gender. Women from these communities are victims on various grounds. Women from this community face grave issue of health vulnerability.

MDGs state about eradication of extreme poverty and hunger, achieving universal primary education, promoting gender equality and empowerment of women, reducing child mortality rate and improving maternal health. Grassroots experiences and prima facie evidences do not assert any benefits to these communities.

Gaps in Accessing Schemes by Katkari Community:

First and foremost important gap in accessing any government schemes by these people is that they do not have citizenship documents which are necessary to fulfill the requirements and criteria for the particular schemes. There is less budgetary provision for the development of these communities. There is lack of awareness about Development Corporation among this community. Katkari's are facing various problems for accessing schemes of Development Corporation, like lack of documents, delay in sanctioning proposals, political interference and less budgetary provision.

Suggestions:**Citizenship documents:**

Scheduled and time line drawn programme has to be designed for providing necessary citizenship documents to these communities. Taluka level camps need to be arranged considering it as the basic unit. More simplified procedure need to be adopted and executed for providing documents

Providing livelihood training skills:

Due to loss of traditional means of livelihood and stigmatized by the society these people find it difficult to get jobs for livelihood. Providing them with skill empowerment training will be of great importance so that can earn bread with dignity.

Creating research and training department at University:

It would be of great worth and importance if the Research and training chair is created in the Universities apart from the Tribal research and training institute at Pune. This can be the place of research and documentation that will work to study and conduct research on tribes. This can be the place where the people from tribal community can be provided training for their livelihood as well.

Scholarships and Free ships:

Government in respect to bring these communities in the forefront needs to increase budgetary provisions for women in the form of scholarships for higher education and schools.

Conclusion:

After almost 75 years of Independence the people from Katkari community are entangled in very worst misery because of Governments negligence at policy and planning level. The overall socio-economic, health, educational, and political development situation of the women of Katkari community and in general whole of Katkari Community does not seem to have reached at the expected level of development and progress after these many years of independence. These communities are away from basic rights of citizenship as they don't have necessary basic documents that will prove them to be citizen of this country. They are having constitutional safeguards and effective government's policies and programmes for bring this community in the mainstream but due to their illiteracy and ignorance they are not able to avail the benefits. These people are suffering even due to liberalizations, privatization and globalization policies and laws, which are affecting on their socio-cultural life and livelihood. Attitude of other community members towards them as criminalized people is prevalent and the law enforcement systems also have the same attitude towards these people. They are living invisibly in a democratic country.

References

1. Buckles, D., R. Khedkar, B. Ghevde, and D. Patil. Fighting Eviction: tribal land Rights and Research-in-action: Foundation Books.
2. Dalvi, S., & Bokil, M. (2000). In Search of Justice: Tribal Communities and Land Rights in Coastal Maharashtra. Economic and Political weekly, 2843-2850.
3. Heredia, R. C., & Srivastava, R. (1994). Tribal identity and minority status: The Kathkari nomads in transition. Concept Publishing Company.
4. A.N. Weling (1934). The Katkaris: A Sociological Study of an Aboriginal Tribe of the Bombay Presidency. Bombay Book Depot. Retrieved 2 April 2013.
5. Masoom (2009) Child Mortality and Related Health Issues amongst Katkaris. Unpublished Report.
7. Ram, F., Mohanty, S. K., & Ram, U. (2009). Understanding the distribution of BPL cards: All-India and selected states. Economic and Political Weekly, 66-71.
8. TRTI (1997) Benchmark Survey of Tribes.
9. Y. P. S. Tomar; Robin D. Tribhuwan (2004). Development of Primitive Tribes in Maharashtra: Status, Continuity, and Change. Tribal Research & Training Institute. Retrieved 2 April 2013.
10. Sathe, M.D. (July 30, 1988). "Katkari Labour in Charcoal Making". Economic and Political Weekly: 1565-68.

Changing Role of Educational System

Mrs. Bindiya S.Rajratna

Assit. Professor in Social Work
K.H. College, Gargoti, Dist Kolhapur

Abstract:

Indian education system is a very big system where people from abroad and from India come to study. In recent time the education system changed a lot and shows a great increment in the percentage of education. This all possible by the Indian Government and social reformers like mahatma Jotiba Fule and Savitri bai Fule. The education system in India is complex, with each state having its own official state education board/university governing body along with other local authorities responsible for regulating schools. The history of education in India dates back thousands of years to ancient India. The Indian education system has evolved tremendously over the years. The Indian school system has changed from a traditional and rote-based learning system to a more modern and innovative one. Compulsory education system of India is one of the best feature the modern education system in India. Now education is more accessible due to technological advancements. India already has the world's largest higher education system with over 1000 Universities and its presence in the global education arena will ensure that it reaches newer heights, making education in India one of the best things for its school going children and its youth population.

Keywords: education, school, university, technological

Introduction :

Education is multiple learning life time process of gaining knowledge from all means. In the 2021 census about 73% of the population was literate, with 81% for male and 65% for female. Indian education has a historical background. Taxila was earliest recorded centre of higher learning in India from the last 5th century BCE and it is debatable whether it could be regarded a university or not. The Nalanda University was the oldest university of education. Now the education in India is provided by the public sector as well as the private sector, with control and funding coming from three levels: central, state and local. It falls under the control of both the Union Government and the states. Swami Vivekananda said that " Education is not the amount of information that is put into your brain. If you have assimilated five ideas and made them your life and character, you have more education than any man who has got by heart a whole library. " The new definition of education is, " Education is multiple learning life time process of gaining knowledge from parents, teachers, friends, neighbors, books and journals ,movies, Television channels and internet as well as from experiences and exposure to different environs. Any kind of learning of an individual beneficial to mankind and nature is under the scope of education." Society needs the quality and standard of education depends on the continuous review and updating of the curriculum of the students in the school, colleges and Universities levels periodically. Board of studies should delete the lessons which are not useful to life and society and periodically introduce new syllabi to suit the society needs. The best education system is not only improving the I.Q.(intelligence quotient) of students but also equally the E.Q.(emotional quotient)

Historically Background

In ancient times, India had a Gurukul system of education in which who wished to study went to a teacher's (guru) house and requested to taught and served to be the centre of education. The kernel of this education system lies in the principles of discipline and hard work. If he accepted as a student by the guru, he would then stay at home. Students were expected to learn from their gurus and use their knowledge in practical life. This not only created a strong tie between the teacher and the student, but also taught the student everything about running a house. The Guru taught everything the child wanted to learn. The student stayed there as long as he wished or until the Guru felt that he had taught everything he could teach.

The main focus of Gurukul was on imparting learning to the students in natural surrounding where the shishyas lived with each other with brotherhood, humanity, love and discipline. The essential teaching were the

subjects like languages, science, mathematics through group discussion, self-learning etc. Not only this, but the focus was also given on arts, sports, crafts, singing that developed their intelligence and critical thinking. Activities such as yoga, meditation, mantra chanting etc. generated positivity and peace of mind and made them fit. It was also mandatory to do daily chores on own with a motive to impart practical skills in them. All these helped in the personality development and increase their confidence, sense of discipline, intellect and mindfulness which is necessary even today to face the world that lay ahead.

The relationship that existed between the student and teacher is sacred and it often didn't involve any formal payments but a Gurudakshina that the student offered the teacher as a homage to their relentless support. All learning process was closely linked to nature and the life. This education system began in ancient times during the Vedic age when there was no particular form of formal education but the learning was skill-based and religiously rooted in Vedas, Puranas and holy texts which were the imperative guide for students to expand their horizon of knowledge.

Till 1850, there were seven lakh thirty two thousand Gurukuls in this country and at that time there were seven lakh fifty thousand villages in this country. This means that there was one Gurukul in every village. Britishers destroyed the Gurukul, the Gurukul were set to fire, teachers of Gurukuls were killed.

Advantages and Disadvantages of Gurukul Method

Advantages

The students of Gurukul are more disciplined and organized. They are taught to follow a well-planned schedule in school. The students are more focused on physical, mental and spiritual development. This is because they are trained through techniques such as meditation. The emphasis was on holistic learning with an incremental focus on professional, social religious and spiritual education. The main focus of Gurukul was on imparting learning in natural surrounding. In Gurukul, students are taught to respect everyone irrespective of their caste, creed, ethnicity, culture, religion and perspective. So, such students grow up as people with strong character and values. Guru taught them to value of nature. So, they are very close to nature and worship the nature. Every student is given proper attention as student teacher ratio is properly planned. They emphasise on practical knowledge which is quite beneficial to build the concepts of the student. Students are taught to follow the principle of 'simple living and high thinking' which is great lesson for life.

Disadvantages

- The students were kept away from their parents and families.
- They stay away from home for long periods more than 12 years.
- They didn't face the harsh realities of day-to-day life.
- They were blindly following the Guru in all aspects whether he was right or wrong.

Development of Modern Education

Modern education began in India under British rule. The East India Company, during their first sixty years of rule didn't care much for the education. The company wanted some educated Indians who could assist them in the administration. Also, they wanted to understand the local customs and laws well. For this purpose, Britishers established the Calcutta Madarasa in 1781 for the teaching of Muslim law. In 1791, a Sanskrit College was started in Varanasi. The Indian reformers believed that to keep up with times, a modern education system was needed to spread rational thinking and scientific principles. In the course of time British Government realised the necessity of education to Indian people for their administrative needs. On the contrary Indian leaders demanded before British Government to take the responsibility of education in India. As a result some of the significant efforts were taken for the Indian. Lord Wellesley in 1800 set up the Fort William College for training the civil servants. In 1854 Sir Charles Wood's Despatch on Education. It is declared that the aim of Government educational policy was the teaching of Western Education. The three universities of Calcutta, Madras and Bombay came into existence in 1857. The Hunter Education Commission, 1882-83 the principal object of

the enquiry of the commission was to present the state of elementary education through out the Indian Empire.

Present Education is stronger knowledge base. The Indian Universities Act, came in 1904. This act increased university control over private colleges. The Government approval was necessary for grant of affiliation of colleges and afterwards Wardha scheme and then Sargent plan of education came.

The new National Education Policy has been introduced with an aim to formalize changes in the system from school level to college/university level. Keeping in mind the developing scenario, education content henceforth, will focus on key concepts, ideas, applications and problem solving angles.

The National Education Policy is expected to bring positive and long-lasting impact on the higher education system of the country. The fact that foreign universities will be allowed to open campuses in India is a commendable initiative by the Government. This will help the students experience the global quality of education in their very own country. The policy of introducing multi-disciplinary institutes will lead to every field such as arts, humanities and this form of education will help students to learn and grow holistically. Thus students will be equipped with.

The present education system is mainly based on the intelligence quotient I.Q. and emotional quotient E.Q. To improve the quality of the present education system emotional intelligence subjects should be implemented as compulsory subject at college level in Indian universities. UNESCO commission on education declared that education is a life long process. The quality and standard of education depends on the continuous review and updating of the curriculum of the students in the school, college and universities levels periodically. Board of studies should delete the lessons not useful to life and society periodically introduce new syllabi to suit society needs. Now we have several boards, depending on the state. Each board has a separate syllabus, some of which are advanced, and some not so much. Due to lot of factors, The Indian Education system problems are vast, and have been criticized by many. A best education system is not only improving intelligence quotient but also improve the emotional quotient too.

Issues in the Indian Education System

The emerging issues in the Indian education system have been stated as follows: Teaching Attribute is a low state — In most of the educational institutions and training centers within the country, the quality of teaching is not a very developed state. The main factors that lead to the deprived teaching methods are shortage of teachers, the curriculum and the institutional methods not well developed, the teaching learning methods are not well organized, lack of appropriate communication between the teachers and the students, lack of modern and innovative techniques and financial problems. Due to these problems, the teaching that takes place in educational institutions is not of improved quality and measures need to get implemented to make it useful.

Financial Constraints – There are many students who belong to minority groups, marginalised and socio-economically backward sections of the society. They show interest in their education, are diligent and aspire to become professional such as doctors, lawyers, engineers, business administrators, teachers and so forth. But low income of their families and financial Constraints serve to be impediments within the course of the acquisition of education. Students always migrate to urban areas to be enrolled in higher educational institutions and besides, tuition, they have to pay for their living food, books, e-resources, and other expenses.

Traditional teaching methods — In educational institutions, traditional methods of teaching are adopted and teachers do not make use of the technology or audio-visual aids in teaching, particularly in nursery schools. There is requirement for technology and internet within the education system, particularly in rural areas. The investment made in the technological infrastructure will contribute in facilitating learning amongst the rural masses.

Privatization — privatization of higher education is actually a new but a wanted trend and is indispensable to sustain resourcefulness, adaptableness and superiority. The economic track of liberalization and globalization demands for it. In India, both the public and the private institutions function simultaneously. Almost 50% of the higher education in India is imparted through private institutions, primarily unassisted comprising of high cost.

However, the condition is not considered to be very unassuming. Private providers in the interest of maximising profit, have every motivation to minimize the costs by negotiating on the quality of education available in their institutions.

Inadequate Facilities and Infrastructure — Educational institutions and training centres in India in some cases, do not have adequate facilities and infrastructure. In the provision of education, as the physical environment condition of the educational institutions should be comfortable.

Reward Creativity, Original Thinking, Research and Innovation — At the levels of education, it is vital that creativity, logical and rational thinking research and utilisation of innovative techniques and methods, should be encouraged. These will contribute in making learning pleasure.

Challenges in the Indian Education System

The challenges that the Indian education system are expressing in the present existence have been stated as follows:

Heterogeneous Education system —

The education system within the country is of heterogeneous nature. The main factor of heterogeneous nature of education system are based on geographical locations, caste, race and ethnic origins of the individuals. There have been different varieties of colleges, universities and educational institutions that make available numerous programs. There are various programs, courses and quality of education that are offered in educational institutions. There are institutions that make provision of qualitative education and there are also institutions that get involved in educational malpractices.

Involvement of Political Factors —

Most of the institutions, when they are imparting education, are owned by dominant political leaders. The political leaders in the present existence are contributing the main role in the governing of the educational institutions. They have established their own youth stands and encourage the organization of the students on a political basis. The dynamism of the students is made use of for political purposes. In some cases, students do not find education manageable and even students forget their educational goals and objectives and begin to develop their career in politics.

Economic difficulties —

Economic difficulties are regarded to be the most imperative transformations that the system of higher education has imposed upon the communities. There are students enrolled in educational institutions, who belong to minority groups and find it difficult to meet their basic requirements. The increase in the economic difficulties have been due to increasing prices, people have habit of spending money on luxury items, increase in population, and so forth. There are number of students who experience financial problems, they get engaged into part time job and education. In the present existence, there are about 75% students who are experiencing financial problems. The implementation of part time work and study cannot provide assistance to their economic difficulties in an adequate manner.

Lack of Moral Values —

In the present world, the growth of science and technology, innovative methods, modernization and industrialization has minimized the moral values. In some cases, educational institutions, when teachers are not satisfied with the performance of students, they may reprimand them on the other hand, the students do not establish appropriate terms and relations with the teachers. In the present existence, everybody would like to be treated with respect and courtesy, older students do make an attempt to raise their voice against the teachers and the staff members when their needs and requirements do not fulfilled.

Suggestions for making Improvements in the Indian Education system

Towards a Learning Society — As there is occurrence in the advancements towards the learning society, every human activity will require contribution from proficient individuals and professionals, this will place the entire

sector of higher education in attention. There is a need for the implementation of measures to cultivate, differentiate and upgrade the higher education and research programs.

Incentives to Teachers and Researchers —

Industry and the students expect that specialized courses should be offered to enhance their educational qualifications. Incentives should be provided to the teachers and researches to make these professions more worthy to the students. Vocational and diploma courses need to be made specialized to facilitate the programs being offered to the students.

Innovative Practices —

The emergence of new and modern technologies lead to progress in the present world. It makes available opportunities for economic growth, improved health and nutrition, enhanced delivery to services, improved learning, curriculum and instruction and socio-cultural advancements. Efforts are required to be made to make innovative Practices more usable in the system of education.

Mobilization of resources —

Operative measures are required to get implemented to mobilize resources that are required for higher education. In most cases, finances prove to be problems for the students, therefore, they have to regulate the fee structure to the capacity of the students to pay their education. The availability of scholarships have also motivated students towards acquiring education.

Advancement of the Information Age –

The world is making an entry into the information age, the developments of communication, information and technology will produce new, innovative and cost-effective approaches for providing higher education to the individuals. Continuing education is required for meeting demand of the progression of information, fast changing nature of the occupations and life long education.

Student Centre Education and Dynamic Methods

Methods of higher education has to focus upon four learning areas, these are learning to learn, learning to do, learning to be and learning to become. It is vital for the teachers and the educational institutions to adopt innovative curriculum and instructional methods, new approaches and strategies to facilitate learning amongst the students and contribute towards their growth and development.

Conclusion

Education is vital for every person in order to enable him to better his living condition. Obtaining of good quality education will contribute to securing a job, making individuals aware of various aspects, inculcating the traits of morality, ethics, decency and graciousness within oneself and effective contribution in the development of their personalities. In the present existence, there have been problems in the Indian education system; the issues are teaching attribute is a low state, financial constraints, traditional teaching methods, privatization, inadequate facilities and infrastructure and reward creativity, original thinking, research and innovation. The challenges are heterogeneous education system, involvement of political factors, economic difficulties and lack of moral values.

To enhance the education system within the country, there are suggestions that have been made; towards a learning society, academics, incentives to the teachers and researchers, innovative practices, mobilization of resources, advancement of information age, students centre education and dynamic methods, public private partnership, provision of need based job oriented courses, international co-operation, towards a new vision, cross culture programs, action plan for improving quality, individuality, privatization of higher education, quality development, status of academic research studies, availability of scholarships, fair quality assurance system, to increase quality of universities, examination and evaluation and techniques and high-tech liberties.

In the Indian education system, there has been growth taking place. Individuals from all areas and backgrounds are realising the significance of education, there has been an increase in the enrolment of students in educational institutions and there have been advancements in the teaching - learning methods. On the other hand the occurrence of problems prove to be impediments, which are required to get eliminated or modified.

There should be formation of appropriate measures and policies and their effective implementation would lead to development of the Indian education system.

References

1. Rawat P. L.(1956). History of Indian Education
2. Suresh Chandra Ghosh (2013).The History of Education in Modern India:1757-2012.
3. Chahal,M.(2015) Higher Education in India :Emerging issues,Challenges and Suggestions. International Journal of Businesses Quantitative Economics and Applied Management Research,Retrieved September 19,2017
4. Hasan ,M .(2010) Education system in India, Retrieved on July 08, 2012 from <http://takeuponeidea.com / educational -consultant / education - system -in -India>
5. Pitroda,S.(2009) India faces major problems in higher education system.Retrieved on August 31, 2012 from www.news.rediff.com./ report/2009/aug/29/india-faces-major-problems-in higher education system.htm.
6. Present Education in India,Retrieved on August 16,2012 from <http://www.studyguideindia.com>.

The Critical Study of The Role of Parent Child Relation in Perception of Psychological Factors of Students Studying in Secondary Schools of Kolhapur District of Maharashtra State

Dashrath Narayan Jadhav

Asst. Teacher (Psychology)

Karmveer Hire College, Gargoti

Mobile no.7875252140

Email ID: dasharathjadhav16@gmail.com

Introduction

Man has been endowed with many unique qualities, abilities in him. Those are in dormant state in child age. But they are gradually refined and becoming perfect, through education. A young student becomes perfect citizen through education. The perfect citizens are the capital of Nation. The Kothari Commission stated that 'The density of India is being shaped in its class rooms.' Further it has been said that we cannot build a perfect nation on the basis of imperfect citizens. Thus, the education and child should march hand in hand till the child become a perfect citizen.

The Education is main source of all-round development of student. The way to all round development of personally of student is not an easy task. It is up and down and hazardous one. There are many factors of obstacles and hindrances in the way, among those psychological factors, play very vital role.

In a country like India, which is developing. It is a kind of all round development and expansion the expert from the field of science and other expertise from other fields thinking to take the nation as a super power of the world in 21st century. Along with above ambitions, the nation is passing through the new forces as globalization, privatization and liberalization. This new force has affected every aspect of human life. This new force has brought tremendous change which has astonished bewildered the persons in various fields. Due to this change the society gradually becoming dynamic in every field of life. This has affected the persons psychology and his behaviours. The education is not exception to it. The field of education where the teaching and learning taking place. Also the education is concerned with human factors that is teachers and students.

Students, who engage in physical aggressive behaviour in school, present a serious challenge before administrator for maintaining a safe behaviour and supportive learning environment. There are many other forms of students' aggression. The fighting is explicitly violent. According to the National Centre for Educational Statistics (NCES), state that in 2006, 36% of students in 5th grades reported that they had been in a physical fight and 14% reported that they had fought and destroyed school property. Further the same report states that 4% of teachers in city schools and 3% in rural schools were physically attacked by students. Thus the researcher had decided to study the psychological factor that is aggressiveness along with parent-child relationship. Normally between 10% and 20% of students' behaviours in Secondary level education are at the risk. Not all of the students are at risk of aggressive behaviours.

The researcher has pointed out that the family plays the vital role in bringing up child. The present study is related to the adolescent age, which is not free from stress. They suffer from some degree of stress due to psychological factors known and unknown. These causes are increasing complexity of modern life of families. The surrounding environment is gradually growing with creating, confusion about the future. The adolescents studying in secondary schools are under tremendous stress due to the unpredictability of future life. Stress is like a fire and is a compiling part modern life. It is the psychological and physiological reaction that occurs when an individual perceives situation and when the level or demand placed upon him and his capability for meeting that demand differs-stress born. Normally it is found that the parents are from high to low levels of income group. Their demands are also different in nature. Thus, as per demands of parents, the

stress is born. This affects individuals physiologically, emotionally and behaviorally. The student charged with stress come to school with different kinds of behaviour which are not normal behaviors. One of the study says, (SELYE: 1974) "Stress and condition that disturbs normal functioning." There is no any kind of treatment or study are to cope with stress condition at secondary stage of education. This condition made the researcher to study the stress existed at secondary stage education.

The objectives of the Present Study

1. To study the nature of Parent-Child relationship existed in the secondary schools of urban and rural Areas of Kolhapur district.
2. To study the status of Parent-Child relationship prevailed among the male and female child of secondary schools of Kolhapur district.
3. To study the level of stress as a psychological factor prevailing among the male and female students studying in secondary schools from rural and urban areas of Kolhapur district.
4. To study the status of aggression behaviour existed among the male and female students as well as rural and urban students studying in secondary schools of Kolhapur district.

The Hypothesis of the present study

1. There is no significant difference between the aggression and strictness the dimension of parent-child relationship of male and female studying in secondary schools of Kolhapur district.
2. There is significant difference between the competency and identity the dimensions of parent-child relationship of male and female studying in secondary schools of Kolhapur district.
3. There is significant difference between the aggression and strictness of the dimensions of parent-child relationship and stress of male and female studying in secondary schools of Kolhapur district.
4. There is no significant difference between the competency and identity the dimensions of parent-child relationship and stress of male and female studying in secondary schools of Kolhapur district.
5. There is significant difference between the aggression, competency, strictness, identity, indulgence the dimensions of parent-child relationship and student studying in secondary schools of rural and urban area of Kolhapur district.
6. There is significant difference between the aggression, competency, strictness, identity and indulgence dimensions of parent-child relationship of male and female students studying in rural and urban areas of Kolhapur district.
7. There is no significant difference between the aggression, strictness the dimension of parent child relationship and an aggression of male and female students studying in secondary schools of rural and urban areas of Kolhapur district.
8. There is significant difference between the competency, identity the dimension of parent-child relationship and an aggression of male and female students studying in secondary schools of rural and urban areas of Kolhapur district.

Variable

In the present study the Independent and Dependent variable are as follows. The behaviours related to parent-child relationship are the independent variable of the present study and the behaviours related to aggression and stress of the dependent variables are the present study.

Independent Variable		Dependent Variable
1) Parent Children Relationship Scale		Behaviours related to Stress
i)	Aggression	Behaviours related to Aggression
ii)	Affection	
iii)	Strict	
iv)	Independent	
v)	Indulgence	

The Scope and Limitations

The scope of present study is related to the student studying in 9th & 10th std. of Secondary Schools. The psychological factor related to parent-child relationship, aggression and stress in relation to rural and urban area only of Kolhapur district. The researcher has not taken the cognizance of Aided, Unaided secondary schools, Male-Female differences etc.

The researcher will use the psychological scales which are in Hindi and English Languages. He has translated those psychological tests in Marathi language. While doing this the researcher will take the help of Masters of Languages and scales and tests will be translated into Marathi. The translation will not affect the real meaning of the original questionnaire. Also he will take the help of expert from this field. The researcher has prepared a time schedule for administration of scale test. The work plan will be based on the respondence, the scale, the test and the schools.

References / Bibliography

1. **Andrews, D. and James Bonta (1994).** The Psychology of Criminal Conduct. Cincinnati: Anderson.
2. **Barve, B.N. (2006)** Personality Theories, Humanistic Theory of Personality, Vidya Prakashan, Nagpur, pg. 77 to 143.
3. **Baron Robert A., Byrne Donn, (2006),** Social Psychology, Close relationship: Family, friends, lovers and spouses Aggression: Its' Nature, Causes & Control, pg.360 to 409, 496 to 535.
4. **Calvert SL, Tan S-L.** Impact of virtual reality of young adults' physiological arousal and aggressive thoughts: Interaction versus observation. J Appl Develop Psychol 1994; 151, 25-39.
5. **Chatterji, S., Mukharji, M., & Banerji, S.N. (1972)-** Effect of certain socio-economic factors on the scholastic achievement of school children. Ind. J. Psychology, 47, 2, 133-151.
6. **Chopra, S.L. (1964)** 'A Study of Relationship of Socio-economic Factors' with achievement of the students in the secondary schools.' "In the Forth Survey of Research in Education."
7. **Cooper J., Mackie D.** Videogames and aggression in children. J.ApplSocPsychol 1986;16:726-44.
8. **Costa, P.T., Jr., and McCrae, R.R. (1992).** Four ways five factors are basic. Personality and Individual Differences, 13,861-865.1918.
9. **DiNapoli, P.P. (2002).** Adolescent violent behavior and ego development. Journal of Adolescent Health, 31(6), 446-448.

Web sites References:

1. www.google.com
2. www.google.com
3. www.ncbi.nlm.nih.gov
4. www.psychology.org
5. www.eric.ed.gov
6. www.ukessays.com
7. www.children.gov.on.ca
8. www.jstor.org

Historical Background of Accounting

Abhijit S. Misal,

Asst. Prof. In Accountancy,
K.H.College, Gargoti

Accounting is more than just the act of keeping a list of debits and credits. It is the language of business. Our senses collect information from our surroundings that our brains then interpret; accountants translate the complexities of finance into information that the public can understand. Bookkeepers emerged when societies used the barter system and needed to record the agreements that they were making regarding goods or service transactions. Later, accounting ledgers were completed by hand and used either a single- or double-entry system. Luca Pacioli, a monk, laid the groundwork for modern accounting by creating an independent record that provided a clearer picture of an entity's financial activities: the financial statement. The railroads and the emergence of corporations were the stimulus for the establishment of accounting professionals.

Accounting is a language that dates back thousands of years and has been used in many parts of the world. The earliest evidence of this language comes from Mesopotamian civilizations more than 7,000 years ago. The Mesopotamians kept the earliest records of goods traded and received, and these activities are related to the early record-keeping of the ancient Egyptians and Babylonians. The Mesopotamians used primitive accounting methods, keeping records that detailed transactions involving animals, livestock, and crops.

In India, philosopher and economist Chanakya wrote "Arthashastra" during the Mauryan Empire around the second century B.C. The book contained advice and details on how to maintain record books for accounts.

The Bookkeepers

Bookkeepers most likely emerged while society was still using the barter system to trade (before 2000 B.C.) rather than a cash-and-commerce economy. Ledgers from these times read like narratives, with dates and descriptions of trades made or terms for services rendered. All of these transactions were kept in individual ledgers. If a dispute arose, they provided proof when matters were brought before magistrates. Although tiresome, this system of detailing every agreement was ideal, because long periods could pass before transactions were completed.

New and Improved Ledgers

As currencies became available and tradesmen and merchants began to build material wealth, bookkeeping evolved. Then, as now, business sense and ability with numbers were not always found in one person, so math-phobic merchants would employ bookkeepers to maintain a record of what they owed and who owed debts to them. Until the late 1400s, this information was arranged in a narrative style with all the numbers in a single column—whether an amount was paid, owed, or otherwise. This is called "single-entry" bookkeeping.

Pacioli, who is commonly known as "the father of accounting," published a textbook called "Summa de Arithmetica, Geometria, Proportioni et Proportionalita" in 1494, which showed the benefits of a double-entry system for bookkeeping.

The idea was to list an entity's resources separately from any claims on those resources by other entities. In the simplest form, this meant creating a balance sheet with separate debits and credits. This innovation made bookkeeping more efficient and provided a clearer picture of a company's overall strength. This record, however, was only for the owner who hired the bookkeeper. The general public had no access to such records.

The Evolution of Indian Accounting -

The liberalization of the Indian economy since 1991 has exposed Indian firms to foreign competition and foreign investment. As a result, the information needs required by both managers and investors have changed. A first step in this process is the demand for transparency in the financial reporting. This transparency is rapidly occurring in India as the country catapults into becoming a major economic power propelled on by the combined forces of the technological revolution, the opening up of its borders and the privatization of many infrastructure industries such as transportation and communication.

However, continued growth and the attraction of foreign capital to domestic ventures will depend on the transparency of the financial dealings. The Institute of the Chartered Accountants of India, (ICAI), India's standard setting body, is increasingly attempting to provide this transparency by revisions and additions to accounting standards, and by Exposure Drafts which aim to bring India more in line with International Financial Reporting Standards. The focus of this paper is on the evolution of these Indian Accounting Standards.

As of 1990, sixteen countries had achieved 100% conformance with the thirty IAS that existed at the time, and seven developing countries such as Pakistan and Malaysia had adopted IAS fully as their own national standards (Gernon, Purvis, & Diamond, 1990). As of October 2007, a total of seventy-three countries have made IFRS a requirement for reporting for domestic listed companies. Despite this seemingly widespread acceptance, some research suspects the irrelevance or inapplicability of common standards in certain national environments ([Larson and Kenny, 1996], [Larson and Kenny, 1995, Summer] and [Fechner and Kilgore, 1994]).

In a panel discussion of policy setters concerning harmonization of accounting standards in 1990, several panel members noted that harmonization of accounting standards may not be appropriate or cost effective. They suggested large, multinational companies around the globe had the abilities and the funds to cope with lack of harmonization. As a result, they perceived a lack of incentive for preparers and users to harmonize accounting standards (Gernon et al. , 1990). The largest obstacle hindering the harmonization of accounting standards is national culture, especially in developing countries.

Also, since 2002, consolidated financial statements have been required by the Securities Exchange Board of India, while the Accounting Standards Board (ASB) of the Institute of Chartered Accountants of India (ICAI) only provides some loose guidelines to date (Deloitte, 2007). Along this same vein, other researchers suggest the influence of many external factors on the development of accounting standards such as cultural factors, the external environment, and the institutional structure ([Fechner and Kilgore, 1994] and [Doupnik and Salter, 1995]).

According to this research, these varying effects on accounting standard – setting are significant, and along with varying legal systems, are found to be major determinants which cause conflict in setting accounting standards (Doupnik & Salter, 1995). Fechner and Kilgore (1994) have proposed a modified general framework to assess the extent to which economic factors, cultural factors, and the accounting subculture (uniformity, professionalism, conservatism, and secrecy), directly or indirectly affect accounting practice.

The historical development of Indian accounting standards The evolution of India's present day accounting system can be traced back to as early as the sixteenth century with India's trade links to Europe and central Asia through the historic silk route. The subsequent entry of the East India Company had widespread influence on Indian trade and commerce, and soon the economy was virtually taken over by the company's owners. The British government, realizing immense potential by way of business opportunities, natural resources and manpower, decided to colonize India by taking over the East India Company.

The British Raj (rule) explains the almost identical pattern of accounting and financial reporting practices between India and England (Marston, 1986). However, since 1947, when India regained independence, some changes have taken place to accommodate the special needs of the Indian

economy. Indian accounting practices reflect its diversity as India has eighteen official languages and scores of dialects spread over twenty – eight states and seven union territories. Each state has its own distinct culture and general trade practices.

Furthermore, the accounting practices of the unorganized rural/agricultural sector and the small-scale–urban–industrial sector vary considerably from one region to another. The establishment of a certain uniformity in the accounting and trade practices for these sectors is, therefore, nearly impossible. Moreover, a large number of businesses are controlled by tightly knit conservative families and the management of such businesses is usually very reluctant to disclose any financial information for reasons of privacy and fear of competitors.

A vast majority of the Indian population lives in the rural area, with very low levels of education and economic development. The primary source of income for this majority is through agriculture, although virtually no agricultural accounting system exists. Due to the linguistic and intra-cultural differences, it is also not possible to bring about a standardization in rural accounting practices. Changes to this scenario began to occur with the introduction of the Panchayati system or the grass roots level of administration by the late Prime Minister, Rajiv Gandhi. This program empowers the Village Chief with political and financial administration within the boundaries of the Indian Constitution, and has been fairly successful in that it has made a substantial dent on the existing sluggishness in the underground economy. In sharp contrast, India is one of the world's largest industrial nations in the world, a military superpower in its own right, and a world leader in space research and satellite technology. A jolt to the Indian economy occurred in 1991, when India strained for foreign reserves and pressure from the International Monetary Fund, (IMF) introduced major changes in economic policy. The net result was- Markets were opened up to foreign collaboration and investment. Segments of the public sector were privatized (Anderson & Lanen, 1999). As a result, India has emerged as a major player in exporting software technology, industrial and consumer goods, and financial services through a large number of multinational corporations.

The presence of such global conglomerates also means increased interaction with international organizations such as the World Bank, International Monetary Fund, United Nations, and the Organization for Economic Cooperation and Development, just to name a few. However, the public sector still continues to play a major role in the Indian economy since all industries that are relevant to national defense and security are owned by the Indian government and account for a major portion of the nation's industrial economy.

The accounting practices of this public sector, along with that of the organized private sector, fall into the realm of The Companies Act, 1956, and are similar in many respects to International Accounting Standards. The involvement of international institutions and businesses in financial matters makes it even more imperative that the Indian accounting system be compatible with its international counterpart. The Indian accounting system, which is based on the Companies Act of 1956, is basically a copy from its counterpart in the U. K. The Act has been amended several times to suit Indian conditions.

More notable amongst the amendments are the ones in 1965 and 1969, which introduced regulations relating to maintenance of cost accounts and requirements for a cost audit. Also relevant are the two notifications issued in 1971 and 1973, which extended disclosure rules considerably (Marston, 1986). Research efforts at several Indian universities and other organizations have been commendable and have exerted influence on the accounting system in that they have focused on the changing needs of accounting with respect to the rapidly changing economic and technological environment. Such organizations include: the Indian Council of Social Science Research, which organizes research surveys in the areas of accounting and financial management; the Indian Accounting Association, which has made significant contributions through independent accounting research; and the Institute of the Chartered Accountants of India, (ICAI), which promulgates accounting standards for use by Indian companies. 5 Other international bodies, of which India is an

active member, have also contributed towards bringing the Indian accounting system to par with International Accounting Standards.

Examples of such bodies are: the Confederation of Asian and Pacific Accountants; and the Ad hoc Intergovernmental Working Group of Experts on International Standards of Accounting and Reporting (Marston, 1986). In addition, the Financial Stability Forum organized by Finance Ministers and Central Bank Governors of the G7 has helped to promote standards for global best practices (Echeverri-Gent, 2001). As a result of all these forces, an amendment to the Companies Act was enacted in October 1998 which established a new National Advisory Committee on Accounting Standards (Deloitte, 2007). However, cultural and political dimensions continue to influence India's accounting practices.

There are six categories- 1. IAS adopted as national standard, 2. IAS used as the basis for a national requirement, 3. National requirements conform 'in all material respects, with IAS', 4. National practice 'generally conforms with IAS', 5. National requirements do 'not conform with IAS', and 6. National practice does 'not generally conform with IAS'. Differences between accounting standards issued in India and accounting standards issued by the IASB fall under items five and six – either national requirements do not conform, or national practice does not conform. By conforming to international standards, India would be taking the necessary steps to improve its competitive position in world markets.

References

1. Anderson and Lanen, 1999 S. W. Anderson and W. N. Lanen, Economic transition, strategy and the evolution of management accounting practices: The case of India, Accounting, Organizations and Society 24 (1999), pp. 79–412. Abstract | PDF (297 K)
2. Echeverri-Gent, 2001, August John Echeverri-Gent, Political economy of India's fiscal and financial reform, Center for Research on Economic Development and Policy Reform (2001, August).
3. Fischer, William J. Taylor and J. Arthur Leer, Advanced accounting (5th Edition), College Division, South-Western Publishing Co. , Cincinnati, OH (1993).

Economic Policies and India's Economic Development since Independence

Dr. Vinaya V. Raijadhav

Assistant Professor,

Department of Economics,

Karmaveer Hire Mahavidyalaya, Shri Mouni Vidyapeeth,

Gargoti, Dist- Kolhapur – 416209. Maharashtra.

Abstract

India celebrates 76th Independence Day on 15th August 2022. Its development journey over the last 75 years has been marked by significant milestones and reforms that enabled it to achieve substantial progress in many areas including rise in income levels, growth, literacy, life expectancy and wide variety of other economic indicators. As India commemorates 75 years as an independent nation, let's look back at some of significant achievements of our economy over the years. After independence, the successive democratic governments which came to power in the country followed economic policies with an objective to achieve rapid economic development. A prime concern was to develop the country from economic backwardness and solve the problem of massive poverty. The country aimed to achieve a socialistic pattern of society. The policy framework followed was excessive state intervention in market through a number of regulatory measures, controls, introduction of centralized planning, expansion of public investment in basic and key industries, starting more public sector undertakings, etc. The overall approach was to achieve rapid economic development through state intervention in market, public investment and planning. The system of economy visualized was a mixed economy comprising public and private sectors. But development experience especially during the 1970s and 1980s suggested that these policies are unsuitable for achieving rapid growth and transformation of economy to a developed economy. Following an unprecedented balance of payment crisis in late 1980s, the Government of India made radical change in its policies and market oriented and globalized type policies were introduced since 1991. In this context, the article examines the economic development of the country during the last seven decades in relation to economic policies.

Keywords: Economic Policies, Economic Development, India.

Introduction:

India celebrates 76th Independence Day on 15th August 2022. Its development journey over the last 75 years has been marked by significant milestones and reforms that enabled it to achieve substantial progress in many areas including rise in income levels, growth, literacy, life expectancy and wide variety of other economic indicators. After independence, the successive democratic governments which came to power in the country followed economic policies with an objective to achieve rapid economic development. A prime concern was to develop the country from economic backwardness and solve the problem of massive poverty. The country aimed to achieve a socialistic pattern of society. The policy framework followed was excessive state intervention in market through a number of regulatory measures, controls, introduction of centralized planning, expansion of public investment in basic and key industries, starting more public sector undertakings, etc. The overall approach was to achieve rapid economic development through state intervention in market, public investment and planning. The system of economy visualized was a mixed economy comprising public and private sectors. But development experience especially during the 1970s and 1980s suggested that these policies are unsuitable for achieving rapid growth and transformation of economy to a developed economy. Following an unprecedented balance of payment crisis in late 1980s, the Government of India made radical change in its policies and market oriented and globalized type policies were introduced since 1991. In this context, the article examines the economic development of the country during the last seven decades in relation to economic policies.

Economic Policy:

The economic policy framework of India had the following features. The prime objective was to transform India into a socialistic pattern of society. The economy was viewed as a mixed economy comprising

public and private sectors. Promotion of public sector especially infrastructure, basic and key industries was the cardinal element of the policy. Centralized economic planning and five year plans were formulated for the development of the country. It was believed that through planning and implementation of five year plans, the country can achieve rapid economic growth within a short period. In agriculture, public investment was promoted in areas such as irrigation, research and extension to promote private agricultural production. A complex system of regulatory instruments, aimed initially at conserving foreign exchange but in the course of time extended to prevent the growth of monopoly houses, was implemented. The other measures included were a policy of fostering small and medium industries to help diffuse ownership, the use of state power to regulate the inflow of private foreign capital and the adoption of a regime of administered prices in key sectors to regulate both the instabilities and the presumed inequalities of the market system.

A restrictive industrial policy was followed. The objectives of the industrial policy of the Government of India were increasing production and productivity especially in priority sectors, bringing about regionally balanced industrial development, encouraging small scale industries to generate employment and foster entrepreneurial talents, preventing concentration of economic power by the control of monopolies, limiting and controlling foreign investments in domestic industry, pursuing self-reliance through import substitution oriented policies and carving out a central role for the public sector. A system of industrial licensing and a system of import licensing were introduced. These policies created barriers to entry, provided indiscriminate protection to domestic industry from foreign competition, created an atmosphere to exist for sick and non-viable units, imposed a system of physical controls, given the incentive of rent seeking and acted as obstacles for technological up gradation. This had ultimately led to the notorious license raj system.

Objectives of the Study:

1. To study the impact of economic policies on economic development.
2. To study the economic development since independence.

Methodology:

The present study is quantitative in nature and based on secondary data. The secondary data which were required for this study have been collected from the published and unpublished sources. The data have been collected through the sources such as, books, Journals, Periodicals and reports, Internet and websites of various government agencies.

Economic Growth and Structural Changes:

Economic growth is the increase in the national income of a country indicating the value of goods and services produced in the economy during a year and it is estimated either at current or constant prices.

1. Annual Average growth rate of Indian Economy: A review of the growth of the Indian economy shows that the annual average growth rate was 3.94 per cent during the 1950s. In the subsequent two decades, the growth rate registered a decline (Table 1). A rate of growth below 5 per cent is considered as low or unsatisfactory rate of growth. This suggested that the rate of growth was low and insufficient to make rapid transformation of a backward economy like India. Per capita income, another indicator of growth, also indicated an annual average growth rate of below 2.5 per cent during the three decades from 1951 to 1980.

Table 1.1

Annual Average Growth Rate of Indian Economy

Sr. No.	Period	GDP (%)	Per capita income (%)
1	1951-60	3.94	2.37
2	1961-70	3.74	1.57
3	1971-80	3.17	0.70
4	1981-90	5.40	3.17
5	1991-2000	5.73	3.50

6	2001-10	7.70	5.76
7	2011-20*	6.38	4.83

Source: GoI 2016, Economic Survey 2015-16, Vol. II

2. **Sectoral Annual Average Growth Rate:** A review of the sector wise growth indicated that the growth rate was at lower level. The growth rate of primary sector consisting of agriculture, forestry, fishing and mining registered a growth of 3.2 per cent per annum during the 1950s followed by a decline in the subsequent decades.

Table 1.2

Sectoral Annual Average Growth Rate

Sr. No.	Period	Primary sector (%)	Secondary sector (%)
1	1951-60	3.21	6.33
2	1961-70	2.57	5.59
3	1971-80	2.00	3.88
4	1981-90	3.93	5.90
5	1991-2000	2.95	5.82
6	2001-10	3.48	8.32
7	2011-20*	2.73	5.80

Source: GoI 2016, Economic Survey 2015-16, Vol. II

3. **Annual Average Growth Rate of Tertiary Sector:** The growth rate of secondary sector comprising registered and unregistered industry, electricity, gas, water supply and construction witnessed a moderate growth except in the decade 1970s. The overall backwardness of the economy is reflected in the lower rate of growth of tertiary sector comprising trade, hotels, transport, financing and real estate and community, social and personal services. During the three decades from 1951 to 1980, the growth rate of the sectors was below 5.50 per cent per annum (Table 3). The sector began to witness rapid change during the decade 1980s.

Table 1.3

Annual Average Growth Rate of Tertiary Sector

Sr. No.	Period	Trade, hotels, transport and communication (%)	Financing, insurance, real estate and business services (%)	Community, social and personal services (%)
1	1951-60	5.37	2.97	3.65
2	1961-70	4.98	3.43	5.30
3	1971-80	4.80	4.09	4.07
4	1981-90	5.92	9.09	5.91
5	1991-2000	7.92	8.16	6.54
6	2001-10	10.22	9.67	6.51
7	2011-20*	7.90	10.38	6.05

Source: GoI 2016, Economic Survey 2015-16, Vol. II

4. **Structural Change of Indian Economy:** After examining the broad structural change, indicating the changes in composition of sectoral GDP during the four decades from 1951 to 1991. Economic theory says that with economic growth and development there occurs a structural change indicating a decline in the share of primary sector in GDP and a rise in the share of secondary and tertiary sectors. Table 4 shows that the structural change witnessed during the above period in primary sector was slow and steady. During this period, there was a rise in the share of secondary sector, but the increase was at a slow pace. Similar is the trend that occurred in the tertiary sector.

Table 1.4
Structural Change of Indian Economy

Sr. No.	Year	Share of primary sector (%)	Share of secondary sector (%)	Share of tertiary sector (%)
1	1950-51	55.0	14.7	30.3
2	1960-61	50.9	18.3	30.8
3	1970-71	44.5	21.7	33.8
4	1980-81	38.7	23.3	38.0
5	1990-91	33.1	24.2	42.7
6	2000-01	25.2	24.3	50.5
7	2010-11	16.8	25.7	57.5
8	2014-20*	19.3	28.2	52.5

Source: GoI 2016, Economic Survey 2015-16, Vol. II

- 5. Population Share of Rural and urban:** Urbanization, indicating the share of people living in urban areas is an indicator of structural change in the economy. Urbanization shows a movement of population, workers and economic activities from rural to urban areas. The economic activities in urban areas are mostly non-agriculture such as industry, trade, transport, services, etc. The process of urbanization was slow till 1991, as indicated in Table 5.

Table 1.5
Population Share of Rural and urban

Sr. No.	Year	Rural (%)	Urban (%)
1	1941	86.10	13.90
2	1951	82.70	17.30
3	1961	82.00	18.00
4	1971	80.10	19.90
5	1981	76.70	23.30
6	1991	74.30	25.70
7	2001	72.20	27.80
8	2011	68.85	31.15

Source: GoI 2016, India 2014.

- 6. Unemployment and Poverty:** Major outcomes of the development of a country are reduction of unemployment and poverty. Unemployment indicates a situation of lack of gainful or remunerative type of employment for the unemployed who is seeking work. A notable achievement of the development of the country was the reduction in the rate of unemployment of the country up to 1993-94. Unemployment rate indicates the percentage of unemployed to the total labour force consisting employed and unemployed. There had been a fall in the rate of rural and urban unemployment for male and female between 1972-73 and 1993-94 (Table 1.6).

Table 1.6
Unemployment Rate in India

Sr. No.	Year	Rural		Urban	
		Male	Female	Male	Female
1	1972-73	6.8	11.2	8.0	13.7
2	1993-94	5.6	5.6	6.7	10.5
3	2009-10	3.5	1.6	2.8	1.2

Source: NSSO- Various Reports

- 7. Annual Average Growth Rate of Exports and Imports:** Due to inward looking policies pursued, India could not achieve much progress in external sector during the period between 1947 and 1991. In external sector, imports were restricted by imposing heavy import duties and other quantitative restrictions, a fixed exchange rate system was followed and import of foreign technology and capital was strictly controlled. For a backward economy like India producing agricultural raw materials, it was very difficult to earn much foreign exchange through its exports. In the context of scarcity of foreign exchange, the country was forced to prohibit import of many commodities and import substitution oriented policies were followed. The available foreign exchange was distributed to the exporters, importers and others on the basis of allocation criteria. The fixed exchange rate system had created dual exchange rates, viz. an official rate and a black market rate. Due to wide difference between the official and the black market rate, a good part of the exchange of foreign currency was undertaken through black market, i.e. outside the banking network. Heavy subsidies were given to exporters for the promotion of exports of several products. The acute shortage of foreign exchange had stood as a major constraint in starting modern industrial units, availability of modern machinery, technology and modernization of existing industries.

Table 1.7
Annual Average Growth Rate of Exports and Imports

Sr. No.	Period	Exports (%)	Imports (%)
1	1951-60	3.56	6.09
2	1961-70	3.50	0.80
3	1971-80	15.84	20.08
4	1981-90	8.04	7.17
5	1991-2000	8.60	9.64
6	2001-10	17.67	20.23
7	2011-15	12.78	10.40

Source: GoI 2016, Economic Survey 2015-16, Vol. II

During the decade 1950s and 1960s, the volume of exports and imports of India was very small (Table 1.7). The annual average growth of exports was 3.5 per cent. The decade of 1970s witnessed an increase in exports and imports. But the increase in volume of imports had resulted in the deficit in trade balance which was financed through external borrowing.

Findings:

The findings after examining the performance of Indian economy during the post-reform period based on various economic indicators are as follows.

1. A review of the growth of Indian economy during this period indicates that the economy has achieved a higher growth rate compared to the pre-reform period. The per capita income also registered a higher growth rate in the post-reform period compared to the previous period (Table 1.1).
2. A review of the sector wise growth rate showed that the secondary sector registered a better growth rate during the post-reform period. During the first decade of the present century, the sector witnessed an annual average growth rate of 8.3 per cent (Table 1.2).
3. The tertiary sector comprising trade, transport, communication, finance, real estate, business, social and personal services registered a fairly high level of growth in the post-reform period compared to the pre-reform period (Table 1.3). Thus, the major outcome of the economic reforms implemented since 1991 was the attainment of higher rate of growth of the economy in all sectors except the primary sector. More investment, both domestic and foreign, technological advancement and modernization of

production have contributed to this. This indicates that market oriented and globalization policies had helped the economy to achieve better growth and development.

4. The economy also witnessed rapid structural change during the post-reform period compared to pre-reform period. The share of primary sector consisting of agriculture and allied activities declined from 33.1 per cent in 1991 to 19.3 per cent in 2015. During this period, the share of tertiary sector increased from 47.7 per cent to 52.5 per cent. But the increase in the share of secondary sector was marginal (Table 1.4).
5. The reforms had accelerated a process of rapid urbanization and within two decades, the percentage of urban population increased from 25.7 per cent to 31.1 per cent (Table 1.5). A higher rate of urbanization indicates generation of more economic activities in urban centers and a shift in working population from rural to urban areas.
6. A positive outcome of the economic reforms was the reduction of unemployment and poverty. The NSSO data suggests that there has been a steep decline in male and female unemployment rate in rural areas since 1993-94. A similar trend is also noticed in the case of urban male and female unemployment rate (Table 1.6).
7. A major outcome of the economic reforms was the rapid change that occurred in the external sector. Due to the outward looking policies pursued since 1991, there was substantial growth in exports and imports, changes in the composition of external trade, improvement in the balance of payments and accumulation of foreign exchange reserves and movement to a market determined exchange rate. A review of the imports since 1991 shows that there had been major change in its composition compared to the pre-reform period. Petroleum, oil and lubricants emerged as the major item of imports. The other major items of imports are non-ferrous metals, non-electrical machinery, machine tools, transport equipment, chemicals, iron and steel, etc. This indicates a structural shift in imports. Major change had occurred with regard to the structure of exports. During the pre-reform period, India's exports mostly consisted of agricultural raw materials, agricultural products and ores and minerals. During the post-reform period, India has emerged as a country producing machinery, metal manufactures, chemical products, mineral fuels and lubricants, etc. This indicates that due to the economic reforms Indian industry has acquired the technological capacity to produce modern capital goods for export in world markets (Table 1.7).

Conclusion:

The above analysis may be concluded as follows. Compared to the development of Indian economy during the market interventionist period, the economy achieved faster growth, structural change, technological advancement during the post-reform period. The liberalization and globalization policies have helped the economy to increase investment, production, technological advancement and enhance the productive capacity to produce quality products for international markets. The most significant achievement of the reform has been the steady and sustained improvement in the balance of payment position and accumulation of foreign exchange. The reforms also helped to reduce rural and urban unemployment rates and poverty. However, the reforms have not achieved the desired results in some fronts like generation of more regular employment, improvement in the condition of rural and urban poor, expansion of public services and social overheads. The market oriented policies have promoted speculative investments in stocks, real estate, gold and other assets, creating undesirable social impacts and increase in disparities of income. The reforms have also marginalized the poor sections like landless agricultural laborers, marginal farmers, tribal people and workers in informal sectors. In spite of this, the reforms have laid the foundation for the transformation of an industrially and technologically backward inward looking economy to a modern industrially and technologically advanced outward looking economy.

References:

1. Ahluwalia M, (2002), 'Economic reforms in India Since 1991: Has gradualism worked?' -The Journal of Economic perspectives, Vol-16(3) pp.67-88.
2. Shrotriya & Singh (2020), 'A Short History of India's Economy: Pre and Post Independence Period' – Economic and Regional Studies – Vol- 13(4).
3. Prakash B. A. (2012), 'The Indian Economy Since 1991:Economic Reforms and Performance' – New Delhi Pearson.
4. Government of India (GoI) 2014: India 2014
5. Government of India (2016) "Economic Survey- 2015-16 Vol-II"
6. National Sample Survey Organisation (NSSO)- Reports 409 to 515.
7. Planning Commission (2008)- "Eleventh Five Year Plan 2007-12 Vol I to III.
8. Planning Commission (2013)- "Eleventh Five Year Plan 2012-17 Vol I to III.
9. Planning Commission (2014)- "Report of the Expert Group on the Methodology for Measurement of Poverty

Reflection of Frustration and Isolation in Muktibodh's Poems**Mrs. Jyoti Mohan Jadhav**

Research Student,

Shivaji University.

Mob. No. 8275287778

e-mail jmj27101980@gmail.com**Abstract**

Getting freedom to our country from British rule after very long struggle is the historical moment for every Indian. It shown its effect on each and every section of our country. Literature is one of the prominent section of it. Most of the writers makes the writing as the way to their expressions of emotions. They express their views, ideas, their expectations and also their discontentment. The present paper is deals with the expression of anger and frustration of the famous Hindi writer Gajanan Madhav Muktibodh. Gajanan Muktibodh was one of the prominent Hindi poet, literary and political critic and writer of 20th century. He was the representative of the Prayogvaad Movement in Hindi Literature. He was deeply influenced by ideology of Karl Marx, socialism and Experimentalism. This influence is seen in his writing. Muktibodh combines the elements of imagination, Social truth and reality in his writing. He had his great concern towards the working class people and displeasure about upper class and contemporary social and political system in post independent Indian society that is reflected in his writing.

Key Words: frustration, isolation, working class, discontent

Introduction

Indian literature after independence of country witnessed some major changes in terms of literary writings. Indian Freedom is the historic event in our nation's history. That historic event had its impact on each and every section of our country. And literature was not exception for it. As literature is the reflection of society, changes, revolutions and progress also impacted and reflected in contemporary literature. Various modern writers handled social changes and realities in their writing. In pre-independence period the subject matter of most of the writings were patriotism, nationalism, freedom fighters and their revolutions. It helped to arouse awareness of our freedom and its importance. After independence it turned in to depicting the glory of our nation, memorizing golden days and dreams of developed country. Then some writers turn towards modernization and rapidly changing socio-economical and socio-political condition of India. In post-independence period in India the great awareness in reading had been seen in public strata. Many remarkable literary works were done in regional languages. Newly literate and educated class of society seeking more interest in reading the literature of their regional language mostly mother tongue. Indian literature after independence mostly dealt with the effect of decolonization, social and political condition of country. Some remarkable writers and their works remain limited to their region and their particular language. Such work has been needed to translate in English and should be brought at one common platform. For present paper I have selected the translated work of very important and famous writer in Hindi literature 'Gajanan Madhav Muktibodh'.

Objectives

- To study the poet's frustration and isolation in the poems.
- To study the discontentment of the poet

Gajanan Muktibodh was born on 13th Nov.1917 in Madhya Pradesh. He was widely regarded as a pioneer of modern Hindi literature in India. He was leading figure in the 'Experimentalism' known as 'Prayogvad' movement in Hindi Literature. Muktibodh also considered as a central figure in rise of 'New Criticism' in Indian Literature. He worked as assistant-editor of important Hindi journals including *Naya Khun*

and *Vasudha*. Muktibodh was deeply influenced by Marxism and Existentialism and he was deeply discontent with contemporary society and its system. The influence of Experimentalism is also seen in his writing. Experimentalism is an important part of modern and post-modern literature. In it writers take risk, try strange and new techniques and attempt to create something new that never seen before. Writers who try to create experimental poetry want to provide readers with new point of view. They don't interest to follow the traditional and classical pattern of poetry. One of the best example of experimental poetry is *Kala Ghoda* poems by Indian writer Arun Kolhatkar. Gajanan Muktibodh has also followed that experimentalism in his writing.

Frustration of Muktibodh

Personally Gajanan Muktibodh was very upset with social condition where he saw a huge difference between the lives of working class people and the owner. He was very unrest and vocal about the injustice with working class. His discontent about the social system is expressed in his most of writing. Present paper is going to deal with his two translated poems, 'So Very Far Away', and 'The Void'. Both are translated from his original Hindi poems, '*Main Tum Logon se Dur Hoon*' and '*Shunya*' respectively. He expressed his through his writing. In first poem 'So Very Far Away', he is telling people that he is very different from all. The things which are difficult and dangerous for others these are normal for him.

*I am so very far from you people,
My fires are so very different from you,
That what's poison for you is food for me. (Line 1 to 3)*

The poet has many complaints about the society. Because of his anger, discontent about society, he doesn't want to involve in people. His anger makes him remain isolated. Though he is within the group, working with multitude, yet he is isolated from all those. Mentally he is very far away from all that. The condition of society around him makes him very sad and frustrated. He is follower of truth, but situation of working class people makes him very sad. He cannot do anything for them. Though his personal frustration reflects in his writing, it also appeals to the working class people and condition in which they live. He says that these poor, helpless and innocent people are being suffered from long time. And in independent country still it is not changed. He is feeling so depressed and oppressed with such condition and has discontent about capitalists and upper class of society. Further he says,

*I covered myself with failure's trash,
Findings heaps on the spiral staircase
Of corruption and cash. (Lines 10 to 12)*

Though there is loyalty and honesty in his work, the corrupted system around him makes him failed everywhere. That's why he covered himself with failures and unsuccessful. The whole system is corrupted. All is a game of money. He feels that there's nothing any hope of good life, so he is very frustrated and despaired. And has very much hate, anger about those rich people. His inner mind cries loudly against all that but he can't do anything. As he is follower of truth, he remains isolated from these. His isolation and frustration is reflected in the poem. Further he urges that to clean all these rubbish, there is need of scavenger, who can sweep out all this corruption and trash.

*To sweep the whole world clean you need
Scavenger (line 20)*

Further he compares the lives of working class and upper class with the items and products that they used. He is again target on the huge difference between these two classes. At one side the rich people are busy in their lavish life with the products as refrigerator, radiogram and vitamins, which are not the basic needs of human life. On the other side poor children are hungry and not getting proper food which is basic need of everyone. Because of that contrast and difference, he is very angry.

*Beyond the world and its end-products,
Refrigerator, vitamins, radiogram,
There's my famished daughter.*

*In her intestines a gnawing nothing,
In her lungs the shame of those who have nothing. (line 25 to 29)*

By telling about end-products, he has shown the development of our country, mostly in the hands of upper class. It's a bright side of nation, and at other side which is dark, there is hunger and starvation in the poor class. It contradicts the development. The inhuman condition of working class is major concern for the poet. Poet says that, the capitalists or upper class people have no sympathy for these working class. They treat the poor people in a way that, they haven't any write right to belong to their so called 'society'. Another selected poem for the present study is 'The Void'. This poem is also the reflection of discontent and complaints about contemporary society. He expresses his displeasure towards the present situation in confusing and differentiating society. The Void means zero, which is his original Hindi poem 'Shunya' means nothing. But poet symbolise that void with emptiness of mind. The current poem is translated by Vijay Dharwadkar. In the present poem poet depicted the emptiness of mind and it is full of anger and frustration. According to poet that void has some characteristics. In very first line of the poem he says that, the void inside us has carnivorous teeth and it will chew up all things. It is always hungry and its hunger will never finish.

*The void inside us
Has jaws,
Those jaws have carnivorous teeth;
Those teeth will chew you up
Those teeth will chew up everyone else. (line 1 to 5)*

Mainly the void represents the poet's mind which is full of anger and discontent about the society. In society poet is seeing that the working class is being crushed under the heartlessness of the capitalists. The poet is totally dissatisfied with the condition of poor people in independent India. He is very frustrated because of all that and he has expressed his frustration with using horrified imaginaries in the poem. Further poet says,

*In the dark hollow inside the jaws
There is pond of blood
This void is utterly black'
Is barbaric, is naked
Disowned, debased,
Completely self-absorbed. (line 9 to 14)*

The poet is so much frustrated that is mind totally black, without any hope and without any moral. The human mind itself is very complicated, complex and unpredictable. Here poet is very angry and discontent about the society. He has used various imaginaries to express his emotions. But it is not possible to guess what is actually going on in his mind. He is so much troubled and unhappy by seeing the condition of working class in the society. He says he wants to remain isolated from all because any one who cross his path will get infected with this frustration.

*Those who cross my path
Find this void
In the wound
I inflect on them
They let it grow
Spread it around
Scatter it and give it away to others (line 18 to 24)*

The poet expresses his anger in the poem. He sees that the capitalist or upper class that torture and trouble the poor and prefer to remain self-satisfied, self-centred and happy. And working class is continuously suffering with all that. Their condition is not ever changed in this so called modern society also. The poet is angry rather furious with all this but is helpless. In his mind, in his imagination he opposing everything but it has no use because it is in his mind only. That's why he is feeling so much frustrating and isolated from all that

and only way of his expression is his poetry. At the end he hopes that in future his writing will help to next generation to wake-up with their rights and awareness of the condition in the society.

There is dancing jubilation,

Death is now giving birth

To brand new children. (line 34 to 36)

All writing works of Gajanan Muktibodh was bring in light mostly in the celebration of his centenary birth anniversary in 2017. Vishnu Khare in his article say that 'no other poet created such a complex world in Hindi Literature. His poems stand firmly against the exploitation and degradation of proletariat the poor and working class of society'. In his writing he has great concern of poor and working class and very much anger and discontent about contemporary social and political system.

Conclusion

The poems selected for the present study are seen the reflection of frustration and isolation of the poet. Muktibodh is a writer who expressed and described the real social condition from which he belongs. According to article, 'In Darkness' "The poor, the deprived and the oppressed in India were never as unsafe and helpless before. The political vacuum they live in today only suggest that the ground is clear for fascists to take over, and claims that they represent popular will." So the social difference between upper class and poor class is clearly seen. That's why Muktibodh remain angry and unsatisfied with society throughout his life.

References

1. Muktibodh Gajanan, "So Very Far Away", Anthology, Muktibodh 2016.
2. Muktibodh Gajanan, "The Void", Translated by Vijay Dharwadkar, 2015.
3. Asad Zaidi, 'In Darkness', Muktibodh's Century. Nov. 2017.
4. Vishnu Khare, 'Muktibodh- The Voice of Courage and Commitment' Article, National Herald, Nov. 2017

Violence Against Women in Kishwar Desai's Crime Fiction, Witness The Night After Independence

Mr. S.D. Rajratna

Assistant Professor in English

K. H. College, Gargoti

Maharashtra State

*The investigator has tried to research the violence against women as mirrored in Kishwar Desai's crime novel, **Witness the Night** in terms of its happening effects, and analyze the consequences of such incidents on the lives of the victims.*

The various issues portrayed in the novels are analyzed in the light of issues of women such as being powerless, burdened, mental frustration, suicidal tendency and retaliation, and outrageous anger against this bloody modern society.

Kishwar Desai started her career as a print journalist and a political reporter. She writes about women's background in modern society. (B. Soundarya, 2017). In her novels, she has given more significance to the female character. Desai has presented properly her own views through her heroine Simran Singh. Her latest novel has just been published in India and shortly published in UK and Australia.

Thus, the novel, Witness the Night explores the modification within the mode that has been ushered in by the economic process. Desai holds an awfully necessary place in Indian English detective fiction as a result of her works providing recent insight into the prevailing sort of Indian literature.

Keywords: Violence, Crime Fiction, Manslayer, Globalization, Independence

The genre of the detective novel is a widely celebrated form of popular fiction. It has its origin in the west with writers like William Collins, Edgar Allen Poe, and Agatha Christie and it was introduced in India by Sharadindu Bandyopadhyay's "Byomkesh Bakhshi" and Satyajit Ray's "Feluda". This form of writing was dominated by male authors and seems to be written by men, for men, and about men. Women were excluded from the genre because of the patriarchal assumption that they are irrational and unintellectual. The emergence of detective writers like Kishwar Desai, Deepanjana Pal, Madhulika Liddle, Kiran Manral and Swati Kaushal has set the Indian literary arena into a new direction. The Indian women novelists through their female sleuths are not just subverting the traditional roles assigned to women but they also used this genre as a vehicle to explore some pivotal issues of women in contemporary India. (Mariyam Parveen, 2019)

Domestic violence could be a major social downside everywhere in the world. As long as the patriarchy has the domination, this downside can continue. There are repercussions within the lifetime of the victim sort of mental frustration, unsafe tendency, and getting even. The web of violence is thus immense that a lot of relations get affected by this downside. Kishwar Desai's first novel *Witness the Night* presents the gruesome lives of two girls in a traditional family of patriarchal dominance.

According to Linsheya M Meflin, (2019) Kishwar Desai brings different incidents to highlight the atrocities created by society and also by the family members. It reveals the extent of harassment and child abuse that happens in Punjab. Desai in this novel brings out the theme of infanticide and child abuse through her own experiences while working as a social worker and crime investigator in an independent India.

Kishwar Desai is an Indian author, columnist, and one of the finest women writers of modern India. Her novels are social thrillers. Kishwar Desai's first novel *Witness the Night* honored her with *the Costa First Novel award in 2010* which presents a vivid picture of the violence carried out in a male-dominated family to the feeble girl children. This novel was longlisted for *the Man Asian literary prize*. This latest novel *The Sea of Innocence* has just been published in India and has been translated into over 25 languages. The book is a realistic account that explores the length at which some Indian families could go to ensure they are not "burdened" with the female child.

Kishwar Desai's Simran Singh investigated a criminal offense involving sex-selective infanticide and foeticide. The novel *Origins of Love* has highlighted the exploitation of impoverished girls within the surrogacy trade. Particularly within the *Sea of Innocence*, Singh is back and now Desai has targeted on sexual violence and rape – one thing she says is turning into "endemic" in India. It's set within the beating heart of contemporary India that lay blank its caldron of inequalities, injustices, and cultural traditions. However, they are brutally tortured from womb to tomb. Kishwar Desai could be a fine author who highlights the hidden social realism of feminine infanticide and foeticide in Northern India. (C.Limcy, Mayil Raj, 2018). Simran Singh, the recurring narrator-heroine of Kishwar Desai's mystery novels, is an unusual mixture – not exactly a rebel but very far from conforming to Indian social codes.

According to Kishwar Desai Simran Singh is a massively enjoyable creation, larger than life. A self-described 'middle-aged, meddlesome social worker or NGO-wali' and amateur psychiatrist, she is trying to placate her mother with vague marriage plans but is happy to behave in ways that are regarded as highly unconventional in India. Kishwar Desai talks about her middle-aged protagonist Simran Singh, who smokes, drinks, and solves difficult cases! Her third book of lady-sleuth Simran Singh's series, *Sea of Innocence* has launched recently. The character's professional background has become a technicality. The obvious parallel is the rape and murder of Scarlett Keeling, a British teenager who was on holiday in Goa in 2008, an incident Desai refers to in her plot. (B. Soundarya, 2017)

Desai has spent plenty of time in Goa but rarely rises above a bland Lonely Planet note: "On the surface the state seemed so peaceful. In the case of *The Sea of Innocence*, the gap between the form and the imagined intention is impossibly wide. The cover copy teases a missing girl, a death in paradise, and a race against time to uncover the truth. The book's dedication reads: *"For Jyoti, Scarlett, and the thousands of women who have been raped and murdered in India – in the hope that one day they will get justice."*

This novel designates slack editorializing kills the tension in a relevant tale of rape and murder in India. Simran Singh in *The Sea of innocence* plays the societal roles traditionally assigned to an Indian woman. The *Sea of Innocence* is not only a gripping detective story, but it is also the examination of a serious social problem even after independent Indian society. In this novel, Simran Singh is trying to find a British girl Liza Kay who has gone missing from the beaches of Goa. Aggressive Darkness denotes the threatening darkness of a girl. Simran Singh is a feisty social-worker-cum-crime-investigator, returns in Kishwar Desai's novel, *The Sea of Innocence*, to unravel yet another horrific crime. Femininity, drugs, surreptitious video clippings, and political corruption there's nothing deficient in this mystery.

Kishwar Desai presents the picture of the social worker Simran Singh, who turns into a mother to give rebirth to Durga and saved her life from the remand home. She gives protection in her own home and gives education to her. She makes Durga to get free from physical and mental torture given in the asylum. She gets a new life with the support of Simran Singh. She moves to school with the ambition to become an engineer. Durga is often disturbed by her past thoughts but the love of Simran makes her a perfect young girl. (Limcy, C. and Raj Mayil, 2018)

Simran Singh makes a serious investigation to prove the innocence of Durga and to rescue her from the remand home. Through her investigation, she finds that the Atwal family runs clinics for themselves and others, where tests are conducted and babies are aborted. Till today they indulge in female infanticide. A critic Vibhiti Patel in his *"Girl Child: An Endangered Species?"* says, "In cities like Surat, Valsad, Panaji and Delhi, newspapers carry advertisements with titles such as know the sex of unborn child with the aid of latest imported equipment and scientific techniques by chromosomal and biochemical studies by qualified and experienced team". Simran gets shocked by the illegal sex-detection test practice in India. No doubt the female sex gets harassed from womb to tomb.

Gender-based violence is often used interchangeably with violence against women. Durga, as the young teenage girl of fourteen never received the love and reputation from her family. She is separated from her lovable sister because of her parents. She never gets love from her parents because she is deprived of parental care, concern, and affection. She wants a person to love her. It makes her to murder the whole family. Durga's

pathetic situation is described by Kishwar Desai puts forth pathetic situation of Durga such as; “*I feel alone, as I have always been. The child who should never have been born any way*” (18). Kishwar Desai depicts the corrupt system in India. The local police charged against her for the criminal act of killing thirteen members of her own family. She is brought to the asylum. Ramnath the Superintendent of Police tries to get the report as Durga is mad by giving injections, medicines and electric shocks to her. Thus, she is physically and psychologically tortured by society. In this same situation also, we find even an independent India.

There is a tendency among some men to appear gentle in public and be so cruel and immoral in personal life. The father of Durga and Sharda was one such kind. He was a highly respected person in Jullundar. He had rich contacts with the police force and politicians in Punjab. Everyone measured him as a generous man giving alms to the needy and food to the hungry. But in the house, he suppressed his wife and did not allow her to tell anything against his wish. As Durga states; “*Santji dictated everything... With each law that he laid down, he tormented my mother more and bought her silence*” (156).

Simran Singh, the social worker in the novel investigates the real culprit of the brutal killing. Her experience in this field told her that a girl of fourteen years would not do such a crime single-handedly. Making use of the advantage of the title of *social worker* Simran put herself into the investigation and got into the life of Durga, the accused. Even when Durga said that there was nobody to help her to do the crime, Simran couldn't believe it because she knew that there was someone whom Durga did not want to bring into the limelight. The police officials also would not do further inquiry once they caught hold of one offender. So, the entire crime is planned and executed by the accused, whom they have found out. This practice contradicts justice to the accuser and promotes chances for further crime. This is a system of systemic violence also happening after independent India.

Results of this study indicate that the novel female infanticide and foeticide is a very common hidden reality in India after independence. Desai's works hold a true picture of women's status in modern Indian society. Kishwar Desai senses the identity of a woman both in literature as well as in real life. Kishwar Desai's novels are not just a source of entertainment but serve as an indicator of Indian society.

References:

1. Desai, Kishwar. (2010), *Witness the Night*. Harper Collins, India.
2. https://www.academia.edu/13909541/A_study_on_surrogacy_using_kishwar_desais_origins_of_love_as_a_point_of_reference_for_art_assisted_reproductive_technologies
3. <https://www.theguardian.com/lifeandstyle/2013/may/27/kishwar-desai-rape-india>
4. Limcy, C. and Raj Mayil (2018) *Realism in Kishwar Desai's Novel Witness the Night*, Online International Interdisciplinary Research Journal, {Bi-Monthly}, ISSN 2249-9598, Volume-08, Issue-06, Nov-Dec 2018 Issues-1
5. Linsheya M Mefflin (2019) *Harassment Against Females: A Study Of Kishwar Desai's Witness The Night*, JETIR June 2019, Volume 6, Issue 6
6. Mariyam Parveen (2019) *Subverting the Genre: An Exploration of Kishwar Desai's Feminist Detective Novels* IJELLH (International Journal of English Language, Literature in Humanities) Vol. 7, Issue 7, July 2019 P- 436
7. Soundarya, B (2017) *An Aggressive Darkness of Kishwar Desai's The Sea Of Innocence* An International Journal of Contemporary Studies, Vol-2 Issue-2 p-1-2

To study Adsorption Kinetics and Photo degradation of dyes: A Review

Chandrashekhar R Patil¹, Sanchita M Dhumal²

^aShivaji University Kolhapur, 416 004

^bKarmveer Hire Arts, Science, Commerce College Gargoti 416 209

Abstract

Adsorption Kinetics describes the rate at which solute is adsorbed and the resident time of the adsorbates on the solid-liquid interface. Adsorption isotherms play important role in determining the interaction between adsorbate, adsorbent and the optimum adsorption capacity of adsorbent. This article considered selected adsorption kinetics and isotherms models. Pseudo first order, Pseudo second order, Value of correlation coefficient obtained is used in determining the adsorption kinetics model that best describe the adsorption process. Langmuir, Freundlich, Temkin and adsorption isotherms were presented. Their slopes and intercepts provide insight on adsorption affinity, mean free energy, whether the adsorption is physisorption or chemisorption's, single or multilayer. Adsorption kinetics and isotherms reviewed provide essential information required for understanding adsorption process. Photodegradation in sunlight and UV light are studied and also discuss the mechanism of heterogeneous photocatalysis.

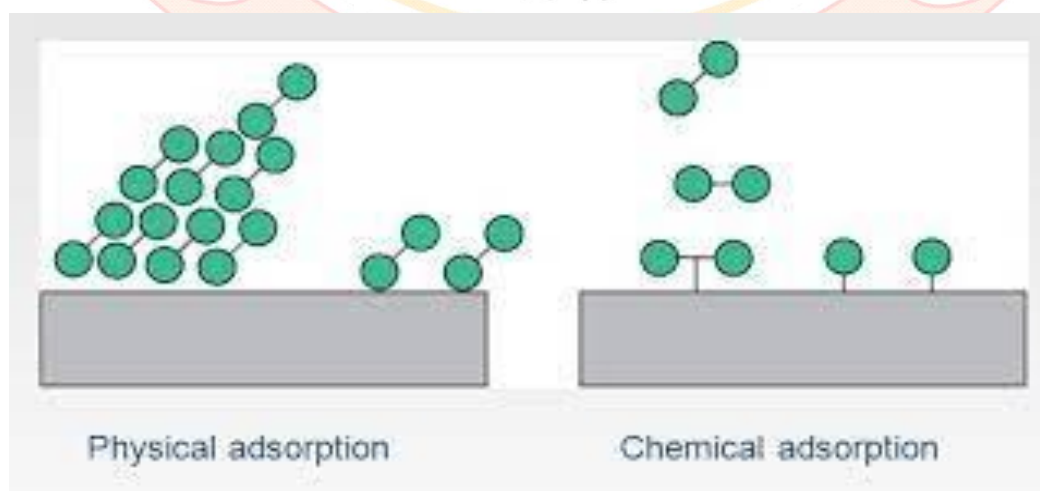
Keywords: Adsorption kinetics, isotherms, Photodegradation

1. Introduction

Contaminants degradation using photocatalytic processes with the aid of composite nanofibers had been emerged in the 1970s and are still developing. The photocatalytic processes mainly use semiconductors catalysts such as (TiO₂, Fe₂O₃, ZnO) under light exposure (UV light or sun light) to degrade the organic and inorganic contaminants. Most of the researchers is now focusing on the photocatalytic techniques using composite nanofibers for the treatment of the wastewater and degrading of the dyes due to its high efficiency and low-cost technique

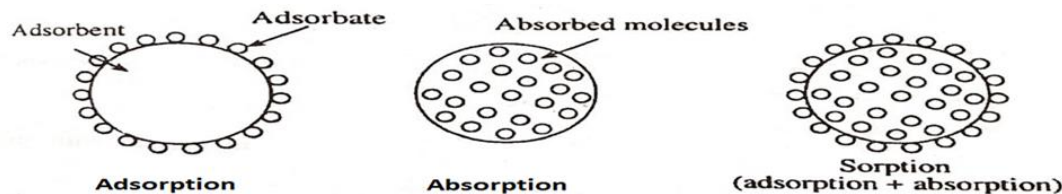
Adsorption is a process where attractive forces associate a solute (adsorbate) to the surface of an adsorbent until equilibrium in the concentration of the adsorbate is attained and no further net adsorption occurs. It could also be defined as the formation of layer of adsorbate on the surface of an adsorbent by the attraction of Van der Waals' forces. The process involves the accumulation of adsorbate at an interface relative to its concentration in the bulk solution. The adsorbent used for adsorption consists of porous medium with a high surface area. According to Da browsk (2001), adsorption of solute onto adsorbent takes the following stages: diffusion of molecules from the bulk phase towards the interface space (external diffusion); diffusion of molecules inside the pores (internal diffusion); diffusion of molecules in the surface phase (surface diffusion); and adsorption-desorption elementary processes.

Adsorption could be physical (physisorption) or chemical (chemisorption). Physical adsorption is a result of weak, short range electrostatic attractive forces arising from dipole moment (Van der Waals); and chemisorption involves bond formation between the adsorbate and the adsorbent. It is important not to confuse adsorption with absorption. While adsorption is the attraction and/or bonding on the surface of adsorbent, absorption is the process by which solute is taken across a membrane or taken up into a structure. Adsorption is one of the most effective means of removing contaminants from solutions.

Adsorption Kinetics is an important factor that defines the effectiveness of sorption. Kinetics of adsorption basically describes the rate at which solute is adsorbed and the resident time of the adsorbates on the solid-liquid interface. Adsorption velocity depends upon the number of particles adsorbing on the adsorbent surface per second and the number of particles colliding in unit area per second. Adsorption isotherms are useful in describing the interaction between adsorbate and adsorbent. They play important roles in determining the Adsorption Kinetics and Isotherm Models.

3. Adsorption Isotherms [2.4]

Adsorption isotherms describe the interaction of adsorbate with adsorbent and so are important for optimizing the use of any adsorbent. The shape of an isotherm provides information on the stability of the interactions between adsorbent and adsorbate and on the adsorption affinity of molecules. Adsorption isotherms are described in many mathematical forms; some are based on simplified physical description of adsorption, while others are empirical and have to correlate experimental data.

The basic assumption of the Langmuir theory is that adsorption occurs at specific homogeneous sites within an adsorbent and, once an adsorbate occupies a site, no further adsorption can occur on that site. The model is useful in predicting the performance of different adsorbent. A K_L value (related to the energy of sorption) that is indicating high adsorption affinity and q_m representing maximum adsorption capacity (i.e. monolayer saturation) is known to decrease with increasing temperature.

Langmuir model (1916): Langmuir Isotherms:

The Langmuir isotherm model is valid for monolayer adsorption onto a surface containing a finite number of identical sites. The linear form of Langmuir Isotherm is represented by the following equation [2.4.1]:

$$C_e/q_e = C_e/C_m + 1/K_L C_m$$

Where, C_e is the concentration of dye solution (mg L^{-1}) at equilibrium and q_e (mg g^{-1}) is the adsorption capacity at equilibrium. The constant C_m signifies the adsorption capacity (mg g^{-1}) when monolayer is complete and K_L is related to the affinity of the binding sites. The values of C_m and K_L (monolayer concentration) were calculated from the intercept and slope of the plots (C_e/q_e versus C_e) are included. Monolayer concentration increases with increase in temperature.

The essential feature of the Langmuir isotherm to identify the feasibility and favorability of the adsorption process can be expressed by a dimensionless constant called separation factor (R_L) was adopted. The separation factor (R_L) was calculated in each case using the following equation [2.2]:

$$R_L = 1/(1 + K_L C_0)$$

where C_0 is the initial dye concentration (mg L^{-1}). The value of R_L lies between 0 and 1 for favorable adsorption, while $R_L \geq 1$ represent unfavorable adsorption, and $R_L = 1$ represent linear adsorption while the adsorption process is irreversible if $R_L = 0$ [42]. The values of " R_L " were found to be less than unity for the studied adsorbents

$$q_e = q_{\max} b C_e / (1 + b C_e)$$

Freundlich model:

This isotherm is an empirical equation employed to describe heterogeneous system. Freundlich isotherm is also applied to plot the equilibrium data of the adsorption. The linear form of Freundlich equation can be expressed as [2.4.2]:

$$\log x/m = \log K_F + 1/n \log C_e$$

where x is the amount of dye adsorbed (mg), m is the weight of the adsorbent used (g), and C_e is the equilibrium concentration of the dye in solution (mg L^{-1}). K_F and $1/n$ are Freundlich constant. $1/n$ is heterogeneity factor and K_F indicates the adsorption capacity. The value of $n \geq 1$, reflecting the favorable

adsorption. The values of n and K_F are calculated from the slopes and intercepts of the linear plots of $\log x/m$ versus $\log C_e$. Adsorption capacity increases with increase in temperature

Temkin Isotherm:

The Temkin Isotherm This isotherm contains a factor that explicitly taking into the account of adsorbent–adsorbate interactions. By ignoring the extremely low and large value of concentrations, the model assumes that heat of adsorption (function of temperature) of all molecules in the layer would decrease linearly rather than logarithmic with coverage [18, 19]. As implied in the equation, its derivation is characterized by a uniform distribution of binding energies (up to some maximum binding energy) was carried out by plotting the quantity sorbed q_e against $\ln C_e$ and the constants were determined from the slope and intercept. The model is given by the following equation [2.4.3]

$$q_e = RT/b \ln(A_T C_e)$$

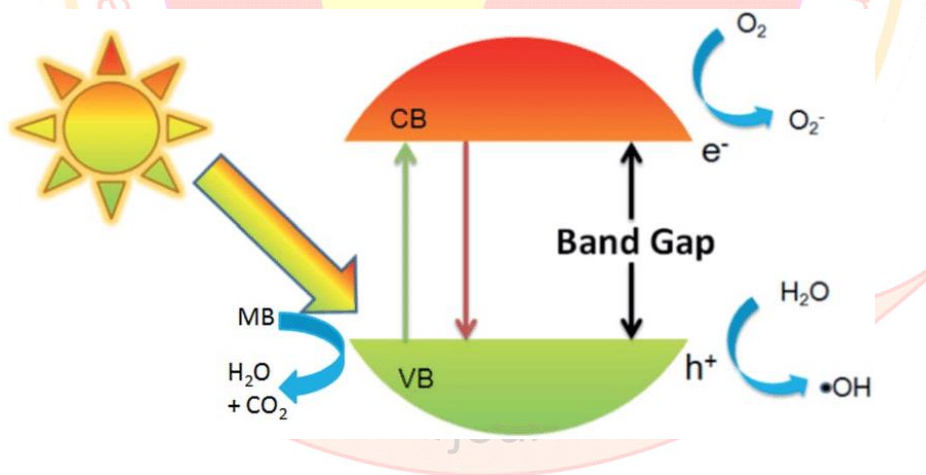
Photodegradation

Solar energy is uniquely poised to solve major energy and environmental challenges that are being faced by Humankind. As such, it is important to develop a suitable environmentally-friendly technology that permits the full range of the solar spectrum to be used for simultaneously solving energy and environmental challenges [4.1]. It has been proposed that it is possible to address these challenges using Nano composite materials that are capable of solar photocatalytic conversion^{1,2}. Nano composite materials have a mixture of different chemical compositions and have received wide interest from fundamental and applied science researchers. The physical properties of these materials can be combined to produce materials that have desirable characteristics. Optical or biological characteristics can change with decreasing particle sizes, which is a major reason for interest in Nano composite materials. For example, metal oxide Nano composites have excellent physical properties, such as high hardness and melting points, low densities and coefficients of thermal expansion, high thermal conductivities, and good chemical stabilities. They also have improved mechanical properties, such as higher specific strengths, better wear resistance and specific modulus, and have wide potential for various industrial fields

Removal efficiency

The removal efficiency can be calculated as follows [4.2]

$$R = [C_0 - C_t / C_0] \times 100$$

Conclusion

This article discussed adsorption kinetics, isotherms, photodegradation their mathematical expressions, defined parameters in the expressions and information that could be obtained. Parameters in adsorption kinetics and photodegradation provide information on adsorption capacity of adsorbent, rate of adsorption and amount of adsorbate removed at equilibrium and at any given time. Adsorption provide insight into the type of layer formed during adsorption, whether the process is favorable or not, physical or chemical. Adsorption kinetics and isotherms can be applied to adsorption processes especially those that involved variations in time of interaction and concentration of adsorbate.

References

1. Achraf Harrou, Elkhadir Gharibi, Hicham Nasri & Meriam, El Ouahabi, Thermodynamics and kinetics of the removal of methylene blue from aqueous solution by raw kaolin *SN Applied Sciences* volume 2, Article number: 277 (2020)
2. Deepak Pathania, Shikha Sharma, Pardeep Singh, Removal of methylene blue by adsorption onto activated carbon developed from Ficus carica bast, *Arabian journal of chemistry*, 10, 2017
3. Nakagomi, F.; Cerruti, S.E.; Freitas, M.R.; Neto, E.S.F.; Andrade, F.V.; Siqueira, G.O. Niobium pentoxide produced by a novel method microwave assisted combustion synthesis. *Chem. Phys. Lett.* **2019**, 729, 37–41.
4. Oliveira, H.S.; Resende, J.M.; Souza, P.P.; Patrício, P.S.O.; Oliveira, L.C.A. Synthetic Niobium Oxyhydroxide as a Bifunctional Catalyst for Production of Ethers and Allyl Alcohol from Waste Glycerol. *J. Braz. Chem. Soc.* **2017**, 28, 2244–2253.
5. Ferraz, N.P.; Nogueira, A.E.; Marcos, F.C.F.; Machado, V.A.; Rocca, R.R.; Assaf, E.M.; Asencios, Y.J.O. CeO₂–Nb₂O₅ photocatalysts for degradation of organic pollutants in water. *Rare Met.* **2020**, 39, 230–240.
6. Padula, I.D.; Chagas, P.; Furst, C.G.; Oliveira, L.C.A. Mesoporous Niobium Oxyhydroxide Catalysts for Cyclohexene Epoxidation Reactions. *Appl. Sci.* **2018**, 8, 881.
7. Asencios, Y.J.O.; Lourenço, V.S.; Carvalho, W.A. Removal of phenol in seawater by heterogeneous photocatalysis using activated carbon materials modified with TiO₂. *Catal. Today* **2020**, 388–389, 247–258.
8. Kaviyarasu Kasinathan, John Kennedy, Manikandan Elayaperumal, Mohamed Henini, Maaza Malik, Photodegradation of organic pollutants RhB, *nature scientific reports*, **2016**, 6:38064
9. Ziolek, M.; Sobczak, I.; Decyk, P.; Sobanska, K.; Pietrzyk, P.; Sojka, Z. Search for reactive intermediates in catalytic oxidation with hydrogen peroxide over amorphous niobium(V) and tantalum(V) oxides. *Appl. Catal. B* **2015**, 164, 288–296.

Synthesis of Indole Derivatives as Promising Anticancer Agent- A Brief Review

U. B. Chougale^{1,2*} P. R. Kharade^{1,2} V. A. Jagtap¹ K. N. Patil³ S. R. Dhongade²

¹Karmaveer Hire Arts, Science, Commerce and Education College,
Gargoti, Tal.Bhudargad, Dist. Kolhapur, 416209 (MH), India.

²Research Laboratory in Heterocyclic Chemistry, Devchand College,
Arjun-nagar, Tal.Kagal, Dist. Kolhapur, 591269 (MH), India.

³Department of Chemistry, Dr. Ghali College,
Gadhinglaj, Dist. Kolhapur, 416502 (MH), India.

*E-Mail: uttamchougale1985@gmail.com

Abstract:

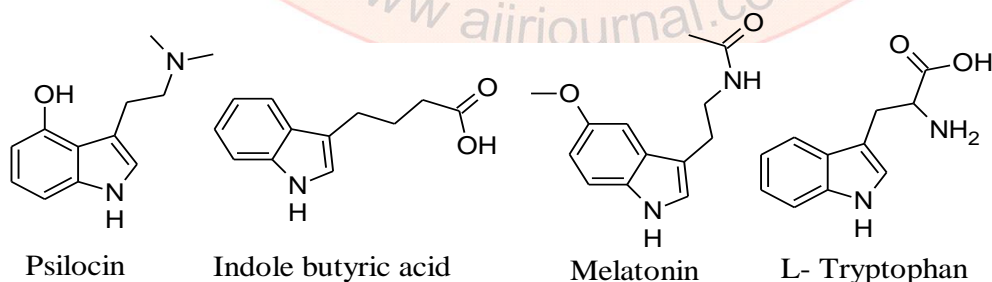
Different heterocyclic moieties serve as perfect synthon or basic structural framework to produce some new and novel drugs. Nitrogen-based heterocycles constitute the core structures of numerous biologically active molecules and have been found to be active against different types of cancers. The indole scaffold is one of the most broadspectrum heterocycles in the naturally occurring and synthetic bioactive compounds and has the potential to act on diverse targets in cancer cells and exhibit promising activity against drug-resistant cancers. It has been a highly privileged motif for the target-based design and development of anticancer agents due to its biodiversity and versatility. Recently many researchers have reported various methods for the synthesis of different indole-based compounds with distinct potential anticancer activities, indicating the importance of indole motif in the anticancer drug development. This short review focuses on the recent development of indole derivatives with potential therapeutic application for cancers treatment.

Keywords: Heterocyclic compounds; Nitrogen-based; Indole; Anticancer agents

Introduction:

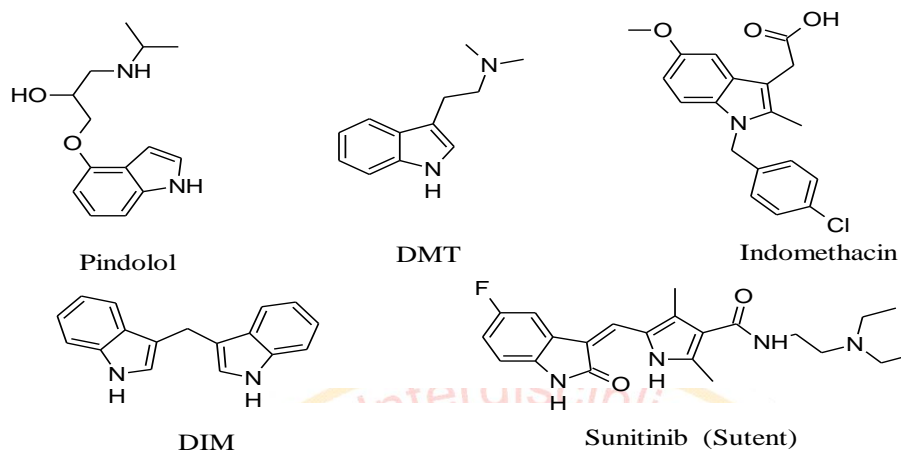
Heterocyclic compounds due to their diversified biological activities have occupied a prominent place in medicinal chemistry and have paid enormously to the society in the form of large number of drugs for the treatment of various ailments.^{1,2} Large number of marketed drugs viz., chlordiazepoxide (tranquillizer), imipramine (antidepressant), guanethidine (anti-hypertensive), indapamide (diuretic and antihypertensive), etc. are heterocyclic compounds as well as many antibiotics including penicillin, cephalosporin, norfloxacin, streptomycin etc., also contain heterocyclic ring. As per their specific biological activity, they constitute 80% of the drugs which are in therapeutic use. Since last few years cancer is one of the major cause of death worldwide. Hence, various scientists are searching new anticancer drugs by designing and exploring new compounds for the treatment of various types of cancers. Many heterocyclic compounds have been recognized as potential anticancer agents and round 60% of the medications used for cancer treatment are based on heterocyclic moieties. Indole is one of the heterocyclic compounds which exhibit anticancer activity against various types of cancers. So this novel moiety is taken for our study, to explore its synthetic methodologies as well as its applications here specifically in cancer medication.

Chemistry of Indole started to develop with the study of the dye indigo. Indigo can be converted to isatin and then to oxindole. Initially indole and its derivatives were known to be important dyestuffs but later on it is found to be present in many important alkaloids, known as indole alkaloids (e.g., tryptophan and auxins), that's why interest in indole intensified and it remains an active area of research today. Psilocins, Indole butyric acid, Melatonin, L-Tryptophan are some common drugs containing indole active core structure.

Structures of some bioactive molecules containing Indole core structure

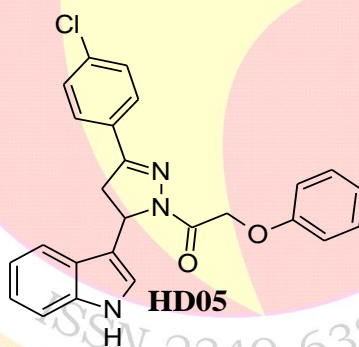
Now a day there are large numbers of drugs in market which constitute indole as biological active core structure such as Pindolol, Indomethacin, DMT, DIM, Sunitinib (Sutent) etc. Due to its outstanding biological properties³⁻¹⁶ indole core has been continuously attracting the attention of researchers and has become a dynamic area of research.

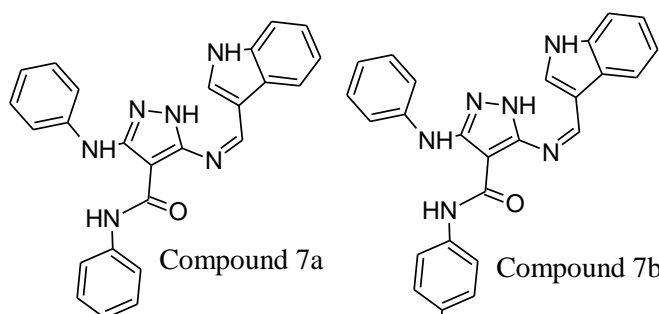
Marketed anticancer drugs containing Indole core structure

Indole core structure binds with multiple receptors having high affinity in order to develop novel bioactive drugs. So this “privileged scaffolds” is used for the target-based design and development of anticancer agents. In this context here we shortly listed synthesis of some novel anticancer indole derivatives.

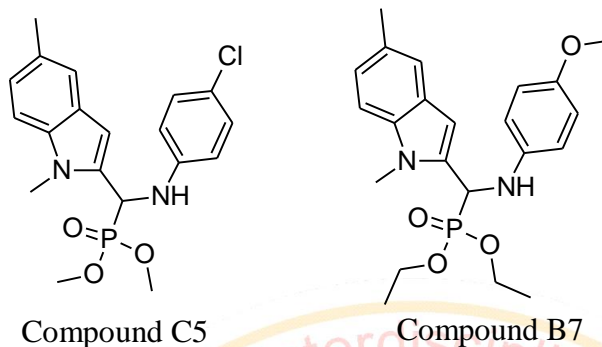
Khalilullah H. *et al.*¹⁷ reported the synthesis of series of pyrazolylindole derivatives and carried out their anticancer activity, testing against nine different types of cancer cell lines. Out of the tested compounds, they found compound HD05 showed most potential activity against all the used cancer cell lines and found to be showed better activity against the leukemia cell line.

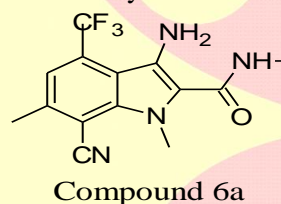
Hassan A.S. and his coworkers¹⁸ carried out the synthesis of novel pyrazole-indole hybrids by conventional method. They further carried out the In Vitro anticancer activity screening of synthesized derivatives against HCT-116, MCF-7, HepG2 and A549 human cancer cell lines using MTT assay. Among the tested compounds they found, compound 7a and 7b showed excellent cancer inhibition performance for all the four used cancer cell lines in comparison with reference compound doxorubicin and also these two compounds found to be fitted well within the active core site of the enzyme used for molecular docking study.

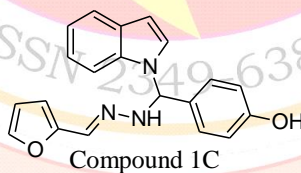
Jiaoli M. and his research colleagues¹⁹ synthesized a series of novel indole derivatives containing α -aminophosphonate moieties and carried out the in vitro cytotoxic activities of synthesized compounds against human hepatoma cells (HepG2) and human gastric cancer cells (MGC-803) by MTT assay. They found that among tested compounds, Compound C5 exhibited superior inhibitory activities against HepG2 (IC_{50} = 34.2 μ M) as compared with 5-fluorouracil (IC_{50} = 78.7 μ M) while compound B7 displayed higher inhibitory activities against MGC-803 (IC_{50} = 35.7 μ M) than that of 5-fluorouracil (IC_{50} = 82.0 μ M).

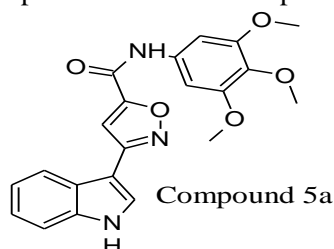
Mandadi M. K. *et al.*²⁰ synthesized a series of novel amide tagged trifluoro-methyl indole and pyrimido indole derivatives and tested these synthesized derivatives for anticancer activity against four human cancer cell lines such as lung cancer- A549, breast cancer- MCF-, prostate cancer- DU145, and cervical cancer- HeLa. After analysis they compared the anticancer activity results with 5-fluorouracil as standard drug and they found that the compound 6a exhibits promising anticancer activity.

Gobinath P. and his team²¹ reported one pot three component synthesis of novel indole derivatives and screened these derivatives for cytotoxic activity against three cancer cell lines HepG2, MCF-7 and HeLa. Also they reported their in silico screening study with spike glycoprotein (SARS-CoV-2-S) and they found that derivative 1C exhibited the potential anticancer activity as well as exhibits the highest docking score -2.808 Kcal/mol compared to other compounds. All the tested derivatives exhibit significantly less cytotoxicity against the normal cell lines.

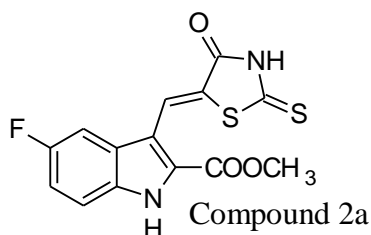

Hawash M. and coworkers²² designed and synthesized a series of indole-3-isoxazole-5-carboxamide derivatives and evaluated for their anticancer activities against Huh7, MCF-7 and HCT116 cancer cell lines using sulforhodamine B (SRB) assay. Out of the tested derivatives, they found derivatives having electron donating methoxy substituent on phenylamidic moiety exhibit potent anticancer activity. They evaluated compound 5a with trimethoxy substituents as potent anticancer compound.

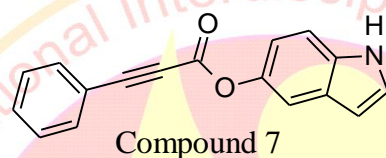

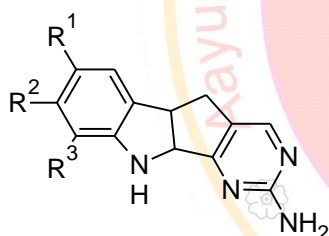
Kryshchychyn-Dylevych A. *et al.*²³ developed a mild and efficient method for the synthesis of different indole-carboxylic acids derivatives. They carried out cytotoxic screening of synthesized derivatives against sixty different types of cancer cell lines and they conclude that compound 2a showed significant antimitotic activity at micromolar and submicromolar concentrations.

Iacopetta D. *et al.*²⁴ synthesized series of novel thermally stable indole and pyranindole derivatives. further they perform cytotoxic activities of synthesized compounds against four human cancer cell lines including two breast cancer cell (MCF-7 and MDA-MB-231) and two human uterine cancer cells (HeLa and Ishikawa) using MTT assay with Vinblastine as reference drug. Among tested compounds they found the indole derivative bearing the phenyl propiolic group on compound 7 exhibited the best anticancer activity against all the four used cancer cell lines.

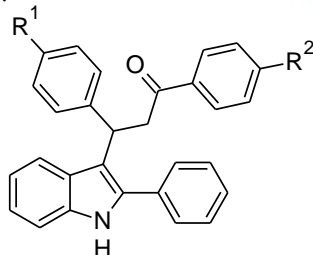

Prakash B. and his laboratory colleagues²⁵ designed and synthesized a series of novel indole derivatives and screened these derivatives for their in vitro anticancer activity against cervical cell line (HeLa) using MTT assay. Out of these tested derivatives they found compound 5c and 5d exhibits excellent anticancer activity with IC₅₀ value of 13.41 μM and 14.67 μM respectively as compared to reference compound cis-platin (IC₅₀ value of 13.20 μM).

	R ¹	R ²	R ³
Compound 5c	-Cl	H	H
Compound 5d	-Br	H	H

Patel T. *et al.*²⁶ developed a green approach by adopting microwave assisted synthesis of 3-(3-oxoaryl) indole derivatives with short period of time in excellent yields. They reported the synthesis of compounds having promising in vitro anti-cancer activity against murine melanoma (B16F10) and human breast cancer (MCF-7) cell lines and also Molecular docking analysis supports this type of indole derivatives as anticancer agents through inhibition of tubulin polymerization. The compounds 3c and 3i found to be the most active with IC₅₀ values 10 μM-15 μM.

	R ¹	R ²
Compound 3c	-F	H
Compound 3i	H	-F

Conclusion:

Various synthetic drug molecules holding indole core structure exhibit different biological activities Viz. antidiabetic, anticancer, antimicrobial, anti-HIV, antiviral, anti-inflammatory, antioxidant, anticholinesterase, antitubercular, and antimalarial activities, etc. hence to synthesize novel chemical entities with safer and effective drugs action, indole has attracted the attention of various researchers. Summarizing the literature reports described above, we can say that indole displays a diverse spectrum of biological activities but due to indole has immense potential particularly as anticancer agent we investigated and explored here different novel compounds as anticancer agents. The synthetic methods, different ways for anti cancer evaluation and molecular docking analysis data of indole derivatives described in this review would help the researchers worldwide in the design and synthesis of novel drugs useful in the mitigation of various disorders.

References:

1. Qadir T., Amin A., Sharma P. K., Jeelani I. and Abe H. A Review on Medicinally Important Heterocyclic Compounds. *Open J. Med. Chem.*, **2022**, 16 1-34.
2. Chanu L. V., Singh T. P., Devi L. R. and Singh O. M. Synthesis of bioactive heterocycles using reusable heterogeneous catalyst $\text{HClO}_4\text{-SiO}_2$ under solvent free conditions. *Green Chem. Lett. Rev.*, **2018**, 11(3), 352-360.
3. Naik N., Kumar H. V. and Harini S. T. Synthesis and antioxidant evaluation of novel indole-3-acetic acid analogues. *Eur. J. Chem.*, **2011**, 2 (3), 337 - 341.
4. Jasiewicz B., Kozanecka-Okupnik W., Przygodzki M., Warzajtis B., Rychlewska U., Pospieszny T. and Mrowczynska M., Synthesis, antioxidant and cytoprotective activity evaluation of C-3 substituted indole derivatives. *Scientific Reports*, **2021**, 11, 15425.
5. Chavan R. S., More H. N. and Bhosale A. V. Synthesis, Characterization and Evaluation of Analgesic and Anti-inflammatory Activities of Some Novel Indoles. *Trop. J. Pharm. Res.* **2011**, 10 (4), 463-473.
6. Shaker A. M. M., Abdelall E. K. A., Abdellatif K.R. A. and Abdel-Rahman H. M. Synthesis and biological evaluation of 2-(4-methylsulfonyl phenyl) indole derivatives: multi-target compounds with dual antimicrobial and anti-inflammatory activities. *BMC Chemistry*, **2020**, 14, 23.
7. Chen Y., Li H., Liu J., Zhong R., Li H., Fang S., Liu S. and Lin S., Synthesis and biological evaluation of indole-based peptidomimetics as antibacterial agents against Gram-positive bacteria. *European J. Med. Chem.*, **2021**, 226, 113813.
8. Vaddiraju N., Ajitha M. and Rajnarayana K., Synthesis, Characterization and Evaluation of Antidiabetic Activity of Novel Pyrazoline Fused Indole Derivatives. *J. Pharm. Res. Inter.* **2021**, 33, 52B, 276-292, Article no. JPRI.78061.
9. Alsayed S. S. R., Lun S., Bailey A. W., Suri A., Huang C. C., Mocerino M., Payne A., Sredni S. T., Bishal W. R. and Gunosewoyo H., Design, synthesis and evaluation of novel indole-2-carboxamides or growth inhibition of Mycobacterium tuberculosis and paediatric brain tumour cells. *RSC Adv.*, **2021**, 11, 15497-15511.
10. Canchechay C. I., Cansino R. G., Pinzon C. I. E., Torres-Ochoa R O. and Martinez R., Synthesis and Anti-Tuberculosis Activity of the Marine Natural Product Caulerpin and Its Analogues. *Mar. Drugs*, **2014**, 12, 1757-1772.
11. Zhai X., Wang N., Jiao H., Jie Zhang J., Li C., Ren W., Reiter R. J. and Su S., Melatonin and other indoles show antiviral activities against swine coronaviruses in vitro at pharmacological concentrations. *J. Pineal Res.* **2021**, e12754.
12. Xue S., Ma L., Gao R., Li Y. and Li Z. Synthesis and antiviral activity of some novel indole-2-carboxylate derivatives. *Acta. Pharma. Sinica B*, **2014**, 4(4), 313-321.
13. Varaprasad E. D., Mastan. M. and Sobha Rani. T., Synthesis and evaluation of analgesic activity of novel series of Indole derivatives linked to isoxazole moiety. *Der Pharm. Lett.*, **2012**, 4 (5), 1431-1437.
14. Hanif S., Sibel S., Nurten A., Andrew D. W., Antimicrobial Activities of New Indole Derivatives Containing 1,2,4-Triazole, 1,3,4-Thiadiazole and Carbothioamide. *Turk J Pharm Sci.*, **2018**, 15(3), 291-297.
15. Kanwal, Khan K. M., Chigurupati S., Ali F., Younus M., Aldubayan M., Wadood A., Khan H., Taha M. and Perveen S., Indole-3-acetamides: As Potential Antihyperglycemic and Antioxidant Agents; Synthesis, In Vitro α -Amylase Inhibitory Activity, Structure-Activity Relationship, and In Silico Studies. *ACS Omega*, **2021**, 6, 2264-2275.

16. Bhat M. A., Al-Omar M. A., Raish M., Ansari M. A., Hatem A. Abuelizz H. A., Bakheit A. H. and Naglah A. M., Indole Derivatives as Cyclooxygenase Inhibitors: Synthesis, Biological Evaluation and Docking Studies. *Molecules*, **2018**, 23, 1250.
17. Khalilullah H., Agarwal D. K., Ahsan M. J., Jadhav S. S., Mohammed H. A., Khan M. A., Mohammed S. A. A. and Khan R. Synthesis and Anti-Cancer Activity of New Pyrrolinyl-Indole Derivatives : Pharmacophoric Interactions and Docking Studies for Identifying New EGFR Inhibitor. *Int. J. Mol. Sci.*, **2022**, 23, 6548.
18. Hassan A. S., Moustafa G. O., Awad H. M., Nossier E. S. and Mady M. F. Design, Synthesis, Anticancer Evaluation, Enzymatic Assays and a Molecular Modeling Study of Novel Pyrazole-Indole Hybrids. *ACS Omega*, **2021**, 6, 12361-12374.
19. Jiaoli M., Jing L., Penghu G., Xincheng L., and Huicheng C. Synthesis and antitumor activity of novel indole derivatives containing α -aminophosphonate moieties. *Arabian J. Chem.*, **2021**, 14, 103256.
20. Mandadi M. K., Bobbala R. R., Kolli B. and Gundla R. Synthesis and Anticancer Activity of Novel Amide Tagged Trifluoromethyl Indole and Pyrimido Indole Derivatives. *Asian J. Chem.*, **2021**, 33(10), 2327-2332.
21. Gobinath P., Packialakshmi P., Vijayakumar K., Abdellatif M. H., Shahbaaz M., Idhayadhulla A. and Surendrakumar R. Synthesis and Cytotoxic Activity of Novel Indole Derivatives and Their in Silico Screening on Spike Glycoprotein of SARS-CoV-2. *Front. Mol. Biosci.* 2021, 8, 637989.
22. Hawash M., Kahraman D. C., Ergun S. G., Atalay R. C. and Baytas S. N. Synthesis of novel indole-isoxazole hybrids and evaluation of their cytotoxic activities on hepatocellular carcinoma cell lines. *BMC Chem.*, 2021, 15, 66.
23. Kryshchysyn-Dylevych A., Garazd M., Karkhut A., Polovkovych S. and Lesyk R. Synthesis and anticancer activity evaluation of 3-(4-oxo-2-thioxothiazolidin-5-yl)-1H-indole-carboxylic acids derivatives. *Synth. Commun.*, 2020, 50(18), 2830-2838.
24. Iacopetta D., Catalano A., Ceramella J., Barbarossa A., Carocci A., Fazio A., Torre c. L., Caruso A., Ponassi M., rosano C., Franchini C., Sinicropi M. S. Synthesis, anticancer and antioxidant properties of new indole and pyranindole derivatives. *Biorg. Chem.*, 2022, 105, 104440.
25. Prakash B., Amuthavalli A., Edison D., Sivaramkumar M. S. and Velmurugan R. Novel indole derivatives as potential anticancer agents: Design, synthesis and biological screening. *Med. Chem. Res.*, 2018, 27(1), 321-331.
26. Patel T., Gaikwad R., Jain K., Routholla G., Bobde Y., Ghosh B., Das K. and Gayen S. First Report on 3-(3-oxoaryl) Indole Derivatives as Anticancer Agents: Microwave Assisted Synthesis, In Vitro Screening and Molecular Docking Studies. *Chem. Select*, 2019, 4(15), 4478-4482.

स्वातंत्र्योत्तर विकास काल में समकालीन हिंदी कहानी का विकास

डॉ. अशोक बली कांबळे

के. एच. कॉलेज गारगोटी

प्रस्तावना -

स्वातंत्र्योत्तर विकास काल में समकालीन हिंदी कहानी के कथात्मक स्वरूप का विकास कतिपय नवीन प्रवृत्तियों और विधारादोलनों का आधार ग्रहण करके हुआ। इनमें भारतीय स्वतंत्रता तथा भारत समलाना विभाजन से फलस्वरूप उपस्थित हुई सामाजिक, राजनीतिक, धार्मिक तथा आर्थिक समस्याओं का विशद रूप में चित्रण हुआ है। भारतीय समाज के विविध वर्गीय नवीन रूप तथा विभिन्न आंदोलनों का भी सम्यक विश्लेषण इस काल की कहानी में दिखाई देता है।

समकालीन कहानी का प्रादुर्भाव होता है, जिसमें युगीन संवेदना को नए कथ्य और नए शिल्प के साथ अभिव्यक्ति प्रधान करना है। इसमें अनुभव की प्रामाणिकता, यथार्थ दृष्टि और परिवेश के प्रति ईमानदारी का महत्त्व दिया गया है। इस कहानी का व्यक्ति अपनी मानसिकता एवं व्यवहार की दृष्टि से विशिष्ट नहीं है, किंतु वह सामान्यजन भी नहीं है, अपितु मध्यवर्ग का व्यक्ति है। जिसकी जीवित संवेदनाएँ और अनुभूतियाँ नए युगबोध के संदर्भ में अभिव्यक्त हुई हैं। अतः नई कहानी ने प्रतिमानों को तोड़ा है, स्थापित मान्यताओं का निषेध किया है। समकालीन कहानीकारों ने आक्रोशी मुद्राएँ अपनाई अपने युग के यथार्थ को स्थापित मान्यताओं का है।

समकालीन कहानीकारों ने आक्रोशी मुद्राएँ अपनाई, अपने को कहानी के नए सरोकारों और प्रयोगधर्मिता को लेकर कहानी के एक रेखांकित करते हुए नए कहानीकारों में मोहन राकेश, कमलेश्वर तथा राजेंद्र यादव का त्रिकोण स्थापित हुआ था। इसके साथ निर्मल वर्मा का भी स्थान महत्त्वपूर्ण माना है। राजेंद्र यादव की कहानी 'जहाँ लक्ष्मी कंद है', कमलेश्वर की राजा निरबसिया, मोहन राकेश की 'जीनियस' आदि कहानियों द्वारा सामाजिक यथार्थ के विभिन्न पक्ष उद्घाटित हुए हैं। इसी के साथ ही अमरकांत की 'डिप्टी कलेक्टरी', मार्कण्डेय की 'हंसा जाई अकेला', भीष्म साहनी की 'चीप की दावत', विष्णु प्रभाकर की "धरती जब भी घूम रही है" आदि में विभाजन की त्रासदी तथा मोहभंग के विविध आयाम दृष्टिगत होते हैं। इन कथाकारों ने तीन दशक के युग जीवन को अंकित किया है।

समकालीन कहानी में अस्तित्ववादी दर्शन का विरोध और मनुष्य की सार्थकता की खोज करना ही कथावस्तु का प्रमुख स्रोत है। इन कहानियों ने जीवन से पलायन की नहीं, जीवन से जुड़ने के कथ्य पर अधिक बल दिया है। शिल्प पर नहीं मध्यवर्गीय महानगरीय जीवन को भी चित्रित किया है। इस आंदोलन के सूत्रधार हैं- महीपसिंह, धर्मेंद्र गुप्त, मनहर चौहान, राजकुमार भवर नरेंद्र कोहली अकहानी इस युग का दूसरा आंदोलन है, जिसमें व्यक्ति अकेला है, न वह किसी के साथ है और न कोई उसके साथ है। वह पूर्णतः आत्मकेंद्रित है। दूधनाथसिंह, ज्ञानरंजन, गिरिराज किशोर, रवींद्र कालिया, रामदरश मिश्र, काशीनाथसिंह आदि रचनाकारों ने अपनी कहानी में प्रयोगधर्मिता को अपनाया है, जिसका मुख्य कारण बढ़ती हुई मनुष्य विरोधी दारुण स्थितियों का अधिक प्रभाव और नए-नए आंदोलनों से उत्पन्न नवीनता की मांग है। समांतर कहानी में अनेक कहानियाँ समय सत्य तक सीमित होकर समय के पार जाती हैं। इनके प्रमुख रचनाकार अपनी कहानियों में सामाजिक चेतना सत्य का उद्घाटन किया है। उनमें से कमलेश्वर, हिमाशु जोशी, रमेश उपाध्याय, जितेंद्र माटिया, आशिष सिन्हा, मधुकर सिंह, सुधा अरोड़ा आदि का नाम भी उल्लेखनीय है। इस युग में मोहन राकेश, कमलेश्वर और राजेंद्र यादव यह तीनो महत्त्वपूर्ण कहानीकारों में अग्रगण्य हैं। कमलेश्वर कहते हैं-

"जीवन के प्रति प्रतिबद्ध होना मेरी अनिवार्यता है। इस टूटते हारते, अकुलते मनुष्य की गरिमा में मेरा विश्वास है।" 1 उनकी अपनी कहानियाँ करने का आदमी, राजा निरबंसिया, दिल्ली में एक मौत तलाश, नागमणि जैसी कहानियों में अर्थ, यौन, बेकारी, कृत्रिमता प्रदर्शन की वृत्ति महानगरीय सभ्यता की कृत्रिमता, बेईमानी आदि समस्याओं तथा आसक्ति का चित्रण किया दृष्टिगोचर होता है। मोहन राकेश ने अपनी 'जीनियस ग्लास' हैक कहानियों में रहस्यात्मकता दिखाई है, जिनमें व्यंजन या सांकेतिकता दिखाई देती है। 'जख्म' जैसी कहानियों में जिस्म का व्यापार करनेवालों का नकाब खोला है। 'सुहागिन' जैसी कहानियों में प्रेमचंद के परंपरा का अंश दृष्टिगत होता है। राजेंद्र यादव ने समाज के निम्न वर्ग और उच्चवर्ग से संबंधित कहानियों का कथ्य चुना है। कला विषयक मत प्रकट करते हुए राजेंद्र यादव कहते हैं- "प्रकृति में या यथार्थ में जो कुछ भी मनुष्य अपनी ओर से जोड़ता है यह कला है" 2 राजेंद्र यादव की कहानियों का कथ्य पूँजीवादी विकृतियों, सामाजिक रूढ़ियों अंधविश्वासों को उद्धाटित करके सामाजिक चेतना जागृत करना है। समकालीन कहानी के अंतर्गत गिरिराज किशोर, इसराल बदिउज्जमा, रामनारायण शुक्ल, शिवप्रसाद सिंह, रघुवीर सहाय विवेकी राय आदि कथाकारों की कहानियाँ आती हैं। रामदरश मिश्र कहते हैं- "बाँध की दृष्टि से स्वर के नयेपन की दृष्टि से समय सत्य की पकड़ इन कहानीकारों के पास है।" 1 अतः समकालीन कहानीकारों ने विविध पक्ष को उद्धाटित किया दृष्टिगोचर होता है।

समकालीन कहानीकारों ने विभिन्न सामाजिक एवं राजनीतिक संदर्भों द्वारा जीवन के मार्मिक चित्र प्रस्तुत करके मानवतावाद को महत्व दिया दृष्टिगत होता है। मोहन राकेश ने अपनी कहानियों में सरकारी भ्रष्टाचार नौकरशाही, अनाचार के विरुद्ध जनमत तैयार करना उद्देश्य रहा है धार्मिक पाखंडी के हृदय में विद्यमान पशुता तथा कामवासना जैसी कुरीतियों का पर्दाफाश करना, स्वावलंबी नारी को न्याय दिलाना, प्रेमजन्य युवक-युवतियों को बचाना आदि प्रमुख उद्देश्य स्पष्ट कर दिए हैं। मुक्तिबोध की कहानी का स्वर समष्टिहित रहा है। अमरकांत की कहानियों में जाति धर्म से ऊपर उठकर मनुष्यत्व की पुकार स्पष्ट रूप से दिखाई देती है। भीष्म साहनी सामंती दृष्टिको के विरोधी है। सुरेश सिन्हा की कहानियों में प्रगतिशील नए मानदंडों की स्थापना करना लक्षित होती है। अमृतराय मार्क्सवाद को महत्व देते हैं। कमलेश्वर ने अपनी कहानियों द्वारा कस्बे में व्याप्त निर्थकता की झूठा आत्मप्रदर्शन की वृत्ति के खोखलेपन का पर्दाफाश करना ही मुख्य उद्देश्य रहा है। इनकी कहानियों का मूलस्रोत है- जीवन का यथार्थबोध। शोषण के विरुद्ध खड़ा होना, पूँजीवादी व्यवस्था से मुक्ति पाना दलित शोषित तथा असहाय्य व्यक्ति को न्याय दिलाना, भ्रष्ट नीति पर प्रहार करना, सांप्रदायिकता को रोकना, पुरुष प्रधान संस्कृति में स्त्री को न्याय दिलाना आदि राजेंद्र यादव के साथ-साथ अन्य समकालीन कहानीकारों ने उपर्युक्त उद्देश्यों को स्पष्ट कर दिया है।

इनष्कर्षतः समकालीन कहानीकारों ने आक्रोशी मुद्राएँ अपनाकर अपने युग के यथार्थ को पकड़ा है। कहानीकारों ने यथार्थ दृष्टि और परिवेश के प्रति ईमानदारी को महत्त्व दिया गया है। कुछ महत्त्वपूर्ण कथाकारों ने देश विभाजन की त्रासदी तथा मोहनग के विविध आयाम के दृष्टिकोण को अपनाया है, कहानियों में अर्थ, यौवन बेकारी तथा महानगरीय सभ्यता की कृत्रिमता आदि समस्याओं को चित्रित करके सामाजिक चेतना जागृत करने का प्रयास किया है। समकालीन कहानीकारों ने अपने आस-पास के सर्वहारा तथा विभिन्न परिवेश से आये पात्रों द्वारा परिवेश का साक्षात्कार किया है। समकालीन कथाकारों ने कथोपकथन में बहुआयामी दृष्टि दिखाई है। वातावरण के अंतर्गत सामाजिक, धार्मिक आदि विविध पक्षीय क्षेत्रों का चित्रण दृष्टिगत होता है। अपनी कहानियों में जूँद, फारसी, देशी, विदेशी कहावतें, मुहावरे तथा भाषा की विविधता के साथ नयापन अपनाया है। शोषण के विरुद्ध प्रहार, असहाय को न्याय दिलाना, सांप्रदायिकता को रोकना, नारी मुक्ति आदि महत्त्वपूर्ण उद्देश्यों को समकालीन कहानीकारों ने स्पष्ट कर दिया है।

संदर्भ

- 1) प्रतापनारायण टंडन, हिंदी कहानी कला (हिंदी समिती ग्रंथमाला लखनऊ प्रथम संस्करण 1970), 450
- 2) सं. कमलेश्वर, धर्मयुग एक कथादशक आत्मकश, नवंबर, 1964, अंक-11, पृ. 31
- 3) राजेंद्र यादव, देवताओं की मूर्तियाँ (किताबघर प्रकाशन, नई दिल्ली, सातवा संस्करण. 2004).
- 4) 48 रामदरश मिश्र हिंदी कहानी अंतरंग पहचान, (नेशनल पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली. प्रथम संस्करण 1904). पृ.5

बदलती शिक्षा व्यवस्था की राह

श्री. परमेश्वर तुकाराम मासाळ

स्वामी विवेकानंद विद्यालय व ज्यु. कॉलेज,

गोणेवाडी ता. मंगळवेढा जि. सोलापूर

E-mail ID:- parameshwarmasal12@gmail.com

प्राचीन काल से ही शिक्षा का बहुत महत्व रहा है। किसी भी क्षेत्र में कार्य करते समय उस क्षेत्र का ज्ञान आवश्यक है और इस ज्ञान को प्राप्त करने के लिए शिक्षा आवश्यक है। शिक्षा के बिना ज्ञान नहीं है और ज्ञान के बिना विकास नहीं है। विकास के बिना मानव की उन्नति संभव नहीं है। इन सबका आधार शिक्षा है।

दुनिया में जब शिक्षा शुरू हुई। वह शुरुआत में ज्ञान से जुड़ी नहीं थी। उस समय की शिक्षा व्यवस्था धर्म (ईश्वर) से जुड़ी थी। उस समय यही व्यवस्था थी। शिक्षा को ज्ञान से जोड़ने वाले लोगों को उसकी कीमत चुकानी पड़ती थी। जो लोग दावा करते हैं कि पृथ्वी गोल है और सूर्य के चारों ओर घूमती है, उन्हें जहर दिया गया था। इसी तरह सुकरात की भी मृत्यु हुई। भारत को ध्यान में रखते हुए, प्राचीन भारतीय शिक्षा प्रणाली गुरुकुल शिक्षा प्रणाली थी। अर्थात् शिष्य (छात्र) ज्ञान प्राप्त करने के लिए गुरु के पास ही रहते थे। उस समय गुरु उन्हें उपयोगी धनुर्विद्या, रणनीति, दंडपत्ता चलाना, घोड़े पर सवार होना और युद्धनीति सिखा रहे थे। जैसे-जैसे मनुष्य का विकास हुआ, मनुष्य की आवश्यकताएँ बढ़ती गईं और विभिन्न विषयों के ज्ञान की बढ़ती आवश्यकता के कारण शिक्षा प्रणाली में महत्वपूर्ण बदलाव लाना आवश्यक हो गए। इस तरह प्राचीन भारतीय शिक्षा में बदलाव हो गए।

भारत में उसी समय राजाओं का कार्यकाल चल रहा था। इसे अंग्रेजों ने उखाड़ फेंका और अपनी शक्ति स्थापित की, इसलिए हमारे देश में गुरुकुल व्यवस्था समाप्त हो गई और अंग्रेजों ने अपना ज्ञान देना शुरू कर दिया। यूरोपीय राष्ट्रों द्वारा भारत पर अपना शासन स्थापित करने के बाद, उन्होंने अपनी आवश्यक शिक्षा प्रदान करना शुरू कर दिया जो उनके लिए उपयोगी थी और भारतीय लोग आधुनिक शिक्षा से परिचित होने लगे। इसके लिए पश्चिमी देशों ने कुछ पश्चिमी शिक्षा विशेषज्ञों को नियुक्त किया। उन पश्चिमी शिक्षा विशेषज्ञों ने संस्कृत, बंगाली, हिंदी, मराठी के माध्यम से अपना ज्ञान प्रदान करने के लिए इन भारतीय भाषाओं का अध्ययन शुरू किया। इन शिक्षा विशेषज्ञों में विलियम कैरी, फेलिक्स कैरी, विलियम बोर्ड, जॉन मार्श का कार्य विशेष रूप से उल्लेखनीय था। फेलिक्स कैरी ने एक बंगाली विश्वकोश लिखा, जबकि वार्ड ने बाइबिल का एक बंगाली अनुवाद प्रकाशित किया। मार्शमैन ने भारत के इतिहास, भूगोल और खगोल विज्ञान के साथ-साथ कोलकाता, ढाका, चितगांव आदि क्षेत्र में अंग्रेजी भाषा के स्कूल शुरू किए गए। उनमें ईसाई धर्म के अध्ययन और प्रचार पर ध्यान केंद्रित किया और 1818 में श्रीरामपुर में बैपटिस्ट मिशन कॉलेज की शुरुआत की। ब्रिटिश अधिकारियों ने भारत में कई स्कूलों की स्थापना की। कलकत्ता मदरसा की स्थापना 1781 में जनरल वारेन हेस्टिंग्स ने की थी। बंगाल एशियाटिक सोसाइटी की स्थापना 1784 में वारेन हेस्टिंग्स की मदद से कलकत्ता के न्यायाधीश सन विलियम जोन्स ने की थी। 1813 के चार्टर अधिनियम ने मिशनरी वर्ग को भारत में पश्चिमी ज्ञान और ईसाई धर्म के प्रचार की अनुमति देने का भी प्रावधान किया।

1823 में, अंग्रेजों ने 'कोलकाता स्कूल सोसाइटी' और 'कोलकाता स्कूल बुक सोसाइटी' को अनुदान दिया, और सार्वजनिक निर्देश की एक समिति का गठन किया गया। बाद में 1824 में कोलकाता में संस्कृत कॉलेज की शुरुआत हुई। इस अवधि के दौरान शिक्षा प्रणाली में दो समूहों का गठन किया गया। 1) ओरिएंटल लिस्ट ग्रुप और 2) एंग्लिस्ट ग्रुप। ओरिएंटल लिस्ट समूह के होरेस विल्सन, विलियम जोन्स और प्रिंसेप ने भारत में प्राचीन शिक्षा प्रणाली को बढ़ावा दिया, जबकि ब्रिटिश समाज सुधारकों जैसे बिसाफ हेबर, अलेक्जेंडर डफ, चार्ल्स ट्रेविलियन और एंग्लिसिस्ट समूह के राजाराम मोहन रॉय जैसे भारतीय समाज सुधारकों ने पश्चिमी शिक्षा प्रणाली को बढ़ावा दिया। 1834 में, लॉर्ड मैकाले को गवर्नर-जनरल की विधान परिषद का सदस्य नियुक्त किया गया था। फिर उन्होंने अंग्रेजी शिक्षा को बढ़ावा दिया और 7 मार्च, 1835 को एक प्रस्ताव को मंजूरी दी, कि शिक्षा के लिए निर्धारित किए हुए धन को ओरिएंटल शिक्षा पर खर्च नहीं किया जाना चाहिए। सार्वजनिक निर्देश समिति को बाद में 1842 में शिक्षा परिषद द्वारा बदल दिया गया था। 1843 से 1855 तक बंगाल में सरकारी स्कूलों की संख्या 28 से बढ़कर 155 हो गई। 1854 में, अंग्रेजी सरकार ने प्राथमिक और उच्च शिक्षा को बढ़ावा दिया और सर चार्ल्स वुड के अध्यक्ष के रूप में एक नियामक मंडल की स्थापना की। अध्यक्ष बनने के बाद चार्ल्स वुड ने 1854 में सिफारिश की कि खालिता को हटा दिया जाए और पश्चिमी ज्ञान पर जोर दिया जाए। मुंबई, मद्रास और कोलकाता जैसे विश्वविद्यालयों की भी स्थापना की गई। उसके बाद 1882 के हंटर आयोग के समक्ष महात्मा फुलेजी ने प्राथमिक, माध्यमिक, विश्वविद्यालय शिक्षा और महिला शिक्षा पर जोर देने का अनुरोध किया। लॉर्ड कर्जन ने 1902 में भारतीय उच्च शिक्षा आयोग और 1904 में भारतीय विश्वविद्यालय अधिनियम का प्रस्ताव रखा। इसके अलावा, 1917 में, 'सैडलर आयोग' के सर माइकल सैडलर ने शिक्षा को विभिन्न तरीकों से कैसे विकसित किया जाए, इस पर विभिन्न सिफारिशें कीं।

वर्धा शिक्षा आयोग की स्थापना 1937 में डॉ. जाकिर हुसैन थे। वर्धा शिक्षा योजना की स्थापना महात्मा गांधी ने की थी। इस योजना को मूलयोगी शिक्षा, मूल शिक्षा पद्धति, नई तालीम के नाम से जाना जाता है। इनमें छात्र केंद्रित शिक्षा, आत्मनिर्भर शिक्षा, स्वयं सहायता शिक्षा, हस्तशिल्प शिक्षा, व्यावसायिक शिक्षा, मातृभाषा शिक्षा और 7 से 14 वर्ष की आयु के बच्चों के लिए मुफ्त और अनिवार्य शिक्षा शामिल है। महर्षि शाहू महाराज उन दिनों में मुफ्त और अनिवार्य शिक्षा प्रदान करने वाले पहले राजाओं में से एक हैं। उन्होंने सभी को मुफ्त और अनिवार्य शिक्षा प्रदान करने के लिए काम किया।

शिक्षा की यह प्रणाली अंग्रेजों द्वारा इस प्रकार शुरू की गई कि यह हमारे देश में उन दिनों तक प्रचलित थी जिसे अंग्रेजों ने केवल गुलामी के लिए या गुलामों के लिए विकसित किया था। ऐसी शिक्षा व्यवस्था ने न तो किसी के प्रति विद्रोह किया, न प्रज्वलित किया, न स्वाभिमान जगाया, न हमारे साथ हुए अन्याय का पर्दाफाश किया, न अन्याय के विरुद्ध विद्रोह किया। यह अंग्रेजों की शिक्षा प्रणाली है जो गुलामों को पढ़ाती थी। आजादी के बाद लगभग 40 वर्षों से हम भारतीय उसी शिक्षा प्रणाली को अपना रहे हैं। आजादी के लगभग 40 साल बाद 1986 में भारत ने अपनी पहली शिक्षा नीति पेश की और 1992 में थोड़े से बदलाव के साथ 10+2 शिक्षा प्रणाली लागू की गई। शिक्षा का अधिकार अधिनियम 2009 में अधिनियमित किया गया था और 2013 में लागू किया गया।

21वीं सदी की जरूरतों और आने वाली पीढ़ियों की आकांक्षाओं को पूरा करने के लिए केंद्र सरकार ने 34 साल बाद 29 जुलाई 2020 को नई शिक्षा नीति की घोषणा की। इसमें 'केंद्रीय जनशक्ति विकास मंत्रालय' का नाम बदलकर 'शिक्षा मंत्रालय' कर दिया गया। साथ ही 10 + 2 के मौजूदा आरेख के बजाय 5 + 3 + 3 + 4 का एक नया आरेख पेश किया गया था। इसमें पांचवीं कक्षा तक मातृभाषा या क्षेत्रीय भाषा में शिक्षा प्रदान करना, स्कूल स्तर पर ही व्यावसायिक शिक्षा प्रदान करना, सीखने की उम्र के 100 प्रतिशत बच्चों को सार्वभौमिक शिक्षा प्रदान करना

शामिल है। बच्चे की बौद्धिक क्षमता को आंकने के बिना बच्चे के व्यक्तित्व के समग्र विकास पर ध्यान केंद्रित करना, एकल वार्षिक परीक्षा के बजाय एक सत्र के रूप में पाठ्यक्रम तैयार करना, और स्नातकोत्तर बी.एड. इसके बजाय 4 वर्षीय एकीकृत बी.एड. इस नीति की कुछ मुख्य विशेषताएं यह हैं कि जो उन्हें शिक्षा अधिकारी के पद पर आगे बढ़ने का अवसर प्रदान करती है। इस नई शिक्षा नीति के तहत 10वीं और 12वीं की परीक्षाओं को बरकरार रखा जाएगा और भविष्य में दाखिले और जीवन को खतरे में डालने वाली प्रतियोगिता में इसका महत्व कम हो जाएगा। शैक्षिक मानकों के निर्धारण के लिए 'पारख' नामक एक नए राष्ट्रीय मूल्यांकन संस्थान की स्थापना, नई नीति में अनुसंधान को बढ़ावा देने के लिए एक 'राष्ट्रीय अनुसंधान फाउंडेशन' की स्थापना, दुनिया भर के 100 विश्वविद्यालयों के साथ पहुंच और आदान-प्रदान, भारतीय उच्च शिक्षा आयोग की स्थापना, विभिन्न नियामक संस्थाओं को भंग करना, राष्ट्रीय उच्च शिक्षा शामिल है। नियामक परिषद, वित्त पोषण के लिए उच्च शिक्षा अनुदान, आकलन के लिए सामान्य शिक्षा परिषद, मूल्यांकन के लिए राष्ट्रीय परिषद और मूल्यांकन के लिए राष्ट्रीय परिषद (NAC) की स्थापना। एम्. फिल की स्नातकोत्तर डिग्री अब नहीं रही। आधुनिक तकनीक का अधिकतम लाभ उठाने के लिए एक शैक्षिक प्रौद्योगिकी मंच स्थापित करने का श्रेय दिया जाता है।

10+2 वाले स्कूल के मौजूदा ढांचे को 5+3+3+4 में बदल दिया जाएगा। प्रथम चरण (5) आंगनबाड़ी, किंडरगार्टन आदि के प्रथम 3 वर्षों के लिए है कक्षा पहली और दूसरी गतिविधि आधारित सीखने पर ध्यान केंद्रित करेगा। दूसरा चरण (3) कक्षा 3 से 5 तक होगा, जिसमें बच्चों को विज्ञान, गणित, कला की शिक्षा दी जाएगी। तिसरा चरण (3) यह चरण कक्षा छठी से आठवीं तक होगा। इसमें कौशल विकास को प्राथमिकता दी जाएगी। चौथा चरण (4) कक्षा 9वीं से 12वीं का होगा जिसमें पाठ्यक्रम 2 चरणों में होगा। इसमें विषय का गहरा ज्ञान होने के साथ-साथ विषय चुनने की सुविधा भी होगी। विज्ञान, वाणिज्य, कला, संगीत, खेलकूद के अलावा लोक कला आदि विषय भी पढ़ाए जाएंगे। इस योजना के तहत 3 से 14 वर्ष की आयु के छात्र शिक्षा का अधिकार अधिनियम के अंतर्गत आते हैं। पहले आयु वर्ग 6 से 14 वर्ष था। जो छात्र शोध के लिए उच्च शिक्षा प्राप्त करना चाहते हैं, उनके लिए 4 साल का डिग्री कोर्स होगा और जो छात्र ग्रेजुएशन के बाद काम करना चाहते हैं, उनके लिए 3 साल का डिग्री कोर्स होगा, यानी रिसर्च के लिए डिग्री के साथ 4 साल की डिग्री + 1 साल का मास्टर कोर्स होगा। उसके बाद वह सीधे पीएच.डी. कर सकता है उन्हें एम.फिल. की आवश्यकता नहीं होगी। कानून और चिकित्सा शिक्षा को छोड़कर उच्च शिक्षा एक छत के नीचे आएगी। शिक्षा में निवेश मौजूदा जीडीपी का 4.43 प्रतिशत हो गया है। इसमें से 6 प्रतिशत किया जाएगा। इस नई शिक्षण पद्धति में छात्र की प्रगति पुस्तिका भी बदलेगी और छात्र शिक्षकों के साथ-साथ अपना मूल्यांकन भी करेंगे। सभी कॉलेजों के लिए कॉमन एंट्रेंस टेस्ट भी होगा। यह टेस्ट एन.टी.ए. की तरफ से होगी। हालांकि यह परीक्षा वैकल्पिक होगी।

हमारे शिक्षकों और सरकार ने भी कोरोना महामारी के कारण डिजिटल शिक्षा को लोकप्रिय बनाने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। कई स्कूलों ने अपने शिक्षकों की शिक्षण गतिविधियों को छात्रों को आभासी रूप में नियमित रूप से पेश करना शुरू कर दिया। इससे छात्रों को घर पर पढ़ाई करने में आसानी हुई। इस श्रेणी में शामिल होने के लिए आपको केवल Android मोबाइल और केवल अच्छा इंटरनेट कनेक्शन चाहिए। इसमें बच्चों को वीडियो, ऑडियो और वेब सामग्री के माध्यम से प्रशिक्षित किया जाता है। सीधे शब्दों में कहें तो ऑनलाइन शिक्षा एक ऐसा माध्यम है जिसके द्वारा छात्र अपने घर से इंटरनेट, कंप्यूटर, लैपटॉप, स्मार्ट फोन या टैबलेट जैसे इलेक्ट्रॉनिक उपकरणों के माध्यम से सीख सकते हैं। सीखने की इस नई प्रणाली में समय और स्थान की बाधाओं को पूरी तरह से हटा दिया गया है। इसलिए छात्र एक रिकॉर्डेड लेक्चरर की मदद से अपनी पढ़ाई पूरी कर सकते हैं, जब वे चाहते हैं,

जहां वे चाहते हैं। यह व्यवस्था 1993 से शिक्षा के क्षेत्र में लाभकारी रही है। हालांकि ऑनलाइन शिक्षा प्रणाली अच्छी गुणवत्ता की है, लेकिन यह कुछ समस्याएं पैदा कर सकती है। जैसे हाई स्पीड इंटरनेट की कमी, मध्यम और निम्न वर्ग के बच्चों के पास स्मार्ट फोन पाने के लिए वित्तीय साधन नहीं होना। इसके अलावा, चूंकि यह कुछ शिक्षकों के लिए शिक्षा का एक नया माध्यम है, पारंपरिक शिक्षक ऐसी तकनीक से अपना परिचय देने से हिचकते हैं। साथ ही सभी बच्चों में समझने की क्षमता समान नहीं होती इसलिए किताबों की तुलना में पढ़ना या स्क्रीन पर देखना इतना आसान नहीं है। इससे बच्चों में आंख और रीढ़ की हड्डी में विकृति हो सकती है। वे शिक्षकों के साथ संवाद नहीं कर सकते हैं इसलिए एकतरफा संचार स्थितियों को सीखने के लिए उपयुक्त नहीं माना जाता है। सभी बच्चों का सही मूल्यांकन नहीं किया जा सकता है। यदि ऑनलाइन शिक्षा प्रणाली में ऊपर बताए अनुसार कोई कमियां हैं तो कुछ परिवर्तनों को स्वीकार कर ऑनलाइन शिक्षा प्रणाली में सुधार किया जा सकता है और भविष्य में यह प्रणाली बहुत उपयोगी शाबित हो सकती है।

यदि नई शिक्षा नीति के अनुसार उपरोक्त तरीके से शिक्षा दी भी जाए तो क्या छात्र की बुद्धि और कौशल का पूर्ण विकास होगा? क्या उन्हें समाज में ठीक से रहने का ज्ञान मिलेगा? क्या बच्चे आत्मनिर्भर बनेंगे और राष्ट्र निर्माण में योगदान देंगे? आइए आशा करते हैं कि इन और कई अन्य सवालों के जवाब इस नई शिक्षा नीति में मिलेंगे।

संदर्भ :

- 01 www.getsupbulletin.com 08/06/2022
- 02 www.mr.vikaspedia.in 08/06/2022
- 03 www.timenowmarathi.com 09/06/2022
- 04 www.lokmat.com 09/06/2022
- 05 www.education.gov.in 09/06/2022
- 06 www.marathiabplive.com 09/06/2022

स्वतंत्रता के बाद हिंदी कविता साहित्य

डॉ. संदीप पांडुरंग शिंदे

हिंदी विभाग,

के. एच. सी. कॉलेज, गारगोटी

आजादी के बाद से अब तक का यानी पचहत्तर साल का समय काफी उथल पुथल भरा समय रहा है। न सिर्फ राजनीतिक स्तर पर बल्कि सामाजिक, सांस्कृतिक स्तर पर भी बड़े बदलावों का समय इसे कहा जा सकता है। विभाजन के दश आजादी के काफी दिनों बाद तक कचोटते रहे हैं। आजादी के इन 75 सालों में दुनिया बेहद बदली है। आजादी मिली तो उसे समझालने में हमें वक्त लगा। आजादी के साथ आजादी का मोहभंग कम नहीं रहा। नतीजा यह हुआ कि हिंदी रचनाओं में यह मोहभंग साठ के दशक तक छाया रहा। नेहरू ने भारत के आर्थिक औद्योगिक विकास का जो स्वप्न बना था वह नेहरू माडल के रूप में आलोचना के केंद्र में रहा। धूमिल आक्रोश में यह पूछते हैं -

'क्या आजादी तीन थके हुए रंगों का नाम है

जिन्हें एक पहिया ढोता है

या इसका कोई खास मतलब होता है?'

आजादी के समय में हमारे वक्त के बड़े कवि मौजूद थे, जिनके साहित्य ने भारतीय समाज को अपने समय के वैविध्यपूर्ण यथार्थ से जोड़ने का प्रयत्न किया। कविता अंतर्मन की खामोश उधेड़बुन न होकर समय से सवालियों में बदलती गई। रघुवीर सहाय, राजकमल चौधरी, धूमिल, कुंवर नारायण और कैलाश वाजपेयी से होती हुई यह रचनाशीलता केदारनाथ सिंह, जगूड़ी, विनोदकुमार शुक्ल और देवीप्रसाद मिश्र तक हिंदी कविता को अपने नुकीले कथ्य, शिल्प और मुहावरों से संपन्न करती रही है।

भारत को आजादी मिली पर अपने साथ भयावहता और डर भी लाई, इस संदर्भ में कमलेश्वर नई कहानी की भूमिका में लिखते हैं, “ गोरे साहब गए, ब्राउन साहब आ गए। ..... एक शानदार अतीत कुत्ते की मौत मर रहा है, उसी में से फूटता हुआ एक विलक्षण वर्तमान रूबरू है — अनाम, अरक्षित और आदिम अवस्था में खड़ा यह मनुष्य अपनी भाषा चाहता है, आस्था चाहता है, कविता और कला चाहता है, मूल्य और संस्कार चाहता है, अपनी मानसिक और भौतिक दुनिया चाहता है।”

आजादी के बाद प्रथम दशक में ही आजादी से मोहभंग की कविताएँ मिलती हैं। औद्योगीकरण, पूँजीवाद, शहरीकरण, बेरोजगारी ने एक ओर मध्यवर्गीय समाज को असंतुलित किया तो वही अस्तित्ववाद ने मानव मूल्य व जीवन दर्शन के बदलता वैयक्तिक स्वच्छंदता, दुख, पीडा अस्तित्वबोध जैसे विषयों ने स्थान ग्रहण करते हुए लघु मानव की अवधारणा का विकास किया।

कविता अपने युगबोध और दायित्व की सबसे सार्थक अभिव्यक्ति है। सत्ता और समाज के संबंधों के बीच हिंदी कविता हस्तक्षेप करती है — आपातकाल की स्थितियों से लेकर, किसानों और मजदूरों की यातनाओं, नक्सलबाडी आंदोलन से गुजरती हिंदी कविता ने उदारवादी नीतियों, बाजार के कारण बदलते समय की नई नीतियों, स्त्री और उसकी जमीन की तलाश से लेकर दलित कविता को स्वर देती है।

धूमिल की कविता —

दरअसल अपने यहाँ जनतंत्र

एक ऐसा तमाशा है

जिसकी जान

मदारी की भाषा है। (पटकथा धूमिल)

सातवें - आठवें दशक में कविता के साथ प्रगतिशील स्वर और नई कविता के संदर्भ नवीन रूप धारण करके सामने आते हैं। इसमें मुक्तिबोध, रघुवीर सहाय प्रमुख हैं।

नवें तथा अंतिम दशक की कविता शाश्वत जीवन मूल्यों, क्षेत्रीयता के संकट, युवाओं के आक्रोश, स्त्री कविता के बदलते विषयों और दलित कविता के एक नए सौंदर्य शास्त्र से बनती है। जिसमें केदारनाथ सिंह, अरुण कमल, राजेश जोशी, उदय प्रकाश आदि कवि आते हैं।

इक्कीसवीं सदी की कविता में चित्रित मानव जीवन जिन तनावों, विसंगतियों एवं कुंठाओं के साथ जीवनयापन कर रहा है, वे पूर्णतः यथार्थ हैं। 21 वीं सदी की कविता पुरानी घिसी-पिटी लकीरों पर चलने के बजाय अपना नया रास्ता चुन रही है।

बेकारी, बेराजगारी, भ्रष्टाचार, अत्याचार, व्यभिचार, अनाचार, दुराचार आदि विषयों को इस युग की कविता ने स्वीकार कर लिया है। इक्कीसवीं सदी के संदर्भ में प्रभाकर श्रोत्रिय अपने विचार व्यक्त करते हुए कहते हैं — “ अपनी शती की ओर हम कई संभावनाओं, आशंकाओं और प्रश्नों से देख रहे हैं। ये प्रश्न विज्ञान, विचार, राजनीति, अर्थशास्त्र, जाति, धर्म, पर्यावरण, सूचना प्रौद्योगिकी, कला, संस्कृति, हमारी मिट्टी, हमारी जनता से जुड़े हैं और ये सभी चीजें साहित्य से जुड़ी हैं क्योंकि इन्हीं सब तत्वों और उपादानों से साहित्य अपना कथ्य और प्राणवायु ग्रहण करता है।” (वागर्थ पत्रिका दिसंबर, 2009, पृ. 70)

आज वैश्वीकरण के युग में आर्थिक और मानसिक रूप से पूरी तरह हम गुलामी की ओर बढ़ रहे हैं। हम अपनी संस्कृति को भूलकर अपनी पहचान खोते जा रहे हैं। आज व्यक्ति को अपने देश की तुलना में विदेशी चीजें अधिक आकर्षित कर रही हैं। आधुनिक समय के साथ दौड़ते-दौड़ते हम अपने बुनियादी एवं पुरातन मूल्यों को पीछे छोड़ते जा रहे हैं। खूबसूरत घरों में नहीं रहते/पीतल के लोटे, कांसे के कटोरे/मिट्टी के घड़े, खील-बताशे वहाँ नहीं रहती गंगाजल की बोतल/गीता, रामायण/ राधा-कृष्ण-शिव के कैलेंडर...। खूबसूरत घरों में उगे रहते हैं तमाम तरह के विदेशी फूल/ खूबसूरत घरों में नहीं उगता तुलसी का पौधा। (समकालीन हिंदी कविता के बदलते सरोकार डॉ. राधा वर्मा पृ. 25)

वर्तमान समय अनेक चुनौतियों और संघर्षों का समय है। आज प्राकृतिक वातावरण अनेक कारणों से दूषित हो गया है। प्राकृतिक संपत्ति से खिलवाड़ औद्योगिकरण का बढ़ते जाना, जनसंख्या में बढ़ोतरी, गांव का मिटना, शहरीकरण के कारण तेजी से कांक्रीट के जंगल बढ़ते जाना आदि इन योजनाओं के तहत पर्यावरण की असुरक्षा बढ़ना, जंगलों का विनाश आदि अनेक कारण हैं, जिसने पर्यावरण को अनियंत्रित कर दिया है। जैसे - क्या तुमने कभी सुना है सपनों में चमकती कुल्हाड़ियों के भय से पेड़ों की चीत्कार? सुना है कभी रात के सन्नाटे में अंधेरे मुंह ढाप किस कदर रोती है नदियाँ? हथौड़ों की चोट से टूटकर बिखरते पत्थरों की चीख...? अगर नहीं तो क्षमा करना तुझे तुम्हारे आदमी होने पर संदेह है। (21 वीं सदी की कविता संवेदना के नये स्तर — सं. डॉ. शैलजा भारद्वाज, पृ. 106 — 107) जंगल, पहाड़, पशु-पक्षी, हरी-भरी घाटियाँ और उनके बीच अपने अधिकारों को लेकर संघर्ष करते आदिवासी इनकी रचनाओं के केंद्र में हैं। आदिवासी कवियों ने अपनी रचनाओं के जरिये इन परिस्थितियों और समस्याओं को उकेरने का प्रयास किया है। कवि लालासिंह बोयपाई ‘सारडा वन’ शीर्षक कविता में झारखंड के सौंदर्य उसके वनों के सौष्ठव

और समृद्धि का वर्णन करते नहीं अघाते कवि कहते हैं — सात सौ फुट ऊँची चोटी वाली पहाड़ियों की शृंखलाएँ / एक से बढ़कर एक खड़ी हैं / खनिज के ऊपर खनिज लदा है। हर पहाड़ी में खनिज भरा है/ खनिज संपदाओं का खजाना / यह सारंडा वन है। (युद्धरत आम आदमी — सं. रमणिका गुप्ता, पृ. 7) बढ़ती हुई महंगाई, गरीबी, देश की अर्थव्यवस्था जर्जर, वह विदेशी कर्ज में डूबा हुआ है। आज कोयला घोटाला, आदर्श घोटाला, सिंचन घोटाला, भ्रष्टाचार, रिश्वतखोरी अपने पग फैलाए देश को खोखला बना रही है। आज भी नारी का संघर्ष समाप्त नहीं हुआ है।

निष्कर्ष -

निष्कर्ष के रूम में हम कह सकते हैं की आजादी के बाद जिन परिस्थितियों का सामना भारतीय लोगों को करना पड़ा, जिन चुनौतियों से लड़ना पड़ा उसका प्रतिबिंब स्वतंत्रता के बाद की कविताओं में देखने को मिलता है। इक्किस्वीं सदी में तो उदारीकरण, वैश्वीकरण ने हमारे घर, गांव, शहर आदि विदेशी सभ्यता, संस्कृति की चकाचौंध में पड़कर अपनी भाषा और संस्कृति को धीरे-धीरे भूल रहे हैं। आम आदमी का जीना दूभर हो गया है इसका वर्णन मिलता है।

डॉ. अर्जुन चव्हाण जी के निबंध 'जरा याद करो कुर्बानी' में यथार्थ

डॉ. संतोष वसंत कोळेकर,

डॉ. भास्कर भवर

डॉ. अर्जुन चव्हाण जी का निबंधसंग्रह 'जरा याद करो कुर्बानी' सामाजिक यथार्थ के परिप्रेक्ष्य में अपनी खास अहमियत रखता है। उनके सभी निबंध सामाजिक वास्तव से जुड़े होने के बावजूद उनके 'जरा याद करो कुर्बानी' इस निबंध की अपनी एक अलग महत्ता है। स्वाधीनता आंदोलन की आहूतियाँ तथा स्वातंत्र्योत्तर सामाजिक परिवर्तन हमें कहा तक प्रभावित करता है इसका यथार्थ अंकन प्रस्तुत निबंध में हुआ है।

15 अगस्त को हम त्यौहार के समान मनाते हैं। उस दिन हम उन शहीदों को याद करते हैं जिन्होंने स्वाधीनता पूर्वकाल में अनेक यातनाएँ सही है एवं देश को आजाद किया है। उन्होंने आजादी के बाद देश में स्वातंत्र्य, समता एवं बन्धुता लाने का प्रयास किया है। वे भारत को महासत्ता बनाना चाहते थे, लेकिन स्वाधीनता के बाद भारत सही मायने में स्वतंत्र नहीं हुआ है। आज सब तरफ भ्रष्टाचारी एवं स्वार्थी प्रवृत्ति परिलक्षित होती है। उन महान शहीदों के सपने मिट्टी में मिल गये हैं। आज राजनैतिक राक्षस देश को निगलने के लिए तैयार हैं। सामाजिक क्षेत्र में उच्च वर्ग एवं निम्न वर्ग में गहरी खाई तैयार हो गयी है। आज धर्मान्धता, प्रादेशिकता, आतंकवाद आदि ने देश को खोकला किया है। आज भारत में एक महान क्रांति की आवश्यकता है। क्रांति का अर्थ खूनी संघर्ष नहीं है। इसमें रक्तरंजित संहार की अपेक्षा नहीं होती है। क्रांति से हमारा तात्पर्य है कि अमानवीय, अत्याचारी, अन्याय पर आधारित व्यवस्था को बदलना है। सर्वहारा वर्ग समाज के अत्यंत आवश्यक होने के बावजूद भी पूँजीपति या शोषक वर्ग द्वारा लूट लिया जा रहा है। उन्हें उनके मौलिक अधिकारों से वंचित रखा जा रहा है। एक तरफ सर्वहारा वर्ग नरकीय या बर्बर जिंदगी गुजार कर नष्ट हो रहा है तो दूसरी तरफ पूँजीवादी वर्ग उनके श्रम पर विलासिता की जिंदगी जी रहा है। इस भयानक दीवार को देखकर उथल-पुथल मचने की संभावनाएँ बढ़ रही है।

हम 15 अगस्त के दिन सजग एवं सतर्क होते हैं। उस दिन हम उन महान शहीदों को याद करते हैं। वह दिन हमारे लिए त्यौहार से बढ़कर होता है। वह त्यौहार सामाजिक, राजनैतिक, आर्थिक एवं शैक्षिक आदि क्षेत्रों में मनाया जाता है। इस संदर्भ में स्वयं डॉ. अर्जुन चव्हाण जी कहते हैं, "उसे हमारा राष्ट्रीय त्यौहार ही नहीं बल्कि सामाजिक, राजनैतिक, आर्थिक एवं शैक्षिक त्यौहार भी कहना पड़ेगा।"¹ भारत के इतिहास में आजादी की लड़ाईयों का अलग महत्त्व है। इस लड़ाई में जो शहीद हुए हैं उन्हें याद करना हमारा परम दायित्व है। उन्होंने आजादी के लड़ाई के समय बहुत सपने देखे थे तथा उनके मन में बहुत तमन्नाएँ थी। उन्हें लगता था कि आजादी के बाद भारत में 'रामराज्य' आ जाएगा। इसलिए उन्होंने एक लंबा संघर्ष किया है। उन्होंने आजादी के लिए जान की कुर्बानी तक दी है, लेकिन आजादी के पश्चात हमने क्या पाया और क्या खोया यह देखना आवश्यक है। भारत के शहीद लोगों ने जो सपने देखे थे वह सपने ही रह गये हैं। आजादी के पश्चात स्वार्थी एवं भ्रष्टाचारी प्रवृत्ति परिलक्षित होती है। आज इन महान शहीदों को कोई याद नहीं कर रहा है। आज इन बातों पर गौर करना अनिवार्य है कि क्या जिन आरमानों से आजादी का आंदोलन लड़ा गया और उन आरमानों के खातिर जिन्होंने कुर्बानियाँ दी वह आजादी के पश्चात पूरी तरह से सार्थक हुए है ऐसा हम नहीं कह सकते हैं।

स्वाधीनता के पूर्वकाल की स्थिति भयावह थी। सारा देश अंग्रेजी शासन व्यवस्था के उत्पीड़न से त्रस्त था। अंग्रेजी शासन ने सभी सुविधाएँ अपने स्वार्थ पूर्ति के लिए तैयार की थी। आम जनता गुलामी एवं पराधीनता की जंजीरों में जकड़ी हुई थी। इस पारतंत्र्य काल में अंग्रेजी शासन ने अमानवीय अत्याचार किये। कुछ ही ऐसे शिक्षित युवा देश की रक्षा का दायित्व निर्वाह कर रहे थे। इनमें कुछ महान नेताओं ने देश की स्वतंत्रता के लिए नेतृत्व किया। स्वतंत्रता के पश्चात देश को आदर्श बनाने का सपना देखा गया लेकिन जिन स्वतंत्रता सेनानियों ने देश की रक्षा के लिए बलिदान किया वे स्वतंत्रता के पश्चात अंधेरे में खो गये। वे लोग रोशनी में आ गये जो स्वार्थी एवं अवसरवादी थे। भारतीय जनता पहले से ही भयावह जिंदगी जी रही है वहीं स्वतंत्रता के पश्चात नरकीय जिंदगी जिने के लिए विवश हो गयी है। इस यथार्थ से जनता को अवगत होना अनिवार्य है। इन शहीद वीरों ने अंग्रेजी शासन से आजादी तो हासिल की, लेकिन हम आज सही अर्थों में आजाद नहीं हुए हैं। आज की आजादी सिर्फ उच्च वर्ग के लिए ही है। आज भी निम्नवर्ग भयावह जिंदगी जी रहा है। इसलिए इस आजादी से तात्पर्य क्या है? सारे देश को आजादी या एक वर्ग को आजादी? आजादी के बाद भी निम्न वर्ग को मुक्ति नहीं मिली है। तब वह यह सोचने के लिए मजबूर होते हैं कि यह आजादी किसके लिए है? उन्हें आजादी कब मिलेगी? इस निम्नवर्ग को सही अर्थों में आजादी मिलना आवश्यक है। निम्नवर्ग के जिंदगी में सब तरफ अंधियार फैला हुआ है। उनके लिए आजादी का सूरज निकलना चाहिए। इसके लिए क्रांति की आवश्यकता आज महसूस हो रही है। अन्याय पर आधारित वर्तमानकालीन समाज व्यवस्था में अमुलाग्र परिवर्तन लाना ही क्रांति का अभिप्राय होना चाहिए। इस संदर्भ में प्रसिद्ध शायर मिर्झा गालिब क्रांति के लिए हिम्मत देते हुए कहते हैं,

“है बहुत अंधियार अब सूरज निकलना चाहिए
जिस तरह से भी हो ये मौसम बदलना चाहिए
छिनता हो जब तुम्हारा हक कोई
उस वक्त तो
आँख से आँसू नहीं शोला
निकलना चाहिए।”²

तिलक, आगरकर, नेताजी, गांधीजी एवं नेहरू आदि महान स्वातंत्र्य सेनानियों ने देश के स्वतंत्रता के लिए महत्त्वपूर्ण भूमिका निभायी है। उन्होंने अंग्रेजी शासन व्यवस्था के खिलाफ जनता में जागृति पैदा की एवं उनमें देशप्रेम जगाने का अनमोल कार्य किया है। यह कार्य करते समय उन्हें जेल भी जाना पड़ा। साथ ही इन स्वाधीनता के दीवानों ने गृहस्थी तक का त्याग कर दिया। साथ ही समय आने पर देश के लिए अपना बलिदान भी दिया। आज उन महान विभूतियों को स्मरण करना हमारा परम दायित्व है।

“ये मेरे वतन के लोगों
जरा आँख में भर लो पानी
जो शहीद हुए हैं उनकी
जरा याद करों कुर्बानी।”³

वर्तमानकालीन नेता स्वार्थी एवं अवसरवादी हो गए हैं। वे देश के हित की अपेक्षा अपनी सोचते हैं तथा जनता के साथ धोका करते हैं। आज प्रांतवाद का बोलबाला बढ़ रहा है। कुछ लोग प्रांत के प्रति अस्मिता दर्शा रहे हैं, लेकिन उनके बच्चे पर प्रांत में बड़े-बड़े स्कूल में पढ़ रहे हैं। ऐसे लोग जनता में संघर्ष पैदा करके राष्ट्रीय एकात्मता को हानी पहुँचा रहे हैं। आज किसानों की कर्जमाफी की चर्चा चल रही है लेकिन इसके पीछे उनका स्वार्थ छीपा हुआ है। वे

अपना वोट मजबूत करना चाहते हैं। आज इन राजनैतिक लोगों में इस श्रेय के लिए भी संघर्ष जारी है। अतः राजनैतिक अंधकार की अपेक्षा करना कोई गैर नहीं है। साथ ही हर व्यवस्था में आज उच्च पदों पर जिनकी योग्यता है उनको उपेक्षित रखने की मानसिकता प्रबल बनती जा रही है। कहना गलत न होगा कि गधे और घोड़े एक ही कतार में बाँधे जा रहे हैं लेकिन घोड़े की अपेक्षा गधों को सम्मान देने की मानसिकता बढ़ रही है। ऐसी मानसिकता का पर्दाफाश डॉ. अर्जुन चव्हाण जी के निबंध करते हैं एवं जो वीर देश की स्वातंत्रता के लिए फाँसी के फंदे पर लटकाये गये उन्हें नमन करते हैं। आजादी के पश्चात स्वातंत्र्य, समता एवं बंधुता को अपनाने का संकल्प किया गया, लेकिन वह कार्य अभी भी अधूरा रह गया है। वह पूरा करना हमारा प्रथम दायित्व है। इसलिए हमें आज आत्मपरिक्षण की आवश्यकता है।

भगतसिंग, सुखदेव एवं राजगुरु देश के लिए कुर्बान हो गये। आज हम उनके कारण आजाद भारत में खुली सांस ले रहे हैं। वे मनुष्य को मनुष्य के शोषण से मुक्ति दिलाना चाहते थे। उनकी क्रांति की मशाल को हाथ में लेना अब हमारी जिम्मेदारी है। हमें यह भी देखना होगा कि क्या इतिहासकारों ने इन शहीदों को सही अर्थों में न्याय दिया है। इन महान विभूतियों ने देश की रक्षा के लिए बलिदान किया उन्हें इतिहासकारों ने हाशिए पर डाल दिया। महान राष्ट्रभक्त भगतसिंग की माँ भी महान थी जिन्होंने आँसूओं के कड़ुए घूँट पीकर मुस्कुराते हुए अपने बेटे को शहीद होने के लिए कहा। इस संदर्भ में डॉ. अर्जुन चव्हाण जी का मत दृष्टव्य है, “उस माँ ने अपने आँसूओं के कड़ुए घूँट पीकर मुस्कुराते हुए अपने बेटे को शहीद होने के लिए शक्ति प्रदान की।”⁴ आज ऐसी महान विभूतियाँ दुर्लभ हो गई हैं। आज कुछ स्त्रियों के पास बच्चों के लिए समय नहीं है। हमें उनकी अयोग्य मानसिकता एवं प्रदर्शनावादी प्रवृत्ति दृष्टिगोचर होती है। ऐसी नारीयाँ फिर से भगतसिंग को नहीं बना पायेगी इस कटू यथार्थ से हमें अवगत होना है।

शीतयुद्ध के समाप्ति के पश्चात दुनियाभर में अनेक परिवर्तन हो गए। उसमें सबसे महत्वपूर्ण परिवर्तन आर्थिक परिवर्तन है। उसमें भारत समवेत अनेक देशों की दिशा एवं दशा बदल गयी। परिणामस्वरूप सामाजिक, राजनैतिक, आर्थिक आदि स्थितियों में परिवर्तन आ गया है। ऐसी वैश्विक विवशता एवं अनिवार्यता से बने रहने के लिए भारत ने भी ‘भूमण्डलीकरण’ की नीति को अपनाया एवं भारत को एक बड़े बाजार के रूप में प्रस्थापित किया गया। कहना गलत न होगा कि आज भूमण्डलीकरण के नाम पर ‘भूमण्डीकरण’ हो गया है। ऐसी विवशता में लोग शहीदों को श्रद्धांजली अर्पित करना तो दूर रहा, उन्हें याद तक करना भूल गये हैं। आज युवा वर्ग बेकारी के खाई में डूब रहा है। उसकी व्यसनाधीनता एवं अनैतिकता को देखकर तरस आता है कि क्या यहीं युवा वर्ग भारत को महासत्ता बनाएगा? जो युवा वर्ग स्वयं खोखला बनता जा रहा है, नशों में गर्क होता जा रहा है, वह क्या देश को महासत्ता बनाएगा? आज युवा वर्ग को सही राह दिखाने की आवश्यकता है। देश में नवजागरण, नव परिवर्तन एवं क्रांति लानी है तो आज के युवा को भगतसिंग के विचारों से प्रभावित होना चाहिए तभी हम भारत को महासत्ता बना पाएँगे। आज सामाजिक परिवर्तन की आवश्यकता है। इसलिए हमारा कर्तव्य है कि समाज में मानवतावादी विचारधारा को स्थापित करें। जब तक अन्याय का विरोध नहीं होता तब तक मानवतावादी विचारधारा प्रवाहित नहीं हो सकती। क्रांति से हमारा तात्पर्य है कि मानवता को अमानवीय दासता से मुक्त करना।

स्वातंत्र्य सेनानियों ने स्वाधीनता के पश्चात स्वातंत्र्य, समता और बन्धुता पर बल दिया। इस संदर्भ में डॉ. अर्जुन चव्हाण जी का मत अवलोकनीय है, “स्वातंत्र्य, समता और बन्धुता की प्राप्ति स्वाधीनता के लिए होनेवाले आंदोलनों का मुख्य प्रयोजन था।”⁵ वह मानवधर्म की स्थापना करना चाहते थे, परंतु आज परिक्षण के उपरांत यह तथ्य सामने आते हैं कि हिंसा, आतंक, विषमता एवं सांप्रदायिकता ने अपनी जड़ें गहरी की हैं। आज मजहब के नाम पर खुला आतंकवाद चल रहा है। उदा. कश्मीर हत्याकांड, मुंबई बॉम्बस्फोट, गोध्रा हत्याकांड आदि। आज मजहब के नाम

पर दिन दहाड़े मंदिर, मस्जिद गिरायी जाती है लेकिन निम्नवर्ग किस तरह की जिंदगी बसर कर रहा है उसकी तरफ कभी किसी का ध्यान नहीं जाता। स्वातंत्र्यता प्राप्ति के बाद भी निम्नवर्ग को कोई भी चीज हक्क एवं न्याय से नहीं मिली है। उन्हें जानवरों की तरह जिंदगी बसर करने के लिए जलील किया गया है। आज निम्नवर्ग को गुलामी की चादर उतार कर फेंक देनी चाहिए। उन्हें अपनी अधिकारों की लड़ाई लड़नी चाहिए। इसके लिए उन्हें क्रांति की मशाल हाथ में लिए परिवर्तन लाना है। वह क्रांति जनता के लिए होनी चाहिए। उस क्रांति को जनता एक दिन जरूर पूरा करेगी। क्रांति के पिछे सुनियोजित दर्शन होना चाहिए। इस संदर्भ में मनोज अबोध का कहना सही लगता है,

“युग परिवर्तन खाली नारों से कब हो पाया
एक लड़ाई लड़नी होगी अधिकारों के साथ
मौसम के तीखे तेवर से बचना चाहो तो
अब सोने की आदत डालो अंगारों के साथ”⁶

आज हमें यह देखना अनिवार्य है कि देश किस दिशा की ओर जा रहा है। उन शहीद वीरों के सपनों का क्या हुआ? इसलिए हमें आज देश को सही राह देने की आवश्यकता है। आज हमें उन महान विभूतियों के विचारों को लेकर आगे बढ़ना है। उन महान शहीदों को याद करना हमारा प्रथम एवं परम दायित्व है।

संदर्भ ग्रंथ :

1. डॉ. अर्जुन चव्हाण, जरा याद करो कुर्बानी, पृ. क्र. 12.
2. संपा. मोहनदास नैमिशराय, बयान, अंक 11, जून 2007, पृ. क्र. 12.
3. डॉ. अर्जुन चव्हाण, जरा याद करो कुर्बानी, पृ. क्र. 16.
4. वहीं, पृ. क्र. 14.
5. वहीं, पृ. क्र. 15.
6. संपा. मोहनदास नैमिशराय, बयान, अंक 11, जून 2007, पृ. क्र. 14.

स्वातंत्र्योत्तर भारतीय हिंदी गद्य साहित्य का अनुशीलन

प्रा. अशोक बालू पाटील

हिंदी विभाग

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, उमदी

भारतीय समाज में स्थित सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, आर्थिक, राष्ट्रीय परिवेश के प्रति सजग रहकर हिंदी साहित्यकारों ने उपन्यास, संस्मरण, निबंध कहानी, नाटक, यात्रा साहित्य, आलोचना, जीवनी, रेखाचित्र रिपोर्टाज, व्यंग्य आदि विधा में लेखन किया है। भारत स्वतंत्र होने से पहले हिंदी गद्य साहित्य पर ईस्ट इंडिया कंपनी की स्थापना इंडियन नेशनल कांग्रेस की स्थापना, संसार का पहला महायुद्ध, जालियनवाला बाग हत्याकांड, १९२० में महात्मा गांधी का असहयोग आंदोलन, सांप्रदायिक दंगे, १९४० में पाकिस्तान की मांग, १९४२ में भारत छोड़ो आंदोलन आदि का प्रभाव दिखाई देता है। स्वतंत्रता पूर्व में अंग्रेजी राज्य की स्थापना से भारतीय सामाजिक, धार्मिक व्यवस्था में परिवर्तन हो गया था। वैचारिक मतभेदता, अंग्रेजी शिक्षा कानून तथा पाश्चात्य संस्कृति के प्रभाव से संयुक्त भारतीय समाज टूटने लगा था। तो स्वतंत्रता के बाद अनेक नई समस्याएं निर्माण हुई। भारत सरकार ने स्वतंत्रता के बाद नई नई योजनाएं लागू कर कई समस्याओं को सुलझाने की कोशिश की थी। औद्योगिक विकास, नैतिक शिक्षा का प्रसार, महंगाई, भ्रष्टाचार, रिश्वतखोरी काला बाजार, नैतिक पतन इन सभी बातों को स्वातंत्र्योत्तर हिंदी गद्य साहित्य में चित्रित किया है। स्वतंत्रता के बाद हिंदी गद्य साहित्य ने भारतीय समाज को अपने समय के वैविध्यपूर्ण यथार्थ से जोड़ने का काम किया है। भारत देश स्वतंत्र होने के बाद आज तक के हिंदी गद्य साहित्य में भारतीय रितीरिवाज, परंपरा, पारिवारिक जीवन, प्रकृति, धार्मिक स्थल, देवी देवताओं का चित्रण, शिक्षा व्यवस्था, पर्व, त्यौहार, खेलकूद, भारत की विविधता में एकता, राष्ट्रप्रेम, पर्व, त्यौहार, रहन-सहन, खान-पान वेशभूषा आदि का दर्शन होता है।

१) स्वातंत्र्योत्तर हिंदी उपन्यास - स्वातंत्र्योत्तर हिंदी उपन्यास के इतिहास का अध्ययन करते समय एक बात ध्यान रखनी चाहिए कि, देश स्वतंत्र होने के बाद आज तक बहुत सारे उपन्यासों की निर्मिति हुई है। इन सारे उपन्यासों में विभिन्न धाराओं एवं प्रवृत्तियों का चित्रण हुआ है। इन उपन्यासों में भारतीय परिवेश के परिवर्तन की आवाज आंचलिक और ग्रामीण जीवन पर आधारित उपन्यास, स्वतंत्रता प्राप्ति के महत्वपूर्ण उपन्यास साथ ही सामाजिक, राजनीतिक, धार्मिक, ऐतिहासिक, उपन्यास मिलते हैं। स्वातंत्र्योत्तर काल में उपन्यास शिल्प भी बदल गया था। प्रयोगशील उपन्यासों का निर्माण हो रहा था। औद्योगिकरण और पाश्चात्य विचारधारा का चित्रण उपन्यासों में होने लगा था। आधुनिकता, पूंजीवाद, खुले बाजार, ग्लोबलाइजेशन का रूप स्वातंत्र्योत्तर उपन्यासों में मिलता है।

स्वातंत्र्योत्तर उपन्यासों में यशपाल का 'झूठा सच' महत्वपूर्ण उपन्यास है। इसमें भारत पाक विभाजन के समय पर प्रकाश डाला है। भगवती चरण वर्मा के 'सबही नाचावत राम गुसाईं' में स्वातंत्र्योत्तर समय के राजनीतिक भ्रष्टाचार का पर्दाफाश किया है। मोहन राकेश के 'अंधेरे बंद कमरे' में आस्थाहीन समाज मिलता है। राजकमल चौधरी के 'मछली मरी हुई' में यौन सुख में लिप्त नारियों का वर्णन किया है। डॉ. देवराज स्वातंत्र्योत्तर काल के श्रेष्ठ और महत्वपूर्ण उपन्यासकार माने जाते हैं। 'हिंदी उपन्यास सृजन और सिद्धांत' में लिखा है, "डॉ. देवराज अपने समस्त सिद्धांत-विवेचन में अपेक्षाकृत अधिक गंभीर तथा दार्शनिक सांस्कृतिक प्रवृत्ति के चिंतक-विचारक रूप में प्रकट होते

हैं।^{११} यही प्रवृत्ति उनके लिखे उपन्यासों में मिलती है। कमलेश्वर का 'डाक बंगला', मन्नू भंडारी के 'आपका बंटी', शैलेश मटियानी का 'कबूतर खाना' इन सारे उपन्यासों में आधुनिक मध्यमवर्गीय जीवन के पहलू मिलते हैं। हाल के वर्षों में सुरेंद्र वर्मा का 'मुझे चांद चाहिए', विनोद कुमार शुक्ल का 'नौकर की कमीज', असगर वजाहत का 'सात आसमान', अलका सरावगी का 'कलिकथा वाया बाईपास' महत्वपूर्ण उपन्यास है। डॉ. धर्मवीर भारती, अमृतराय, राजेंद्र यादव, नागार्जुन, नरेश मेहता जैसे अन्य कई उपन्यासकारों के लेखन से और आज के उभरते नए लेखकों के लेखनी के कारण स्वातंत्र्योत्तर हिंदी उपन्यास अत्यंत विपुल तथा विविध मुखी बना है।

२) स्वातंत्र्योत्तर हिंदी निबंध- स्वातंत्र्योत्तर काल में निबंध के कथानक, शिल्प विषय बदल गए थे। भारत देश आजाद हो गया था। इसी कारण निबंध विधा में भाव प्रधानता से ज्यादा विचार प्रधानता चिंतनशीलता दिखाई देने लगी थी। भारत स्वतंत्र होने के बाद समकाल या साठोत्तरी से लेकर आज के वर्तमान युग तक निबंधकारों ने विषय वैविध्य से इस विधा को विस्तृत रूप प्रदान किया दिखाई देता है। निबंध साहित्य भारतेंदु युग, द्विवेदी युग, शुक्ल युग, शुक्लोत्तर युग में विकसित होता आया है। शुक्ल के बाद स्वातंत्र्योत्तर समकाल और वर्तमान काल में शुक्ल की परंपरा को आगे के निबंधकारों ने आगे बढ़ाया है। आचार्य रामचंद्र शुक्ल के अनुसार, "निबंध की जो स्थिति हमें द्वितीय उत्थान में दिखाई पड़ी प्रायः वही स्थिति वर्तमान काल में भी बनी हुई है।"^{१२}

स्वातंत्र्योत्तर निबंधों में समाज, साहित्य, संस्कृति, पर्व, इतिहास, प्रकृति सौंदर्य आदि से संबंधित चित्रण मिलता है। हजारी प्रसाद द्विवेदी के 'अशोक के फूल', 'विचार और वितर्क', 'कल्पलता' निबंधों में रहस्य की सरलता, विचारों की मौलिकता और रोचकता प्रकट होती है। शांतिप्रिय द्विवेदी के 'स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद', 'धरातल', 'प्रतिष्ठान' निबंध महत्वपूर्ण हैं। महादेवी वर्मा का 'क्षनदा' ललित निबंध है। डॉ. नगेंद्र के निबंधों में वैयक्तिकता का प्रभाव दिखाई देता है। प्रभाकर माचवे धर्मवीर भारती, ठाकुर प्रसाद सिंह, विद्यानिवास मिश्र, आदि ने ललित निबंधों का सृजन करके निबंध विधा को आगे बढ़ाया था। स्वतंत्रता काल में मतलब १९४७ को देश को आजादी मिलने के बाद भारतीय शासन के ऊपर आर्थिक बोझ बढ़ा था। भारत पाक विभाजन, विदेशी राजनीति, अर्थनीति तथा समाजनीति को देखते कुछ सुधारवादी प्रयास १९६० के पूर्व लिखे निबंधों में मिलते हैं। स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद जो हमने सपने देखे थे, वे टूट गए थे। आम आदमी का जीना गंभीर बना था। समाज दो भागों में बांटा गया था। अमीर और गरीब के बीच दूरी बढ़ती जा रही थी। उसी वक्त विद्यानिवास मिश्र, कुबेर नाथ राय आदि निबंधकारों ने वैचारिक निबंधों का लेखन शुरू किया था। ऐसा कोई भी विषय छूटता नहीं था, जो निबंधों के अंतर्गत ना आता हो। आज के लिखे 'कागद कोरे' और 'आत्मपरक' संकलन में भारतीय विश्व संस्कृति का गहरा ज्ञान होता है। हजारी प्रसाद के 'आलोक पर्व' जैसे निबंध संकलन के निबंधों में सांस्कृतिक, धार्मिक, सामाजिक बोध चित्रित है। गजानन माधव मुक्तिबोध के 'नई कविता का आत्म संघर्ष' में कलात्मकता का परिचय होता है। अद्यतन काल में आज के उभरते उल्लेखनीय अनेक युवा निबंधकार हिंदी निबंध साहित्य को समृद्ध बना रहे हैं। आज निबंधकार विज्ञान, मोबाईल, समाज, मानवाधिकार, गणतंत्र दिवस, महंगाई, योग, दुर्घटना किसानों की समस्या, आदर्श नागरिक, आदर्श विद्यार्थी, बेकारी आदि आनेक विषयों पर निबंध लिख रहे हैं। जिसमें स्वातंत्र्योत्तर भारतीय समाज का रूप दिखाई देता है।

३) स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कहानी- स्वातंत्र्योत्तर काल में कविता के साथ-साथ कहानी साहित्य भी केंद्रीय विधा रही है। इस काल में जीवन की जटिलताओं को आंकने की कोशिश कहानीकार कर रहे थे। स्वातंत्र्योत्तर युवा लेखक कहानी क्षेत्र में लेखन कर रहे थे। डॉ. रामकुमार गुप्त के मतानुसार, "सामाजिक संबंधों कि टूटन यहीं से शुरू हो जाती है। और तथाकथित मूल्यों के प्रति नई पीढ़ी का विद्रोह भी यहीं से आग उगलने लगता है।"^{१३} मतलब १९४७ में देश स्वतंत्र हुआ, परंतु विभाजन के साथ सदियों से चले संस्कृति, सभ्यता भाईचारा, इंसानियत, विश्वास आदि का

विभाजन भी हुआ था। यही सब बातों का प्रभाव स्वातंत्र्योत्तर कहानियों में कहानीकारों ने चित्रित किया है। कहानीकारों ने जीवन के छोटी-छोटी अनुभूतियों को कहानी के विषय बनाए थे। ग्रामीण जीवन, शहरी जीवन नारी की अपेक्षा, दलितों की पीड़ा आदि प्रवृत्तियों कहानी में नई वास्तविकता से चित्रांकित की गई थी। संघर्षमय जीवन में जीतने का विश्वास स्वातंत्र्योत्तर कहानी में था। मतलब स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद हिंदी कहानी के शिल्प और शैली में बदल हुआ था। इसको नई कहानी की संज्ञा दी गई थी।

स्वतंत्र भारत की बदली हुई यथार्थ स्थिति को पकड़ने का काम राजेंद्र यादव, निर्मल वर्मा, कमलेश्वर, मोहन राकेश आदि ने किया है। मोहन राकेश के 'इंसान के खंडर', 'जानवर और जानवर' में नगर जीवन की कृत्रिमता स्पष्ट की है। राजेंद्र यादव ने 'देवताओं की मूर्तियां', 'प्रतीक्षा' में आपने विचार प्रस्तुत किए हैं। धर्मवीर भारती, मन्नू भंडारी, उषा प्रियवंदा आदि कहानीकारों ने दांपत्य जीवन, शहरी जीवन पर प्रकाश डाला है। आगे मनोहर चौहान, रामकुमार भगर, अमृतराय दूधनाथ सिंह, गंगा प्रसाद विमल आदि ने सहज कहानी, समकालीन कहानी, अकहानी, समांतर कहानी, सक्रिय कहानी में आंदोलन का प्रवर्तन किया। आज भी वर्तमान काल में हिंदी कहानी लेखन करने वाले बहुत सारे कहानीकार हैं। जिसके कारण यह विधा समृद्ध एवं प्रवाहमय बन रही है। स्वातंत्र्योत्तर कहानी साहित्य ने हिंदी साहित्य को गौरवान्वित किया है।

४) स्वातंत्र्योत्तर हिंदी आत्मकथा- स्वातंत्र्योत्तर हिंदी साहित्य में आत्मकथा विधा भी महत्वपूर्ण मानी जाती है। स्वातंत्र्योत्तर युग में आत्मकथा लेखन की बाढ़ सी आ गई थी। आत्मकथा स्वातंत्र्योत्तर भारतीय साहित्य परंपरा में विकसनशील रही है। स्वातंत्र्योत्तर युग में मौलिक एवं अनुदित आत्मकथाओं के कारण यह विधा अधिक सशक्त बनी है। हिंदी का आत्मकथा साहित्य विषय वैविध्य की दृष्टि से पर्याप्त मात्रा में आशा जनक माना जाता है। स्वातंत्र्योत्तर आत्मकथा में स्वतंत्रता प्रेम, स्वतंत्रता संग्राम तथा आत्मकथोचित सभी गुणों का दर्शन होता है। कुछ आत्मकथाओं में भारतवर्ष के विभूतिओं का चित्रण हुआ है। कुछ आत्मकथा अनेक भारतीय भाषाओं तथा अंग्रेजी से हिंदी में कलात्मक अनुवाद है। सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, धार्मिक और सांस्कृतिक दृष्टि से स्वातंत्र्योत्तर आत्मकथाएं महत्वपूर्ण हैं। हिंदी साहित्य के मौलिक आत्मकथाओं में चित्रित विभिन्न परिवेश के कारण यह विधा उत्कर्ष तक पहुंच पाई है। दलित आत्मकथाएं दलित वर्ग की वेदना, शोषण, उत्पीड़न, लैंगिक अत्याचार, छुआछूत भावना, गरीबी, भूखमरी आदि का पर्दाफाश करती हैं। यानी दलित स्वातंत्र्योत्तर भारतीय साहित्य को समृद्ध करने में इस विधा का योगदान महत्वपूर्ण माना जाता है।

स्वातंत्र्योत्तर काल में याने हमारा भारत देश स्वतंत्र होने के बाद १९४८ में वियोग हरि की 'मेरी जीवन प्रवाह' आत्मकथा प्रकाशित हुई। जानकी देवी बजाज की 'मेरी जीवन यात्रा' जिसकी लेखिका अशिक्षित महिला है। सेठ गोविंद दास की 'आत्मनिरीक्षण', देवराज उपाध्याय की 'बचपन के वे दो दिन', सुमित्रानंदन पंत की 'साठ वर्ष और रेखांकन' के माध्यम से कवि का जीवन उजागर हुआ है। डॉ. शिवकुमार शर्मा कहते हैं, "डॉ हरिवंश राय बच्चन की 'क्या भूलूं क्या याद करूं' तथा 'नीड का निर्माण फिर' रचनाएं हिंदी आत्मकथा की अमूल्य निधियां हैं।"^४ मतलब बच्चन जी की आत्मकथा हिंदी साहित्य जगत में सर्वश्रेष्ठ और उच्च कोटि की मानी जाती है। नारायण उपाध्याय, कमलेश्वर, मोहन राकेश, भगवती चरण वर्मा, भीष्म साहनी, कृष्णा सोबती, यशपाल, पदुमलाल पुन्नालाल बख्शी, बेचन शर्मा उग्र, चतुरसेन शास्त्री आदि की विविध रूप की आत्मकथाओं के कारण स्वातंत्र्योत्तर आत्मकथा साहित्य उत्कर्ष तक पहुंचकर सफलता हासिल पा चुका था।

५) स्वातंत्र्योत्तर हिंदी नाटक- गद्य के अन्य विधाओं की तरह नाटक भी भारतीय हिंदी साहित्य की महत्वपूर्ण विधा है। जिस तरह अन्य विधाओं में भारत के स्वाधीनता प्राप्ति के बाद के परिवेश का चित्रण हुआ है, इसी तरह

नाटकों में भी देश में उपजे ज्वलंत समस्या चित्रित है। स्वतंत्रता के बाद लिखे नाटकों में मानवीय मूल्य संक्रमण का प्रामाणिक विवेचन मिलता है। भारतीय स्वतंत्र नाटकों में सामाजिक राजनीतिक क्रांति, स्वतंत्रता के बाद बदलते परिवेश में मूल्य संक्रमण के विविध रूप मिलते हैं। स्वाधीनता के बाद नाटक साहित्य में सामाजिक सांस्कृतिक चेतना, जनवादी चेतना, नारी चेतना, व्यक्तिवादी चेतना, राजनीतिक चेतना पाई जाती है। नाटकों में औद्योगिकरण, उपभोक्तावादी संस्कृति आदि का सूक्ष्म से सूक्ष्म विवेचन है। स्वातंत्र्योत्तर नाटक भारत देश स्वतंत्र होने के बाद यानी १९४७ से आज तक तेजी से विकसित होता आया है। इस युग के नाटकों में आधुनिकता बोध एवं विसंगति बोध जैसी नई विशेषताएं दिखाई देती है। वह इस तरह है, "स्वतंत्रता के बाद नव निर्माण की आकांक्षा ने लोगों में उत्साह का संचार किया। लेकिन इस दिशा में मिली असफलता से उत्पन्न मोहभंग ने लोगों को निराश एवं कुंठित भी किया। इन परिस्थितियों में मध्यमवर्ग सर्वाधिक प्रभावित हुआ।"^५

आधुनिकता बोध दर्शाने वाला धर्मवीर भारती का 'अंधा युग' और मोहन राकेश के 'आधे अधूरे', 'आषाढ़ का एक दिन' उल्लेखनीय है। चंद्रगुप्त विद्यालंकार का 'न्याय की रात', 'आजादी के बाद' इसमें देश के कारोबार में व्याप्त भ्रष्टाचार का पर्दाफाश किया है। सुरेंद्र वर्मा कृत 'द्रोपदी' में आधुनिकता, अनास्ता को व्यंग्य के माध्यम से दिखाया है। श्रीलाल शुक्ल के 'राग दरबारी' नाट्य रूपांतर प्रकाशित हुए हैं। लक्ष्मी नारायण लाल ने 'मादा कैप्टन' नाटक में पीढ़ियों के मूल्यों के संघर्ष को प्रस्तुत किया है। सत्तर के दशक के नाटक को रंगमंचीयता काफी खुली थी। इसमें यथार्थ की टकराहट और रंग चेतना की रक्षा है। इसमें सर्वेश्वर दयाल सक्सेना का 'बकरी', भीष्म साहनी का 'कबीरा खड़ा बाजार में' उल्लेखनीय नाटक है। जिसमें मानव जीवन का दर्शन होता है। आगे हिंदी नाटक विधा में अन्य भाषा के नाटकों के अनुवाद भी मिलते हैं। मराठी, बंगाली, अंग्रेजी भाषा के सफल अनुवादित नाटकों के कारण आज हिंदी नाट्य साहित्य समृद्ध विस्तृत बना है। आज के भाग दौड़ के जिंदगी में नए-नए विषय लेकर नाटक प्रस्तुत हो रहे हैं।

६) स्वातंत्र्योत्तर हिंदी यात्रावृत्त- हिंदी के गद्य के अन्य विधाओं की तरह यात्रा साहित्य भी स्वतंत्रता के बाद प्रमुख है। भारतीय समाज और साहित्य में स्वतंत्रता के बाद अमुलाग्र बदल हुआ। परिवर्तन की आंधी ने भारतीय मानवी जीवन तेजी से बदल गया। इक्कीसवीं शती के हरे क्षेत्र में बदल का असर हर एक व्यक्ति पर पड़ा। आज तक के लेखकों ने हिंदी में लेखन करके सामाजिक, राजनीतिक सांस्कृतिक, आर्थिक, शैक्षिक आदि अनेक विषयों से संबंधित समाज प्रबोधनात्मक काम किया है। यात्रा का मानव विकास में एवं संस्कृति के विचार प्रदान में महत्व है। यात्रा साहित्य के कारण पाठकों को घर बैठे देश विदेश की जानकारियां मिलती है। स्वातंत्र्योत्तर काल में लिखे यात्रा साहित्य के कारण पाठकों को देश विदेश की सामाजिक, धार्मिक, शैक्षिक, भौगोलिक, ऐतिहासिक एवं आर्थिक स्थिति मालूम हो गई और वह हमारे देश के जीवन के हर एक पहलू की तुलना उनसे करने लगे। यात्रा वर्णन पढ़कर पाठक देश के हर क्षेत्र के अच्छाइयों और बुराइयों पर चर्चा करने लगे थे। स्वातंत्र्योत्तर काल में लिखे लगभग सभी यात्रा वर्णन में भारत एवं प्राचीन से आधुनिक सांस्कृतिक एवं धार्मिक मानवीय जीवन शैली की कुंजी है। अनेक यात्रावृत्तों ने अन्य देशों की प्रगति पर प्रकाश डालकर भारत देश के प्रगति की कामना की है। हिंदी के साहित्यकारों ने छोटी मोटी यात्रा करके उसका यथार्थ और सच्चा वर्णन यात्रा साहित्य में किया है।

स्वतंत्रता के बाद के प्रमुख यात्रा वृत्तों में अज्ञय जी का 'अरे यायावर रहेगा याद' एक उल्लेखनीय यात्रावृत्त है। रामविलास शर्मा, अमृतलाल नागर, राजेंद्र यादव आदि साहित्यकारों ने भी यात्रा संबंधी लेखन किया है। 'यात्रा साहित्य का इतिहास' मेरी जापान यात्रा का अनुशीलन के भूमिका में लिखा है, "मेरी जापान यात्रा यह यात्रा साहित्य राष्ट्रसंत श्री तुकड़ोंजी महाराज इनके भारत के प्रतिनिधि के रूप में विश्वधर्म- विश्वशांति परिषद जापान में सम्मिलित होने की यात्रा वृत्त है।"^६ मतलब इसमें भारत और जापान दोनों देशों के संस्कृति, धार्मिक जीवन पर प्रकाश डाला है। रामवृक्ष

बेनीपुरी कृत 'पैरों में पंख बांधकर', निर्मल वर्मा कृत 'अन-जाने देश' में नई शैलियों में लिखे यात्रा वृत्त हैं। आजकल आने जाने की सुविधा और संपन्नता के कारण बहुत यात्राएं हो रही हैं। इसी कारण आज के वर्तमान युग में लेखकों ने बहुत सारे सहज प्रवाहमाही यात्रा साहित्य का सृजन किया है। आज के युग में हिंदी में अनूदित यात्रा साहित्य भी काफी लिखा है और इसी यात्रा साहित्य के कारण भारत देश आज देसी विदेशी नीतियों को अपनाकर देश के हर क्षेत्र का विकास कर रहा है। आज स्वातंत्र्योत्तर भारतीय हिंदी यात्रा साहित्य विधा एक उच्च कोटि की और विकसित है।

अतः उपर्युक्त विवेचन के बाद निष्कर्षतः हम कह सकते हैं कि हिंदी साहित्य जगत में गद्य की उपन्यास, निबंध, कहानी आत्मकथा, नाटक और यात्रावृत्त महत्वपूर्ण विधा है। इन सभी विधाओं का प्रारंभ आधुनिक काल में भारतीय युग में हुआ है। इसका आगे विकास स्वातंत्र्य पूर्व काल से लेकर स्वातंत्र्योत्तर काल, समकाल या साठोत्तरी काल से आज के वर्तमान युग तक होता आया है। इस विकास और परिवर्तन को ही हिंदी साहित्यकारों ने हर एक विधा में कैद किया है। १५ अगस्त १९४७ को हमारा भारत देश स्वतंत्र होने के बाद आज तक गद्य के हर विधा में भारतीय जीवन के विविध पहलुओं पर लेखा जोखा प्रस्तुत हुआ है। आजादी के बाद नहीं समस्याएं निर्माण हुई थी। भ्रष्टाचार, नगर जीवन की कृत्रिमता, दलितों की व्यथा शोषण, उत्पीड़न, लैंगिक अत्याचार, छुआछूत भावना गरीबी, भूखमरी, औद्योगिकरण पाश्चात्य विचार धारा प्रभाव से व्यस्त समाज, आधुनिकतावाद, पूंजीवाद, खुले बाजार, ग्लोबलाइजेशन का रूप, नारी समस्या आदि अनेक विषयों को गद्य साहित्य में चित्रित किया है। आज के वर्तमान काल में विज्ञान, मोबाइल, संगणक, महंगाई, योग, दुर्घटना, किसान की समस्या, आदर्श छात्र, बेकारी, घर की समस्या, कुछ राज्यकर्ता कि स्वार्थी वृत्ति जैसे अनेक विषय हिंदी गद्य साहित्य में आ रहे हैं। भारत सरकार ने स्वतंत्रता के बाद आज तक नई नई अनेक योजना लागू कर कुछ समस्याओं का समाधान किया है। तो कुछ समस्या का निवारण किस तरह किया जाए इस पर सोच विचार शुरू है। भारत जैसे विशाल देश में प्रतिदिन नई-नई समस्या आती रही है, फिर भी हमारा देश अनेक वर्षों से हर समस्या का सामना एक साथ कर रहा है। हिंदी गद्य साहित्य में भारतीय रीति रिवाज, रूढ़ि, परंपरा, रहन सहन, प्रकृति खेलकूद, धार्मिक पर्व, त्यौहार संस्कृति, विविधता में एकता, सर्वधर्म समभाव, राष्ट्रप्रेम, पारिवारिक जीवन, सामाजिक जीवन, तीर्थस्थल आदि का दर्शन होता है। प्रतिदिन अनेक विषयों को लेकर अनेक अच्छी बुरी बातों को लेकर साहित्यकार हिंदी गद्य साहित्य का सृजन कर रहे हैं। आज भी नए विषयों को लेकर हिंदी गद्य साहित्य में नए लेखक, नए उपन्यासकार, नए निबंधकार, नए कहानीकार प्रकाश में आ रहे हैं। अतः कहना सही होगा कि भारतीय स्वातंत्र्योत्तर गद्य साहित्य भारत का आईना है।

संदर्भ ग्रंथ-

- १) नरेंद्र कोहली, "हिंदी उपन्यास" सृजन और सिद्धांत वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, द्वि सं - २००२, पृष्ठ - २४०
- २) आचार्य रामचंद्र शुक्ल, "हिंदी साहित्य का इतिहास" हरीश प्रकाशक मंदिर, आगरा सं नवीनतम, पृष्ठ - ३७०
- ३) डॉ. रामकुमार गुप्त, "स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कहानी", संपादकीय
- ४) डॉ. शिवकुमार शर्मा, "हिंदी साहित्य युग और प्रवृत्तियां" अशोक प्रकाशन, दिल्ली बीसवां सं - २०१०, पृष्ठ - ६८३
- ५) <https://www.hindivibhag.com>
- ६) डॉक्टर दीपक पाटील, "यात्रा साहित्य का इतिहास" (मेरी जापान यात्रा का अनुशीलन) भूमिका, प्रशांत पब्लिकेशन, जलगांव, सं - २०१०, पृष्ठ - ६

फांस उपन्यास में चित्रित कृषि व्यवस्था

विद्या आनंदराव जाधव

शोध छात्र

प्रस्तावना :

भारत कृषिप्रधान देश है। कृषि ने मानव सभ्यता के विकास में एक महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। कृषि आजीविका का मुख्य स्रोत है।

थामस माल्थस ने भविष्यवाणी की थी कि पृथ्वी अपनी बढ़ती हुई आबादी का भार वहन नहीं कर पायेगी, लेकिन तकनीकों जैसे हरितक्रांती की वजह से विश्व में अतिरिक्त भोजन का उत्पादन संभव हो गया है। कृषि विकास विश्व के सामाजिक, आर्थिक परिवर्तन में महत्वपूर्ण कारक रहा जो सभ्यताओं के उदय का कारण भी बना।

किसान विमर्श तो हम हर काल में देखते और पढ़ते आ रहे हैं। सरकार ने 2000 में “National Agriculture Policy” के तहत योजना बनाई कि ग्रामीण इलाकों में ही रोजगार के साधन तैयार करके आबादी के पलायन को रोका जा सके।

2007 में दुनिया के लगभग एक तिहाई श्रमिक कृषि क्षेत्र में कार्यरत थे हालांकि औद्योगिकीकरण की शुरुवात के बाद से संम्बन्धित महत्व कम हो गया है। कृषि की लागत में गिरावट आयी है। 1960 से 1980 तक खेती की हिस्सेदारी 40% के पास 1990 तक यह 30% कम हो गयी 1998 तक 22/2% तक पहुंची और 2006 में शीर्ष के छह सुपरमार्केट बिक्री का 50% भाग बनते थे।

हालांकि बाजार एकाग्रता में वृद्धि का कुल प्रभाव है। संभावित: प्रभावितों का बढ़ना यह परिवर्तन उत्पादकों (किसानों) और उपभोक्ताओं से आर्थिक अधिशेष को पुनर्वितरित करता है। और ग्रामीण समुदायों के लिए इसका नकारात्मक प्रभाव हो सकता है। यह बात समझने पर ही देश विश्वस्तर पर अपनी कृषि का लोहा मनवा सकेगा।

मानव आबादी का अधिकांश हिस्सा कृषि में ही कार्यरत था वो समय औद्योगिक क्रांती से पूर्व का था और किसान जीवन पर लिखा गया उपन्यास गोदान एक प्रकार से महाकाव्य माना जाता है। जो कृषक जीवन का यथार्थ चित्रण करती है।

इस कड़ी में संजीवजी ने फांस उपन्यास की रचना की जिसका केंद्रबिंदू भी “किसान”। अपने परिवार कि आधारभूत जरूरतों को भी पूरा नहीं कर पाता।

अपनी प्रस्तुत लेखनी से किसानों का जीवन जो सुखी डाल पर लटका है और कृषि अव्यवस्था के कारण आत्महत्या करने पर प्रवृत्त हो रहा है। “फांस उपन्यास” में हम संजीवजी के दृश्यीत समस्याओं को चार भागों में प्रस्तुत कर सकते हैं।

1) आर्थिक विपन्नता :

आज भारत में गरीबी बेरोजगारी जैसे अनेक समस्याएँ हैं। कारण अर्थ की कमी होना है। संजीवजी के “फांस” में हमें किसान जीवन कृती का चित्रण मिलता है। जो किसान संघर्ष का आत्मा है।

फांस उपन्यास में विदर्भ के ऊन किसान परिवारों की कहानी कही गई है। जिन्होंने खेती में कर्ज बढ़ जाने पर निराश होकर आत्महत्या कर ली। किसान परिवारों के बीच घूम-घूमकर कथाकार ने दुःख दर्द और उनकी आर्थिक स्थिति को देखा और शब्दों और पात्रों के जरिए प्रस्तुत किया है। संजीवजी बताते हैं किसान अपनी छोटी आवश्यकताओं को पूरा करने के लिए कर्ज लेता है। वही कर्ज उसका फांस बनता है।

फांस उपन्यास में शिबू का बैल मर जाता है तो वह दूसरा बैल नहीं खरीद पाता वह अपने सालेद्वारा दिये गए भैंस और दूसरे बैल से खेतों में हल चलाता है।

किसानों की आर्थिक स्थिति का वर्णन करते हुए “फांस उपन्यास” में संजीवजी कहते हैं। महंगे बिजो खादों और कीटकनाशकों की वजह से ज्यादातर किसान को कर्ज लेना पड़ता है। सरकारी बैंकों में नकल दुरुस्ती समेत कई लफड़े कर्ज की राशि भी कम हैं। और किसान घबराते हैं और सहकारों द्वारा प्रपण लेते हैं। उनके आर्थिक शोषण का कारण बनते हैं।

2) **धार्मिक समस्या :** फांस उपन्यास में बौद्ध धर्म में परिवर्तित हिन्दु-दलित पिछड़ों के जीवन यथार्थ को भी चित्रित किया है। धर्म बदलने के बावजूद भी “बनगांव” किसान धार्मिक कर्मकांडों और संस्कारों को नहीं छोड़ते शकून अपने पति शिबू को चुनौती के लहजों में कहती है।

“तुम चुन चुन कर हिन्दुओं के पास ही जाते हो। हिन्दु ठहरे न तुम्हारा जाति मोह तो तुम्हें खिंचेगा ही!..... बाबा साहब के लाख बुलाने पर भी जो न आए, उन्हें तुम आदमी कहते हो? केंचुए हैं, केंचुए।”

संजीवजी ने किसान के दिल को खुद के दिल से जिया है। पात्रों के जरिए हर के समस्या का चित्रण यथार्थ रूप से किया है। जो हमें धर्म के बारे में भी देखने को मिलता है।

3) कुटील कृषिव्यवस्था कि समस्या:

उपन्यास का केंद्र महाराष्ट्र है। जो मराठा विदर्भ और खानदेश का हिस्सा है। जहाँ पर सिंचाई कम है जो किसानों कि आत्महत्याएं जादा कर रहा है। संजीवजी फांस में कृषिव्यवस्था के बारे में बताते हैं। जो पात्र शकून का कथन है। पतलो में नहीं खा रहे हैं। या की जमीन पर नहीं सो रहे? लेकिन कोई भी तपस्या आज तक फलवती हुई क्या? कहने को दो एकड़ की खेती? मिला क्या? कापूस एकदम से दगा दे गया, मक्का सिर्फ नाम का जो थोड़ी बहुत उम्मीद है वह धान से वह भी कितनी दो साल से सूखे है। यह तो कहो पास ही जंगल है। जिससे सहारा शाल के बीज, मावा, बांस लकड़ी आदी से कुछ न कुछ मिल जाता है। वरना ब्राम्हणों की रहनुमाई करते बीतती। (1)

वर्षों पहले कापूस का नया बीज आया तो एक आंस जगी थी। वो भी साल नपुसक निकला अब चारों तरफ निराशा किसानों का एकमात्र अवलम्ब बचा जंगल। उस पर भी वनविभाग का न्याय फरमान — छुना मत? (2)

इस देश के सौ में से चालीस शेतकरी आज खेती छोड़ दे अगर उनके पास कोई चारा नहीं है। 80 लाख ने तो किसानों छोड़ भी दी (3) “फांस उपन्यास” में महाराष्ट्र के यवतमाळ जिले 17 के गांव के बनगाव चित्रण है। लेकिन भारत के ऊन सभी किसानों कि कहानिया शामिल है। जिन्हे पहले जी.एम. बिजो का इस्तेमाल करने के लिए फुसलाया गया और कर्ज दिया गया लेकिन कुछ सूखे की मार और प्रकृति के साथ अनाचार के कारण सिधे साधे किसानों की जिन्दगी कर्ज और सूखे के बोझ तले आत्महत्या की तरफ बढ़ती गयी।

4) कर्ज समस्या :

संजीवजी ने “फांस” में विदर्भ के किसानों के जीवन दर्शाया है। किसान छोटी आवश्यकताओं के लिए कर्ज लेता है। न चुका पाता तो आत्महत्या पर उतर आता है। किसान बैंकों से कर्ज न मिलकर महाजनों से कर्ज लेता है।

जिनकी दरे उंची है। जिसको चुकाने में किसान की कई पीढ़ी जा चुकी होती है। परन्तु कर्ज चुकता नहीं होता मानो विरासत में मिला हो।

शकून का यह कथन बड़ा सटीक प्रतीत होता है। “इस देश में किसान कर्ज में जन्म लेता है। कर्ज में ही जिता है कर्ज में ही मार जाता है फांस उपन्यास में शिबू का पर्याय आत्महत्या का ही है। “कुए के लिए सरकारी बैंक से कर्ज लिया था। उसी कर्ज ने उसके जीवन की सारी खुशी सोख ली खेती में कुछ हासिल न हुआ तो कर्ज कि भेंट चढ़ गया।

खेत के लिए ऋण और ऋण के लिए खेती यही समीकरण है और इसका बली चढ़ा कौन तो बिचारा “किसान” यही दृश्य “फांस” में दिखाया है।

संजीवजी ने मातृशक्ती को प्रणाम करते हुए एक महिला किसान के संघर्ष के बारे में बताते हैं। “कर्ज चालीस हजार से बढ़कर एक लाख हुआ और साल दर साल बढ़ता रहा सुरक्षा के मुह कि तरह इधर मुगलिया (लडकीया) जवान हो रही थी। कोई लडका अभी तक देखा नहीं नवरा (घरवाला) को तो दारू छोड़कर कुछ दिखाई पड़े तब ना इन दिनों न नवरा न मुलगी न शादी वह निरंतर खेत और कर्ज के बारे में सोचती रहती थी। (4)

“फांस” में संजीवजी ने कर्ज में डूबे किसान के अभावग्रस्त जीवन का एक सजीव चित्रण किया है। विरासत में उत्तराधिकारी को मिलता है जो “फांस” बन जाता है।

७) निष्कर्ष :

“ फांस” उपन्यास में सिर्फ जिंदगी ही नहीं बहुत कुछ है। संजीवजी विदर्भ के वर्धा जिले के रहनेवाले। संजीवजी का नाय उपन्यास “फांस” महात्मा गांधी आंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय वर्धा में एक वर्षीय के दौरान लिखा गया था। हम कह सकते हैं की देश में विकास का सूचकांक चाहे जितना चमक रहा हो लेकिन वर्धा के किसानों कि दुनिया में अंधेरा ही अंधेरा है। वर्धा में कपास और गन्ना दोनों की ही खेती किसानों के लिए लगातार घाटे का सौदा रही है। इसके बावजूद आखिर किसान खेती न करे तो जिविका के लिए क्या करे? समूचे विदर्भ के हर गांव में किसान परिवारों की यही कहानी है।

केंद्र सरकार कि नीतिया आखिर क्यों किसान को आत्महत्या की ओर धकेल रही है, इसके पिछे क्या वजह है, इसकी तलाश इमानदारी से नहीं की जाती है। यदि की गई तो जाहीर है आज किसान खुशहाल दिखते। आखिर किसान हमारे अन्नदाता है।

संजीवजी ने “फांस” उपन्यास में विदर्भ के उन किसान परिवारों की कहानी कही है जो कर्ज कृषिव्यवस्था के कारण आत्महत्या करने पर मजबूर हो जाता है। इसलिए यह उपन्यास हमारी कृषिनीति पर बड़ा सा सवालिया निशान छोड़ता है और किसानों की ओर ध्यान आकर्षित करता है। आधुनिकीकरण कृषिव्यवस्था किसान के बीजो का नुकसान नहीं न वह आत्महत्या कर्ज में डूब कर करता है। सर्वप्रथम कृषि में आधुनिकीकरण, उन्नत बीज, रासायनिक उपकरण विभिन्न किटकनाशक कृषि में प्रयुक्त की जानी चाहिए खेती से किसान का मन उठना नहीं चाहिए।

किसान नेताओं का निर्माण, उनकी नीतिया किसाननुकूल विज्ञानवादी और आधुनिक होना भी जरूरी है। खेती को रूढ़ी और ढर्रे से बाहर निकलकर सिंचाई के साथ प्रगति के स्तरों पर लेकर जाना आत्महत्याओं को रोक सकता है।

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1. फांसी उपन्यास में कर्ज में डूबे किसान का अभावग्रस्त जीवन एक दृष्टी (महिपाल)
2. “शकून का कथन” १ पृ. -१०४
3. “वर्षो पहले” २ पृ — २५,२६
4. “इस देश में” ३ पृ — १७
5. “कर्ज चालीस हजार” ४ पृ — १०४
6. समीक्षा — फांस — किसान जीवन की करुण गाथा - डॉ. वंदना तिवारी (२४ मार्च २०१७)
7. इस फांस में जिंदगी नहीं बहुत कुछ — अशोक मिश्रा (पेपरकटिंग न्यूज)

आझादी के पंचहत्तर वे अमृतमहोत्सव समारोह के अवसर पर हिंदी साहित्य का बदलता स्वरूप

डॉ. रशिद नसरुद्दीन तहसिलदार

हिंदी विभाग

कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी

प्रस्तावना -

भाषा भावों और विचारों की संवाहक होती है। भाषा का स्वरूप निरंतर बदलता रहता है और यह सभी भाषाओं के बारे में कहा जा सकता है। हम सभी इस तथ्य से अवगत हैं कि वर्तमान हिन्दी का उद्भव संस्कृत भाषा से हुआ है और काल के अनुसार यह पाली, प्राकृत और अपभ्रंश का चोला बदलती हुई वर्तमान स्वरूप को प्राप्त हुई। हिन्दी एक आधुनिक भारत-आर्य भाषा है तथा वह भारतीय-यूरोपीय भाषाओं के परिवार से संबंधित भाषा है और संस्कृत की वंशज है, जो भारत के उत्तर-पश्चिमी सीमाओं में आर्यन बसने की बोली से उद्भूत है। समय की अवधि के साथ विकास के विभिन्न चरणों से गुजरती हुई शास्त्रीय संस्कृत से पाली प्राकृत और अपभ्रंश तक, हिन्दी का उद्भव 10वीं शताब्दी में पाया जाता है।

हिंदी साहित्य के आधुनिक काल की परिस्थितियां -

हिंदी साहित्य के इतिहास को तीन भागों में बांटा जा सकता है आदिकाल, मध्यकाल व आधुनिक काल। आदिकाल की समय सीमा संवत् 1050 से संवत् 1375 तक मानी जाती है। मध्यकाल के पूर्ववर्ती भाग को भक्तिकाल (संवत् 1375 से संवत् 1700) तथा उत्तरवर्ती काल को रीतिकाल (Reetikal) के नाम से जाना जाता है। रीतिकाल की समय-सीमा संवत् 1700 से संवत् 1900 तक है। संवत् 1900 के बाद के काल को आधुनिक काल या पुनर्जागरण काल के नाम से जाना जाता है। रीतिकाल के पश्चात हिंदी साहित्य में दो परिवर्तन आए। विषय के दृष्टिकोण से श्रृंगारपरकता का स्थान सामाजिक सरोकार ने ले लिया वही भाषा की दृष्टि से ब्रजभाषा व अवधी भाषा का स्थान खड़ी बोली हिंदी ने ले लिया। नारी स्वतंत्रता, अछूतोंद्वारा, शिक्षा का महत्व, श्रम का महत्व, मानव की समानता आदि मूल्यों का साहित्य में पदार्पण इसी युग में हुआ। साहित्य की अनेक परंपरागत रूढ़ियों का हास हुआ। कुछ ऐसे ही कारणों से इस युग को आधुनिक काल या पुनर्जागरण काल कहा गया।

आधुनिक काल की परिस्थितियां -

राजनीतिक परिस्थितियां आधुनिक काल का आरंभ संवत् 1900 या 1843 ई० से माना जाता है। यह समय : अंग्रेजों के विरुद्ध बढ़ रहे असंतोष का समय था। अंग्रेजों की सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक व राजनैतिक नीतियों के कारण भारत का प्रत्येक व्यक्ति उनसे खफा था। अंग्रेजों द्वारा किए गए सामाजिक व धार्मिक सुधार रूढ़िवादी भारतीय स्वीकार नहीं कर पाये। अंग्रेजों की भू-राजस्व नीतियों ने किसानों की कमर तोड़ रही। लॉर्ड डलहौजी की लैप्स की नीति तथा लार्ड वेलेजली की सहायक संधि ने अंग्रेजों की साम्राज्यवादी नीति को उजागर कर दिया। वै किसी भी तरह से देशी रियासतों को ब्रिटिश साम्राज्य में मिलाना चाहते हैं। अतः 1857 ई० में अंग्रेजों के विरुद्ध का क्रान्ति का बिगुल बज गया। अंग्रेजों ने दमनचक्र चलाकर चला कर 1857 की क्रान्ति की तो दबा दिया लेकिन भारतियों के असंतोष को शांत नहीं कर पाए। भारतीय अंग्रेजों के विरुद्ध संगठित होते रहे। इसी बीच 1885 ई० में भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस की

स्थापना हुई। आरंभ में भले ही कांग्रेस की स्थापना अंग्रेजों के सहयोग से और अंग्रेजों के सहयोग के लिए ही की गई थी परंतु धीरे-धीरे इसका स्वरूप बदलने लगा। धीरे-धीरे राष्ट्रवादी नेताओं ने कांग्रेस पर अपना अधिकार जमा लिया। आरंभ में कांग्रेस प्रार्थना के माध्यम से छोटे-छोटे सुधारों की मांग करती थी परंतु बाद में उसने भारतीयों के मूलभूत अधिकारों की मांग करना शुरू कर दिया व इसके लिए दबाव की नीति अपनायी जाने लगी। बाद में एक ऐसा समय भी आया जब कांग्रेस ने पूर्ण स्वराज्य (1929 ई०) की मांग कर डाली। गाँधी जी के आगमन से भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में एक नया मोड़ आया। उनके द्वारा चलाये गए चम्पारण आंदोलन, असहयोग आंदोलन, सविनय आंदोलन व भारत छोड़ो आंदोलन जैसे आंदोलन ने पूरे भारत में देशभक्ति की धारा बहने लगी। एक तरफ जहाँ कांग्रेस के उदारवादी अपनी विनम्र नीतियों से स्वराज्य प्राप्ति का प्रयास कर रहे थे वहीं दूसरी ओर भगत सिंह, बटुकेश्वर दत्त, वरिंद्र घोष, सावरकर बंधु, चापेकर बंधु व नेता जी सुभाष चंद्र जैसे देशभक्त क्रान्तिकारी गतिविधियों से अंग्रेजों की नाक में दम कर रहे थे। जहाँ एक तरफ अंग्रेजों के विरुद्ध आंदोलन से पूरे देश में एकजुटता के अनेक उदाहरण मिलते हैं वहीं अंग्रेजों की फूट डालो और राज करो की नीति के कारण साम्प्रदायिक खाई भी बढ़ती जा रही थी। जिसके भयंकर परिणाम भारत की स्वतंत्रता के समय हुए जिसमें हमने न केवल भारत की अखंडता को खो दिया बल्कि मानवता के उन मूल्यों को भी खो दिया जिस पर हम गर्व किया करते थे। इस प्रकार की राजनीतिक परिस्थितियाँ में आधुनिक साहित्य रचा गया।

आर्थिक परिस्थितियाँ -

भारत में इंग्लैंड सरकार की आर्थिक नीतियाँ शोषणकारी थी। उनका मुख्य उद्देश्य भारत के आर्थिक संसाधनों का अधिक से अधिक दोहन करना था। वे यहां से कच्चा माल सस्ते दामों में इंग्लैंड के जा रहे थे और वहां पर तैयार माल भारत में महंगे दामों में बेच रहे थे। इस प्रतिस्पर्धा के सामने भारतीय उद्योग धंधे टिक नहीं पा रहे थे। परिणाम स्वरूप भारतीय कारीगर बेकार हो रहे थे और रोजगार की तलाश में शहरों की ओर भाग रहे थे। शहरों में जनसंख्या बढ़ने लगी थी। भारतीय किसान मजदूर व्यापारी कारीगर आदि सभी अंग्रेजों के शोषण का शिकार थे। अतः सभी संगठित होकर अंग्रेजों के विरुद्ध खड़े होने लगे थे। भारतीय अर्थव्यवस्था को दुरुस्त करने के लिए स्वदेशी आंदोलन की शुरुआत हुई। खादी का प्रचार इसी आर्थिक शोषण के विरोध एक रूप था।

सामाजिक और धार्मिक परिस्थितियाँ -

अंग्रेजी शासन और उसकी नीतियों का प्रभाव भारत की सामाजिक धार्मिक परिस्थितियों पर भी पड़ रहा था। इस युग में दोनों तरफ से समाज सुधार और धार्मिक सुधार की बात होने लगी। एक तरफ भारतीय समाज सुधारक समाज धार और धर्म सुधार की अलख जगा रहे थे तो दूसरी तरफ अंग्रेज सरकार भी भारत की रूढ़िवादी परंपराओं को अवैध घोषित करने पर आमादा थी। लॉर्ड विलियम बेंटिक ने सती प्रथा कन्या वध जैसी सामाजिक बुराइयों को अवैध घोषित कर दिया। विधवा पुनर्विवाह अधिनियम पारित किया गया। दूसरी तरफ भारतीय समाज सुधारक भी इस दिशा में अग्रसर थे राजा राममोहन राय स्वामी दयानंद और स्वामी विवेकानंद महादेव गोविंद रानाडे आदि ने भारतीय समाज और धर्म की रूढ़ियों के विरुद्ध आवाज उठाई। महात्मा ज्योतिबा फुले ने दलित उद्धार के मुद्दे को प्रमुखता से उठाया। कवित्री बाई फुले ने शिक्षा के क्षेत्र में सबसे महत्वपूर्ण कार्य किया और महिला विद्यालय की स्थापना की। यह उस समय की बात है जब महिलाओं के लिए घर की दहलीज पार करना भी एक बहुत बड़ी चुनौती था। लोगों ने माता ज्योतिबा बाई फुले का मजाक उड़ाया उनके ऊपर तरह-तरह के लांछन लगाए इसके बावजूद उन्होंने नारी शिक्षा के मुद्दे को इतनी प्रमुखता से उठाया कि आने वाले समय में सभी भारतीय नेताओं व समाज सुधारकों को इसे स्वीकार करना पड़ा। डॉक्टर भीमराव अंबेडकर के प्रयास दलितों, वंचितों पीड़ितों और उपेक्षितों को शोषण मुक्त कराने और समान

अधिकार दिलाने के लिये रहा। हिंदू धर्म की बुराइयों के विरुद्ध बड़ी बेबाकी से आवाजें उठनी लगी। समाज और धर्म के क्षेत्र में हुए इन परिवर्तनों का प्रभाव साहित्य पर पड़ना स्वाभाविक था।

साहित्यिक परिस्थितियां -

आधुनिक युग का साहित्य बदलते युग का साहित्य है। इसी युग के आरंभ में जहां समाज सुधार, धर्म सुधार और स्वतंत्रता महत्वपूर्ण मुद्दे थे बाद में यह मुद्दा व्यक्ति की समस्याओं पर केंद्रित होने लगे। आधुनिक युग का साहित्य आम आदमी का साहित्य बन गया। अब साहित्य का मुख्य उद्देश्य राजाओं के गुणगान और राज दरबार की शोभा का वर्णन करना नहीं बल्कि समाज की यथास्थिति का वर्णन करना बन गया। भारतेंदु युग जहां पुनर्जागरण और देश प्रेम की भावना को लेकर आया वही द्विवेदी युग में इन भावनाओं के साथ साथ भाषागत शुद्धता पर बल दिया जाने लगा। छायावाद मनुष्य के अंतर्मन की भावनाओं को अभिव्यक्ति देने लगा और प्रगतिवाद साम्यवादी विचारधारा के साथ लिखा गया जिसमें मजदूरों दलितों और किसानों की बात कही गई। प्रयोगवाद और नई कविता कला व शिल्प क्षेत्रों में एक नवीन परिवर्तन ले कर आई। इस युग में उपन्यास कहानी निबंध नाटक रिपोर्टाज रेखाचित्र आदि गद्य विधाओं का आविर्भाव हुआ यही कारण है कि इस काल को गद्य काल के नाम से भी जाना जाता है।

निष्कर्ष -

कहा जा सकता है कि आधुनिक काल की राजनीतिक, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक व साहित्यिक परिस्थितियां कुछ इस प्रकार की बन गई थी जिन्होंने रीतिकाल से भिन्न एक नये साहित्य का मार्ग प्रशस्त किया। यही कारण है कि आधुनिक काल का साहित्य श्रृंगार, भक्ति व कुलीन वर्ग के विषयों से हटकर आम आदमी की समस्याओं, इच्छाओं, दुखों व उसके अंतर्मन की दुविधाओं का वर्णन करने लगा।

संदर्भ -

- 1) 'हिंदी साहित्य का इतिहास', आचार्य रामचन्द्र शुक्ल, प्र.आ. 1940, पृ. 142
- 2) 'हिंदी साहित्य का दूसरा इतिहास', बच्चन सिंह, अंकुर प्रकाशन, 1997 पृ. 38
- 3) 'आधुनिक हिंदी का स्रोत', महंमद मेत्तर, प्र.आ. 1986.
- 4) 'आधुनिक हिंदी साहित्य का विकास', डॉ बच्चन सिंह. पृ. 332 ते 348.

भारतीय स्वातंत्र्याच्या अमृतमहोत्सवी वाटचालीत भारताच्या राष्ट्रपतीचे स्थान**डॉ. शहाजीराव धोंडीराम वारके**विभागप्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग
कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी.**प्रस्तावना**

स्वातंत्र्याचा अमृतमहोत्सव भारतात संपूर्ण देशभर उत्साहात साजरा होत असतानाच देशाच्या १५ व्या राष्ट्रपती म्हणून द्रौपदी मुर्मू यांची निवड झाली. २५ जुलै २०२२ रोजी त्यांनी राष्ट्रपतीपदाची सूत्रे स्विकारली. आदिवासी समाजातून पुढे आलेल्या महिलेला देशाच्या सर्वोच्च घटनात्मक पदावर संधी दिल्याने स्वातंत्र्याच्या अमृतमहोत्सवी वर्षात भारतीय लोकशाही व्यवस्थेचा सन्मान झाला आहे. भारतीय लोकशाहीवरचा विश्वास दृढ करणारी ही घटना देशाची मान जगभर उंचावणारी आहे.

राष्ट्रपती हा भारताचा प्रथम नागरिक असून आपल्या देशाचा राज्यकारभार हा राष्ट्रपतींच्या नावाने चालतो. भारतातील सर्वश्रेष्ठ कार्यकारी अधिकारी म्हणून राजकीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक कार्यक्षेत्रात राष्ट्रपतींना सन्मानाचे स्थान देण्यात आले आहे. भारताने संसदीय शासनपद्धती स्विकारली असून राष्ट्रपती हे नामधारी राष्ट्रप्रमुख समजले जातात तर पंतप्रधान व त्यांचे मंत्रिमंडळ हे वास्तववादी सत्ताप्रमुख मानले जातात. भारतीय शासन व्यवस्थेत राष्ट्रपती राष्ट्राचे प्रतिनिधीत्व करतात, त्यांच्या नावानेच राष्ट्राचे निर्णय घोषित केले जातात, परंतु प्रत्यक्ष शासन पंतप्रधान व मंत्रिमंडळ यांच्यामार्फत केले जाते. राष्ट्रपतींना आणीबाणीच्या काळात विशेष अधिकार दिलेले आहेत. राष्ट्रपती भारतीय सैन्यदलाचे प्रमुख आहेत.

भारतीय संविधानाच्या भाग ५ कलम ५२ ते ६२ मध्ये भारतीय संघराज्याचा प्रमुख म्हणून राष्ट्रपतीपदाची तरतूद करण्यात आली आहे.

कलम	तरतूद
५२	भारताचा राष्ट्रपती.
५३	संघराज्याचा कार्यकारी अधिकार.
५४	राष्ट्रपतीची निवडणूक
५५	राष्ट्रपतीच्या निवडणुकीची रीत.
५६	राष्ट्रपतीचा पदावधी.
५७	फेरनिवडणुकीस पात्रता.
५८	राष्ट्रपतिपदाच्या निवडणुकीसाठी अर्हता
५९	राष्ट्रपतिपदाच्या शर्ती
६०	राष्ट्रपतीने शपथ घेणे किंवा प्रतिज्ञा करणे
६१	राष्ट्रपतीवरील महाभियोगाची कार्यपद्धती.
६२	राष्ट्रपतीचे रिक्त अधिकारपद भरण्याकरिता निवडणूक घेण्याची मुदत आणि निमित्तवशात रिक्त होणारे अधिकारपद भरण्याकरिता निवडून आलेल्या व्यक्तीचा पदावधी.

भारतीय राज्यघटनेनुसार राष्ट्रपती भारतीय संघराज्याचा प्रमुख आहे. राष्ट्रपतींची निवडणूक प्रत्यक्षपणे जनतेतून होत नाही तर जनतेच्या निर्वाचित प्रतिनिधींच्या मार्फत त्यांची निवड होत असते. राष्ट्रपतींच्या निवडणुकीकरिता एक निर्वाचक मंडळ तयार करण्यात येते.

निर्वाचक मंडळ (Electoral College)

- १] भारतीय संसदेच्या दोन्ही सभागृहातील म्हणजे लोकसभा व राज्यसभा यातील निर्वाचित सदस्य (खासदार)
- २] घटकराज्यांच्या विधानसभांतील सदस्य (आमदार) यांना मतदानाचा अधिकार देण्यात आला आहे.

लोकसभा व राज्यसभा यातील नियुक्त सदस्य व घटकराज्यांच्या विधानपरिषदांतील सदस्यांना राष्ट्रपतींच्या निवडणुकीत मतदानाचा अधिकार नाही. राष्ट्रपतींची निवडणूक गुप्तमतदान पद्धतीने व प्रमाणशीर क्रमदेय मतदान पद्धतीने होते. राष्ट्रपतींच्या निवडणुकीसाठी निर्वाचक मंडळातील मतदारांच्या मताचे मूल्य ठरविण्यात येते व निवडणुकीत निवडून येण्यासाठी आवश्यक मतांची संख्या (Quota) निश्चित करण्यात येते. मतदारांच्या मताचे मूल्य व निवडून येण्यासाठी आवश्यक मतांची संख्या (Quota) निश्चित करण्याचे सूत्र निश्चित केलेले आहे. राष्ट्रपतींची निवड भारतातील जनतेकडून (त्यांच्या प्रतिनिधींमार्फत) अप्रत्यक्षपणे केली जाते त्यामुळे तो सर्व जनतेचा प्रतिनिधी आहे हे सिद्ध होते.

भारतीय घटनेनुसार राष्ट्रपतींचा कार्यकाल पाच वर्षांचा आहे. त्याने अधिकारग्रहण केल्यापासून पुढे पाच वर्षे तो या पदावर कार्य करीत राहतो.

राष्ट्रपतीपदासाठी पात्रता

राष्ट्रपतीपदासाठी उमेदवारी करणाऱ्या व्यक्तीला पुढील पात्रता आवश्यक आहे.

१. ती व्यक्ती भारतीय नागरिक असावी.
२. तिच्या वयाची ३५ वर्षे पूर्ण झालेली असावीत.
३. लोकसभेत निवडून येण्यास ती व्यक्ती पात्र असली पाहिजे.
४. शासन किंवा शासकीय नियंत्रणाखालील कोणत्याही संस्थेत एखादी व्यक्ती प्राप्तीचा हुद्दा धारण करत असेल तर ती व्यक्ती निवडणुकीत पात्र समजली जाणार नाही मात्र राजकीय पद धारण करणारे राष्ट्रपती, उपराष्ट्रपती, मंत्री, राज्यपाल हे राष्ट्रपतीपदाच्या निवडणुकीस अपात्र समजले जाणार नाहीत.

राष्ट्रपतीपद स्विकारल्यावर त्यास कोणत्याही विधीमंडळाचे सदस्य म्हणून राहता येत नाही. राष्ट्रपतीचे वेतन आणि भत्ते ठरविण्याचा अधिकार संसदेला दिलेला आहे. वेतन, इतर भत्ते, निवृत्तीवेतन व इतर सोयी-सुविधा राष्ट्रप्रमुख पदाचा सन्मान वाढेल अशा देण्यात आल्या आहेत. राष्ट्रपती भवन हे भव्य व प्रशस्त सरकारी निवासस्थान आहे. राष्ट्रपती भवन हे क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने जगातील सर्वात मोठे राष्ट्रप्रमुखांचे निवासस्थान आहे.

राष्ट्रपतीचे घटनात्मक अधिकार व कार्य :

भारताच्या राष्ट्रपतीला राष्ट्रप्रमुख म्हणून घटनेने व्यापक अधिकार प्रदान केले आहेत, हे अधिकार पंतप्रधान व मंत्रिमंडळ यांच्या सल्ल्याने वापरले जातात. मंत्रिमंडळाचा सल्ला स्वीकारला पाहिजे असे बंधन ४२ व्या घटनादुरुस्तीने

टाकले आहे. राष्ट्रपतीच्या नावाने देशाचा राज्यकारभार चालत असला तरी त्यांचे अधिकार पंतप्रधान व त्यांचे मंत्रिमंडळ हाताळीत असतात.

१. कार्यकारी अधिकारी (अंमलबजावणी विषयक अधिकार)
२. कायदे विषयक अधिकार
३. अर्थविषयक अधिकार.
४. न्यायविषयक अधिकार
५. आणीबाणीच्या काळातील अधिकार.

राष्ट्रपतींची प्रमुख जबाबदारी भारतीय संविधानाचं रक्षण करणं आहे. हे कार्य त्यांना विवेकाने करावे लागते. पंतप्रधानांची नियुक्ती आणि अधिनियमास अंतीम मंजूरी ही जबाबदारी राष्ट्रपतींना पार पाडावी लागते. राष्ट्रपती वित्तविधेयक सोडून इतर कोणतेही विधेयक पुनर्विचारासाठी संसदेकडे परत पाठवू शकतात.

राष्ट्रपतींचे स्थान :

डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शब्दांत, “राष्ट्रपतीचे स्थान इंग्लंडच्या राजासारखे आहे. तो राज्याचा प्रमुख आहे. कार्यकारिणीचा प्रमुख नाही. तो राष्ट्राचे प्रतिनिधित्व करतो, शासनाचे नाही. सर्वसाधारणपणे मंत्र्यांचा सल्ला स्वीकारणे त्याच्यावर बंधनकारक आहे. त्यांच्या इच्छेविरुद्ध तो काहीच करू शकत नाही. तसेच त्यांच्या इच्छेशिवाय त्याला काहीही करता येत नाही.”

संसदीय शासनपद्धतीत राष्ट्रपतीचे स्थान घटनात्मक नामधारी प्रमुखाचे आहे. डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांनी संविधान सभेत भारताचे राष्ट्रपतीपद हे ब्रिटनच्या सम्राटाप्रमाणे बनवलेले असून, ज्याप्रमाणे इंग्लंडच्या सम्राटाला मंत्र्यांच्या सल्ल्याने कार्य करावे लागते, त्याप्रमाणे तेथील परंपरा स्वीकारून भारताचे राष्ट्रपती हे संवैधानिक राष्ट्रपती असतील असे म्हटले.

डॉ. अर्नेस्ट बार्कर यांच्या मते, राष्ट्रपती हे एकतेचे, देशभक्तीचे प्रतीक असून, सामाजिक उत्सवाचे आकर्षण आहेत. त्यांचे जीवनकार्य समाजात एक प्रतिष्ठेचे असून, गौरवास्पद आहे.^१

भारताने संसदीय शासनपद्धती स्वीकारून पंतप्रधान हे वास्तववादी सत्ताप्रमुख व राष्ट्रपती हे नामधारी कार्यकारी प्रमुख बनविले आहेत. राष्ट्रपती आणि पंतप्रधान यांनी परस्पर सहकार्यातून राज्यकारभार करावा अशी घटनाकारांची अपेक्षा होती. राष्ट्रपतीने पंतप्रधान व मंत्रिमंडळाचा सल्ला मानावा तसेच पंतप्रधान व मंत्रिमंडळाने राष्ट्रीय महत्वाच्या बाबींसंबंधी राष्ट्रपतींना माहिती द्यावी. पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी राष्ट्रपतीपदाविषयी असे मत मांडले होते की, “आम्ही आमच्या राष्ट्रपतीला वास्तविक सत्ता (Real Power) दिलेली नाही, परंतु त्यांचे स्थान महत्वाचे आणि मानाचे बनविले आहे.”^३

राष्ट्रपती

अ. क्र.	नाव	कार्यकाळ
१.	डॉ. राजेंद्र प्रसाद	२६/१/१९५० ते १३/०५/१९६२
२.	डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन	१३/०५/१९६२ ते १३/०५/१९६७
३.	डॉ. झाकीर हुसेन	१३/०५/१९६७ ते ०३/०५/१९६९

४.	श्री. वराहगिरी व्यंकटगिरी	०३/०५/१९६९ ते २०/०७/१९६९ २४/०८/१९६९ ते २४/०८/१९७४
५.	डॉ. फक्रुद्दीन अली अहमद	२४/०८/१९७४ ते ११/०२/१९७७
६.	श्री. नीलम संजीव रेड्डी	२५/०७/१९७७ ते २५/०७/१९८२
७.	श्री. ग्यानी झैलसिंग	२५/०७/१९८२ ते २५/०७/१९८७
८.	श्री. व्यंकट रमण	२५/०७/१९८७ ते २५/०७/१९९२
९.	डॉ. शंकरदयाळ शर्मा	२५/०७/१९९२ ते २५/०७/१९९७
१०.	श्री. के. आर. नारायणन	२५/०७/१९९७ ते २५/०७/२००२
११.	डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम	२५/०७/२००२ ते २५/०७/२००७
१२.	श्रीमती प्रतिभा पाटील	२५/०७/२००७ ते २५/०७/२०१२
१३.	श्री. प्रणव मुखर्जी	२५/०७/२०१२ ते २५/०७/२०१७
१४.	श्री. रामनाथ कोविंद	२५/०७/२०१७ ते २५/०७/२०२२
१५.	द्रौपदी मुर्मू	२५/०७/२०२२ पासून.....

भारतीय घटना समितीने डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांची २६ जानेवारी १९५० रोजी हंगामी राष्ट्रपती म्हणून निवड केली.

१) डॉ. राजेंद्र प्रसाद -

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील स्वातंत्र्यसैनिक असलेले बिहारमधील डॉ. राजेंद्र प्रसाद हे स्वतंत्र भारताचे पहिले राष्ट्रपती होते. सर्वात प्रदीर्घ काळ राष्ट्रपती म्हणून सेवा. भारतीय संविधान सभेचे अध्यक्ष.

२) डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन -

राधाकृष्णन लेखक आणि प्रख्यात तत्ववेत्ता होते. आंध्र विद्यापीठ व बनारस हिंदू विद्यापीठाचे कुलगुरू होते. त्यांना १९५४ मध्ये राष्ट्रपती होण्यापूर्वी 'भारतरत्न' पुरस्कार मिळाला.

३) डॉ. झाकीर हुसेन -

हुसेन अलिगड मुस्लिम विद्यापीठाचे कुलगुरू होते. पद्मविभूषण आणि भारतरत्न पुरस्काराने सन्मानित ते पहिले मुस्लिम राष्ट्रपती होते. राष्ट्रपतीपदावर असताना कार्यालयातच मरण पावले. ते सर्वात कमी काळ सेवा देणारे राष्ट्रपती. डॉ. झाकीर हुसेन यांच्या निधनानंतर.

वराहगिरी व्यंकटगिरी हे उपराष्ट्रपती कार्यवाहक राष्ट्रपती म्हणून नियुक्त केले गेले. श्री. गिरी यांनी राष्ट्रपतीपदाच्या निवडणुकीत भाग घेण्यासाठी ७८ दिवसांनी राजीनामा दिला. राष्ट्रपती निवडणूक व पदग्रहण या ३५ दिवसांच्या कालावधीसाठी श्री. मोहमद हिदयातुल्लाह या सरन्यायाधीशांनी कार्यवाहक राष्ट्रपती म्हणून काम पाहिले.

४) श्री. वराहगिरी व्यंकटगिरी -

भारतरत्न पुरस्काराने सन्मानित श्री. वराहगिरी व्यंकटगिरी यांनी कामगार आणि रोजगार मंत्री म्हणून काम केले होते. सिलोन (श्रीलंका) येथे उच्चायुक्त म्हणून काम पाहिले. त्यांना उपराष्ट्रपती, कार्यवाहक राष्ट्रपती व राष्ट्रपती म्हणून काम करण्याची संधी मिळाली.

५) डॉ. फक्रुद्दीन अली अहमद -

राष्ट्रपतीपदावर निवडीपूर्वी डॉ. फक्रुद्दीन अली अहमद हे अन्न आणि कृषीमंत्री होते. आणीबाणीच्या काळात ते राष्ट्रपती होते. पदावर असतानाच १९७७ मध्ये त्यांचा मृत्यू झाला. त्यावेळचे उपराष्ट्रपती श्री. बसप्पा धनाप्पा जत्ती यांनी १६४

दिवस कार्यवाहक राष्ट्रपती म्हणून कामकाज पाहिले.

६) श्री. नीलम संजीव रेड्डी —

श्री. नीलम संजीव रेड्डी हे आंध्रप्रदेशचे पहिले मुख्यमंत्री होते. आंध्रप्रदेशातून निवडून येणारे ते जनता पक्षाचे एकमेव खासदार होते. त्यांची २६ मार्च १९७७ रोजी लोकसभेचे सभापती म्हणून एकमताने निवड झाली होती. जुलै १९७७ ला राष्ट्रपतीपदी त्यांची बिनविरोध निवड झाली.

७) श्री. ग्यानी झैलसिंग —

श्री. ग्यानी झैलसिंग मार्च १९७२ मध्ये पंजाबचे मुख्यमंत्री झाले आणि १९८० मध्ये ते केंद्रीय गृहमंत्री होते. जुलै १९८२ मध्ये त्यांची राष्ट्रपतीपदी निवड झाली.

८) श्री. व्यंकटरामन —

श्री. व्यंकटरामन यांनी भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत भाग घेतल्याबद्दल ब्रिटीशांनी १९४२ मध्ये त्यांना तुरुंगात टाकले. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाचे सदस्य म्हणून काम करताना त्यांनी केंद्रसरकारमध्ये प्रथम वित्त व उद्योगमंत्री आणि नंतर संरक्षणमंत्री म्हणून काम पाहिले. उपराष्ट्रपती पदावरून त्यांची राष्ट्रपतीपदी निवडणूकीद्वारे निवड झाली.

९) डॉ. शंकरदयाळ शर्मा -

डॉ. शंकरदयाळ शर्मा हे मध्यप्रदेशचे मुख्यमंत्री आणि केंद्रसरकारमध्ये संचारमंत्री होते. त्यांनी आंध्रप्रदेश, पंजाब आणि महाराष्ट्राचे राज्यपाल म्हणून काम पाहिले. भारताचे उपराष्ट्रपती म्हणून काम करण्याची संधी त्यांना मिळाली. जुलै १९९२ मध्ये ते राष्ट्रपती झाले.

१०) श्री. के. आर. नारायणन —

श्री. के. आर. नारायणन विज्ञान आणि कायदा विषयात डॉक्टरेट होते. त्यांनी जवाहरलाल नेहरू विद्यापीठाचे कुलगुरू तसेच अनेक विद्यापीठात कुलगुरू म्हणून काम पाहिले. नारायणन यांनी थायलंड, तुर्की, चीन आणि अमेरिकेत भारताचे राजदूत म्हणून काम पाहिले. उपराष्ट्रपतीपद सांभाळल्यानंतर त्यांची राष्ट्रपतीपदी निवड झाली. ते पहिले दलित राष्ट्रपती होते.

११) डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम —

कलाम हे शिक्षक आणि अभियंता होते. त्यांनी भारताच्या बॅलिस्टिक क्षेपणास्त्र आणि अण्वस्त्र कार्यक्रम विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. पंतप्रधानांचे मुख्य वैज्ञानिक सल्लागार या पदावर त्यांनी काम पाहिले. ते "पीपल्स प्रेसिडेंट" म्हणून देशभर लोकप्रिय होते. त्यांना भारतरत्न पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले.

१२) श्रीमती प्रतिभा पाटील -

श्रीमती प्रतिभा पाटील यांना भारताच्या पहिल्या महिला राष्ट्रपती होण्याचा सन्मान मिळाला. त्या राजस्थानच्या पहिल्या महिला राज्यपाल होत्या.

१३) श्री. प्रणव मुखर्जी —

श्री. प्रणव मुखर्जी यांनी भारत सरकारच्या कॅबिनेट मंत्रालयात परराष्ट्रमंत्री, संरक्षणमंत्री, अर्थमंत्री अशी महत्त्वाची जबाबदारी पार पाडली. त्यांनी नियोजन आयोगाचे उपाध्यक्ष म्हणून काम पाहिले.

१४) श्री. रामनाथ कोविंद —

श्री. रामनाथ कोविंद हे भारतीय जनता पक्षाचे असलेले पहिले राष्ट्रपती आहेत. खासदार पदाचा अनुभव असलेल्या कोविंद यांनी बिहारचे राज्यपाल पद भूषविले होते. तारुण्यापासून राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे (आर.एस.एस.) सक्रिय सदस्य होते. ते दुसरे दलित राष्ट्रपती (के. आर. नारायणन यांच्यानंतर) होते.

१५) द्रौपदी मुर्मू –

भारतीय स्वातंत्र्याचा अमृतमहोत्सव साजरा होत असताना दुर्गम ग्रामीण भागात शिक्षिका राहिलेल्या आणि आदिवासी समाजातून पुढे आलेल्या महिलेला द्रौपदी मुर्मू यांना देशाच्या राष्ट्रपतीपदावर विराजमान होण्याचा बहुमान मिळाला. देशाच्या १५ व्या राष्ट्रपती म्हणून त्यांनी २५ जुलै २०२२ रोजी कार्यभार स्वीकारला.

ओडिशा राज्यात सरकारमध्ये त्या मंत्री होत्या. झारखंडच्या राज्यपाल म्हणून त्यांनी काम पाहीले. देशाच्या सर्वोच्च घटनात्मक पदावर निवड झालेल्या द्रौपदी मुर्मू या सर्वात तरुण राष्ट्रपती (६४ वर्षे) ठरल्या आहेत. त्या पहिल्या आदिवासी व दुसऱ्या महिला राष्ट्रपती आहेत. द्रौपदी मुर्मू यांच्या निवडीमुळे त्यांच्या कर्तृत्वाबरोबरच देशातील आदिवासी तसेच महिलांचा सन्मान झाला आहे.

समारोप -

भारताचे प्रथम नागरिक, भारताचे राष्ट्रप्रमुख आणि भारतीय लष्कराचे प्रमुख या नात्याने भारतीय संविधानात राष्ट्रपतींना व्यापक अधिकार दिलेले आहेत. भारतीय राज्यघटनेने राष्ट्रपतीला अधिकारसंपन्न बनविले असले तरी तो नामधारी शासक आहे व पंतप्रधान आणि मंत्रिमंडळ हीच वास्तविक प्रभावी कार्यकारिणी आहे. तरी पण काही विशिष्ट राजकीय परिस्थितीत राष्ट्रपतींची भूमिका महत्त्वाची ठरू शकते. राष्ट्रपतींना देशात सन्मानाचे, प्रतिष्ठेचे स्थान आहे.

देशाचे पहिले राष्ट्रपती डॉ. राजेंद्रप्रसाद ते सद्याच्या १५ व्या राष्ट्रपती द्रौपदी मुर्मू यादरम्यान देशाच्या सर्वोच्च सांविधानिक पदावर समाजातील सर्व घटकातील वर्गांला संधी देण्याचा प्रयत्न झाला आहे. या महामहिम पदावर विराजमान होण्याची व प्रतिनिधीत्व करण्याची संधी भारतातील विविध प्रदेशांना मिळाली आहे. आजपर्यंत या पदावर अल्पसंख्यांक मुस्लीम समाजाच्या तीन व्यक्ती, दोन दलित, दोन महिला आणि एक आदिवासी व्यक्तींना संधी मिळाली आहे. आजपर्यंतच्या राष्ट्रपतींनी देशाच्या विविध क्षेत्रात गौरवास्पद कामगिरी केली होती तसेच त्यांनी राष्ट्रपतीपदावर काम करताना भारतीय लोकशाहीला मजबूत करण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला आहे.

भारताची वाटचाल स्वातंत्र्याच्या अमृतमहोत्सवाकडून स्वातंत्र्याच्या शताब्दीकडे होत असताना देशातील जनतेचा अभिमान असलेल्या राष्ट्रपतीपदाची जबाबदारी व भूमिका देश, संविधान आणि जनता यांच्यासाठी अधिकच महत्त्वपूर्ण ठरणार आहे.

संदर्भ :

१. चौधरी लॉ.पब्लिशर्स,द्वितीय आवृत्ती-२०११ भारताचे संविधान –जळगाव.पुणे. पृ.४२-४६.
२. प्रा.नार्क. डॉ. पोले., भारतीय प्रशासन (२०१७), एज्युकेशनल पब्लिशर्स, औरंगाबाद पृष्ठ क्र. - ३४-३९,
३. प्रा.बी.बी.पाटील.,-भारतीय शासन आणि राजकारण, चतुर्थ आवृत्ती (२०१०),फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.पृष्ठ क्र.८२-१००
४. प्रा. भास्कर लक्ष्मण भोळे, डॉ. ना.र देशपांडे - भारताचे शासन आणि राजकारण, पायल प्रकाशन, नागपूर.
५. डॉ. प. ल. जोशी, - भारतीय संविधान शासन व राजकारण, विद्या प्रकाशन, नागपूर.

Website :

१. <https://mr.wikipedia.org/s/22j>
२. hi.wikipedia.org/wiki/भारत_सरकार

शिक्षण व्यवस्थेचे आधुनिक स्वरूप - डिजिटल शिक्षण

प्रा.प्रदीप बळवंत पाटील

सहाय्यक प्राध्यापक

शिक्षणशास्त्र विभाग

कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी.

डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर शिक्षणामध्ये करणे ही एकविसाव्या शतकाची गरज बनली. आहे अध्ययन व अध्यापनाची प्रक्रिया परिणामकारक करण्यासाठी डिजिटल माध्यमांचा वापर परिणामकारकपणे शिक्षणामध्ये करता येतो हे आता संशोधनाअंती सिद्ध झाले आहे. डिजिटल माध्यमातून शिक्षण घेत असताना डिजिटल टूल्स आणि तंत्रज्ञानाचा वापर नाविन्यपूर्णरित्या शिक्षणामध्ये केला जातो या तंत्रज्ञानाला ई लर्निंग म्हणून संबोधले जाते. भारतातील शिक्षणाचे सध्याचे स्वरूप हे झपाट्याने बदलत आहे वैदिक काळातील शिक्षण ते सध्याच्या काळातील आधुनिक शिक्षण असा शिक्षणाचा प्रवास अतिशय वेगाने झालेला दिसतो. मानवी जीवनामध्ये शिक्षणाला अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे. एकंदरीत मानव, समाज आणि राष्ट्राच्या विकासात शिक्षणाची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे असे लक्षात येते. शिक्षणाच्या सर्व अंगांचा विचार केल्यास तात्त्विक भाग, प्रात्यक्षिक कार्य व परीक्षा कार्य या सर्व प्रक्रियेमध्ये डिजिटल माध्यमांचा वापर अत्यंत चांगल्या प्रकारे करता येऊ शकतो. शिक्षणक्षेत्रात आज ई शिक्षणाचा मोठ्या प्रमाणावर वापर होताना दिसतो त्यामुळे कमी वेळात अधिक प्रभावी व परिणामकारक शिक्षण मोठ्या लक्षगटापर्यंत पोहोचणे शक्य होताना दिसते. सध्याच्या काळात शिक्षणाची गुणवत्ता तपासण्याचे निकष झपाट्याने बदलत असल्याचे आपल्या लक्षात येते. तरुण लोकसंख्येचा वाढता प्रभाव, शिक्षणाचा वाढता खर्च, दुर्गम भागातील लक्ष गटापर्यंत गुणवत्तापूर्ण शिक्षण वेळेत पोहोचवण्याची गरज अशा निकषांच्या आधारे शिक्षणाची गुणवत्ता तपासली जाऊ शकते. आता शिक्षण हे पुस्तके खडू-फळा एवढ्यापुरते मर्यादित ठेवून चालणार नाही ही तर शिक्षणामध्ये विद्यार्थ्यांची आवड वाढीस लागावी, अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया परिणामकारक व्हावी, व शिक्षणाची गतिमानता अबाधित रहावी यासाठी शिक्षणामध्ये डिजिटल माध्यमांचा उपयोग करणे आवश्यक आहे .

ई शिक्षणाची वैशिष्ट्ये :

1. मोठ्या प्रमाणात माहितीची उपलब्धता.
2. स्व-अध्ययनाला संधी.
3. विविध प्रकारच्या डिजिटल माध्यमांचा समावेश.
4. वेळेची व स्थळाची मर्यादा नाही.
5. विविध क्षेत्रातील तज्ञ व्यक्तींच्या ज्ञानाचा लाभ

वरील वैशिष्ट्ये पाहिल्यानंतर आपल्या असे लक्षात येते की, आधुनिक व तंत्रज्ञान आधारित शिक्षण पद्धतीच्या तुलनेत पारंपारिक शिक्षण थोडेसे दुर्लक्षित राहिलेले आहे. सध्या शिक्षणामध्ये हे अंतर क्रियात्मक डिजिटल माध्यमांचा वापर वाढलेला आहे. प्रगत तंत्रज्ञानाचा वापर करून घेतले जाणारे शिक्षण सखोल, दूरगामी आणि सर्वसमावेशक आहे. विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी पारंपरिक शिक्षणाला आधुनिक शिक्षणाची जोड देणे काळाची गरज बनली आहे . विद्यार्थ्यांचा बौद्धिक, शारीरिक, मानसिक अशा सर्व बाबींचा असा विकास साधण्यासाठी शिक्षणातील सर्व

घटकांनी सर्वोत्तम कार्य करणे गरजेचे आहे. (*Digital Empowerment Foundation, DEF I, n.d.*)

ई शिक्षणाचे फायदे

1. वेळ, श्रम व पैसा यांची बचत.
2. व्यक्तिगत अध्ययन क्षमता व कौशल्य वाढवण्यासाठी उपयुक्त.
3. योग्य अभ्यासक्रम निवडण्यासाठी उपयुक्त.
4. अमर्यादित ज्ञानाचा फायदा असंख्य विद्यार्थ्यांना करून देता येतो.
5. कार्यरत कर्मचाऱ्यांच्या क्षमता विकसनासाठी उपयुक्त.

वरील फायद्यांचा विचार करता असे लक्षात येते की ई-शिक्षणाच्या माध्यमातून अध्ययन अध्यापनाची प्रक्रिया राबवल्यास व्यक्तीला आपल्या पर्याप्त कार्यमानापर्यंत कार्य करून आपल्या वैयक्तिक विकासासोबतच सामाजिक व राष्ट्रीय विकास साधने सहज शक्य होईल.

LMS चा शिक्षणातील वापर

A Learning Management System (LMS) is online integrated software used for creating, delivering, tracking, and reporting educational courses and outcomes. It can be used to support traditional face-to-face instruction, as well as blended/hybrid and distance learning environments.

लर्निंग मॅनेजमेंट सिस्टीम चा मुख्य उद्देश अध्ययन प्रक्रिया गतिमान करणे हा आहे. यामध्ये फक्त अध्ययन आशय सादर केला जात नाही तर अध्ययन कर्त्याची नोंदणी करणे, अभ्यासक्रमाचे नियमन करणे, अभ्यासक्रमाची कार्यवाही विहित निकषानुसार पूर्ण करून घेणे या सर्व प्रक्रियांचा समावेश यामध्ये होतो. (*Learning Management System (LMS) / Bureau of Indian Education, n.d.*)

LMS चा शिक्षणासाठी वापर :

LMS हा असा ऑनलाइन प्लॅटफॉर्म आहे जेथे डिजिटल फॉर्मॅट मध्ये मोठ्या प्रमाणात अध्यापन साहित्य साठवून ठेवलेले असते. LMS ही युजर फ्रेंडली अध्ययन प्रणाली असून वापरकरता आपल्या आवडीनुसार व वेळेनुसार अध्ययन करू शकतो. MATRIX LMS, TalentLM, Absorb, iSpring, Docebo.D2L BrightspaceLMS, Blackboard Learn LMS. या काही ही सर्वसाधारणपणे वापरल्या जाणाऱ्या LMS प्रणाली आहेत. (*Learning Management System / LMS Software Training Platform / What Is an LMS?, n.d.*)

संदर्भ :

1. *Digital Empowerment Foundation, DEF I. (n.d.). Retrieved October 5, 2022, from https://www.defindia.org/national-digital-literacy-mission/*
2. *Digitalindia / Digital India Programme / Ministry of Electronics & Information Technology(MeitY) Government of India. (n.d.). Retrieved October 5, 2022, from https://www.digitalindia.gov.in/*
3. *Learning Management System / LMS Software Training Platform / What is an LMS? (n.d.). Retrieved October 13, 2022, from https://www.d2l.com/learning-management-system-lms/*
4. *Learning Management System (LMS) / Bureau of Indian Education. (n.d.). Retrieved October 13, 2022, from https://www.bie.edu/landing-page/learning-management-system-lms*
5. हितेश ब्रिजवासी आणि आणि डॉ. संतोष खिराडे (2020) डिजिटल शिक्षण संसाधने आणि तंत्रे, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव.

स्वातंत्र्योत्तर मराठी कथा : सर्वकष प्रगल्भ वाटचाल**डॉ. युवराज देवाळे**

मराठी विभाग,

कर्मवीर हिरे महाविद्यालय,

गारगोटी, ता. भुदरगड

सारांश

आधुनिक मराठी साहित्यातील कथा वाङ्मयाला जवळपास दिडशे वर्षांची परंपरा आहे. भारतीय स्वातंत्र्यप्राप्तीचा कालावधी या दीडशे वर्षांच्या बरोबर मध्यावर आहे. प्रारंभ पासून मराठी साहित्य व कथा वाङ्मय ही विकसनशील वाटचाल करत असले तरी स्वातंत्र्यानंतर ते अधिक वेगाने उन्नत होत गेले. स्वातंत्र्यप्राप्ती आणि त्यानंतरच्या काळात शासन, समाज, वाङ्मय व्यवहारातील अनेक घटना-घटकांचा सकारात्मक परिणाम घडवून ही प्रक्रिया अधिक वेगवान झाली. साहित्याच्या विषय आशय अभिव्यक्ती पासून प्रकाशन, वितरण, समीक्षा व्यवहारावरील हा प्रभाव प्रकर्षाने नजरेस येतो. साहित्याला कोणत्याच बिंदूवर स्पष्टतेने विभागता येत नाही हे वाङ्मयीन तथ्य असले तरी स्वातंत्र्या दरम्यानची मराठी नवकथा साठोत्तरी काळात अधिक जीवनगामी होऊन मराठी जनसमुदायाचे समग्र भावविश्व कवेत घेण्याइतकी सर्व स्पर्शी झाली. विशिष्ट वर्गाच्या प्रभावातून सुटून ती समग्र मराठी माणसाचा, त्याच्या अंतरर्बाह्य विश्वाचा वेध घेऊ लागली. यातूनच ग्रामीण, दलित, आदिवासी, स्त्रीवादी, नागर, मुस्लिम, ख्रिश्चन अशा वाङ्मयीन प्रवाहांची ठळक निर्मिती झाली. या सर्वांचा आस्थेचा विषय मानवी जीवन हाच असल्याने अभिव्यक्ती भिन्नता असली तरी आशयाचा केंद्रबिंदू मानवतावादीच होता आणि अजूनही तोच आहे. मानवी अस्तित्व शोधाच्या प्रवासात स्वातंत्र्योत्तर पंच्याहत्तर वर्षात मराठी कथा सर्वच अंगानी बहरत जाऊन ती अधिक प्रौढ, सौंदर्यपूर्ण गांभीर्याने मांडणी करणारी प्रगल्भ झाल्याचे प्रत्ययास येते.

गृहितके -

- 1) स्वातंत्र्यानंतर मराठी कथा चाकोरीबद्धतेतून मुक्त झाली.
- 2) स्वातंत्र्योत्तर मराठी कथा सर्वच समाज घटकांना सामावणारी झाली.
- 3) स्वातंत्र्योत्तर मराठी कथा वास्तवाकडे झुकली.
- 4) स्वातंत्र्योत्तर मराठी कथा आशय व अभिव्यक्ती अधिक तर मराठी जीवननिष्ठ झाली.
- 5) स्वातंत्र्योत्तर मराठी कथा प्रगल्भते बरोबरच सौंदर्ययुक्त व सौष्टवपूर्ण झाली.

प्रस्तावना -

हरिभाऊ आपटेच्या स्फुट गोष्टीपासून सुरू झालेला मराठी कथेचा प्रवास नवकथेपर्यंत पोहोचताना तिला स्वतःच्या बलस्थानांचा शोध लागला होता. हरिभाऊंच्या कथेतील स्फुट पूरकता, गोष्टीवेल्हाळ रंजकते पासून मनोविश्लेषणाच्या गहन, गंभीर मांडणी पर्यंत पोहचली होती. य. गो. जोशी, वि.द.घाटे, कुसुमावती देशपांडे, वामनराव घोरपडे यांच्या सेंद्रिय बांधणीच्या, बांधेसुध नवकथेपर्यंतचा हा प्रवास भारतीय स्वातंत्र्य आणि दुसऱ्या महायुद्धा दरम्यानचा आहे. या टप्प्यावरची कथा मध्यमवर्गीय मराठी जनजीवनाचे प्रतिनिधित्व करणारी असून तिच्यावर संपूर्णतः अभिजात संस्कृतिनिष्ठ उच्चवर्गीय धारणांचा प्रभाव आहे. गंगाधर गाडगीळ यांनी या चाकोरीतून कथेची सुटका करत तिला खुलेपणाच्या प्रांगणात नेण्याचा कालखंड भारतीय स्वातंत्र्य प्राप्ती दरम्यानचा आहे. यानंतर दि.पू. चित्रे, विलास सारंग, कमल देसाई, जी.ए. कुलकर्णी यांनी तिला विविध रंग बहाल केले. साठोत्तरी काळात शिक्षण आणि इतर सुविधांनी बहुजन मराठी वाचक, लेखक बहुसंख्येने मराठी वाङ्मय प्रांतात आल्याने साहित्य निर्मितीपासून अभिरुची पर्यंत विविधता संपन्नता वाढत गेली. विषय ते समीक्षा पर्यंत व विविधता आल्याने मराठी कथेचे दालन अधिक समृद्ध होत गेले.

विषय मांडणी

मराठी साहित्याला हजारो वर्षांची परंपरा असली तरी मुकुंदराज, श्रीपती भट्ट ते पेशवाईच्या अस्ता दरम्यानचे शाहीर प्रभाकर, अनंतफंदी, परशुराम आदिपर्यंत महानुभाव आणि बखर गद्य वगळता पद्य वाङ्मयनिर्मितीच झाली. इंग्रजांच्या सत्तेत इंग्रजीच्या संपर्काने आधुनिक वाङ्मय प्रकार आणि गद्य वाङ्मय मराठीत आले. मौखिक वाङ्मयातील लोककथा उपलब्ध असल्या तरी त्यांचे लघुकथेशी आकार वगळता फारसे सख्य नव्हते. हरिभाऊ आपटे ते नवकथा हा 1945 पर्यंतचा कालखंड मराठी कथेच्या विकसनाचा व गंभीरतेने मांडणी करणारा महत्त्वाचा टप्पा आहे. मात्र हा संस्कृतनिष्ठ साहित्याचा पगडा असल्याने उच्चवर्णीय समाज घटकांच्या प्रभावाचा टप्पा आहे सर्वच पातळीवर हा प्रभाव ठळकपणे प्रत्ययास येतो, अगदी मराठी कथेचे उत्कर्ष रूप मानल्या गेलेल्या नवकथेतही विषय, आशय, रचना, भाषाशैली या घटकातून त्याचे अस्तित्व जाणवत राहते. जागतिक पातळीवरचे दुसरे महायुद्ध संपले, महासत्ता खिळखिळ्या झाल्या भारतातील स्वातंत्र्य चळवळीने जोर धरला. सामाजिक, राजकीय, आर्थिक अशा सर्वच पातळीवरचे अराजक मानवी जीवनाला ग्रासू लागले. महाराष्ट्र आणि मराठी जनसमुदाय ही याला अपवाद नव्हता. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर प्रथमच या समुदायाला काही ठोस आधार गवसत गेला. स्वातंत्र्य, समता, बंधूते बरोबरच शिक्षण, रोजगार, दळणवळण यामुळे बहुजनांना नवा आत्मविश्वास आला स्वतःच्या अस्तित्वाचा शोध त्यांना सुरुवातीस साहित्य वाचनाकडे व नंतर निर्मितीकडे घेऊन गेला. बहुजनांच्या वाढत्या ओघाने अभिजनांच्या वाङ्मयीन वर्चस्वाला घरघर लागली. नव्या वास्तवतेने सीमित संस्कृतीला हद्दपार करण्याची प्रक्रिया सुरू झाली. गंगाधर गाडगीळ, व्यंकटेश माडगूळकर यांनी मराठी कथा अवकाशात हा बदल जाणीवपूर्वक स्वीकारला. उत्तरार्धात चिं.त्र्य. खानोलकर, श्री. दा. पानवलकर दि.पू. चित्रे, गौरी देशपांडे यांनी अशा संस्कृतीला स्पष्टतेने बगल दिली.^१ नवकथेतून मानवी जीवनाकडे पाहण्याचा 'नव' दृष्टिकोन स्वीकारून स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील नवे वास्तव मराठी कथा वाङ्मयाला अधिक मोकळ्या विश्वाकडे घेऊन गेले. जीवनाकडे कोणत्याही पूर्वग्रहाने न पाहता अधिक सजग, स्वागतशीलतेने पाहणारा नवा वर्ग उदयास आला स्वतःचा अनुभव, विचारदृष्टी, अस्तित्वाविषयी यावर नव्या साहित्याची चिकित्सक मांडणी या वर्गाला अभिप्रेत होती यातूनच मराठी, दलित, ग्रामीण, आदिवासी, स्त्रीवादी, मुस्लिम, ख्रिश्चन आदी साहित्य प्रवाहांची निर्मिती झाली. सर्वांचा निर्मितीकाल सारखा नसला तरी तो भारतीय स्वातंत्र्यानंतरचा आहे. कोणत्याही पूर्वसिद्ध विशिष्ट भूमिकेतून न पाहता सत्यशोधनाच्या भूमिकेने पाहिल्याने कथेच्या गाभ्यावर फार मोठा परिणाम घडवून आणला.^२ चांदा ते बांदा पसरलेल्या महाराष्ट्राच्या साहित्य व्यवहाराचा केंद्रबिंदू महानगरीय मध्यमवर्गाच्या कक्षेतून सुटून तो बहुविध महाराष्ट्रीय संस्कृतीच्या सर्व दूर घटकापर्यंत पोहोचला. साहाजिकच मानवी अस्तित्वाचा धागा बळकट करणारी कथा अधिक गांभीर्याने मानवी जीवनाच्या सर्व स्तरांचे आस्थेने चित्रण करू लागली. प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या मर्यादित अवकाशास अनुसरून स्वातंत्र्योत्तर मराठी कथेची वाङ्मयीन प्रवाहानुरूप अनुभव वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे नोंदवता येतील.

साठोत्तरी मराठी वाङ्मय प्रवाहातील ग्रामीण साहित्यात कथा मांडण्याचा मोठा वाटा आहे. मराठी ग्रामीण कथा कृषीनिष्ठ ग्राम संस्कृती तिच्या भवतालसह आस्थेने मांडते आनंद यादव, रा.र. बोराडे, उद्धव शेळके, शंकर पाटील ते अलीकडचे आसाराम लोमटे यांनी ग्रामजीवन, कृषी निष्ठा ते उध्वस्त कृषी संस्कृती असा स्थूल सामाजिक ते मानसिक पातळीवरील सूक्ष्म पातळीवरचा संघर्ष कथा वाङ्मयातून मांडला आहे. दलित साहित्यात बाबुराव बागुल, अण्णाभाऊ साठे, अमिताभ ते समर खडस यांच्यापर्यंतच्या लेखकांनी गाव कुसाबाहेरचे जात वास्तव अत्यंत तीव्रतेने उभे केले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या समता विचारांची आग्रहाने मांडणी करणारे मानवी जीवनातील दैन्य, भूक, नाकारलेपण यांची धारदार व टोकदार जाणीव करून देणारे हे साहित्य आहे. सामंती व्यवस्थेपासून आधुनिक

भारतापर्यंत नेहमीच गिरी-कुहरातील खडतर जीवन वाट्याला आलेले आदिवासी स्वातंत्र्यानंतर लिहू वाचू तर लागले पण साहित्यातही ते उपरेच राहिले. त्यांची स्वतंत्र निसर्ग सन्मुख संस्कृती समजण्याइतकी संवेदनशीलता मुख्य प्रवाहाकडे नसावी या अस्वस्थेतून जनवादी तथा आदिवासी साहित्याची निर्मिती झाली. बाबाराव मडावी, माधव सरकुंडे, सुनील गायकवाड, उषाकिरण आत्राम, कृष्णा भवारी आदी कथाकारांनी जनवादी जीवनातील संघर्ष शब्दबद्ध केला आहे.

मराठी साहित्यात स्त्रीवादी साहित्याचे स्वतंत्र अस्तित्व 1960 नंतर जाणवू लागले. कमल देसाई, गौरी देशपांडे यांच्यापासून ते अधिक ठळकपणे दृगोच्चर होऊ लागले. पुरुषसत्ताक व्यवस्थेतील अनास्था, दुय्यमपणा झुगारून देत स्त्रीवादी जाणिवांचे स्वयंपूर्ण विश्व रेखाटण्यात मराठी कथा अधिक दमदार प्रयत्न करू लागली. सानिया, आशा बगे, मेघना पेठे, विजया राजाध्यक्ष, प्रिया तेंडुलकर, अंबिका सरकार, छाया महाजन आदी स्त्री कथाकारांनी उभा केलेले स्त्री विश्व स्वयंपूर्ण व स्वजाणिवेचे आहे. मुस्लिम मराठी साहित्यातील मराठी सारस्वतातील एक महत्त्वपूर्ण समुदायाचे दमदार प्रतिनिधित्व करते. हमीद दलवाई, राजन खान, समर खडस आदी कथाकारांनी मुस्लिम जनजीवन अनुभव, वास्तव इ. आशय सूत्रे समोर ठेवून महत्त्वपूर्ण कथा लिहिली आहे. ख्रिस्ती साहित्याची मुळे मराठी साहित्यात फादर स्टीफन्स पासून रुजू लागली स्वातंत्र्योत्तर साहित्यातील प्रचारकी, काल्पनिक ते पासून दूर होत वास्तवाचा वेध घेणारी झाली. ख्रिस्ती मराठी कथाकारांनी विविधतेने मराठी संस्कृतीतील ख्रिस्ती जीवनाचा वेध घेतला. सिसिलिया कार्वालो, स्टीफन परेरा, देवदत्त मुसळे, जोसेफ तुस्कानो आदिकथाकारांनी ख्रिस्ती मराठी संस्कृतीचे वेदक चित्रण आपल्या कथातून अत्यंत सूक्ष्मतेने केले आहे.

उपरोक्त साठोत्तरी वाङ्मयीन प्रवाहातील कथातून मराठी जनसमुदायाचे विविध अंगी चित्रण होत असताना मध्यवर्ती साहित्य प्रवाह ज्याला नागर साहित्य असे संबोधले जाते असे अभिव्यक्तीच्या नव्या शक्यता तपासून पाहात होता.जी.ए. कुलकर्णी, नरेश कवडी, रंगनाथ पठारे, कमल देसाई, भारत सासणे, राजीव नाईक, मेघना पेठे, वसंत नरहर फेणे, जयंत पवार आदि कथाकारांनी रचनेचे विविध प्रयोग करताना मराठी कथा अधिक प्रयोगशील बनवली. विविध साहित्य चळवळींनी या कथाकारांना साहित्याच्या अनुषंगाने जीवनाकडे पाहण्याची नवी दृष्टी दिली. तात्कालीन समाज व्यवस्थेच्या मूर्त संदर्भात प्रस्थापित व्यवस्थेची चिकित्सा करण्याचा दृष्टिकोन ही या कथाकारांची लेखन निष्ठा होती.

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या विषयासंदर्भाने उपरोक्त विश्लेषणाचा साररूप विचार करता पुढील निष्कर्ष नोंदवता येतील.

- १) स्वातंत्र्योत्तर मराठी कथा रचना विपुल व वैविध्यपूर्ण झाली.
- २) स्वातंत्र्योत्तर मराठी कथा विषय, आशय अभिव्यक्तीत अधिक सशक्त झाली.
- ३) स्वातंत्र्योत्तर मराठी कथा वास्तवतेकडे अधिक झुकली.
- ४) स्वातंत्र्योत्तर मराठी कथा जीवननिष्ठ झाली.
- ५) स्वातंत्र्योत्तर मराठी कथा मानवी जीवनाचा वेध घेणारी प्रयोगशील, सौंदर्यपूर्ण, प्रगल्भ झाली.

संदर्भ -

- १) सारंग विलास, वाङ्मयीन संस्कृती व सामाजिक वास्तव, मौज प्रकाशन, मुंबई, प्र.आ. 2011 पृ. 24, 25.
- २) आचवल माधव, जास्वंद, मौज प्रकाशन, मुंबई, पुनर्मुद्रण 2019, पृ. 10.
- ३) कोठावळे अशोक (संपा), ललित, कथा विशेषांक, ऑगस्ट - 2013.
- ४) थोरात हरिश्चंद्र, मूल्यभानाची सामग्री, शब्द प्रकाशन, मुंबई, प्र.आ., 2016, पृ. 122.

स्वातंत्र्यानंतर भारताच्या लोकसंख्या वाढीचे कल**प्रा. संजय पाटील,**सहायक प्राध्यापक व विभाग प्रमुख, भूगोलशास्त्र विभाग,
कर्मवीर हिरे कला, शास्त्र, वाणिज्य व शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय गारगोटी, जि. कोल्हापूर**डॉ. दिपक नारखेडे,**सहायक प्राध्यापक व विभाग प्रमुख, भूगोलशास्त्र विभाग,
चांगू काना ठाकूर कला, वाणिज्य व शास्त्र महाविद्यालय, न्यू पनवेल, जि. रायगड**सारांश**

भारताला स्वातंत्र्य मिळून 75 वर्षे पूर्ण झाली. प्रारंभी भारताने लोकांच्या अन्न, पाणी, निवारा या मूलभूत गरजांची पूर्तता करण्यासाठी भर दिला. त्याबरोबरच शेती, उद्योग, व्यापार, शिक्षण, आरोग्य, अभियांत्रिकी विकास, नवनवीन संशोधने यात धोरणात्मक वाटचाल केली आणि तशी प्रगती आज दिसून येत आहे. आज अन्नधान्यामध्ये भारत स्वावलंबी बनला आहे. या मूलभूत गरजेबरोबरच आज अभियांत्रिकी विकास, माहिती तंत्रज्ञान, अवकाशीय संशोधन आज मोठी क्रांती केली आहे. स्वातंत्र्यानंतर अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागले आहे. त्यातील वाढती लोकसंख्या ही भारताची मोठी समस्या बनली आहे. स्वातंत्र्य मिळल्यानंतर केलेल्या 1951 च्या जनगणनेनुसार 41 कोटी होती. आता 2021 मध्ये 141 कोटी (अंदाजीत) झाली आहे. म्हणजे स्वातंत्र्याच्या 75 वर्षात 100 कोटीहून अधिक लोकसंख्येची भर पडली आहे. भारत क्षेत्रफळाने जगात सातव्या क्रमांकाचा देश आहे तर लोकसंख्येने चीन खालोखाल दुसऱ्या क्रमांकाचा देश बनला आहे. भारतात लोकसंख्या नियंत्रणासाठी प्रयत्न होत आहेत. 2026 मध्ये भारत आणि चीन या दोन देशांची लोकसंख्या समान होईल असा अंदाज मानला जातो. दरवर्षी 1.6 टक्के इतक्या दराने लोकसंख्या वाढत आहे. ही लोकसंख्या वाढताना जन्मदर व मृत्युदर कशाप्रकारे कमी होत गेला याचा अभ्यास प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये केला आहे. मागील शतकात भारताच्या लोकसंख्येची विविध वैशिष्ट्ये बदलत आहेत. लोकसंख्येची घनता, लोकसंख्येचे वितरण, ग्रामीण-शहरी प्रमाण, स्त्री-पुरुष प्रमाण, वयोगटानुसार लोकसंख्येची रचना, साक्षरता, कार्यप्रवण लोकसंख्येचे प्रमाण, जन्मदर-मृत्युदर, आयुर्मान ह्या बाबी काळानुसार वेगवेगळ्या स्वरूपात बदलत जात आहेत. या बदलातील प्रवाहांचा आढावा सदर अभ्यासात केला आहे. लोकसंख्या ही कोणत्याही देशाची एक साधनसंपत्ती असते. वैज्ञानिक दृष्टिकोन, शिक्षण, आरोग्य, देशप्रेम, सामाजिक मूल्ये, सर्वधर्मसमभाव, सचोटी, चांगले विचार या दृष्टीने ती लोकसंख्या गुणवत्तापूर्ण असणे आवश्यक आहे. लोकसंख्येच्या गुणवत्तेवर देशाचा विकास अवलंबून असतो. गुणवत्तापूर्ण लोकसंख्येची वैशिष्ट्ये भारताच्या लोकसंख्येमध्ये शोधणे आवश्यक आहे.

प्रस्तावना

भारताला स्वातंत्र्य मिळून 75 वर्षे पूर्ण झाली. प्रारंभी भारताने लोकांच्या अन्न, पाणी, निवारा या मूलभूत गरजांची पूर्तता करण्यासाठी भर दिला. त्याबरोबरच शेती, उद्योग, व्यापार, शिक्षण, आरोग्य, अभियांत्रिकी विकास, नवनवीन संशोधने यात धोरणात्मक वाटचाल केली आणि तशी प्रगती आज दिसून येत आहे. आज अन्नधान्यामध्ये भारत स्वावलंबी बनला आहे. या मूलभूत गरजेबरोबरच आज अभियांत्रिकी विकास, माहिती तंत्रज्ञान, अवकाशीय संशोधन आज मोठी क्रांती केली आहे.

स्वातंत्र्यानंतर पाक युद्ध, चीन युद्ध, दहशतवादी कारवाया, अंतर्गत दंगली, जातीयवाद, गरिबी, महागाई, वाढती लोकसंख्या, प्रादेशिक असमतोल अशा समस्यांना सामोरे जावे लागले आहे. त्यातील वाढती लोकसंख्या ही भारताची मोठी समस्या बनली आहे. सर्व पातळीवर झालेल्या प्रगतीची फळे वाढत्या लोकसंख्येमुळे चाखता येत नाहीत. स्वातंत्र्य

मिळल्यानंतर केलेल्या 1951 च्या जनगणनेनुसार 41 कोटी होती. आता 2021 मध्ये 141 कोटी (अंदाजीत) झाली आहे. म्हणजे स्वातंत्र्याच्या 75 वर्षात 100 कोटीहून अधिक लोकसंख्येची भर पडली आहे. भारत क्षेत्रफळाने जगात सातव्या क्रमांकाचा देश आहे तर लोकसंख्येने चीन खालोखाल दुसऱ्या क्रमांकाचा देश बनला आहे. भारतात लोकसंख्या नियंत्रणासाठी प्रयत्न होत आहेत. 2026 मध्ये भारत आणि चीन या दोन देशांची लोकसंख्या समान होईल असा अंदाज मानला जातो तर 2030 नंतर भारत हा सर्वात जास्त लोकसंख्या असलेला देश असेल. तर 2060 नंतर भारताची लोकसंख्या 165 कोटी होईल व नंतर ती घटत जाईल असाही अंदाज व्यक्त केला जातो. दरवर्षी 1.6 टक्के इतक्या दराने लोकसंख्या वाढत आहे. ही लोकसंख्या वाढ कशाप्रकारे होत गेली याचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

मागील शतकात भारताच्या लोकसंख्येची विविध वैशिष्ट्ये बदलत आहेत. लोकसंख्येची घनता, लोकसंख्येचे वितरण, ग्रामीण-शहरी प्रमाण, स्त्री-पुरुष प्रमाण, वयोगटानुसार लोकसंख्येची रचना, साक्षरता, कार्यप्रवण लोकसंख्येचे प्रमाण, जन्मदर-मृत्युदर, आयुर्मान ह्या बाबी काळानुसार वेगवेगळ्या स्वरूपात बदलत जात आहेत. या बदलातील प्रवाह कसे आहेत ते शोधणे आवश्यक आहे.

लोकसंख्या ही कोणत्याही देशाची एक साधनसंपत्ती असते. वैज्ञानिक दृष्टिकोन, शिक्षण, आरोग्य, देशप्रेम सामाजिक मूल्ये, सर्वधर्मसमभाव, सचोटी, चांगले विचार या दृष्टीने ती लोकसंख्या गुणवत्तापूर्ण असणे आवश्यक आहे. लोकसंख्येच्या गुणवत्तेवर देशाचा विकास अवलंबून असतो. गुणवत्ता पूर्ण लोकसंख्येची वैशिष्ट्ये भारताच्या लोकसंख्येमध्ये शोधणे आवश्यक आहे.

उद्दिष्टे

सदर शोध निबंधात खालील उद्दिष्टांचा विचार केला आहे.

1. 1901 पासून प्रदेशानुसार भारताच्या लोकसंख्येची वाढ व घनता समजून घेणे.
2. जन्मदर-मृत्युदर व लोकसंख्या वाढ यातील सहसंबंध शोधणे.
3. भारताच्या लोकसंख्येच्या विविध वैशिष्ट्यांमध्ये झालेल्या बदलाचा शोध घेणे.

माहिती संकलन व संशोधन पद्धती

स्वातंत्र्यानंतर भारताच्या लोकसंख्या वाढीचे कल ह्या संशोधन विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी लोकसंख्या संबंधी द्वितीय सामग्री स्रोतांचा वापर केला आहे. भारताचे जनगणना अहवाल, सांख्यिकी अहवाल, पुस्तके, विविध शासकीय संकेत स्थळांचा उपयोग केला आहे. आकडेमोडसाठी साध्या सांख्यिकीय पद्धतीचा अवलंब केला आहे. विस्तृत विश्लेषणासाठी आलेख व नकाशाशास्त्रीय तंत्रांचा अवलंब केला आहे.

भारताची लोकसंख्या वाढ

मागील शतकात भारताची लोकसंख्या वाढ झपाट्याने झाली आहे. पण गेल्या कित्येक शतकांचा विचार केला तर ती लोकसंख्या स्थिर झाली होती. पर्यावरणीय आपत्ती, साथीचे रोग, गरिबी, दुष्काळ, अज्ञान, आरोग्याच्या सुविधांचा अभाव यामुळे मर्यादित राहिली होती. उष्ण हवामान हे लोकसंख्या वाढीला कारणीभूत ठरले आहे. भारतात सामाजिक प्रथा ज्यात बालविवाह व बहुविवाह प्रथा असल्याने लोकसंख्या वाढ झालेली दिसून येते. 80 टक्के मुलींची लग्न ही 15 ते 20 या वयात होतात. परिणामी अधिक प्रजनन काळ मिळतो. धार्मिक व सामाजिक अंधश्रद्धा यामुळे वारसदार म्हणून मुलगाच हवा ही भावना विचारात घेतली जाते. त्यामुळे गर्भनिरोधके व नसबंदीला विरोध केला जातो. भारतात निरक्षरता व अज्ञानाचे प्रमाण जास्त आहे. अजूनही 18% पुरुष व 26% महिला निरक्षर आहेत. त्यामुळे

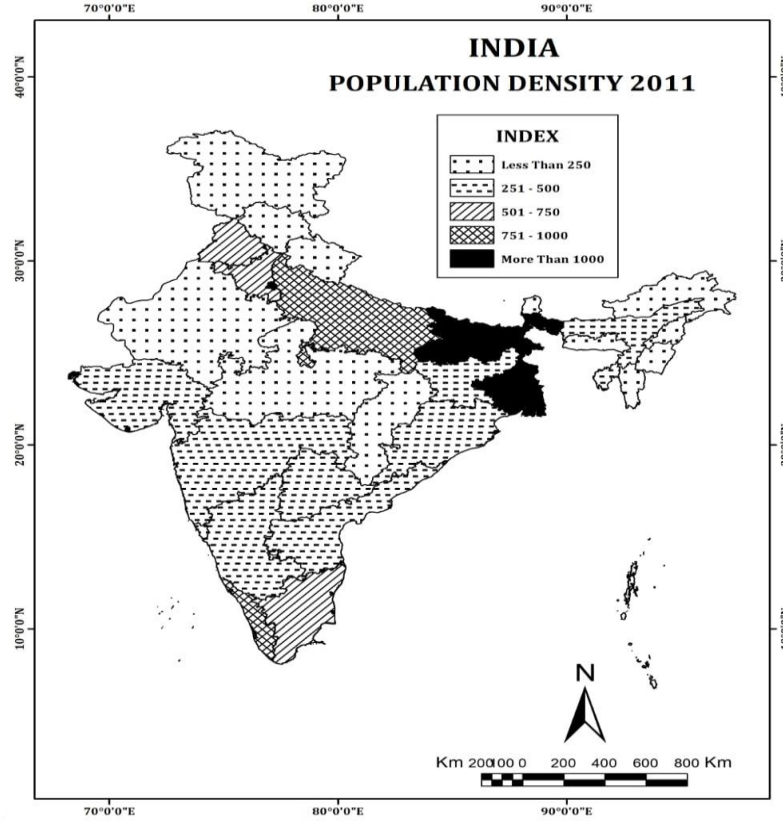
वैज्ञानिक विचाराला फाटा दिला जातो. भारतात अजूनही 22 % इतके लोक दारिद्रेषेखालील जीवन जगत आहेत. भारतात जन्मदर हा जास्त दिसून येतो तर मृत्युदर कमी दिसतो. मृत्युदर दर हजार लोकसंख्येमागे दरवर्षी 35 ते 50 होता तो सध्या 8 वर आला आहे. चांगले सकस अन्न, शुद्ध पाणी, रुग्णालये, स्वच्छता, साथीच्या रोगावर मात, बालमृत्यूचे घटलेले प्रमाण यातील काहीअंशी सुधारणामुळे मृत्युदर कमी झाला. पण जन्मदर कमी न झाल्याने लोकसंख्या वाढत राहिली आहे. भारतीय समाज कुटुंब नियोजनबाबत उदासीनच राहिलेला आहे. शस्त्रक्रियेची भीती अजूनही काही लोकांना वाटत आहे. सामाजिक सुरक्षितेचा अभाव, निर्वासितांचे जास्त प्रमाण यामुळेही भारतात लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे.

वर्षे	लोकसंख्या	प्रत्यक्ष वाढलेली लोकसंख्या	दशवा र्षिक वाढ %
1901	238396327	--	--
1911	252093390	13697063	5.75
1921	251321213	-772177	-0.31
1931	278977238	27656025	11.00
1941	318660580	39683342	14.22
1951	361088090	42427510	13.31
1961	439234771	78146681	21.64
1971	548159652	108924881	24.80
1981	683329097	135169445	24.66
1991	846302688	162973591	23.85
2001	1028610328	182307640	21.54
2011	1210193422	181583094	17.65
2021*	1393409038	183215616	15.14

(* अंदाजित)

1921 नंतर लोकसंख्या झपाट्याने वाढली. पण स्वातंत्र्यानंतर लोकसंख्या वाढीचा दशवार्षिक वेग हा 20 टक्क्याहून अधिक राहिला आहे. लोकसंख्येच्या वाढीचा वेग मागील काही दशकापेक्षा आता कमी होत आहे. शिक्षणातील विविध सुधारणा, आरोग्य सुविधा, अभियांत्रिकी विकास, शहरीकरण, स्त्रियांचे शिक्षण, गरिबी निर्मूलन यामुळे हा फरक दिसून येत आहे. सामाजिक प्रथा परंपरा बाजूला ठेवून लोक लहान कुटुंबाचा स्वीकार करत आहेत.

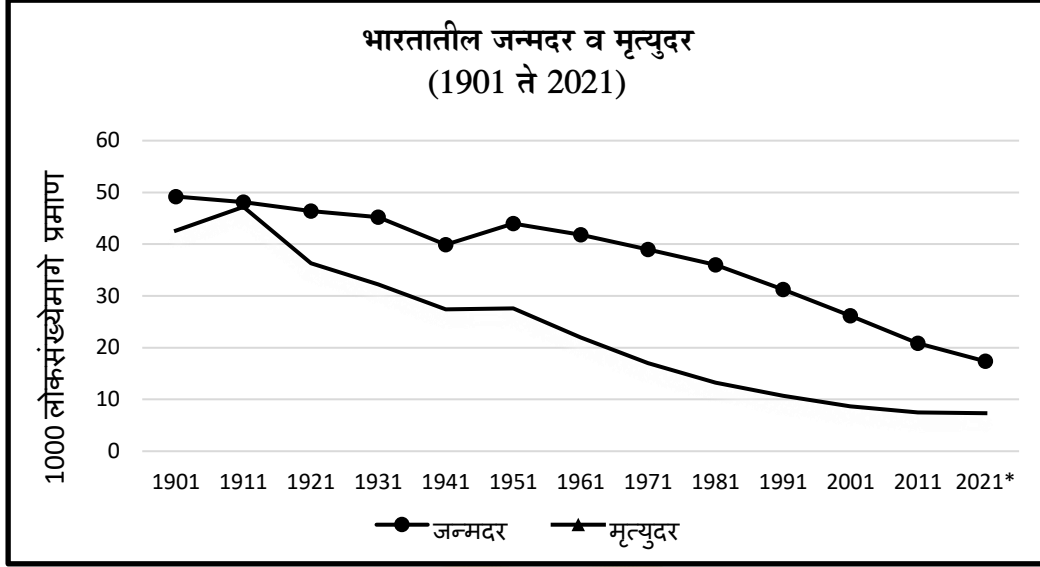
जमीन, पाणी, घर व इतर उत्पन्नाचे स्रोत कमी होतात हे लोकांच्या लक्षात आल्याने जन्मदर घटत आहे. सध्या भारतात प्रत्येक विवाहित स्त्री मागे 2.03 हा प्रजननदर दिसून येत आहे. हाच प्रजननदर 1950 मध्ये 5.77 इतका होता. कुटुंब नियोजनाचा पद्धतशीर कार्यक्रम, शासकीय यंत्रणेमार्फत प्रबोधन व जबाबदारी यामुळे जन्मदर कमी होत आहे.

भारतात लोकसंख्येची घनता विषम स्वरूपात दिसते. नागरी केंद्रे असणारी काही केंद्रशासित राज्ये व पश्चिम बंगाल, बिहार ह्या गंगा खोऱ्यातील राज्यात दर चौरस किमीला 1000 पेक्षा जास्त घनता आहे. तर उत्तर प्रदेश(828), केरळ(859) ह्या राज्यातही जास्त घनता आहे. अरुणाचल प्रदेश, अंदमान निकोबार, मिझोराम, जम्मू आणि काश्मीर व सिक्किम या पर्वतस्थित राज्यात 100 पेक्षा कमी घनता आहे. जंगले, वाळवंट व पर्वतरांगा असणाऱ्या राज्यात लोकसंख्या घनता कमी राहिली आहे.

लोकसंख्या संक्रमण सिद्धांत व भारतीय लोकसंख्येची परिस्थिती

फ्रंक डब्लू नॉटेस्टाइन यांनी 1950 नंतर लोकसंख्या संक्रमणाचा सिद्धांत विकसित केला. बहुतांशी देश या सिद्धांताच्या प्रतिमानातून जात आहेत. भारतही लोकसंख्या संक्रमण स्थितीतून जात आहे. लोकसंख्या संक्रमणाची पहिली स्थिती भारतात 1921 पूर्वी होती ज्यात जन्मदर व मृत्युदर समान होते व उच्च पातळीवर होते. तसेच लोकसंख्या वाढ थोडीशी स्थिर पण वेग कमी होता. पण लोकसंख्या संक्रमण सिद्धांतातील दुसरी स्थिती भारतात 1921 नंतर सुरू झाली. जन्मदर मंद गतीने कमी होऊ लागला पण उच्च राहिला. तर मृत्युदर झपाट्याने खाली गेला. वैद्यकीय सुविधा, अन्नधान्याची वाढ यामुळे मृत्युदर घटला. ही स्थिती 1921 पासून 2000 पर्यंत चालूच राहिली. पण या स्थितीत तरुणांची संख्या जास्त असल्याने तिसऱ्या स्थितीत जन्मदर जास्त व मृत्युदर कमी राहिला आहे. एका पातळीवर सध्या येत आहेत. भारतात चौथी स्थिती येण्यास अजून काही वर्षे वाट पाहावी लागणार आहे. ज्यात जन्मदर व मृत्युदर कमी असेल, तसेच समान असेल. ही स्थिती 2050 नंतर येईल असे म्हटले जाते. पाचवी स्थिती 2070 नंतर येईल असे मानले जाते. ज्यात लोकसंख्या घटत जाईल व मृत्युदरापेक्षाही जन्मदर कमी होईल.

गुणवत्तेच्या दिशेने भारताची लोकसंख्या

मागील शतकात लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणात वाढली असली तरी मनुष्यबळ विकासाच्या विविध निर्देशांकात सकारात्मक बदल झालेला दिसून येतो. 1951 मध्ये एकूण साक्षरता 18.33% होती त्यात स्त्रियांची साक्षरता 8.86% होती. National Statistical Office (NSO) नुसार 2021 मध्ये एकूण साक्षरता 77.70% होती तर स्त्रियांची साक्षरता 70.30% होती. साक्षरता हा विकास मोजण्याचा चांगला निर्देशांक आहे. प्राथमिक व्यवसायात (48.9%) असलेले प्रमाण कमी होऊन द्वितीय (24.3%) व तृतीय व्यवसायात (26.8%) प्रमाण वाढले आहे. विकसित देशात कौशल्यपूर्ण लोकसंख्या ही द्वितीय व तृतीय व्यवसायात अधिक कार्यशील आहे. त्या दृष्टीने हा बदल चांगला मानावा लागेल. शहरी लोकसंख्येचे प्रमाण अलीकडील शतकात वाढत असलेले दिसत आहे. महाराष्ट्रात 2021 नुसार 50.45 टक्के लोकसंख्या शहरात राहते. तर भारतात 37.8% लोकसंख्या शहरात राहते व 62.2% लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते. विविध वयोगटात असणारी लोकसंख्येची रचना ही मनोरेच्या स्वरूपात दर्शवली जाते. 1951 च्या लोकसंख्या मनोऱ्यात कमी वयोगटातील लोकसंख्या जास्त होती तर 50 वर्षांपेक्षा जास्त असणारी लोकसंख्या कमी होती. ती आज वाढत आहे. लोकसंख्या मनो-याचा आकार बदलत आहे.

वर्ष	प्रजननदर	अर्भक मृत्युदर	आयुर्मान	साक्षरता (%)
1951	5.77	180.10	41.7	18.33
1961	5.94	156.40	45.4	28.31
1971	5.57	139.90	48.6	34.45
1981	4.70	112.10	54.2	43.67
1991	3.96	87.60	59.1	52.21
2001	3.30	65.40	63.1	65.38
2011	2.54	43.00	67.4	72.98
2021*	2.03	25.50	69.7	77.70

भारतातील लोकांचे सरासरी आयुर्मान 1951 मध्ये 41.7 वर्षे होते ते सध्या 69.7 वर्षे झाले आहे. पुरेसा आहार, वैद्यकीय सुविधा, साथीच्या रोगाचे उच्चाटन झाल्याने हे शक्य झाले आहे. जपान सारख्या विकसित देशात हे आयुर्मान 82 वर्षे आहे. स्त्री-पुरुष प्रमाण हे समाजात समान असायला हवे पण मागील काही दशकात 1000 पुरुषामागे स्त्रियांचे (943) प्रमाण कमी होत आहे. 0-6 वयोगटात हे (918) प्रमाण फार चिंताजनक आहे. मुलगाच हवा या वृत्तीमुळे स्त्रीभ्रूणची हत्या घडवली जात आहे. स्त्रियांना अजून समाजात चांगला दर्जा नाही हे दिसून येत आहे. दारिद्र्य निर्मुलनाचे काम सर्व पातळीवर सुरु आहे. अजूनही समाजात 22 टक्के लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखाली आहे.

लोकसंख्या नियंत्रणासाठी उपाय

लोकसंख्येची वाढ जन्मदर, मृत्युदर, स्थलांतर यातून निर्माण झालेली लोकसंख्येची गतिशीलता ही नियोजित व पद्धतशीर स्वरूपाची असणे आवश्यक आहे. यासाठी लोकसंख्या धोरणे प्रभावीपणे राबवायला हवीत. भारतीय लोकशाहीच्या तत्त्वानुसार मूलभूत मानवी मूल्ये, हक्क, स्वातंत्र्य यांचा योग्य विचार होत ही धोरणे राबवायला हवीत. लोकांना शिक्षण व स्वातंत्र्य दिले पाहिजे. संधी त्याबरोबरच निवड यातूनही लोकांनी मुलांची संख्या किती असावी, दोन मुलांतील अंतर किती असावे हे शहाणपणाने ठरवायला हवे. यातून नक्कीच प्रजननदर कमी होईल व लोकसंख्या नियंत्रित राहण्यास मदत होईल. चांगले आरोग्य व राहणीमान वाढवले पाहिजे. विवाहाचे वय वाढवायला हवे. स्त्रियांचा शैक्षणिक दर्जा अजून वाढवायला हवा. त्याचबरोबर रोजगार द्यायला हवा. कुटुंबनियोजनाच्या सेवा सुविधा लोकापर्यंत पोहोचवून जाणीव जागृती निर्माण करायला हवी.

निष्कर्ष

स्वातंत्र्यानंतर भारताच्या लोकसंख्या वाढीचे कल यांचे अध्ययन केल्यावर अनेक निष्कर्ष समोर येतात. देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर लोकसंख्या वाढीचा वेग अधिक झाला आहे. स्वातंत्र्यापूर्वीच्या वेगापेक्षा दीडपट ते दुप्पट वेगाने लोकसंख्या वाढली. गंगा, यमुना, गोदावरी, कृष्णा, कावेरी या नद्यांच्या खोऱ्यात व नागरी केंद्रांच्या ठिकाणी लोकसंख्या वेगाने वाढली. मागील दोन-तीन दशकात लोकसंख्या वाढीचा वेग कमी होत आहे. वेग कमी होत असताना जन्मदर हा मृत्युदराप्रमाणे वेगाने घटला नाही. त्यामुळे लोकसंख्या वाढली. लोकसंख्या संक्रमण सिद्धांतानुसार भारत हा अजून तिसऱ्या स्थितीत आहे. चौथ्या स्थितीत जाण्यासाठी वीस-तीस वर्षे वाट बघावी लागणार आहे. असे असले तरी भारताच्या लोकसंख्येतील काही गुणवैशिष्ट्यांमध्ये चांगला सकारात्मक फरक दिसून येत आहे. मृत्युदाराचे व अर्भक मृत्यूचे प्रमाण मोठ्या फरकाने घटले आहे. तर साक्षरतामध्ये चांगली सुधारणा झाली आहे. मात्र कमी असलेले स्त्री-पुरुष लिंग गुणोत्तर ही चिंतेची बाब आहे.

References

1. पाटील व्ही के व इतर (2009), लोकसंख्या भूगोल, प्रशांत पब्लिकेशन.
2. National Statistical Office (NSO) data
3. Hassan M I (2017) Population Geography, Rawat Publications
4. Chandana, R.C. (1994), A Geography of Population, Kalyani Publishers, Ludhiana.
5. Premi, M. K. (2006), Population of India in the New Millennium: Census 2001, National Book Trust of India, New Delhi.
6. Census Abstracts of Maharashtra, (1991-2011).

7. Bhende Asha A and Kanitkar Tara, Principles of Population Studies, Himalaya Publishing House
8. <https://www.wikipedia.org/>
9. <https://censusindia.gov.in/>
10. https://en.wikipedia.org/wiki/Demographics_of_India

महात्मा फुले यांचे शेतीविषयक दूरदृष्टी विचार

प्रा.डॉ. ए. बी. कांबळे

मराठी विभाग प्रमुख,

कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी

ई –मेल : ashokkamble5484@gmail.com

पेशवाईचा अंत आणि ब्रिटीश राजवटीची सुरुवात आणि वाढ याचा परिणाम महाराष्ट्र जीवनावर १९व्या शतकात झालेला आढळून येतो. शिक्षण, धर्म, जिज्ञासा आणि समाजसुधारणांचे नवे प्रवाह या कालखंडास प्रगत झालेले आढळून येतील. इंग्रजी शिक्षणामुळे पाश्चात्य संस्कृतीची ओळख होऊ लागली होती. त्याचाही परिणाम लोकांच्या विचारावर पडू लागला. यामधून महाराष्ट्रात विचारवंतांचा वर्ग उदयास आला. या पिढीचे पहिले प्रतिनिधी म्हणून बाळशास्त्री जांभोरकरांचे नाव घ्यावे लागते. आधुनिक महाराष्ट्राचे आद्य ऋषी म्हणून त्यांचा गौरव करण्यात येतो. त्यांनीच शास्त्र प्रामाण्यवादी दृष्टीकोन प्रथमतः महाराष्ट्रास दिला. तथापी त्यांच्या विचारांवरील धर्मवर्चस्वाचा प्रभाव फारसा कमी झाला नव्हता. १९व्या शतकातील प्रमुख समाजसुधारकांमध्ये दादोबा पांडुरंग, लोकहितवादी, जोतीराव फुले, न्या. रानडे, डॉ. भांडारकर, इत्यादींचा उल्लेख करावा लागेल. यापैकी दादोबा पांडुरंग, जोतीराव फुले, लोकहितवादी यांच्या विचारांमुळे सनातनी धर्मीयांना चांगलेच हादरे दिले गेले. यांच्या प्रयत्नांमुळे समाजजागृती होण्यास मदत होत होती.

आर्थिक जीवनावरही या काळात बरेच परिणाम झाल्याचे दिसून येईल. इंग्रजांच्या शेतसाऱ्याच्या धोरणामुळे शेतकरी अडचणीत आला होताच. परंतु त्याच बरोबर ग्रामीण भागाचा शहरी भागाशी दळणवळणाच्या साधनांत वाढ झाल्याने संपर्क वाढला होता. १८५३ ला मुंबई ठाणे रेल्वे सुरू झाली. रेल्वेच्या जोडीला रस्ते बांधणीचे कामही जोरात होऊ लागले. त्याचा परिणाम शेतीच्या व्यापारीकरणाला चालना देणारा ठरला. शेतकऱ्यांचा भर नगदी पिके घेण्याकडे वाढू लागला. उदा. १८६१ साली मध्य प्रांतात २७५,६२३ एकर जमिनीत कापसाने पीक होत असे. ते १८६५ मध्ये कापसाखालचे क्षेत्र ७५०,७८९ एकर इतके वाढले होते. दळणवळणाच्या सोयी वाढल्याने शेतीउत्पादनांची निर्यातही होऊ लागली. शेतीच्या व्यापारीकरणामुळे व्यापारी व सावकार यांचे महत्त्व खेडोपाडी फार वाढले. त्यामधून शेतकऱ्यांचे शोषण वाढू लागले. कारण अमेरिकन यादवी युद्धाचा शेवट (१८६१-६५) होईपर्यंत शेतकऱ्यांच्या मालाला निर्यातीतून मिळणारा पैसा अमेरिकन कच्चा माल निर्यात होऊ लागल्याने मिळणे बंद झाल्याने शेतकऱ्यांच्या हालाखीत भरच पडल्याचे आढळून येते.

शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांची जाणीव आणि कार्य

महात्मा फुले स्वतः शेतकरी असल्याने त्यांना शेतकऱ्यांच्या दयनीय अवस्थेची जवळून माहिती होती. महात्मा फुले यांची मांजरीच्या शिवारात स्वतःची सुमारे साठ एकर जमीन होती. याबाबत मतभिन्नता आहे. त्यांच्या पदरी १५ ते १९ बैल, २,३ गाई, १०, १२ माणसे होती. शेतीवर सहादू वाघेला मुखत्यार होते.”^१ पाण्याची सोय करून ५० एकर जमीन बागायती केली होती. त्यामध्ये ऊस, मोसंबी, बटाटे, कोबी, संत्री इत्यादी फळफळावळ आणि भाजीपाला होता. २५ एकरामध्ये ऊस लावला होता. त्याचा गूळ करून हजारो रुपयांचे उत्पन्न मिळविले होते. सर्वच शेतकऱ्यांनी बारमाही पाण्याची सोय करून बागायती शेती करावी असा त्यांचा आग्रह होता. पण जुन्या रूढींच्या शेतकऱ्यांना ही

गोष्ट पटत नव्हती. मुळा-मुठा नदीचे धरण बांधून झाल्यावर इंग्रज सरकारने त्या धरणाचे पाणी शेतीसाठी घेण्यास आवाहन केले. पण शेतकरी घाबरू लागला. त्यावेळी महात्मा फुले यांनी शेतकऱ्यांना समजावून सांगण्यास पुढाकार घेतला होता. पण फुलेच इंग्रजांना फितूर झाल्याच्या अफवा शेतकरी पसरवू लागला. महात्मा फुले यांनी स्वतः पाटाचे पाणी घेऊन भाजीपाला, फळे, फुले, इ. पिके घेऊन शेतकऱ्यांमधील अज्ञान दूर केले. त्यानंतर शेतकरी विदेशी भाजीपाला लावून चांगले उत्पन्न घेऊ लागला.

महात्मा फुले यांनी स्वतः शेती केल्यामुळे त्यांना शेतीसाठी लागणारी अवजारे बी-बियाणे, या विषयी खूप माहिती होती. जुनी अवजारे व जुने तंत्र निरुपयोगी आहे हे त्यांनी

शेतकऱ्यांनी समजावून दिले. शेती हा व्यवसाय असल्याने तेथेही नफा तोट्याचा विचार झाला पाहिजे शेतकऱ्यांनी उत्पादन केलेल्या शेतीमालाला योग्य भाव मिळावा "दलाल" आडते यांची हाकलपट्टी व्हावी यासाठी त्यांनी इ.स. १८७८-१८८० च्या सुमारास सहादू वाघोले आणि ग्यानोबा ससाने यांच्या सहकार्याने एक कंपनी स्थापन केली.^२ या कंपनीने पुणे येथे भाजीपाला खरेदी करून मुंबईला विक्रीसाठी पाठवावा असे धोरण होते. दलाल आडते शेतकऱ्यांना भाव ठरवून देत नाहीत. जो भाव येईल तो शेतकऱ्याला मिळावा हीच त्या मागची धडपड होती. हल्ली शासनाने कृषी उत्पन्न बाजार समित्या आणि सहकारी खरेदी विक्री संघ निर्माण केले आहेत. या संस्थांच्या संकल्पनेचे बीज त्या कंपनीने रोवले होते. यावरून महात्मा फुले यांच्या विचारांची आणि कृतीची झेप किती दूर दृष्टीची होती हे स्पष्ट होते.

महात्मा फुले यांनी शेतीविषयक आर्थिक विचार 'शेतकऱ्यांचा असूड' या ग्रंथात आणि 'इशारा' या निबंधात विस्ताराने मांडले आहे. शेतकऱ्यांचा असूड हा ग्रंथ लिहिण्यामागे शेतकऱ्याचा बचाव आहे या ग्रंथामध्ये बडेबडे राजेरजवाडे व छोटे मोठे संस्थानिक शेतकऱ्यांचे दुःख, दैन्य, दारिद्र्य, त्यांची होणारी अवहेलना यांची महात्मा फुले यांना पुरेपूर जाणीव होती. किंबहुना आतापर्यंत भारतीय परंपरेत शेतीचा एवढ्या गांभिर्याने कोणी विचार केला नव्हता. फुले यांच्या समकालीन सुधारकांनाही कधी शेतीबद्दल, शेतकऱ्यांबद्दल विचार करावा असे वाटले नाही. या देशातील एकूण परंपरांच अशी की, पुस्तकी शाब्दिक ज्ञानाचे ओझी वाहणारे श्रेष्ठ आणि संबंध अर्थव्यवस्थेचा कणा वाहणारा (असणारा) कष्टकरी सामान्य उपेक्षित, अप्रतिष्ठित!^३ डॉ. कोतापल्ले यांनी 'शेतकऱ्यांचा असूड' या पुस्तकाचे संपादन करताना हा जो अभिप्राय व्यक्त केला आहे तो महत्त्वाचा असून तत्कालीन सुधारकांच्यात फुलेंचे वेगळेपण आणि म. फुल्यांनी शेतकऱ्यांविषयी व्यक्त केलेले विचार एकूण समाजरचनेच्या, समाज रचनेतील अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने कसे महत्त्वाचे आहेत हे स्पष्ट होते. शेतकऱ्यांचे कष्टकऱ्यांचे दुःख समजावून घेऊन त्यांच्या हिताचा, त्यांच्या सामाजिक जीवनाचा विकास कसा होईल याची तर्कसंगत मांडणी म. फुले यांनी आपल्या 'शेतकऱ्यांचा असूड' या पुस्तकात केली आहे. शेतकऱ्याला, कष्टकऱ्याला प्रतिष्ठा तर प्राप्त व्हावीच त्याचबरोबर त्याचा सामाजिक दर्जा उंचावून तो त्याचा समावेश सत्ताकेंद्रात असला पाहिजे असा विचार म. फुले यांनी मांडला आहे. डॉ. कोतापल्ले किंवा डॉ. वासुदेव मुलाटे यांनी फुल्यांच्या 'शेतकऱ्यांचा असूड' या ग्रंथाचे संपादन करताना जी भूमिका घेतली आहे ती महत्त्वाची आहे. महात्मा फुले यांचे लेखन हे केवळ पुस्तकी नसून कष्टकऱ्यांच्या जीवनाची त्यांची जाणीव प्रत्यक्ष अनुभवातून आलेली आहे हे स्पष्ट होते. म. फुले यांची ही जाणीव प्रामाणिक वास्तवाधिष्ठीत असून ती व्यक्त करण्यामागे त्यांनी प्रत्यक्ष कृतीची दिलेली जोडही महत्त्वाची आहे.

महात्मा फुले यांनी शेतीविषयक आर्थिक विचार 'शेतकऱ्यांचा असूड' या ग्रंथात आणि 'इशारा' या निबंधात विस्ताराने मांडले आहेत. 'शेतकऱ्यांचा असूड' हा ग्रंथ लिहिण्यामागे शेतकऱ्याचा बचाव आहे. या ग्रंथामध्ये बडे बडे

राजेरजवाडे व छोटेमोठे संस्थानिक यांना वगळले आहे. कारण ते त्यांच्या पोकळ वैभवामुळे शेतकऱ्यांपासून फटकून वागतात. म्हणून म. फुले यांनी मध्यम व कनिष्ठ प्रतिच्या शेतकऱ्यांच्या दीनवान्या स्थितीचा विचार केला आहे. महात्मा फुले यांनी स्पष्ट केलेल्या प्रयोजनावरून त्यांना येथील जमीनदारी, सरंजामदारी व्यवस्थेचे स्वरूप कळले होते हे स्पष्ट होते. म. फुले यांच्या काळात सत्ता इंग्रजांची असली तरी कारभार संस्थानिकांच्या हातामध्येच होता. त्यामुळे सावकार, पुरोहित, भट, व्यापारी, सरकारी अधिकारी एवढेच शेतकऱ्यांचे शोषण करीत होते. शोषणाच्या पद्धतीचे वर्णन म. फुले यांनी अत्यंत उत्कटतेने व प्रभावीपणे केले आहे.

शेतकऱ्यांच्या दुरावस्थेची इतरही काही कारणे फुल्यांनी विषद केली आहेत. त्यामध्ये 'शेतकऱ्यांच्या कर्जाचे' चिकित्सा करताना फुल्यांनी शेतकऱ्याचे असणारे अज्ञान प्रामुख्याने लक्षात घेतले आहे. सावकार शेतकऱ्याला कर्ज देऊन त्याचा अज्ञानाचा फायदा उठवित त्याला कसा लुबाडतो याची जाणीव शेतकऱ्याला करून द्यायची असेल तर प्रथम त्याचे अज्ञान दूर झाले पाहिजे हा मूलभूत विचार फुले या ठिकाणी करतात. त्याच बरोबर शेतकऱ्याने काढलेल्या कर्जाचा उपयोग जर योग्य कारणासाठी म्हणजेच त्याच्या शेतीच्या उत्पादन वाढीसाठी जर त्याने उपयोग केला तर त्याचे उत्पादन वाढून शेतकरी सुखी होईल असा निष्कर्ष ते काढतात. (अनेकवेळा वाढलेल्या कर्जाचा उपयोग शेतीउत्पादन वाढीऐवजी लग्न अथवा अन्य अनुत्पादित कारणासाठी कर्जाचा केल्यामुळे शेतकरी आर्थिकदृष्ट्या अडचणीत येतो.) फुल्यांनी शेतकऱ्याच्या कर्जाचा त्यांच्या उत्पन्नाचा आणि त्याच्या उत्पादनाला मिळणाऱ्या योग्य दराचाही विचार केला आहे. फुल्यांसारखे सुधारक विचारांची केवळ पुस्तकी मांडणी करत नाहीत तर फुल्यांनी १८८४ साली गोविंदराव गणपतराव काळे यांना हडपसर येथे शेतकऱ्यांना कर्ज देण्यासाठी सहकारी पतपेढी काढण्यास प्रोत्साहन दिले ही पतपेढी पुढे खूप नावारूपाला आली. या पेढीतून हा २ लाख ५० हजार रुपयांची उलाढाल झाली व १० ते १२ हजारांचा नफा झाला. तत्कालीन हिंदुस्थानच्या व्हाईसरॉयनी या सहकारी पतपेढीला भेट देऊन संस्थेच्या कार्याबद्दल गौरवोद्गार काढले आहेत.”^४ फुल्यांचे हे कार्य म्हणजे आधुनिक २० काळातील सहकारी चळवळीची यशस्वी मुहूर्तमेढ ठरावी असेच आहे.

फुल्यांची शेतीविषयक जाणीव कशी समृद्ध होती आणि कृषी अर्थशास्त्राचा विचारही फुल्यांनी त्या काळात कसा केला होता हे पहाण्यासाठी फुल्यांनी सरकारला शेतकऱ्याची स्थिती सुधारण्यासाठी ज्या अनेक उपाययोजना सुचविलेल्या आहेत त्यावरून अधिक स्पष्ट होते. (१)शेतकऱ्यांना आधुनिक कृषिज्ञान द्यावे, (२) गोऱ्हे इंग्रज अधिकारी आणि मुसलमानांनी गाय बैल कापून खाऊ नयेत, कारण त्यांचा उपयोग शेतीसाठी व त्यांच्या शेणाचा उपयोग शेतीसाठी होतो, (३)पाणलोट क्षेत्रामध्ये धरणे बांधावीत, (४) पिकांच्या रक्षणासाठी शेतकऱ्यांना बंदूका द्याव्यात, (५)पिकाचे चांगले उत्पादन काढल्याबद्दल बक्षिसे द्यावीत, इ. अनेक उपाययोजना फुल्यांनी सरकारला सुचविल्या आहेत. यावरून फुल्यांची शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाची जाणीव कशी सर्वांगीण आणि दूरदृष्टीची होती याची आपणास कल्पना यावयास हरकत नाही.

संदर्भ

१. गोविंद गणपत काळे, “दांडगे वाचन करणारे तात्यासाहेब”, “आम्ही पाहिलेले फुले”, संपा. हरि नरके, प्रथम आवृत्ती १९९३. प्रकाशक महात्मा फुले चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, मुंबई पृष्ठ क्र.४.
२. गुंडेकर श्रीराम, “महात्मा जोतीबा फुले वाङ्मय आणि विचार”, प्र.आ., १९९२, पुणे प्रतिमा प्रकाशन, पृष्ठ क्र.९५.
३. कोतापल्ले नागनाथ, ‘शेतकऱ्याचा आसूड’, ‘महात्मा फुले गौरव ग्रंथ’, संपा. पी.बी. पाटील, मा.गो.माळी, प्र. आ. १९८२, मुंबई, महाराष्ट्र राज्य शिक्षण विभाग, पृष्ठ क्र.५२४.
४. श्रीराम गुंडेकर, “महात्मा जोतीबा फुले वाङ्मय आणि विचार”, उ.नि., पृ.क्र. ९५.

ज्ञानरचनावादी अध्ययनासाठी विद्यार्थ्यांच्या आवश्यक क्षमता, कौशल्ये व भूमिका

श्री. राहुल आनंदराव चित्रकार,

सहाय्यक प्राध्यापक

कर्मवीर हिरे आर्ट्स, सायन्स, कॉमर्स व शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय,
गारगोटी.

प्रस्तुत पेपर मध्ये संशोधकाने ज्ञानरचनावादानुसार अध्ययनासाठी शिक्षकांच्या बरोबर विद्यार्थ्यांच्या क्षमता कौशल्ये व भूमिकेवर प्रकाश टाकलेला आहे. ज्ञान म्हणजे काय? ज्ञानरचनेसाठी कोणकोणत्या गोष्टींची आवश्यकता आहे? याबरोबरच विद्यार्थ्यांच्या ज्ञान रचनेसाठी कोणती मार्गदर्शक तत्वे आवश्यक आहेत? शिक्षक विद्यार्थ्यांसाठी कोणत्या अध्यापन पद्धती व तंत्रे वापरेल, यानुसार विद्यार्थ्यांची भूमिका कशा प्रकारची असेल उदाहरणार्थ कल्पकता, उत्तम निरीक्षण, संदर्भ शोधणारा, विमर्शी विचार प्रक्रिया असणारा, नाविन्याची आवड असणारा, तंत्रज्ञानाची माहिती असणारा याविषयी चर्चा केली आहे. विद्यार्थ्यांची भूमिका, त्याला आवश्यक कौशल्ये याबरोबरच त्याच्याभोवती असणारे वातावरण, उदाहरणार्थ शाळा, कुटुंब समाज या विषयी सुद्धा चिंतन केले आहे.

सध्याच्या शिक्षण पद्धतीमध्ये शिक्षक व विद्यार्थी हे दोन प्रमुख स्तंभ आहेत. यामध्ये विद्यार्थी हा नवसमाज निर्मितीचा एक प्रमुख घटक बनला आहे. त्यासाठी विद्यार्थ्यांमध्ये विविध क्षमतांचा व कौशल्यांचा विकास करणे गरजेचे आहे. या क्षमता व कौशल्ये त्यांच्या भावी आयुष्याच्या जडणघडणीमध्ये सहाय्यभूत ठरतील या परिकल्पनेवर सर्व शिक्षण पद्धतीची इमारत उभी आहे.

सध्या ज्ञानाचा प्रस्फोट झाला आहे. या ज्ञानाधिष्ठीत समाजामध्ये विद्यार्थ्यांच्या अंगी अर्थपूर्ण अध्ययनासाठीची क्षमता विकसित करण्यासाठी "ज्ञानरचनावाद" या संकल्पनेचा उपयोग करणे अत्यंत महत्वाचे आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये अर्थपूर्ण अध्ययनासाठीची क्षमता विकसित करणेसाठी संकल्पनात्मक रचनापटीची निर्मिती करणे अत्यावश्यक आहे. तसेच, विद्यार्थ्यांने स्वानुभव व सुक्ष्म निरीक्षणाच्या आधारे ज्ञानकणांना एका सलग बंधाने बांधून ज्ञाननिर्मिती करणे अपेक्षित आहे.

"NCF 2005" नुसार सध्याच्या शिक्षणप्रणालीतील कमी लवचिकता, विद्यार्थ्यांना कमी प्रोत्साहन, सर्जनशील विचार, अंतर्दृष्टीनुसार अध्ययन अध्यापन पद्धतीचा अभाव दर्शविला गेला. त्यानुसार ज्ञानरचनावादी अध्ययन[8:52 pm, 10/08/2022] Rahul Chitrakar: अध्यापनासाठी अभ्यासक्रमासाठी पुनर्रचना करण्यासाठी प्रयत्न केले गेले.. त्यानुसार काही मार्गदर्शक तत्वे मांडली गेली. उदा.

१. ज्ञानाचा संबंध शाळेबाहेरील जीवनाशी जोडणे.
२. पारंपारिक पद्धतीत बदल करून अध्ययन घडविणे.
३. पाठ्यपुस्तककेंद्रीत अध्ययन-अध्यापन विकासासाठी करणे. न राहता सर्वांगीन
४. मूल्यमापन अधिक लवचिक व एकात्मिक करणे.

ज्ञानरचनावादी अध्यापनासाठी ज्ञान, त्याची वैशिष्ट्ये व त्याचे मार्ग याचे ज्ञान घेणे संयुक्तिक ठरते कारण त्यानुसार विद्यार्थ्यांच्या भूमिका ठरविणे सुलभ होते.

‘ज्ञान म्हणजे सुसंगठित माहिती व तिचा उपयोग करण्याची क्षमता होय’. त्याची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. ज्ञान प्रवाही असते.
२. ज्ञान बदलत असते.
३. ज्ञान कृतीप्रवण असते.
४. ज्ञान संग्रहित करता येते. त्याचे मार्ग —
  - अ. प्रत्यक्ष अनुभव (प्रज्ञा),
  - ब. तर्क,
  - क. आप्तवाक्य,
  - ड. संशोधन हे आहेत.

ज्ञानरचनेसाठी सकीय विचार, योग्य संप्रेषण व ज्ञानाची योग्य पुनरचना यांचा विचार करणे अपरिहार्य ठरते. यासाठी विद्यार्थी शिक्षकाने पुढील प्रक्रिया लक्षात ठेवणे गरजेचे ठरते.

१. प्रेरणा (अध्ययन) देणे.
२. अध्ययन प्रकियेत सहभागी.
३. स्पष्टीकरण.
४. विस्तारीकरण.
- ५.समवाय.
६. मूल्यमापन.

या प्रक्रियांचा समावेश करणे गरजेचे ठरते. यासाठी पुढील तत्वांचा विचार करणे गरजेचे आहे.

१. विद्यार्थी ज्ञानरचना त्याच्या कल्पना व निरीक्षणातून करतो.
२. विद्यार्थी संदर्भाआधारे ज्ञानरचना करतो.
३. विद्यार्थी ज्ञानरचनेच्या रचनापटात बदल करून नविन ज्ञानरचना करतो.
४. विद्यार्थी स्वतःच्या अनुभवावर आधारित ज्ञानरचना करतो.
५. विद्यार्थी विशिष्ट सांस्कृतिक वा सामाजिक वातावरणानुसार ज्ञानरचना करतो.

६. विद्यार्थी ज्ञानरचनेसाठी त्याच्या पूर्व अनुभवापेक्षा आवश्यक सामाजिक आंतरकियेसाठी सुविधा पुरविणे गरजेचे असते.

वरील तत्वे अनुसरून शिक्षक त्याच्या पारंपारिक भूमिकेतून पुढील भूमिकेत संकमित होतो.

१. मार्गदर्शक, २. नियंत्रक, ३. समुपदेशक ४. सन्मित्र ५. उद्बोधक इत्यादी.

शिक्षक त्यासाठी विविध अध्यापन पद्धती व तंत्रे वापरतो.

१. प्रश्नतंत्र.
२. पृच्छा प्रशिक्षण व इतर प्रतिमाने.
३. समस्या निराकरण.
४. कोडी.
५. प्रकल्प.
६. विविध नवनवीन अध्यापन पद्धती.
७. प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष अनुभव

८. तंत्रज्ञानाचा वापर.

वरील बाबींवरून विद्यार्थीसुद्धा त्याच्या पारंपारिक पद्धतीप्रमाणे फक्त (Passive listener) कठपुतळीप्रमाणे न राहता त्याच्या भुमिकेत बदल होतील. ते थोडक्यात पुढीलप्रमाणे मांडता येतील.

१. कल्पक

२. उत्तम निरीक्षक

३. संदर्भशोधक

४. लवचिक ज्ञानरचनापट करणारा

५. अनुभवासाठी उत्सुक.

६. आवश्यक पुर्वानुभवाची तयारी करणारा.

७. संशोधक वृत्तीचा.

८. सहकार्यात्मक अध्ययनात उत्साही सहभागीदार.

९. जिज्ञासू..

१०. मुमुक्षू.

११. विमर्षी विचारप्रक्रिया असणारा

१२. नाविन्याची सतत आवड असणारा.

१३. समस्या हाताळण्याची क्षमता असणारा..

१४. सृजनशील

१५. उत्तम संश्लेषक व विश्लेषक

१६. तंत्रज्ञानाची आवश्यक माहिती असणारा

या भुमिकात साधारणपणे विद्यार्थी असावा. त्यासाठी त्याचे व शिक्षकांचे प्रशिक्षण गरजेचे ठरते. प्राथमिक स्तरापासून ते उच्चशिक्षणापर्यंत अध्ययनार्थीची भुमिका स्पष्ट करणेसाठी विशिष्ट संस्कार, क्षमता, मुल्ये व कौशल्ये यांचा विचार अपरिहार्य ठरतो. त्याची कार्यनीती महत्वाची ठरते. त्यासाठी आवश्यक कौशल्ये पुढीलप्रमाणे मांडता येतील.

१. निरीक्षण कौशल्यातील गुण वैज्ञानिक, वस्तूनिष्ठ, विवेकबुद्धीचा वापर

२. सहकार्य लोकशाही मुल्यांची जाण. सहकारी व्यक्तीचा गुणदोषासह स्विकार. नेतृत्व क्षमता.

३. तंत्रज्ञानाची उत्तम जाण. (संगणक हाताळणी व त्याचा योग्य वापर. OHP चा वापर. Internet चा वापर. संदर्भ ग्रंथ, पुस्तके.)

४. चिंतनात्मक, विमर्षी विचार प्रक्रियांची कौशल्ये.

५. मुलाखती घेणे, प्रश्नावली, मतावली निर्मिती आदी संशोधनासाठी आवश्यक कौशल्ये.

६. माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान विषयाची माहिती

७. स्वयंमुल्यमापन कौशल्य.

८. बौद्धिक साखळी निर्मितीचे कौशल्य.

९. सामाजिक कौशल्य.

ज्ञानरचनावादानुसार अध्ययन अध्यापन प्रक्रिया सुरळीतपणे चालण्यासाठी शिक्षकाबरोबर विद्यार्थ्यांमध्ये सुद्धा अशा प्रकारचे गुण विकसित होणे आवश्यक आहे. यासाठी बालवाडी पहिलीपासूनच हळूहळू या मूल्यांची रुजवणूक व या कौशल्यांची रुजवणूक विद्यार्थ्यांमध्ये होणे गरजेचे आहे. जेणेकरून विद्यार्थ्याला ज्ञानरचनावादानुसार आपली ज्ञान निर्मिती करता येईल व आपला सर्वांगीण विकास घडवता येईल यामध्ये पालक समाज व इतर घटकांच्या भूमिका दुर्लक्ष चालणार नाही हेही प्रकर्षाने ध्यानी घेतलं पाहिजे सरकारी यंत्रणामधून मिळणारे विविध प्रशिक्षणे ज्या बरोबर विविध सेमिनार परिषदा शिक्षक संघटना याही पातळीवर प्रयत्न केले गेले पाहिजेत. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे डी एड ,बी एड, एम. एड. या पातळी वर विशेष प्रयत्न करून यासंबंधीचे सखोल ज्ञान दिले गेले पाहिजे. ज्ञानरचनावादानुसार योग्य विद्यार्थी घडविणेसाठी प्राथमिक स्तरापासून प्रयत्न आवश्यक आहेतच, परंतू पालक, समाज व इतर घटकांच्या भूमिका दुर्लक्षून चालणार नाहीत हे येथे प्रकर्षाने ध्यानी घेतले पाहिजे.

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील स्त्री शिक्षणाची वाटचाल

प्रा. श्रीम. शारदा शामराव पाटील.

शिक्षणशास्त्र विभागप्रमुख
कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी.

प्रस्तावना —

शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे साधन आहे. शिक्षणाशिवाय समाजाची प्रगती होत नाही. भारतात स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर शासनाने शिक्षण क्षेत्रात सुधारणा करण्याकडे लक्ष दिले. त्यासाठी वेगवेगळे आयोग नेमले. स्त्रियांच्या शिक्षणाकडेही या आयोगांनी विशेष भर दिला. भारतात स्त्रियांच्या शिक्षणाकडे मध्ययुगीन काळापासून दुर्लक्ष झाल्यामुळे अशिक्षित स्त्रियांची संख्या जास्त होती. त्यामुळे त्यांची प्रगती होत नव्हती. स्त्रिया मुख्य प्रवाहापासून बाजूला पडल्या होत्या. याचा परिणाम म्हणून देशाचीही अपेक्षित प्रगती होत नव्हती. ही सर्व परिस्थिती अनेक थोर समाजसेवक, शिक्षणतज्ञ यांच्या लक्षात आली आणि त्यांनी स्त्रियांसाठी शिक्षणाची दारे खुली केली. स्त्रियांसाठी शाळा सुरू केल्या. आज प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने काम करत आहेत. त्यांचे सर्व श्रेय शिक्षणाला द्यावे लागेल.

संशोधन पद्धती -

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम सामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने पुस्तके, वर्तमानपत्रे, मासिके, इंटरनेट इ.चा उपयोग करण्यात आला आहे.

उद्दिष्टे -

1. स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रीशिक्षणाची वाटचाल कशी झाली याची माहिती करून देणे.
2. स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी कोणकोणत्या आयोग, समिती यांनी काय उपाययोजना सांगितल्या हे माहीत करून देणे.
3. सध्या स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण किती आहे हे माहिती माहीत करून देणे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात विविध आयोग व समित्यांनी स्त्री शिक्षणाचा विचार करून पुढीलप्रमाणे शिफारशी केल्या आहेत.

१) विद्यापीठ आयोग (1948-49)

1947 साली भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर त्यावेळच्या राष्ट्रीय नेत्यांच्या पुढे नवभारताचे स्वप्न होते. उच्च शिक्षणातून लोकशाही जीवन पद्धतीला अनुरूप मनुष्यबळाची निर्मिती व्हावी अशी त्यांची अपेक्षा होती. त्या दृष्टीने 1948 विद्यापीठ शिक्षण आयोग नेमला. या आयोगाने सुशिक्षित समाजाच्या निर्मितीसाठी स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व मान्य केले. स्त्री व पुरुष यांच्या शिक्षणात समानता असावी तसेच स्त्री शिक्षणासाठी विविध सुविधा असाव्यात, स्त्रियांसाठी गृहशास्त्र, पाकशास्त्र, नीतिशास्त्र, धर्मशास्त्र, हस्तकला व ललित कला या विषयांचे प्रशिक्षण दिले जावे, महिलांना सहशिक्षणाची सवय लावावी, स्त्री अध्यापिका नेमून त्यांना पुरुष अध्यापका इतके वेतन द्यावे अशा शिफारशी केल्या.

२) माध्यमिक शिक्षण आयोग (1952- 53)

डॉ. लक्ष्मणशास्त्री मुदलीयार यांच्या अध्यक्षतेखाली या आयोगाची नियुक्ती केली. आयोगाने स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी काही शिफारशी केल्या. पुरुष व स्त्रियांचे शिक्षण सारखे असावे, मुलींच्या शाळांमध्ये प्रशिक्षणाची, गृहशिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करून द्यावी, मुलींसाठी स्वतंत्र शाळांची जेथे मागणी होईल तेथे त्या शासनामार्फत सुरू केल्या जाव्यात, स्त्रीशिक्षणाचा तुटवडा दूर करण्यासाठी विशेष अंशकालीन अभ्यासक्रमाची सोय केली जावी अशा शिफारशी केल्या.

३) स्त्री शिक्षणासाठीची राष्ट्रीय समिती- (1957)

दुर्गाबाई देशमुख यांच्या अध्यक्षतेखाली ही समिती भारत सरकारने नेमली. स्त्री शिक्षणासाठी आर्थिक तरतूद करावी, राज्य परिषद स्थापन करावी, मुला-मुलींच्या शिक्षणातील विषमता कमी करावी, माध्यमिक स्तरावर मुलींच्यासाठी स्वतंत्र शाळा काढाव्यात, मुलींना मोफत शिक्षण द्यावे, स्त्रियांना व्यावसायिक शिक्षण द्यावे या सारख्या शिफारस या समितीने केल्या.

४) भक्तवसल्लम समिती -(1963)

ग्रामीण भागातील मुलींच्या शिक्षणासाठी जनतेच्या सहाय्याच्या अभावाची कारणे शोधण्यासाठी श्री. एम. भक्तवसल्लम यांच्या अध्यक्षतेखाली ही समिती नेमली. या समितीने मुलींचे शिक्षण अधिक लोकप्रिय होण्यासाठी स्त्री शिक्षकांच्या निवासाची सोय, उत्तम इमारती, राज्यस्तरीय परिषदेची स्थापना इ. सुधारणा सुचवल्या.

५) कोठारी आयोग- (1964-66)

सर्व स्तरावरील शिक्षणाचा साकल्याने विचार करण्यासाठी डॉ. डी. एस. कोठारी यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या योगाला भारतीय शिक्षण आयोग असेही म्हणतात. या आयोगाने महिला अध्यापिकांसाठी-

१. शिक्षणाच्या सर्व स्तरावर, सर्व विभागात स्त्रियांच्या नेमणुकांना उत्तेजन दिले जावे, स्त्रियांना अधिक प्रमाणात अर्धवेळ नोकरीच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या जाव्यात.
  २. विशेषतः ग्रामीण भागात शिक्षिकांना राहण्याची सोय करून द्यावी.
  ३. प्रौढ स्त्रियांसाठी संक्षिप्त अभ्यासक्रमांचा विस्तार केला जावा.
  ४. पत्रव्यवहाराद्वारे शिक्षणक्रम पूर्ण करण्याच्या सोयी अधिक प्रमाणात उपलब्ध करून दिल्या जाव्यात.
  ५. ग्रामीण भागात काम करणाऱ्या शिक्षिकांना खास भत्ता दिला जावा.
- या शिफारशी केल्या.

आयोगाने स्त्री शिक्षणासंदर्भात पुढील शिफारशी केल्या-

१. स्त्री व पुरुष यांच्या शिक्षणातील फरक दूर करण्यात यावा.
२. स्त्रिया व मुली यांच्या शिक्षणासाठी राज्य व राष्ट्रीय पातळीवर स्वतंत्र यंत्रणा निर्माण केली जावी.
३. मॉड्रिक उत्तीर्ण स्त्रियांसाठी नोकरीच्या संधीत वाढ करण्यात यावी.
४. गुणवत्ता प्राप्त स्त्रियांना शिक्षण, परिचर्या व समाजसेवा या क्षेत्रात पूर्ण वेळ काम करण्याची संधी मिळावी.

माध्यमिक स्तरावरील मुलींचे शिक्षण -

१. मुलींच्या शिक्षण प्रसाराचा वेग वाढवण्यासाठी प्रयत्न करावेत.
२. मुलींसाठी स्वतंत्र विद्यालय, वसतीगृह, शिष्यवृत्त्या, अल्प मुदतीचे व्यावसायिक अभ्यासक्रम ह्यावर विशेष भर दिला जावा.

उच्च शिक्षण -

१. सध्याच्या उच्च शिक्षणात स्त्री-पुरुषांचे प्रमाण १:४ आहे ते १:३ व्हावे. त्याकरिता महाविद्यालय स्थापन केली जावीत, पदव्युत्तर स्तरावर मात्र सहशिक्षण असावे.
२. स्त्री शिक्षण निशुल्क असावे.
३. स्त्रियांच्या शिक्षणात संशोधन व्हावे.
४. कला, मानसशास्त्र, विज्ञान, तंत्रविज्ञान या अभ्यासक्रमात स्त्रियांना सहजासहजी प्रवेश मिळावा. गृहविज्ञान, सेवा-सुश्रूषा, समाजविज्ञान व समाजकार्य हे अभ्यासक्रम स्त्रियांसाठी विकसित केले जावेत.

६) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण- (1986)

स्त्री शिक्षणाचा विचार राष्ट्रीय पातळीवर व्यापकपणे करणारे पहिले राष्ट्रीय धोरण. या धोरणात स्त्रियांचे सामर्थ्य वाढविण्याच्या दृष्टिकोनातून तसेच आजपर्यंत स्त्रियांवर झालेल्या अन्यायाचे परिमार्जन व्हावे म्हणून स्त्रियांच्या प्राथमिक शिक्षणाला विशेष प्राधान्य देण्यात आलेले आहे. स्त्रियांसाठी वेगळे अभ्यासक्रम, नोकऱ्यांची विशेष तरतूद, तंत्रज्ञान क्षेत्रामध्ये स्त्रियांना प्रवेश यासारख्या शिफारशी केल्या. स्त्रियांचा निर्णय प्रक्रियेत व प्रशासनात सहभाग वाढवण्यासाठी कृती कार्यक्रम आखण्यात आला.

७) राममूर्ति समिति- (1990)

या समितीने मुलींच्यासाठी शिक्षणाच्या सोयी, शिक्षणातून स्त्री-पुरुष समानता, स्त्रियांसाठी व्यावसायिक शिक्षण, शिक्षक प्रशिक्षणातून स्त्रियांच्या वैयक्तिक समस्यांची जाणीव, स्त्री अभ्यास केंद्राची स्थापना, स्त्रियांचे सबलीकरण, स्त्रियांमधील निरक्षरता दूर करण्यासाठी प्रौढ शिक्षण या बाबींवर भर दिला. महाराष्ट्र शासनामार्फत यातील जवळजवळ सर्वच कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यात आली आहे.

८) महिला धोरण- (1994)

महाराष्ट्र राज्याने हे धोरण महिला सबलीकरण व सक्षमीकरणासाठी जाहीर केले.

१. या धोरणानुसार जिल्हा परिषद मध्ये महिला आणि बालकल्याण विकास समिती निर्माण करण्यात आल्या.
२. महिला समितीच्या हातात १०% जमीन १०% उत्पन्नाचा विनियोग करण्याचे अधिकार देण्यात आले.
३. नोकरीत स्त्रियांना ३०% आरक्षण देण्यात आले.
४. स्त्रियांवरील खटल्यांवर न्याय देण्यासाठी स्वतंत्र न्यायाधीश, निराधार स्त्रियांसाठी माहेर योजना निर्माण करण्यात आली.
५. भारत सरकारने 73 व 74 वी घटना दुरुस्ती करून नागरी व ग्रामीण संस्थेत महिलांसाठी १/३ आरक्षण ठेवण्याचा निर्णय घेतला.

९) महिला धोरण- (2001)

2001 वर्ष भारत सरकारने महिला सक्षमीकरण वर्ष म्हणून घोषित केले. या धोरणातील महत्त्वपूर्ण बाबी खालील प्रमाणे-

१. महिलांना सक्षम करण्यासाठी महिला कोषाची स्थापना करण्यात येईल.
२. स्थानिक स्वराज्य संस्थेप्रमाणे अन्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी आरक्षण जाहीर करण्यात येईल.
३. राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या आकडेवारीमध्ये महिलांच्या घरकामाच्या मूल्याचा समावेश करण्यात येईल.
४. स्त्रियांसाठी बचत गटाची निर्मिती करण्यात येईल.

५. महिला व बालविकास समितीत महिलांना सदस्यत्व देण्यात येईल .
६. ५०% महिलांनी मागणी केल्यास दारूची दुकाने बंद करावी लागतील. त्याचप्रमाणे व्यसनमुक्ती केंद्र व महिला दक्षता समितीची स्थापना करण्यात येईल.
७. महिलांना संरक्षण देण्याच्या दृष्टीने महिला संरक्षण विधेयक, राज्यस्तरीय कृती दल, महिला समुपदेशन केंद्राची स्थापना, हुंडा प्रतिबंधक कार्यक्रम, महिलांसाठी विशेष कायदे, निराधार, निराश्रित, देवदासी, परितक्त्या महिलांच्या पुनर्वसनासाठी विशेष योजना देण्यात येतील.
८. महिलांसाठी साक्षरता कृती कार्यक्रम, सर्वशिक्षा अभियान, साखरशाळा, मुलींना स्वतंत्र प्रसाधनगृह, वैद्यकीय तपासणी केली जाईल.
९. लिंगसमभावासाठी शालेय अभ्यासक्रमातील गाभा घटकांमध्ये 'स्त्री-पुरुष समानता' या मूल्याचा विचार करण्यात येईल.

१०) बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क कायदा-(2009)

6 ते 14 वर्षे वयोगटातील सर्व बालकांकरिता मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाची तरतूद करण्यासाठी केंद्र शासनाने बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क कायदा 2009 जम्मू आणि काश्मीर वगळता सर्व देशात लागू केला.

११) महिला धोरण-(2014)

महिलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी प्रागतिक दृष्टिकोन रुजवणे आणि पुरुषप्रधान मानसिकता बदलवणे, महिलांना सर्व क्षेत्रात समान संधी मिळावी यासाठी आवश्यक ती साधनसामुग्री उपलब्ध करणे, गृहिणींच्या घरकामाला प्रतिष्ठा मिळवून देणे, अनिष्ट प्रथांविरुद्ध उपाययोजना राबवणे, स्त्री-पुरुष जन्मदर समान ठेवण्यासाठी प्रभावी उपाय करणे.

शासन स्तरावरील व अनेक सामाजिक संस्था, समाजसुधारक यांच्या प्रयत्नांमुळे भारतातील स्त्रि-शिक्षणामध्ये वाढ झालेली आहे हे खालील तक्त्यावरून दिसून येते.

Census of India - literacy rates (age 7+)[34][35]

Year	Male %	Female %	Combined %
1872 ^[33]			~3.25
1881	8.1	0.35	4.32
1891	8.44	0.42	4.62
1901	9.8	0.6	5.4
1911	10.6	1.0	5.9
1921	12.2	1.8	7.2
1931	15.6	2.9	9.5
1941	24.9	7.3	16.1
1951	27.16	8.86	18.33
1961	40.4	15.35	28.3
1971	45.96	21.97	34.45
1981	56.38	29.76	43.57
1991	64.13	39.29	52.21
2001	75.26	53.67	64.83
2011	82.14	65.46	74.04

समारोप

स्वातंत्रोत्तर काळात स्त्रियांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार होण्यासाठी अनेक आयोग, समित्यांनी वेगवेगळे उपाय सुचविले. त्यातील अनेकांची अंमलबजावणी झाली. म्हणूनच वर्ष 2019 मध्ये स्त्री शिक्षण साक्षरतेचे प्रमाण 64.6% इतके आहे. 35.4% महिला निरक्षर आहेत 100% साक्षरता करण्यासाठी अजूनही शासन, स्वयंसेवी संस्था, समाजसुधारक, शिक्षणतज्ञ, शैक्षणिक क्षेत्रात काम करणारे लोक यांना प्रयत्न करावे लागतील.

संदर्भ :

- 1) N.C.E.R.T.(2013) Gender and Women's Empowerment Vol. III, New Delhi.
- 2) N.C.E.R.T.(2012) समानतेच्या दिशेने, पुणे.
- 3) डॉ. मोहन जाधव, प्रा. आरती भोसले, प्रा. प्राची सरपोतदार (2008) भारतीय शिक्षणाचा विकास : फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
- 4) रोडे, पुष्पा (2009) महिलांसाठी आधार कायद्याचा : डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.
- 5) डॉ. मोहन जाधव, प्रा. आरती भोसले, प्रा. प्राची सरपोतदार (2010) माध्यमिक शिक्षण : फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
- 6) डॉ. शैलजा भंगाळे, डॉ. रंजना सोनवणे, (2016) लिंगभाव, शाळा आणि समाज : प्रशांत पब्लिकेशन, जळगांव.

भारतीय साहित्य संदर्भात स्त्री शिक्षण सुधारणा विषयक मराठी नाटक**- डॉ. दत्ता पाटील**

डॉ. घाळी कॉलेज, गडहिंग्लज

प्रास्ताविक

:

भारतीय साहित्य संदर्भात विचार करता स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात मराठीत विपुल प्रमाणात साहित्य लेखन झालेले आढळते. कथा, कादंबरी, नाटक, कविता, आणि वैचारिक लेखन या बाबतीत भारतीय साहित्याच्या संदर्भात विचार महत्त्वाचा ठरतो. भारतीय संस्कृती विविधतेतून एकतेचे दर्शन घडवणारी आहे; तद्वतच विविध विचारप्रवाहांना सामावून घेणारीही आहे. शिवाय येथील कृषिजन संस्कृती, तदनुषंगाने येणारे पर्यावरण, स्वातंत्र्याची चळवळ आणि स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतीय समाजजीवनातील विविध विचारप्रवाह, त्यातून झालेले समाजपरिवर्तन या अनुषंगाने विचार करणाऱ्या समकालीन मराठी नाटकांचा विचार भारतीय साहित्य संदर्भात प्रस्तुत ठिकाणी महत्त्वाचा आहे.

स्वातंत्र्योत्तर भारतीय साहित्यावर भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ, गांधीवाद, मार्क्सवाद, आंबेडकरवाद, संवैधानिक मूल्ये या बरोबर अधुनिकतावाद, जागतिकीकरण, खाजगीकरण उदारीकरण इत्यादी विविध घटनांचा प्रभाव झालेला पहावयास मिळतो. किंबहुना यातील प्रत्येक विचारसरणीच्या आधारे विशिष्ट साहित्यप्रवाह उदयाला आला आहे. ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य, महानगरीय साहित्य, आदिवासी साहित्य, मुस्लिम साहित्य, वंचितांचे साहित्य इ. अशा कितीतरी प्रवाहाने भारतीय साहित्य समृद्ध आहे. भारतीय साहित्याचे स्वरूप हे येथील संस्कृती, कला आणि समाजजीवनातील विविध स्तर याचा विचार करणारे आहे. प्रस्तुत संशोधनपर लेखात भारतीय साहित्य संदर्भात स्त्रीशिक्षण सुधारणाविषयक मराठी नाटकांचा विचार अभिप्रेत आहे.

विषय विवेचन:

स्त्रियांच्या शैक्षणिक सुधारणा चळवळी संदर्भातील वैचारिक क्रियाप्रतिक्रियांचे पडसाद ना. बा. कानिटकर यांच्या 'तरुणीशिक्षण नाटिका अथवा आधुनिक तरुणी शिक्षण व स्त्री स्वातंत्र्य यांचे भविष्यकथन' (१८८६) या नाटकातून पहावयास मिळतो. या नाटकाचे शीर्षकच मुळी तत्कालीन स्त्री शिक्षण जागृती व प्रसाराच्या चळवळीचा आशय स्पष्ट करणारे व नाटककाराची या विषयीची भूमिका स्पष्ट करणारे आहे.

या नाटकाच्या निर्मितीसाठी तत्कालीन प्रबोधन चळवळीतील काही महत्त्वाच्या घटनाही कारणीभूत झालेल्या आहेत. इ.स. १८८२ साली 'महाराष्ट्र गर्ल्स एज्युकेशन सोसायटी' ची स्थापना झाली होती. त्याद्वारे स्त्री शिक्षणप्रसाराचे काम सुरू होते. स्त्रिया शिकत होत्या. पण ही गोष्ट सनातन्यांच्या डोळ्यात खूपत होती. तसेच या काळात बहेरामजी मलबारी यांनी बालविधवांची दुःखे कमी करण्यासाठी सरकारने संमतिवयाचा कायदा करावा यासाठी रान उठविले होते. विधवांची दुःखे जर कमी व्हावयाची असतील तर त्यांना शिक्षण देऊन शहाणे केले पाहिजे अशी त्यांची भूमिका होती. तिसरी महत्त्वाची घटना म्हणजे याकाळात गाजलेला दादाजी रखमाबाई यांचा खटला होय. स्त्री जागृतीच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या असलेल्या या घटनांच्या प्रभावाने प्रेरित होऊन प्रस्तुत नाटकाची निर्मिती झाली आहे. प्रबोधनकाळात सुधारकांनी स्त्री शिक्षण प्रसारासंदर्भात जी जागृती सुरू केली होती त्याला सनातन्यांचा कसून विरोध

होत होता. त्यासंबंधी जे मतभेद होत होते त्याचे दर्शन घडविण्याच्या निमित्ताने कानिटकारांनी प्रस्तुत नाटकाची निर्मिती केलेली दिसते.

नाटकाचे कर्ते नारायण बापूजी कानिटकर हे सुधारणावादी आणि स्त्री शिक्षणाचे पुरस्कर्ते होते. पण त्यांच्या या सुधारणावादाला भारतीय संस्कृतीच्या व आर्यधर्माच्या मर्यादा होत्या. याचाच अधिक प्रभाव त्यांच्या या नाट्यकृतीवर झालेला दिसतो. तत्कालीन टिळकपक्षातील अनेक सुधारकांपैकी ते एक खंदे सुधारक होते. लो. टिळकांची स्त्री शिक्षणाविषयी जी भूमिका होती त्याचेच समर्थन कानिटकारांनी केले आहे. लो. टिळकांनी स्त्री शिक्षणाला वेगळ्या भूमिकेतून विरोध केला. त्यांचा विरोध स्त्री शिक्षणाला नव्हता तर तो स्त्रियांना दिल्या जाणाऱ्या शिक्षण पद्धतीला व अभ्यासक्रमाला होता. लोकमान्य टिळकांच्या या विचारसरणीला अनुसरून कानिटकरांनी या नाटकाची निर्मिती केली आहे. प्रस्तुत नाटकामध्ये कानिटकरांनी प्रबोधनकालीन सामाजिक परिस्थितीचे चित्रण करताना स्त्री शिक्षण, स्त्री स्वातंत्र्य, मदिरापानाचे दुष्परिणाम इत्यादी मुख्य विषयांच्या चित्रणाबरोबर बालविवाह, बालाजरठविवाह, विधवापुनर्विवाह, घटस्फोट, केशवपन, संततिनियमन आणि धर्मांतर व स्त्रियांचे अर्थार्जन इत्यादी प्रश्नांचाही धावता परामर्श घेतलेला आहे. नाटकाचे मुख्य कथानक 'आत्मारामशास्त्री' यांच्या कुटुंबाच्या अधःपतनावर आधारित आहे. 'आत्मारामशास्त्री' आणि त्यांच्या दोन पत्नी 'पार्वती' व 'रंगू' आहेत. त्यांची तीन विवाहित मुले, 'परशुराम सखू', 'विष्णू रमा', 'वामन चिमणी' आणि त्यांची मुलगी 'ठकू' यांच्या हकीगती उपकथा म्हणून आल्या आहेत. इंग्रजी शिक्षणामुळे व चालीरितीमुळे पुरुष दारूबाज होतात हे दाखविण्यासाठी (परशुराम) तर स्त्रिया संस्कृतीविन्मुख होऊन स्वैर वर्तन करतात. त्यामुळे त्यांची अधोगती होते. (चिमणी, रंगू आणि ठकू) तर 'गंगू' आपल्या वृद्ध पतीचा (आत्मारामशास्त्री) त्याग करून पर पुरुषांबरोबर पळून जाते. ठकू एका वृद्धाबरोबर पुनर्विवाह करते. तर चिमणी आपल्या बालवयात झालेल्या लग्नसंबंधातील पतीपासून (वामन) घटस्फोट मिळविते व ख्रिश्चन धर्म स्वीकारते. तर सखू, दारूबाज नवऱ्याचा मृत्यू जवळ आलेला पाहून आत्महत्या करते. म्हणजे इंग्रजी शिक्षणाचे आणि चालीरितीचे असे दुष्परिणाम एका बाजूला दाखवून, दुसरीकडे 'विष्णू रमा' यांच्या माध्यमातून धर्माभिमानी परंपरेचा अभिमान राखून, शिक्षण न घेणाऱ्या जोडप्याद्वारे सुखी संसाराचे चित्र रेखाटून स्त्री सुधारणेला एका अर्थाने विरोधच दर्शविलेला दिसतो. हे वर्णन करत असताना जाता जाता स्त्री शिक्षणासंदर्भात सुधारणावाद्यांना कोपरकळी मारलेली दिसते. एकंदरीत कानिटकरांनी या नाटकाच्या निमित्ताने स्त्री शिक्षणासंदर्भातील आपला विचार लोकमानासाला पटवून देण्यासाठीच या नाटकाची निर्मिती केलेली दिसते.

डॉ. भाऊ दाजी लाड, म. फुले, गो. ग. आगरकर आणि न्या. रानडे, गो. कृ. गोखले यांच्या स्त्री शिक्षणाबाबत विचारकार्यामुळे एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस समाजजीवनात मोठी जागृती होत होती. किंबहुना स्त्री शिक्षणाची थोरवी पटवून देण्याचे काम या काळात गतिशील झाले होते. श्री. कृ. कोल्हटकर या विचारसरणीचे अनुयायी होते. "राजकीय विचारसरणीच्या दृष्टीने कोल्हटकर टिळकांपेक्षा, रानडे व गोखले यांच्या नेमस्त व सनदशीर पक्षाकडेच झुकले होते. नेमस्त व प्रगत विचारांच्या साधर्म्यामुळे सामाजिक बाबतीत ते आगरकर पक्षाकडे वळलेले असणे अपरिहार्यच होते. कोल्हटकरांच्या सामाजिक नाटकात जे सुधारणावादी समाजविचार आहेत त्याचे मुख्य कारण म्हणजे आगरकरांच्या सामाजिक मंत्राचे पडसाद त्यांच्या तरुण, भावनोत्कट पण विचारक्षम अंतःकरणावर उमटलेले होते." १ या दृष्टीने स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार करणारे 'सं. गुप्तमंजूष' हे श्री. कृ. कोल्हटकर यांचे एक महत्त्वाचे नाटक होय.

प्रबोधनात्मक चळवळींचा प्रभाव म्हणून स्त्री शिक्षणाची थोरवी "सं. गुप्तमंजूष" नाटकातून व्यक्त झाली आहे. पण हा विषय नाटकाच्या सुरुवातीला आणि शेवटी अगदी जेमतेम आला आहे. बाकी नाटकातील सर्व आशय हा

चमत्कृतीपूर्ण आणि अनेक अद्भुतरम्य घटनांनी व्यापलेला दिसतो. प्रताप राजाचा मुलगा विलास आणि स्त्रीशिक्षणासाठी झटणारी पुरुषवेषधारी 'सौदामिनी' यांच्या भोवतीच नाटकातील रहस्यमय कथानक फिरत राहते. त्यामुळे प्रस्तावनेत सांगितलेला मूळ विषय बाजूलाच राहिलेला दिसतो. स्त्रियांनी उच्च शिक्षण घेतल्यामुळे त्या गृहकर्मापासून दूर होतील आणि कुटुंबव्यवस्था धोक्यात येईल अशी सनातन्यांची ओरड होती. त्यामुळे त्यांचा स्त्री शिक्षणाला व त्याविषयीच्या जागृतीला विरोध होता. पण स्त्री शिकल्याशिवाय कुटुंबाला नीटनेटकेपणा येणार नाही पर्यायाने समाजकल्याण, देशकल्याण साधता येणार नाही अशी प्रबोधनकर्त्यांची भूमिका होती. याचा प्रभाव वि. सी. गुर्जर यांच्या 'भ्रमनिरसन' (१९११) या नाटकावर झालेला दिसतो.

नाटकातील 'मधुकर' हे पात्र आण्णासाहेब कर्वेच्या स्त्री शिक्षणविषयक भूमिकेचे समर्थन करणारे वाटते. स्त्रीला शिक्षण देत असताना अगोदर तिला गृहकर्माविषयी चांगले शहाणपण येण्याजोगे शिक्षण देणे गरजेचे आहे. कारण तिला घरामध्ये सुपत्नी, सुमाता या बाबतीत स्वातंत्र्य मिळाल्यास पर्यायाने समाजाचा निश्चितच विकास होईल. अशी आण्णासाहेब कर्व्यांची जी धारणा होती ती नाटकातील 'मधुकर'च्या संवादातून स्पष्ट होण्यासारखी आहे. स्त्रियांच्या शैक्षणिक सुधारणेच्या चळवळीचा प्रभाव झालेले अनंत हरि गद्रे यांचे 'मुलींचे कॉलेज' (१९३३) हे नाटक होय. प्रस्तुत नाटकाच्या सुरुवातीलाच गद्रे लिहितात की, "मुलींचे कॉलेज या नाटकातील विषयाची आखणी मी नागपूर येथे सात महिन्यांपूर्वी केली. त्यावेळी नागपुरास 'मुलामुलींचे सहशिक्षण की मुलामुलींची स्वतंत्र कॉलेजे' या विषयाची कडाक्याची चर्चा चालली होती. त्याच चर्चेला या नाटकात प्राधान्य मिळाले असल्यास नवल नाही."२ यावरून प्रस्तुत नाटकावर तत्कालीन नागपुरातील शैक्षणिक, जागृतीविषयक चळवळीचा झालेला प्रभाव स्पष्ट दिसतो.

मुलींनी मुलांच्याबरोबर कॉलेजमध्ये सहशिक्षण घेण्याऐवजी मुलींच्या सुरक्षिततेसाठी व तिचे भावी जीवन चांगल्या पद्धतीने उद्धरण्याच्या दृष्टीने शिक्षण देण्यासाठी स्वतंत्र मुलींच्या कॉलेजची संकल्पना या काळात महर्षी आण्णासाहेब कर्व्यांनी मांडली. स्त्रियांना शिक्षण देऊन स्वावलंबी केल्याशिवाय त्यांची अनंत दुःखे दूर होणार नाहीत, अशी त्यांची धारणा होती. या उद्देशाने खास स्त्रियांसाठी इ. स. १९०७ मध्ये हिंगणे येथे 'महिला विद्यालयाची' स्थापना केली. या विद्यालयात शिक्षणाबरोबर सुपत्नी व सुमाता होण्याची पात्रता निर्माण करणारे अनेक शैक्षणिक उपक्रम सुरू केले होते. स्त्री शिक्षणप्रसार हे अत्यंत पवित्र देशकार्य व धर्मकार्य आहे, अशी महर्षी कर्वे यांची श्रद्धा होती. त्यामुळेच त्यांनी स्त्रियांसाठी एक स्वतंत्र विद्यापीठ असावे हा उद्देश नजरेसमोर ठेवून इ.स. १९१६ साली 'महिला विद्यापीठाची' स्थापना केली. या विद्यापीठास सर विठ्ठलदास ठाकरसी या दानशूर व्यक्तीने आपल्या मातोश्री नाथीबाई दामोदर ठाकरसी यांच्या स्मरणार्थ पंधरा लाखांची देणगी या संस्थेस दिली. त्यामुळे हे विद्यापीठ एस्. एन्. डी. टी. विद्यापीठ या नावाने लोकमान्य झाले. या विद्यापीठात प्रपंचशास्त्र, आरोग्यशास्त्र, पाककला, चित्रकला, गायनकला, इत्यादी स्त्री जीवनावश्यक विषयांचा समावेश करण्यात आला होता. या सर्वांचा प्रभाव प्रस्तुत नाटकावर झालेला दिसतो. नाटकातील 'बिंबाधरा' या कॉलेज युवतीचे वडील 'आण्णासाहेब' व तत्कालीन प्रत्यक्षातील आण्णासाहेब कर्वे यांच्या व्यक्तिरेखेत सादृश्य असल्याचे जाणवते. उच्चकुलीन आण्णासाहेबांची मुलगी 'बिंबाधरा' व कनिष्ठ जातीतील आप्पासाहेबांचा मुलगा 'बंधुमाधव' हे दोघे कॉलेजमध्ये शिकत असताना एकमेकांच्या प्रेमात पडतात. आण्णासाहेबांना ही घटना समजताच त्यांना पसंत पडत नाही. ते याला विरोध करतात. तेथून नाटकातील आण्णासाहेबाच्या मनात मुलींच्या स्वतंत्र कॉलेजची कल्पना रुजू लागते. तेव्हा आण्णासाहेब म्हणतात, "चुकलो पोरी, सहशिक्षणाचा अभिमान धरून साफ चुकलो. मी समाजसुधारक आहे. लंब्या गप्पा झोडणारा आहे. पण समाजाच्या छळाला भिणारा भेकड

आहे. माझ्यासारख्या बोलण्यात पटाईत पण कृतीत भेकड असणाऱ्या पालकांनी आपल्या मुलींना तूर्त तरी मुलींच्याच कॉलेजात पाठवावे ते बरे!"३ यासारखी वर्णने समकालीन सुधारणेच्या चळवळीतील संदर्भ देणारी आहेत.

महर्षी कर्वे, छ. शाहू महाराज, कर्मवीर भाऊराव पाटील यांची स्त्री शिक्षणविषयक जागृतीची व प्रसाराची चळवळ आणि महात्मा गांधीजींची 'राष्ट्रीय शिक्षण योजना' या घटना विसाव्या शतकातील शैक्षणिक सुधारणेच्या चळवळीसंदर्भातील अतिशय महत्त्वपूर्ण घटना होत. महर्षी कर्वे यांनी स्त्रियांना स्वावलंबी बनविण्याच्या दृष्टीने उभारलेली चळवळ महत्त्वाची आहे. त्याचबरोबर तत्कालीन काळात म. गांधीजींनी शैक्षणिक क्षेत्रात केलेले प्रबोधन महत्त्वाचे आहे. म. गांधीजींनी १९२१ साली असहकाराचे आंदोलन सुरू करून सरकार नियंत्रित शिक्षणसंस्थांवर बहिष्कार घातला. त्याची विधायक बाजू म्हणजे 'राष्ट्रीय शिक्षण योजना' त्यांनी सुरू केली. कारण ब्रिटिश सरकारच्या प्रशासनास उपयुक्त असे कारकून बनविणारे शिक्षण त्यांना नको होते. म्हणून त्यांनी या 'राष्ट्रीय शिक्षण योजनेचा' नवा पायंडा पाडला. अर्थात याला 'जीवनशिक्षण योजना' असेही म्हणता येईल. सक्तीच्या मोफत व सार्वत्रिक शिक्षणाबरोबर उद्योग हे शिक्षणाचे केंद्र, त्याच्याशी इतर बौद्धिक विषयांचा समन्वय, मातृभाषेचे माध्यम, राष्ट्रव्य आणि जीवनाशी अनुबंध अशी वैशिष्ट्ये असलेली ही जीवन-शिक्षण योजना १९३९ मध्ये ज्या ज्या प्रांतात काँग्रेस अधिकार पदावर होती तेथे तेथे सुरू केली होती. या योजनेमुळे देशातील अनेक विचारवंतांच्या शैक्षणिक विचार चिंतनाला चालना मिळाली. या प्रभावातून तत्कालीन नाटककार सुटणे हे शक्यच नव्हते. त्या दृष्टीने वा. दा. पंडित यांचे 'सुशिक्षित स्त्री' (१९४४) हे महत्त्वाचे नाटक मानता येईल. नाटकाच्या प्रस्तावनेत मामा वरेरकर लिहितात, "शिक्षण क्षेत्रात वाढत असलेल्या विद्यार्थिनींच्या बुद्धीला स्फूर्ति मिळेल, सामाजिक जीवनाकडे पहाण्याची तिची दृष्टी विकास पावेल, ग्रामीण जीवनांत उत्पन्न होणाऱ्या प्रश्नांना उत्तरे देण्याचे सामर्थ्य येईल. अशा प्रकारच्या शालेय नाटकांची उणीव आजच्या घटकेलासुद्धा भासत आहे ती उणीव भरून काढण्याचे श्रेय प्रस्तुत नाटकाच्या लेखकांनी संपादले आहे. यात शंका नाही..."४ तत्कालीन शैक्षणिक प्रसाराच्या व जागृतीच्या चळवळीचे स्वरूप विशद करता करता त्याची दिशा कशी असावी हे ही सूचित करण्याचा प्रयत्न या नाटकात केलेला दिसतो. नाटकात विशेषकरून स्त्री पात्रेच आहेत. शिक्षण क्षेत्रातील सद्यस्थिती कशी आहे याविषयी त्या विचारमंथन करणाऱ्या आहेत. नाटकातील 'मानिनी' ही उच्चकुलीन असून ब्रिटिशधार्जिणे शिक्षणपद्धतीचे समर्थन करणारी आहे. त्यामुळे ती एतद्देशीयांच्या प्रचलित शिक्षण पद्धतीविषयी उपहासाने प्रश्न उपस्थित करते. पण तिला प्रत्युत्तर देणाऱ्या सुधा, स्नेहलता, सगुना ह्या तरुणी एतद्देशीयांच्या राष्ट्रीय शिक्षणाची, जीवन शिक्षणाची महती सांगणाऱ्या आहेत. येथील समकालीन वास्तव, विविध विचारप्रवाह, देशाची सद्यकालीन स्थिती, स्त्रियांचे प्रश्न आणि त्यासंदर्भातील विविध चळवळी या सर्वांचा संदर्भ घेत निर्माण झालेली ही नाट्यकृती वैशिष्ट्यपूर्ण स्वरूपाची आहे.

सारांश :

एकंदरीत स्त्रियांच्या शैक्षणिक जागृतीच्या चळवळीत स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार करणारे व त्याला विरोध करणारे असे दोन गट या काळात होते. या दोन्ही विचारप्रवाहांचा पुरस्कार करणाऱ्या नाट्यकृती या काळात जन्माला आलेल्या आहेत. काही नाटकांतून स्त्रियांना शिक्षण देण्यास हरकत नाही; पण त्याचे स्वरूप आधुनिक न ठेवता पारंपरिक भारतीय संस्कृतीच्या चौकटीत ते असावे (तरुणीशिक्षण नाटिका, सुशिक्षित स्त्री) असे सांगितले आहे. तर काहींनी स्त्री शिक्षणाचा आग्रहाने पुरस्कार केलेला आढळतो. (भ्रमनिरसन, मुलींचे कॉलेज, सुशिक्षित स्त्री इ.) तर काहींनी स्त्रियांच्या शैक्षणिक सुधारणेविषयी उपहास व सुधारकांच्या पराभवाची चर्चा यावर भर दिलेला आढळतो. पण हे चित्रण करीत असताना काही नाटककारांनी उद्भूतरम्यतेचा आधार घेतलेला दिसतो. (सं. गुप्तमंजूष, शूर स्त्री प्रभाव

नाटक) अर्थात तत्कालीन समाजजीवनात होत असलेल्या आंदोलनांचाच हा प्रभाव होय. भारतीय साहित्याचा उत्कृष्ट नमुना म्हणून या मराठी नाट्यकृतीकडे पाहता येईल.

संदर्भ ग्रंथसूची:

- १) कोल्हटकर, श्री. कृ. (प्रस्ता.) मातिविकार, पुणे, मॉडर्न बुक डेपो प्रकाशन, आवृत्ती दुसरी, १९४८
- २) गद्रे, अनंत हरी (प्रस्ता.) मुलींची कॉलेज, मुंबई, प्रका. गो. वि. अभ्यंकर, आवृत्ती पहिली, १९६३
- ३) तत्रैव, पृ. ४५, ४६
- ४) पंडत, वा. दा. (प्रस्ता.) सुशिक्षित स्त्री, जळगाव, प्रका. वा.दा. पंडित, आवृत्ती पहिली, १९४४

स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय स्त्रीवादी साहित्याचे स्वरूप

प्रा.डॉ. सुलभा उल्हास पाटील,
सहयोगी प्राध्यापक,
गोखले एज्यु. सोसायटीचे,
शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय,
संगमनेर- ४२२६०५.

Email- sulbapatil63@gmail.com

सारांश —

स्वातंत्र्योत्तर भारतात स्त्रीवादाचा उदय झाला असे मानले जात असले तरी स्वातंत्र्य व समता ही मानवाची मूलभूत प्रवृत्ती मानली तर अगदी प्राचीन भारतात, व वेदकालापासूनच भारतीय स्त्रियांनी समान हक्क प्राप्त करण्यासाठी संघर्ष केल्याचे दिसून येते. ही उदाहरणे वेचक, निवडक असली तरी ती महत्त्वाची आहेत. भारतीय समाजात तत्वज्ञान हे उच्च पातळीवर असल्याचे वरवर दिसून येत असले तरी, रोजच्या व्यवहारात मात्र कुटुंब, समाज यांमध्ये स्त्रियांचे स्थान दुय्यमच असल्याचे प्रकर्षाने दिसून येते. भारतीय स्त्रियां विविध सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक गटांत विभागल्या गेलेल्या आहेत व त्यामुळे प्रत्येक गटांनुसार प्रश्न, जीवन पद्धती इत्यादी भिन्न भिन्न आहेत. त्यामुळे साहित्य विधांचे सुद्धा उपप्रकार तयार झाले आहेत.

विचार, प्रबोधन, शिक्षण प्रसार अशा अनेक बाबींमुळे स्त्रीवादी दृष्टीकोन स्तरांनुसार भिन्न भिन्न दिसून येतो, त्यातही तो तात्त्विक पातळीवर जितका जाणवतो, तितका तो प्रत्यक्षात जनसामान्यांच्यात दिसून येत नाही.

स्त्रीवादी साहित्याचा प्रवाह अद्यापही मुख्य प्रवाहात आलेला नाही, तो अलगतावाद म्हणूनच तो ओळखला जातो.

थोडक्यात स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात भारतीय स्त्रीवादी साहित्याचा टप्पा हा स्त्रियांची तत्कालिन स्थिती दर्शक होता. नंतर तो प्रबोधनात्मक होत गेला, अलीकडे तो सत्यान्वेशी होऊ पाहतोय, किंबहुना ती आता काळाची गरज आहे, हे निर्विवाद !

महत्वाच्या संकल्पना {Key words} — स्त्रीवादी साहित्य, स्त्री मुक्ती

प्रस्तावना —

भारतीय साहित्य हे विविधांगी व समृद्ध आहे. भारतात विविध भाषा बोलल्या जातात व या सर्व भाषांतील साहित्य हे विपुल व समृद्ध आहे. हा वारसा अगदी प्राचीन व वेदकालापासून आहे. हे साहित्य विविध अंगांनी व विचारधारांनी प्रगत व समृद्ध होत गेले आहे. प्रस्तुत संशोधनात “स्वातंत्र्योत्तर भारतातील स्त्रीवादी साहित्याचा उदय व स्वरूप” हा विषय आहे. “स्त्रीवाद” या संकल्पनेचा उदय १९व्या इंग्लंड व अमेरिकेत स्त्रीवादी चळवळीतून या संकल्पनेचा उदय झाला व लैंगिक समानते बरोबरच समान सामाजिक हक्कांपासून साहित्य, संस्कृत व कलेच्या क्षेत्रापर्यंत ही संकल्पना येऊन पोहोचली. वुलस्टोनक्राफ्ट या लेखिकेचे “The Vindication of Rights of Women” हे पुस्तक स्त्रीवादाचा उदय बिंदू मानले जाते. मेरी इलमन, केट मिलेट याची पुस्तके ही या विचारांची पायाभूत पुस्तके मानली जातात. फ्रेंच विदुषी सिमान द बोव्हा ही प्रस्तुत विचार प्रस्थापित करणारी महत्त्वाची लेखिका मानली जाते. १९७५ हे साल युनोने “महिला वर्ष” म्हणून घोषित केले होते. याचाच अर्थ स्वातंत्र्योत्तर भारतात स्त्रीवादाचा उदय झाला असे मानले जात असले तरी स्वातंत्र्य व समता ही मानवाची मूलभूत प्रवृत्ती मानली तर अगदी प्राचीन भारतात, व वेदकालापासूनच भारतीय स्त्रियांनी समान हक्क प्राप्त करण्यासाठी संघर्ष केल्याचे दिसून येते. ही उदाहरणे वेचक, निवडक असली तरी ती महत्त्वाची आहेत. त्यांची नोंद घेतल्याशिवाय पुढे जाताच येत नाही. यात गार्गी, मैत्रेयी, द्रौपदी

ही ठळक नावे तर आहेतच, पण पुढे मध्ययुगातही संत जनाबाई, संत मुक्ताई, संत कान्होपात्रा....अशा महत्त्वाच्या नावांना डावलता येणार नाही. किंबहुना आज स्त्री समानतेचा व स्त्रीवादाचा विचार करतांना पुन्हा एकदा यांचा या सर्व परिप्रेक्षात नव्याने विचार होताना दिसत आहे. व त्यांच्या पासून महत्त्वाची प्रेरणा स्त्री अभ्यासकांना मिळत आहे. पुढेही ही वाटचाल विस्तारत जातांनाच दिसून येते. आशापूर्णा देवी लिखित “प्रथम प्रतिश्रुति”, “सुवर्णलता,” व बकुल कथा या कादंबऱ्या अभ्यासल्या असता स्त्रीवादी विचार अस्तित्वात येण्यासाठी दिलेला लढा प्रकर्षाने जाणवतो. थोडक्यात, स्त्रीवादाचा उदय हा “स्त्रीवाद” या नावाने १९व्या शतकात रूढ झाला असला तरी या विचाराला स्वातंत्र्यपूर्व भारतातही अगदी प्राचीन काळापासूनच पार्श्वभूमी आहे. फक्त त्याला विशिष्ट नाव नव्हते. जाणीवपूर्वक हा संघर्ष होत नव्हता तर तो अंतःप्रेरणेने, स्वयंभूत, एकाकी असल्याने त्या संघर्षाला वैचारिक अस्तित्व प्राप्त झालेले नव्हते इतकेच. याच पार्श्वभूमीवर स्वातंत्र्योत्तर भारतात स्त्रीवादी विचारांचे स्वरूप प्रत्यक्षात कसे आहे, हे प्रस्तुत करण्याचा, काही निवडक साहित्याच्या आधारे विशद करण्याचा संशोधकाचा प्रयत्न आहे.

संशोधनाची गरज —

स्त्रीवादाच्या अनुषंगाने स्वातंत्र्योत्तर भारतीय साहित्याचा वेध घेतल्याने भारतीय समाजव्यवस्था व त्या पार्श्वभूमीवर भारतीय स्त्रीचे नेमके चित्र स्पष्ट होण्यास मदत मिळेल. कारण साहित्य हा समाजाचा आरसा असतो. व त्याचेच प्रतिबिंब साहित्यात पाहावयास मिळत असते. भारतीय स्त्रीच्या विकासवादी परिवर्तनाची गती व दिशा यामुळे स्पष्ट होण्यास हातभार मिळेल.

समस्या विधान —

“स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय स्त्रीवादी साहित्याचे स्वरूप व त्या स्वरूपाची कारणे निश्चीत करणे.”

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये —

- १- निवडक वैचारिक साहित्य व त्यातून स्त्रीवादी विचारांना मिळालेली प्रेरणा यातील संबंध स्पष्ट करणे.
- २- निवडक साहित्य कृतींद्वारे मिळणाऱ्या स्त्रीवादी प्रेरणांचा अभ्यास करणे.
- ३- निवडक साहित्य कृतींद्वारे भारतीय स्त्रीवादाचे स्वरूप स्पष्ट करणे.
- ४- भारतीय स्त्रीवादाचे विशिष्ट स्वरूप स्पष्ट करणाऱ्या कारणांचा शोध घेणे.

गृहीतके —

- १- भारतीय स्त्रीवादाचे नेमके स्वरूप स्पष्ट झाल्यास, या विचारांची नेमकी दिशा ठरविणे सोपे होईल.
- २ - भारतीय स्त्रीवादाची नेमकी स्वरूपाची दिशा निश्चित झाली तर स्त्रीवादी चळवळीचे मूल्यांकन करून स्त्रीवाद प्रस्थापित करण्यातील अडचणी दूर होण्यास मदत मिळेल.

संशोधन परिकल्पना —

भारतीय स्त्रीवादाची नेमक्या स्वरूपाची दिशा निश्चित झाली तर स्त्रीवाद प्रस्थापित करण्यातील अडचणी दूर होण्यास मदत मिळेल.

शून्य परिकल्पना - भारतीय स्त्रीवादाची नेमक्या स्वरूपाची दिशा निश्चित झाली तर स्त्रीवाद प्रस्थापित करण्यातील अडचणी दूर होण्यास मदत मिळणार नाही.

कार्यात्मक व्याख्या —

स्त्रीवादी साहित्य-“पुरुषकेंद्री विचारव्यूहातून मुक्त अशा परिप्रेक्षातून कोणीही — स्त्री व पुरुषाने- लिहिलेले साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य असे म्हणता येईल.”आणखी नेमक्या शब्दांत —

“स्त्रीच्या अस्तित्वाचा, स्वत्वाचा व अस्मितेचा — समग्रतेने वेध घेणारे, तिच्या आत्मशोधाचा प्रवास वाड्:मयीन आविष्कार म्हणून मांडणारे लेखन स्त्रीवादी म्हणता येईल.”

संशोधन विषयाची व्याप्ती व मर्यादा-**व्याप्ती-**

या संशोधनाची व्याप्ती भारतीय साहित्य संदर्भात काही निवडक साहित्य कृतींच्या आधारावरच संशोधन करण्यात आले आहे.

मर्यादा-

स्त्रीजीवनातील संघर्ष चित्रण करण्यात आलेल्या कादंबऱ्या व कविता, भारतीय भाषांतील काही अनुवादित साहित्य यांचाच आधार या संशोधनासाठी घेण्यात आलेला आहे.

संशोधन पद्धती —

“स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय स्त्रीवादी साहित्याचा उदय, स्वरूप व त्या स्वरूपाची कारणे निश्चित करणे,” या संशोधन विषयासाठी अन्वयार्थक संशोधन पद्धती, संदर्भान्वयी संशोधन पद्धती, मानसशास्त्रीय संशोधन पद्धती,सैद्धांतिक संशोधन पद्धती,तौलनिक साहित्याभ्यास पद्धती अशा विविध संशोधन पद्धतींचा वापर करण्यात आलेला आहे.

भारतातील स्त्रीवादाची पार्श्वभूमी-

कोणत्याही काळात भारतात स्त्री-पुरुष समानता अस्तित्वात नव्हती. भारतात ‘चार्वाक वा लोकायत तत्त्वज्ञान’ यांनी व बौद्ध धर्म यांनी स्त्री-पुरुष समानतेचा पुरस्कार केला पण, सर्वसामान्य जीवनात मात्र प्रत्यक्षात जनजीवनावर मनुस्मृती, वेद, धर्म यांचाच प्रभाव पडून पुरुषसत्ताक पद्धती रुजलेली दिसते. पारंपारिक विचारसरणी व भारतीय समाजात स्त्रियांना असणारे दुय्यम स्थान, घर व समाज या दोन्ही ठिकाणी तिचे होणारे शोषण, अपमान आणि भेदभाव होतांना दिसतो.स्त्रियांचे कार्यक्षेत्र फक्त घरच आहे असे मानले जाते. या सर्वांचे चित्रण वेदकाळापासून, कळत नकळत झालेले दिसून येते. मैत्रेयीला “अधिक वाद घालशील तर तुझे मस्तक तुटून पडेल”, अशी शापवाणी करून तिला कसे निरुत्तर केले गेले याचे चित्रण राहुल सांकृतायन लिखित “व्होल्गा से गंगा” या पुस्तकात आले आहे.रामायणातील सीता विरोध न करता अन्याय सहन करते, व महाभारतातील द्रौपदी झालेल्या अन्यायाविरुद्ध न्याय मागते.शनि शिंगणापूर येथील शनि मंदिरात आजच्या संगणक युगातही महिलांना प्रवेश नाकारणाऱ्या या युगात आजही मध्ययुगातील संत जनाबाई या समस्त महिला वर्गाला विद्रोह व संघर्ष करण्यासाठी प्रेरणाभूत ठरतात, यांनी सभोवताली होणाऱ्या अन्यायी पार्श्वभूमीवर विद्रोह करून आपल्या ओव्यांमध्ये — कणखर भूमिका घेतली व समाजाला ठणकावून सांगितले की,

“डोईचा पदर आला खांद्यावरी I भरल्या बाजारी जाईन मी II१II

घेईन टाळ खांद्यावरी वीणा Iआता मज मनां कोण करी II४II

केवळ विद्रोहीच रचना साहित्यात देसून येते असे नाही तर ज्या परिस्थिती विरुद्ध हा विद्रोह आहे, त्याचे सुद्धा वर्णन साहित्यात आले आहे. जसे संत तुलसीदास यांनी रचना केली आहे-

“ढोर,शूद्र,गंवार,नारी, सब ताडन के अधिकारी I”

ब्राम्हणी वैदिक धर्म व पुरुष प्रधान सत्तेचे प्रतिबिंब संत तुलसीदासांच्या या रचनेतून स्पष्टपणे दृगोचर होते.

पुढील काळातही विभावरी शिरूरकर, ताराबाई शिंदे, काशिबाई कानिटकर, रमाबाई रानडे इत्यादीं पासून ते कमलाबाई बेबेवाले, उषा मंत्री, कुमुदिनी रांगणेकर महादेवी वर्मा, सुभद्राकुमारी चौहान, मैथिलीशरण गुप्त अशा अनेकानेकांच्या साहित्य कृतींतून हा प्रवास अधोरेखित होतो. साठोत्तरी साहित्यानंतर मात्र स्वातंत्र्योत्तर भारतात स्त्रीवादी साहित्यात झालेले परिवर्तन हे ठळकपणे दिसून येते.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्रीवादी साहित्याला मिळालेले नवे आयाम—

या काळापर्यंत साधारणपणे स्त्री च्या दुर्दशेचे चित्रण साहित्यातून प्रतिबिंबित झालेले दिसून येते.पुढे पुढे मात्र अशी परिस्थिती का, स्त्रियांची अशी दुर्गती का, याचा शोध घेणारे विचार, समाजवाद, मार्क्सवाद, साम्यवाद, लोकशाही मूल्ये ही जसजसी भारतात रुजत गेली, तसतसे या सर्वातून परिस्थितीचे विश्लेषण करण्याच्या प्रक्रियेला गती प्राप्त होत गेली. ‘सफ्रेजेट आंदोलन’, आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष, राजाराम मोहन राय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, महादेव गोविंद रानडे, यांचे स्त्रियां संदर्भातील कार्य, आर्य समाज, ब्राम्हो समाज यांचा उदय, स्त्रियांविषयक होत गेलेले विविध कायदे...अशा अनेक गोष्टींमुळे समाजातील मुठभर का होईना पण काही लोक स्त्रियांना न्याय व समानता देण्यासाठी, किंबहुना किमान त्यांची शोषित व लज्जास्पद अवस्थेतून सुटका होण्याच्या दिशेने विचार करू लागले व त्याचे प्रतिबिंब तुरळक प्रमाणात का होईना पण साहित्यात दिसू लागले. ताराबाई शिंदे यांचे ‘स्त्री-पुरुष तुलना’ हा निबंध, ही तर स्त्रीवादी विचारसरणीची सुरुवातच होती.महात्मा गांधीमुळे स्त्रियांना समाज व राजकारणात येणे सोपे झाले.अगदी अलिकडील काळात महाराष्ट्रापुरते बोलायचे झाल्यास, आ.ह. साळुंखे, कॉम्रेड शरद पाटील यांनी मनुस्मृतीतील विषमता व शोषणावर आधारित अंधारलेल्या काळोखावर प्रकाश टाकण्याचे केलेले काम, रामायण, महाभारतातील स्त्री व्यक्तिरेखांवर संवेदनशील व विवेकबुद्धीने अभ्यास करून मातृसत्ताक पद्धती व पितृसत्ताक पद्धती यांच्या अनुषंगाने स्त्रियांना येथील धर्मसत्तेने कसे शोषित, अन्यायग्रस्त, लाचार व अपमानास्पद जीवन जगायला भाग पाडले आहे, या सर्वांचा सत्यान्वेशी उहापोह केला. स्त्रियांवर होणारे अत्याचार, अन्याय, शोषण...इत्यादींची पाळेमुळे खणून काढली. कळत नकळत या विचारांचे पडसाद साहित्यातून उमटू लागले.

निवडक स्त्रीवादी साहित्याचा परामर्श व त्यातून स्त्रीवादाला मिळालेली प्रेरणा- अगदी सुरुवातीला समाजमनावर शरदचंद्र चटर्जी, रवींद्रनाथ टागोर यांच्या कादंबऱ्यांचा पगडा होता. भारतीय स्त्रीचे गरिमामय रूप प्रामुख्याने त्यांच्या कादंबरी मधून चित्रित झाले असले तरी स्त्रीचे समर्पण, त्याग, वेदना, कुंठा यांची बोच स्त्रियां व समाजमनाला होऊ लागली. शरदचंद्र चटर्जी यांची नायिका ‘शेषप्रश्न’ सारख्या कादंबरीतून धीटपणे अनेक प्रश्नांची उत्तरे शोधतांना दिसू लागली.आशापूर्णा देवी लिखित ‘प्रथम प्रतिश्रुती’तील नायिका, सत्यवती “जर विद्येची देवता सरस्वती आहे तर स्त्रियांनी लिहायला वाचायला का नाही शिकायचे,” असे प्रश्न विचारू लागली.पंजाबी साहित्यातील बंडखोर पण तरल संवेदनशील लेखिका अमृता प्रीतम यांनी तर स्त्री च्या सर्वोच्च तरल भावना, शोषण, अन्याय, धर्म, संस्कृती, प्रांत...इत्यादी पार्श्वभूमीवर स्त्रियांची होणारी शारीरिक, मानसिक, भावनिक, बौद्धिक ससेहोलपट यांची अनुभूती आपल्या साहित्यातून शब्द व भावना यांच्या अप्रतिम मेळातून अप्रतिमपणे चितारली आहे.साहित्यिक सौंदर्य व मानवी जीवन, प्रेम, स्त्री-पुरुष संबंध, स्त्रीच्या व्यथा,वेदना, धर्म, प्रांत यांच्या नावाने मानवी संवेदना व मने यांची झालेली फाळणी ‘पिंजर’ या कादंबरीतून व्यक्त झाली आहे. आधुनिक मीरा, महादेवी वर्मा यांच्या रेखाचित्रांतूनही

शब्दाशब्दांत स्त्रीच्या व्यथा वेदनांचे भावविभोर पण मनाला चटका लावणारे वर्णन अहेतूकतेने येते, इतके ते स्वाभाविक व वास्तवतादर्शक वाटते!

महाराष्ट्रीयन कादम्बरीवर बोलायचे झाल्यास, माधवी देसाई यांची 'नाच ग घुमा', मलिका अमर शेख यांचे 'मला उध्वस्त व्हायचेय' यांतून संसारात स्त्रियांना मिळणारे दुय्यम स्थान अतिशय धाडसाने चित्रित झाले आहे.

'आयदान' मध्ये उर्मिला पवार यांनी दलित व स्त्री म्हणून आलेले जगणे, अवहेलना, समाज वास्तव हे उलगडून दाखवत असतानाच, स्त्री चा 'माणूस' म्हणून जगण्यासाठीचा संघर्ष किती कठोर व जीवघेणा असतो, हे चित्रित केले आहे.

स्त्री-पुरुष संबंध, स्त्रीच्या वाट्याला येणारे दुय्यमत्व, यांचे चित्रण होणे हे तर स्वाभाविकच आहे. पण वरपांगी सन्मान, सुख, समृद्धी हे सर्व पुढ्यात असतांनाही सुनीताबाई देशपांडे 'आहे मनोहर तरी', लिहून जातात. एकूणच "सुख ही बोचते", असे म्हणण्यासारखे हे पुस्तक वाटत असले तरी, कितीही समानते चा, न्यायाचा आव आणला तरी भारतीय कुटुंबसंस्था मूलतः कोणाच्यातरी त्यागावर, समर्पणावर अवलंबून असते. हा सूक्ष्म धागा या चित्रणातून व्यक्त झाला आहे. हे समर्पण समाजमनाने इतके गृहीत व स्वाभाविक मानले आहे की, ते सतत उपेक्षितच राहते. कोणाच्या तरी तालासुरावर जीवन जगतांना एवढे अनमोल जीवन एक सूक्ष्म, पण सतत सलत राहणारी उपेक्षा उरी बाळगून जीवन जगणे स्वाभाविक नसतेच, पण ते लक्षात कोण घेतो.. आणि म्हणूनच "मनोहर असले तरी ते गमते मनास उदास !" ही अबोल खंत व्यक्त करण्यात व संस्कृती समर्थकांच्या डोळ्यांत झणझणीत अंजन घालण्यास हे आत्मचरित्र एक मैलाचे दगड ठरले आहे हे निश्चित.

भारतीय स्त्रीवादाचे स्वरूप —

भारतीय समाजात तत्त्वज्ञान हे उच्च पातळीवर असल्याचे वरवर दिसून येत असले तरी, रोजच्या व्यवहारात मात्र कुटुंब, समाज यांमध्ये स्त्रियांचे स्थान दुय्यमच असल्याचे प्रकर्षाने दिसून येते.

खऱ्या अर्थाने इथे स्त्रीवाद रुजण्याआधी सुरुवातीच्या साहित्यातील नायिका या व्यक्तिगत पातळीवर स्वयंप्रज्ञेने संघर्ष करतांना चित्रित झाल्या आहेत. विमल मित्र लिखित- 'साहब, बीबी और गुलाम' या उपन्यास मधील नायिका कोणत्या अवस्थेत या समाजात जगण्याचा प्रयत्न करतात याचे चित्रण आले आहे तर 'सुरसतिया' मधील नायिका घृणास्पद परिस्थितीत विद्रोह करते. मैथिलीशरण गुप्त लिखित 'यशोधरेची' नायिका आपल्या मैत्रिणीला तक्रारवजा सूर्यात सांगण्याचा प्रयत्न करते, "सखि वे मुझसे कहकर जाते.."

सुरुवातीला साहित्यात केवळ परिस्थिती वर्णनात्मक असणारा हा सूर परिस्थिती प्रमाणे बदलत तर गेलाच, पण वाढता भौतिक विकास, लोकशाही मूल्ये, कायदे... शिक्षणाचे वाढत जाणारे प्रमाण या पार्श्वभूमीवर सुद्धा कौटुंबिक हिंसाचार, अन्याय, अत्याचार, बलात्कार, स्त्री भ्रूणहत्या, स्त्रियांवर होणारे अॅसिड हल्ले इत्यादींचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढतच आहे. त्याचे चित्रणही साहित्यात व्यक्त होतांना दिसते. विष्णू प्रभाकर यांची बलात्कार या समस्येवर आधारित 'कोई तो' ही हिंदी भाषेतील कादम्बरी यावर चांगला प्रकाश टाकते. मन्नू भंडारी यांची 'आपका बंटी' ही कादम्बरी घटस्फोटित महिलांच्या प्रश्नांचा उहापोह करते. ज्योती म्हापसेकर लिखित 'मुलगी झाली हो', हे नाटक, 'नारी समता मंच', बाबा आढावांचे विषमता निर्मुलन शिबिरे इत्यादीतून स्त्रीवादी चळवळी उदयाला येत गेल्या अनेक मासिके, वृत्तपत्रे, इत्यादीतून या विचारांचे प्रतिबिंब उमटू लागले तरी चळवळीशी संबंधित असलेल्या स्त्रियां या विचारांशी निगडित असल्या तरी त्यांच्या विचारांना अद्यापही समाजमान्यता नाही व त्या वेगळ्या पडलेल्या दिसून येतात.

अलीकडील काळात या बदलत्या संघर्षाची रूपे साहित्यात उमटू लागलेली दिसतात, जसे- 'बापलेकी' हे पुस्तक. कविता महाजन यांची 'ब्र' ही कादम्बरी इत्यादी प्रवाह चळवळीच्या अनुषंगाने चित्रित झालेले दिसून येते.

अगदी हाताच्या बोटांवर मोजण्या इतक्या लेखिकांचे साहित्य हे वरच्या उच्च मानसिक व बौद्धिक पातळीवरील विचारांचा टप्पा चित्रित करतांना दिसून येतात. "स्वतःकडे माणूस म्हणून पाहण्याचा प्रगल्भपणा त्यातून व्यक्त होतांना दिसतो. सानिया या सुद्धा वरच्या वर्गातीलच स्त्रियांच्या स्त्री म्हणून स्वतःच्या स्वयंपूर्ण जगण्याचा संघर्ष अधोरेखित करतात. पण खरे म्हणजे खरे भारतीय स्त्रियांचे समाज वास्तव मात्र हे असे नाही. सामान्य स्त्री- देवदासी, वेश्या, परित्यक्ता, शेतमजूर, दुष्काळ व दारिद्र्य यांच्याशी दोन हात करणारी स्त्री ही काही अंशी दलित, आदिवासी स्त्रियांच्या आत्मचरित्रांतून दिसायला लागली आहे. व ही खरी भारतीय स्त्री आहे. खऱ्या अर्थाने यांच्या हाती लेखणी आली तर खऱ्या अर्थाने स्त्री चे खरे रूप चित्रित होईल, हे निश्चित ! बेबी कांबळे यांचे 'जिण आमुचं', नजूबाई गावीत यांचे 'आदोर', जनाबाई गिन्हे यांचे 'मरणकळा', विमल मोरे यांचे 'तीन दगडांची चूल' यांतून येथील खेड्यापाड्यांतून, पाड्यांतून, वस्तीतून जीवन व्यतीत करणारी स्त्री आता साहित्यातून चित्रित व्हायला लागली आहे.

माहितीचे निष्कर्ष -

भारतीय स्त्रीवादाचे स्वरूप — प्रस्तुत निवडक साहित्य कृतींद्वारे भारतीय स्त्रीवादाचे स्वरूप याप्रमाणे स्पष्ट करता येईल-

- वैचारिक प्रबोधन व विकास याबरोबर ही प्राथमिक स्थिती सुरवातीच्या साहित्यात प्रकर्षाने जाणवते.
- भारतीय स्त्रियां विविध सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक गटांत विभागल्या
- गेलेल्या आहेत व त्यामुळे प्रत्येक गटांनुसार प्रश्न, जीवन पद्धती इत्यादी भिन्न भिन्न आहेत. त्यामुळे साहित्य विधांचे सुद्धा उपप्रकार तयार झाले आहेत.
- विचार, प्रबोधन, शिक्षण प्रसार अशा अनेक बाबींमुळे स्त्रीवादी दृष्टीकोन स्तरांनुसार भिन्न भिन्न दिसून येतो, त्यातही तो तात्त्विक पातळीवर जितका जाणवतो, तितका तो प्रत्यक्षात जनसामान्यांच्यात दिसून येत नाही.
- स्त्रीवादी साहित्याचा प्रवाह अद्यापही मुख्य प्रवाहात आलेला नाही, तो अलगातावाद म्हणूनच तो ओळखला जातो.

भारतीय स्त्रीवादाचे विशिष्ट स्वरूप स्पष्ट करणाऱ्या कारणांचा शोध घेणे-

- भारतीय समाजव्यवस्थेत कुटुंबव्यवस्था व त्या व्यवस्थेतील स्त्रियांचे स्थान हे अद्यापही दुय्यमच आहे. हे साहित्यात प्रकर्षाने दिसून येते, मूळात धर्म व्यवस्था, समाजव्यवस्था यांतच शोषणाची पाळेमुळे गाडलेली आहेत, हे अद्यापही समाजमनात रुजत नाही, तसा प्रयत्न साहित्यातून होतांना तुरळकपणे दिसून येते.
- स्त्रीवादी चळवळी, शिक्षणाबरोबर येणारे वैचारिक स्वातंत्र्य हे तुलनेने कमी दिसून येते. विचार व बुद्धी यावर धर्म, परंपरा, मनुस्मृती यांचाच पगडा टिकून आहे.
- भौतिक विकास व जागतिकीकरण याबरोबर स्त्रीकडे 'एक वस्तू' या दृष्टीने पाहण्याच्या वृत्तीत भर पडत आहे, त्यामुळे बलात्कार, अत्याचार यामध्ये वाढ होत आहे. पण खऱ्या अर्थाने याचे प्रतिबिंब म्हणावे तसे साहित्यात आलेले नाही. ही जाणीव जागृती व प्रस्थापित समाज व्यवस्थेकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन पारंपारिकच असलेला प्रामुख्याने दिसून येतो.

समारोप-

थोडक्यात स्वातंत्रोत्तर कालखंडात भारतीय स्त्रीवादी साहित्याचा टप्पा हा स्त्रियांची तत्कालिन स्थिती दर्शक होता.नंतर तो प्रबोधनात्मक होत गेला, अलीकडे तो सत्यान्वेशी होऊ पाहतोय, किंबहुना ती आता काळाचीच गरज आहे,हे निर्विवाद !

संदर्भ —

1. आधुनिककालीन हिंदी साहित्य का इतिहास/स्त्री विमर्श hi.mi.wikibooks.org
2. श्यामसुंदर मिरजकर {डॉ.}संत नामदेव समाजशास्त्रीय अभ्यास,२०१६ प्रथमावृत्ती, नाग-नालंदा प्रकाशन,विशालनगर,मु.पो.इस्लामपूर,सांगली.
3. ३८८.सुरसतिया —विमल मित्र svnlibrary.blogspot.com
4. Ardhnaarishwar by Visnu Prabhakar
5. <https://www.goodreads.com/book/show/25393884>

@ ७५ भारतीय बँकिंग व्यवस्था

प्रविण प्रकाश डांगे

अर्थशास्त्र विभाग,

मौनी विद्यापीठाचे,

कर्मवीर हिरे महविद्यालय, गारगोटी.

E-Mail: pravindange4577@gmail.com

प्रस्तावना

प्राचीन काळापासून वैदिक, बौद्धकाळ, मनुस्मृती, कौटिल्याचे अर्थशास्त्र इत्यादि ग्रंथात भारतात बँकिंग व्यवसायाचे उल्लेख आढळतात. बँकिंग व्यवसायाचे पूर्वज म्हणून पुजारी, सोनार, सावकार यांच्याकडे पाहिले जाते. बँकिंग व्यवसायाचे मूळ पुरातन काळापासून चालत आलेल्या सावकारी व सराफी व्यवसायातून आढळते.

ब्रिटिशांच्या आगमनापूर्वी देशात ऐतदेशीय बँकिंग पद्धती होती पुढे ब्रिटिशांच्या आगमना नंतर एजन्सी हाऊस मार्फत ब्रिटिशांची शाखा बँकिंग पद्धती सुरू झाली.

आज देश प्रगत असो अथवा अप्रगत दोन्ही प्रकारच्या अर्थव्यवस्थांच्या विकासाचे इंजिन म्हणून बँकिंग व्यवसायाकडे पाहिले जाते. मानवी शरीरात रक्तवाहिन्या जी भूमिका पार पाडतात, तिच भूमिका बँका प्रत्येक अर्थव्यवस्थेत पार पाडतात. त्यामुळेच बँकिंग व्यवसाय ही आधुनिक काळातील एक महत्त्वपूर्ण सामाजिक संस्था बनली आहे

जनता, व्यापारी, उद्योगपती, व्यावसायिक, सरकार, शेअर्स बाजार तसेच देशी व परदेशी संस्था यांच्याशी आर्थिक व्यापार करणाऱ्या संस्थेस बँक असे म्हणतात. आज प्रगत व विकसित बँकिंग व्यवस्था सुदृढ अर्थव्यवस्थेचे लक्षण मानले जाते.

अलेक्झांडर अँड कंपनीने १७७० मध्ये बँक ऑफ हिंदुस्थानची स्थापना केली पुढे १८३२ मध्ये ती बंद पडली. तर बँक ऑफ बँगाल (१८०६), बँक ऑफ बॉम्बे (१८४०) व बँक ऑफ मद्रास (१९४३) या तीन इलाखा बँका मध्यवर्ती बँक म्हणूनही कार्य करत होत्या. १९२१ मध्ये वरील तीन इलाखा बँकांचे एकत्रीकरण करून 'इम्पिरिअल बँक ऑफ इंडियाची स्थापना करण्यात आली व तिच्याकडे मध्यवर्ती बँकेची जबाबदारी सोपविण्यात आली.

'हिल्टन यंग' कमिशनच्या शिफारशीनुसार १९३५ मध्ये देशाची मध्यवर्ती बँक म्हणून रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाची स्थापना करण्यात आली. भारत १९४७ ला स्वतंत्र झाला. पुढे १९४९ मध्ये रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले व १९४९ मध्ये बँकिंग व्यवसायावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी बँकिंग विनियमन कायदा करण्यात आला.

नरसिंहन समितीने (१९९१, १९९८) मध्ये बँकिंग मध्ये केलेल्या शिफारशी लागू करण्यात आल्यामुळे तसेच बॅसल प्रमाणके (I, II, III) व माहिती तंत्रज्ञानाच्या बँकिंग क्षेत्रातील वाढत्या वापरामुळे बँकिंग विकास व गती अशा दोन्ही मध्ये वाढ होत आहे. असे असले तरी स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवी वर्षानंतरही ग्रामीण भारत 'गाव जेथे बँक तेथे' या अपेक्षेच्या प्रतिक्षेत आहे. कारण कोणत्याही देशात बँकिंग व्यवसायाचा सर्वदूर प्रसार झाल्याशिवाय आर्थिक व्यवस्था मजबूत होऊ शकत नाही. हे मान्यच करावे लागेल.

भारतीय बँकिंग व्यवसायाचे परिवर्तन सतत सुरु आहे. सुरुवातीला खाजगी बँकिंगने सुरुवात होऊन नंतर सार्वजनिक बँकिंग व सध्या पुन्हा खाजगी बँकिंग असे एक चक्र पूर्ण होत आहे. तर व्यक्तिगत लाभाच्या दृष्टीने बँकिंग पासून झालेली सुरुवात सामाजिक लाभाच्या दृष्टीने बँकिंग व पुन्हा व्यक्तिगत लाभाच्या दृष्टीने बँकिंग असेही एक चक्र पूर्ण झाले आहे.

भारतात बँक व्यवसाय प्राचीन काळापासून सुरु असल्याचे उल्लेख आढळत असले तरी संघटीत व आधुनिक बँकिंगची संकल्पना आपण पाश्चिमात्यांकडूनच विशेषतः इंग्लंडकडून घेतली आहे.

भारतीय बँकिंगच्या विकासाचा अभ्यास करावयाचा असेल.

१) स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील बँकिंग व्यवस्था

२) स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील बँकिंग व्यवस्था व पुन्हा यामध्ये तीन टप्पे पाडतात.

१) राष्ट्रीयीकरण पूर्व कालखंड

२) बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाचा कालखंड

३) नवीन आर्थिक धोरणानंतर (१९९१) चा कालखंड

उद्दिष्टे

१. स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील बँकिंग व्यवस्थेचे स्वरूप अभ्यासणे.
२. स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवी कालखंडापर्यंतच्या बँकिंग व्यवस्थेतील बदलाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती

संशोधन विषयाच्या अनुषंगाने जमा केलेली माहिती ही दुय्यम सामग्रीवर अवलंबून असून यासाठी विषयाला अनुसरून असणाऱ्या विविध पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रे, अहवाल तसेच डिजिटल स्वरूपातील साधनाचाही वापर करण्यात आला आहे.

सर जॉन पॅनेट

ठेवी घेणे, चालू खात्यावर पैसे स्वीकारणे, धनादेश काढणे व स्वतःवर काढलेल्या धनादेशाचे पैसे देणे आणि स्वतःच्या ग्राहकांकरिता रेखित किंवा अरेखित धनादेशाचे पैसे वसूल करणे यापैकी कार्य न करणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीला किंवा संस्थेला बँकर म्हणता येणार नाही.

बँकिंग रेग्युलेशन १९४९

बँकिंग म्हणजे कर्जाऊ देण्याकरिता किंवा गुंतवणूक करण्याकरिता, लोकांकडून पैशाच्या ठेवी स्वीकारणे होय. या ठेवी मागणी केल्याबरोबर किंवा इतर प्रकारे परत करावयाच्या असतात आणि त्या धनादेश (चेक) धनाकर्ष (ड्राफ्ट), आज्ञा किंवा इतर प्रकारे काढून घेता येतात.

वर वर्णन केलेला व्यवसाय करणाऱ्या संस्थेला बँकिंग असे म्हणतात.

बँकिंगची सुरुवात इंग्लंडमध्ये झाली. त्यांनी जेथे जेथे वसाहती स्थापन केल्या तेथे बँकिंग व्यवसाय कार्यरत झाले. त्यातूनच भारतातही बँकिंग व्यवसायाची सुरुवात झाली. सर्वसाधारणपणे बँकांचे कार्यानुसार वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे आढळते. १) मध्यवर्ती बँक २) व्यापारी बँका ३) सहकारी बँका ४) शेतकी बँका ५) भूविकास बँका ६) ग्रामीण बँका ७) बचत बँका ८) विनिमय बँका ९) औद्योगिक बँका १०) खाजगी बँका ११) सार्वजनिक बँका १२) विदेशी बँका १३) आंतरराष्ट्रीय बँका इ.

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील भारतातील बँकिंग व्यवस्था १७७० मध्ये बँक ऑफ हिंदुस्तान स्थापना झाली. पुढे १७८६ मध्ये बँक ऑफ कलकत्त्याच्या स्थापनेपासून भारतात बँकिंग प्रणालीचा उदय झाला. ब्रिटीश ईस्ट इंडिया कंपनीच्या चार्टर अंतर्गत प्रेसिडेन्सी बँका बँक ऑफ बँगाल (१८०६) बँक ऑफ बॉम्बे (१८४०) आणि बँक ऑफ मद्रासची (१८४३) स्थापना करण्यात आली. पुढे १९२१ मध्ये वरील प्रेसिडेन्सी बँकांचे एकत्रीकरण करून इम्पिरियल बँक ऑफ इंडिया स्थापना करण्यात आली व तिच्याकडे मध्यवर्ती बँकेची सर्व कार्ये सोपविण्यात आली.

१९२९ च्या जागतिक महामंदीमुळे अनेक बँका बुडाल्या तर १९३९ च्या दुसऱ्या महायुद्धामुळे अनेक नवीन बँकांची स्थापना झाली. पुढे हिल्टन बग कमिशनच्या शिफारशीनुसार भारतीय रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाची स्थापना १९३५ मध्ये करून तिला देशाच्या मध्यवर्ती बँकेचा दर्जा देण्यात आला.

१८६५ मध्ये भारतीय पहिली मालकीची अलाहाबाद बँक स्थापन करण्यात आली. १९९५ मध्ये पंजाब नेशनल बँक तर पुढे कॅनरा बँक (१९०६) इंडियन बँक (१९०७), सेन्ट्रल बँक ऑफ इंडिया (१९११), बँक ऑफ बडोदा (१९०८) आणि बँक ऑफ म्हासूर या वाणिज्य क्षेत्रातील बँका सुरू झाल्या.

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात बँक औद्योगिक घराण्याच्या मालकीच्या खाजगी बँका होत्या. तसेच त्या प्रमुख शहरी भागापुरत्याच मर्यादित कार्य करत होत्या. आर्थिकदृष्ट्या संपन्न असणारे लोकच बँकिंग व्यवहार करत होते. ग्रामीण भाग व कृषी क्षेत्रापर्यंत अजूनही बँकिंगचा विस्तार झाला नव्हता. या बँका देशाच्या आर्थिक नियोजनाच्या उद्दिष्टानुसार वर्तन करत नव्हत्या.

ब) स्वातंत्र्यानंतर अमृतमहोत्सवी कालखंडापर्यंत भारतीय बँकिंग व्यवसायाचा विकास

भारताच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर बँकिंग क्षेत्रावर खाजगी क्षेत्राचे प्राबल्य होते. कृषी, लघुकुटीर उद्योग, ग्रामीण जनता यांना आपल्या आर्थिक गरजा बगविण्यासाठी सावकार सराफी, महाजन इ. असंस्थागत मार्गाने आपल्या गरजा पूर्ण कराव्या लागत. तेथे त्याची पिळवणूक होत होती. यावर उपाय म्हणून राष्ट्रीय बँकिंग व्यवस्थेचा उदय झाला.

१९४९ मध्ये रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. बँकिंग क्षेत्र सक्षम करण्यासाठी १९४९ मध्ये बँकिंग नियमन कायदा पास करण्यात आला या कायद्याने मध्यवर्ती बँकेत व्यापारी बँकांवर नियंत्रण ठेवण्याचे अधिकार मिळाले. १ जुलै १९५५ मध्ये इम्पेरियल बँकेच्या राष्ट्रीयकरणाची घोषणा करून तिचे स्टेट बँक ऑफ इंडिया मध्ये रूपांतर करण्यात आले. ती सार्वजनिक बँक म्हणून कार्य करू लागली. १९६७ पासून बँकांवर सामाजिक नियंत्रणाचा विचार सुरू झाला व्यापारी बँकांची मालकी खाजगी भागधारकाकडे पण राष्ट्राच्या विशिष्ट आर्थिक व सामाजिक उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी त्यांच्यावर सरकारने नियंत्रण ठेवणे यास सामाजिक नियंत्रण असे म्हणतात

एखाद्या बँकेची किंवा काही बँकांची मालकी जेव्हा सरकार स्वतःकडे घेते व त्या बँकांचे किंवा बँकांच्या व्यवस्थापनाची जबाबदारी सरकारकडे येते तेव्हा त्यास राष्ट्रीयकरण असे म्हणतात. पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी व त्या वेळचे अर्थमंत्री मोरारजीभाई देसाई यांच्या कालखंडात १९६९ च्या काँग्रेस महासमितीच्या बंगलोर अधिवेशनात बँकांच्या राष्ट्रीय करणाचा निर्णय घेण्यात आला १९६९ पर्यंत बँकांच्या शाखांच्या अभावी ग्रामीण भागात पतपुरवठ्यात सावकाराची मक्तेदारी होती पण बँकांच्या राष्ट्रीय करणानंतर सार्वजनिक बँकांची मक्तेदारी निर्माण झाली व जनतेसाठी सावकाराऐवजी सार्वजनिक बँकिंग हा सुलभ व कायदेशीर पर्याय उपलब्ध झाला

पुढे १९ जुलै १९६९ मध्ये १४ बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. कारण १९६९ पर्यंत बँकिंग क्षेत्रावर औद्योगिक घराणी व खाजगी व्यक्ती याचेच प्राबल्य होते. या कालखंडापर्यंत बँकिंग व्यवसाय समाजाभिमुख नव्हता.

चौदा बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणानंतरही कृषी व ग्रामीण विभाग बँकिंग पासून अलिप्त होतो. म्हणून १९७४ मध्ये नरसिंहम समितीच्या शिफारशीनुसार वरील दोन विभागांच्या विकासासाठी क्षेत्रीय ग्रामीण बँकांची (RRB) सुरुवात २ ऑक्टोबर १९७५ पासून करण्यात झाली. पुढे १५ एप्रिल १९८० मध्ये आनखी सहा बँकांचे देश हितासाठी राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. पुढे बँकांना कर्ज वाटप करताना अग्रक्रम क्षेत्राला ४०% कर्जाची सक्ती करण्यात आली. ज्यामुळे बँकिंग कृषिक्षेत्रा पर्यंत व ग्रामीण भागात पोहोचेल.

समाजातील गरीब कमी उत्पन्न गटातील लोकांचे वित्तीय समावेशन व्हावे. यासाठी २०१४ मध्ये जनधन योजना सुरु करण्यात आली. अल्प रक्कमेवर किंवा शून्य रक्कमेवर बचत खाती उघडण्यात आली. त्यामुळे बँकांची बचत खात्याची संख्यात्मक वाढ वेगाने झाली. सरकारनेही विविध अनुदाने आधारकार्डच्या सहाय्याने त्याच्या बचत खात्यावर जमा केली. पण याचीही अवस्था झिरपत्या सिद्धांताप्रमाणे होऊ नये. याची खबरदारी शासन, बँका, बँकिंग लोकपाल, रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया व भारताच्या सुजाण नागरिकांनी घ्यावी ही अमृत महोत्सवी वर्षात माफक अपेक्षा आहे.

सर्वच बँकांनी आपल्या व्यवहारात माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर सुरु केल्याने बँकिंग प्रगती वेगाने व सर्वत्र होत आहे. अशा वेळेस बँकिंग व्यवसायाने व्यावसायिक तत्वाबरोबरच दुर्बल घटकासाठी थोडा मानवतावादी दृष्टीकोन स्वीकारल्यास नाहीरे वर्गाचे रूपांतरही आहेरे वर्गात होण्यास मदत होईल. हिच अपेक्षा पूर्ण करण्याची जबाबदारी आपण सर्वांची आहे.

समारोप

सावकार, सराफी यांच्यापासून सुरु झालेले बँकिंग सहकारी बँकिंग, खाजगी बँकिंग, सार्वजनिक बँकिंग, जनधन खाते, माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर अशी वाटचाल करत. आज जागतिक स्वरूपाचे बनले आहे. असे असले तरी 'गाव तेथे एस.टी.' चा ब्रीदवाक्याप्रमाणे 'गाव तेथे बँक तेथे' ही माफक अपेक्षा ग्रामीण भारत करत आहे. ही अपेक्षा अमृत महोत्सवी वर्षात नंतर तरी पूर्ण होईल अशी अपेक्षा व्यक्त करूया. कारण उपलब्ध साधनसामग्रीचे समान वितरण, वाटप आणि स्थैर्य ही सार्वजनिक धोरणाची तीन प्रमुख उद्दिष्टे असतात. तसेच धोरणाच्या यशस्वितेचे हे तीन निकषदेखील असतात. याची कार्यक्षम अंमलबजावणी अभिप्रेत आहे. बँकिंग सेवा ही एक सार्वजनिक वस्तू आहे. त्यामुळे बँकिंग व पेमेंट सेवा देशातील जनतेला भेदभाव रहित उपलब्ध करून देणे हे सार्वजनिक धोरणाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. सामाजिक व आर्थिक परिवर्तनाचा फायदा महत्तम लोकांना व्हावा हे कल्याणकारी राज्याचे उद्दिष्ट असते केवळ काही वर्गाचे हीच साध्य करणे येथे अभिप्रेत नाही सामाजिक दृष्टीने बँकिंग हे काही ठराविक वर्गासाठीच्या बँकिंग कडून संपूर्ण जनतेसाठीच्या बँकिंगचे पहिले पाऊल होते तर सध्या सुरु असणारे वित्तीय समावेशन, जनधन खाते, माहिती तंत्रज्ञानाचा बँकिंगमधील वापर हे पुढचे पाऊल ठरेल तरच क्लासेस टू मासेस बँकिंग हे उद्दिष्ट साध्य करता येईल

आजही कोणतेही वर्तमानपत्र उघडल्यास प्रथम सावकारीच्याच बातम्या प्रगत जिल्ह्यात सुद्धा दिसतात. याचाच अर्थ शहरी, अर्धग्रामीण व ग्रामीण भागात बँकिंगचा सर्वदूर प्रसार व प्रचार झाला नाही. हे मान्य करावे लागेल.

संदर्भ साहित्य

- १) धनाश्री महाजन— बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाची ५० वर्ष : सद्यस्थिती व भवितव्य, अर्थसंवाद, जुलै-सप्टेंबर २०१९ खंड एक, अंक २ पान नंबर १६६

- २) एम. एन. शिंदे- १४ व्यापारी बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाचे अर्धशतक आणि सद्यस्थिती अर्थसंवाद एप्रिल-जून २०२० / खंड ४४, अंक १ पान नंबर. ३६
- ३) गजानन भा. पाटील — भारतातील बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाची सुवर्ण महोत्सवी ५० वर्षे, अर्थसंवाद ऑक्टो-डिसेंबर २०१९ / खंड ४३ अंक ३ पान नंबर. २७४.
- ४) कैलास काशिनाथ पाटील, भारतीय बँकिंग - एक दृष्टिक्षेप. अर्थसंवाद एप्रिल - जून २०१३/ खंड ३७ अंक १ पान नंबर ७ ते २३.
- ५) विवेक कुमार, संकेत टंडन, शुभदा राव,- बँकिंग क्षेत्राचा प्रवास आणि भविष्यातील वाटचाल. योजना. जानेवारी २०१८ पान क्रमांक ५ ते १०
- ६) डॉ. किरण रानडे- बँकिंग मधील बदल व ग्राहक/ साप्ताहिक सकाळ, ८ फेब्रुवारी २०२० पान क्रमांक १२ ते १४
- ७) डॉ. एकनाथ ज्ञानोबा सावळे व डॉ. एल एच पाटील.-“ बँकिंग “ २ ऑक्टोबर २०१५ अरुणा प्रकाशन
- ८) वंदना धर्माधिकारी. मैत्री बँकिंगशी, सकाळ प्रकाशन, १२ नोव्हेंबर २०११
- ९) डॉ. रमाकांत शर्मा, वित्तीय समावेशन आणि मानवी विकास ऑक्टोबर २००८
- १०) प्रा. डॉ. जे.एफ. पाटील- भारतीय बँकिंग काल आज उद्या. प्रबोधन प्रकाशन डिसेंबर २००३
- ११) प्रा. डॉ. सी. जे. जोशी, प्रा. अशोक डांगे- बँकिंग अँड फायनान्स ,फडके प्रकाशन ऑक्टोबर १९९८
- १२) के सागर “बँकिंग” १९९९
- १३) के एम भोसले प्रा. के बी काटे- भारतीय बँकिंग, फडके प्रकाशन जानेवारी २०००

भारतीय लोकशाहीची 75 वर्षांची वाटचाल आणि आव्हाने

प्रा. डॉ. विक्रमराव नारायणराव पाटील

शंकरराव जगताप आर्ट्स अँड कॉमर्स
कॉलेज, वाघोली, ता. कोरेगाव जि, सातारा

प्रस्तावना

२१ व्या शतकाच्या सुरुवातीस सारे जग, माहिती तंत्रज्ञानात प्रवेश करताना भारतीय लोकशाहीला ७५ वर्ष होत आहेत. भारतीय लोकशाहीचा उगम हा या ब्रिटीश वसाहतिक वारशामध्येच सापडतो मायराॅन वायनर यांनी भारतीय लोकशाही आणि ब्रिटीश वसाहतिक वारसा यातील अनुबंध स्पष्ट केला आहे. एकछत्री मध्यवर्ती राज्यसंस्थेच्या निर्मितीमुळे राष्ट्र राज्याची समान भूमी भारतीयांना मिळाली त्यामुळे जातीय, धार्मिक, भाषिक प्रांतिक संकुचितनिष्ठांच्या पलीकडे जाऊन बंधुभावावर आधारित धर्म-जातनिरपेक्ष अशी नागरिकांचीच ओळख सांगणे शक्य झाले. स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या लोकशाही व्यवस्थेची रचना व कार्यपद्धती घटना समितीद्वारा निश्चित केली गेली. त्यातून भारतीय लोकशाही राज्यव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये साकार झाल्याचे प्रतिपादन केले आहे. प्रौढ मताधिकार, धर्मनिरपेक्षतावाद आणि संघराज्यव्यवस्था या लोकशाहीकरणाच्या अत्यावश्यक बाबी म्हणून पुढे विकसित झाल्या प्रत्येक व्यक्तीचा समान मताधिकारामुळे दलित, आदिवासी, स्त्रीया, भटके, अल्पसंख्यांक यांचे देशप्रेम व आत्मविश्वास वाढत गेला.

रशियाच्या पतनाला एक दशक उलटत असताना साम्यवादी पतनाचा अंत नव्हे तर मुक्त अर्थव्यवस्थाचा विजयही साजरा करत आहे. स्वातंत्र्य आणि लोकशाहीच्या वाढत्या अन्वयार्थाचे समृद्ध दर्शन भारताच्या स्वातंत्र्योत्तर ७५ वर्षांच्या वाटचालीत आढळते. जगभरातले लोकशाही शासनापासून दूर राहिलेले प्रदेश लोकशाहीच्या प्रभाव कक्षेत यायला सुरुवात झाली आहे. भारतासारख्या जगातील सर्वात मोठ्या संसदीय लोकशाही असणाऱ्या व इतर देशांच्या लोकशाहीशी तुलना करता भारतात, धर्म, प्रदेश, जात, भाषा अशी विविधता आढळते भारताच्या लोकशाहीचा विचार करता काही आव्हाने उभी राहिलेली आहेत. प्रातिनिधिक आणि जबाबदार संसदीय पद्धत जास्त उपयोगी वाटल्यामुळे भारताने ती स्वीकारली न्यायालयाने संसदेच्या अधिकार क्षेत्रात जास्त हस्तक्षेप करू नये याचा नेहंरूंनी सातत्याने पुनरुच्चार केला संसदीय पद्धतीत संसदेकडून जनतेच्या काय अपेक्षा असतात हे लक्षात घ्यायला पाहिजे.

२६ जानेवारी १९५० पासून संविधान देशात लागू झाले. आणि प्रजेच्या हातात सत्ता वर्ग झाली देशात सकारात्मक आणि नकारात्मक बदल झालेले दिसून येतात. स्वतंत्र भारताने गेल्या सात दशकात सर्वच क्षेत्रात मोठी प्रगती केली आहे.सांस्कृतिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आणि धार्मिक विविधता असूनही आपली वाटचाल प्रगतीच्या दिशेने सातत्याने सुरु ठेवली जाते. न्याय आणि समानतेवर आधारित देशाची निर्मिती करण्याच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण योगदान दिले आहे. ऐतिहासिक काळात सर्वच क्षेत्रात शोषण झालेले असूनही विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या बाबतीत भारताने अमेरिका, इंग्लंड, रशिया या देशांच्या पंक्तीत स्थान मिळवले आहे. अवकाश तंत्रज्ञानाचे भारताने जगातील महासत्ता म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या बलाढ्य देशांच्या बरोबरीने आपली प्रगती केली. तरीही गरिबी अस्वच्छता,

भ्रष्टाचार, धर्म, प्रांत, भाषा आणि स्त्री-पुरुष भेदाभेद, दहशतवाद यांसारखी आव्हाने भारतीय लोकशाही समोर उभी राहिली आहेत. त्याचा सविस्तर अभ्यास आपण पुढे करणार आहे.

संशोधनाचे उद्देश:-

- १) भारतीय लोकशाहीच्या ७५ वर्षांच्या वाटचालीचा अभ्यास करणे.
- २) भारतीय लोकशाही समोर निर्माण झालेल्या आव्हानांचा अभ्यास करणे.
- ३) भारतीय लोकशाहीच्या तुलनेत पश्चात्य देशांच्या लोकशाहीचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती:-

भारतीय लोकशाहीच्या ७५ वर्षांच्या वाटचाल व आव्हान या शोधनिबंधाचा अभ्यास करताना प्राथमिक व दुय्यम साधनाचा अभ्यास केला. प्राथमिक साधनांमध्ये विविध इलेक्ट्रिक माध्यम व प्रिंट माध्यमे यामध्ये लोकांच्या ऐकलेल्या मुलाखतीचा वापर केला तसेच दुय्यम साधनांमध्ये विविध राजकीय अभ्यासकांनी लिहिलेले ग्रंथ राजकीय जर्नल यांचा अभ्यास करण्यात आला.

‘१९७० दशकापर्यंतची भारताच्या घटनात्मक लोकशाहीची वाटचाल व लोकशाही संस्थांच्या स्थैर्याचा व अधिमान्यतेचे आकलन आणि विश्लेषण हे प्रा. रजनी कोठारीनी प्रतिपाद दिलेल्या काँग्रेस व्यवस्था सिद्धांताच्या समाधानाकरिता केले जाऊ शकत होते व तसे करण्यातही आले मॉरीस जोन्सचे विश्लेषणही याच पठडीमधील होते.^१ १९७० च्या दशकानंतर झालेल्या भांडवली विकासांमुळे भारतीय व्यवस्थेत जे सरक्षणात्मक बदल झाले होते त्याचा परिणाम म्हणून भारतातील वगैरे रचनेत महत्वाचे बदल होऊ लागले हरितक्रांतीनंतर ग्रामीण भारतात सधन शेतकरी वर्ग देशाच्या अनेक भागात भांडवलदार वर्गाचा उदय झाला बिगर काँग्रेस वादातून प्रादेशिक पक्ष मोठ्या प्रमाणावर निर्माण झाले. १९४७ ते १९६७ च्या अवस्थेत स्थिर आणि सक्रीय असलेल्या भारतीय राज्यसंस्थेला या कालावधीत अनेक संकटाना सामोरे जायला लागले. १९६७ ते १९ ८९ या कालखंडात भारतीय लोकशाहीपुढे अनेक आव्हाने निर्माण झाली.

भारतामध्ये स्वतंत्र चळवळीच्या बरोबरीनेच अनेक सामाजिक व राजकीय चळवळी उदयास आल्या ब्राम्हणेत्तर चळवळ जातीअंताच्या चळवळी शेतकऱ्यांच्या चळवळी व उत्स्फूर्त उठाव कामगार चळवळी, दलित चळवळ अशा कितीतरी दमदार चळवळी उदयास आल्या त्यांनी स्वतंत्र चळवळीच्या अभिजनवादी, उच्चजातीय रुपाला प्रश्नांकित केले, अन्यायकारी ब्रिटीश धोरणांना व कायद्यांना सक्रीय विरोध केला. स्वातंत्र्याचा आशय अधिक खोल व व्यापक करायचा प्रयत्न केला स्वातंत्र्य चळवळीचा सामाजिक पाया अधिक सर्वसमावेशक करण्याचा आग्रह धरला. १९८० च्या दशकात शेतकरी आंदोलनापाठोपाठ महत्वाची आंदोलने झाली ती बहुजन समाजाची मंडल कमिशनच्या अहवालामुळे भारतीय लोकशाही राजकारणात OBC ची नवी सामाजिक शक्ती दाखल झाली १९९० नंतर भारतीय अर्थकारणात जे महत्वाचे बदल झाले त्यातून दोन प्रकारच्या सामाजिक चळवळी उदयास आल्या विकासाविषयक धोरणामुळे काही समूह प्रकल्पग्रस्त होऊन विस्थापित झाले समुहाच्या चळवळी आदिवासींच्या चळवळी, भटक्या विमुक्तांच्या चळवळी पर्यावरण रक्षणाच्या चळवळी धार्मिक मूलतत्वादी चळवळी जमाती, नवआरक्षणवादी चळवळी, नवीन आर्थिक धोरणाने देशात श्रीमंतीही वाढले त्या प्रमाणात गरीबही वाढले आहेत ज्या व्यवस्थेत शिक्षण, आरोग्य, रोजगार सुरक्षेची हमी असेल तर लोकांसाठी सुखी संपन्न समृद्ध समाज निर्माण करणारी व्यवस्था निर्माण होत असते. परंतु सन १९९१ ला नवीन आर्थिक सुधारणांचा कार्यक्रम स्वीकारल्यापासून अमेरिका पुरस्कृत भांडवल शाहीने

जगावर प्रभाव मिळवला आणि अनेक राष्ट्रांच्या आर्थिक व्यवस्थेत प्रभाव टाकून जगावर भांडवलवादी लोकशाही व्यवस्था लादली यातूनच विषमतावादी अर्थप्रणाली उदयास आली. आर्थिक दृष्ट्या समृद्ध असलेल्या देशांशी स्पर्धा करून आपले स्थान निर्माण करण्याचे आव्हान या लोकशाहीवादी देशांपुढे मानवी इतिहासात प्रथमच मोठ्या प्रमाणात उभे राहिल आहे. यावर कायमस्वरूपी उपाय शोधण्याचे आव्हान भारतीय लोकशाहीपुढे आहे.

भारतीय स्वातंत्र्याची ७५ व्या वर्षात वाटचाल करताना भारतीय लोकशाही समोरील आव्हानांची चर्चा प्रासंगिक ठरते. ब्रिटीशांनी भारतात लोकशाही अनुरूप संस्कृती रुजवली भारतास स्वातंत्र्य देताना ब्रिटीश पाश्चिमात्यदेश व लोकशाहीच्या तज्ञ विचारवंताकडून या देशाच्या भविष्यकालीन अस्तित्वाबद्दल शंका व्यक्त केलेल्या होत्या संस्थानिक व अनेक धर्म जाती यांचे उगमस्थान वसतीस्थान असलेल्या या देशात एकात्मता निर्माण करून देशाचे ऐक्य टिकवणे अशक्य होईल व अल्पकाळातच या देशाचे विघटन होईल हे त्यांनी केलेले भाकीत खोटे ठरवण्याचे काम या देशातील लोकांनी व लोकशाहीने करून दाखवले आहे. भारतीय राज्यघटना त्यातील तरतुदी लोकांच्या तिच्याप्रती असणारा विश्वास व श्रद्धा यामुळे हे शक्य झाले आहे. भारतीय राज्यघटनेमुळे भारतीय व्यवस्था प्रवाही बनून काळानुसार बदल स्वीकारत सक्षम बनत चालली आहे, व लोकांच्या विश्वासारत पात्र बनली आहे. स्वातंत्रोत्तर काळातील गेल्या सात दशकात भारतीय लोकशाहीने सामाजिक, संस्कृती, राजकीय आर्थिक व धार्मिक क्षेत्रात उल्लेखनीय कामगिरी केली आहे.

सामाजिक समस्याबाबत विचार करता लोकसंख्या, दारिद्र्य, आर्थिक विषमता, अस्वच्छता, भ्रष्टाचार, धार्मिक, प्रांतीय, भाषिक, जातीय व लिंगधारित भेदभाव निवडणुकीतील गैरव्यवहार व यातून सामाजिक ऐक्यावर होत असलेला परिणाम जाणवतो सर्वधर्मसमभावाचे मूल्य सविधानाला पर्यायाने राजकीय व्यवस्थेला अभिप्रेत होते. परंतु आपल्या देशाचे राजकारण धर्मांध व सांप्रदायिक झाले आहे. राममंदिर बाबरी मस्जिद धार्मिक आरक्षण हे सर्व भारतातल्या जमातवादी राजकारणाला खतपाणी घालणारे मुद्दे आहे. भारतातील लोकशाहीत जात हा घटक अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरलेला आहे. भारतीय लोकशाहीत उमेदवारांच्या निवडीपासून ते मंत्रीमंडळातील स्थान निश्चित करण्यामध्ये जात या घटकाने महत्वाची भूमिका बजावलेली आहे. भारतीय लोकशाहीपुढे जात या घटकाने मोठे आव्हानच उभे केलेली आहे. मतदाराचे राजकीय वर्तन जाती केंद्रित झालेले आहे. भाषा म्हणजे एक व्यक्तीच्या भावना दुसऱ्या व्यक्तीपर्यंत पोहचविण्याचे प्रभावी माध्यम आहे. परंतु हेच माध्यम एखाद्या देशाच्या एकात्मतेमध्ये अडसर ठरू शकते. देशामध्ये असणारा प्रांत आणि भाषावाद हे दोन स्वतंत्र्य जरी असले तरी ते एकमेकांना फारच परस्परपूरक आहेत. कारण प्रांतांच्या सीमा ह्या भाषेच्या आधारावर असल्यामुळे त्या प्रांतवादामध्ये भाषावादाचे प्रश्न आजही एक समस्या आहे. बलप्रयोग हिंसाचार झुंडशाही, गुन्हेगारी त्याच राजकारणातील प्राबल्य वाढत चालले आहे. राजकारण हा चारित्र्यसंपन्न, लोकांचा प्रांत आहे भ्रष्ट प्रवृत्तीचा नाही एवढा विश्वास जनतेत निर्माण करण्यात आपण यशस्वी होत नाही तोपर्यंत भारतीय लोकशाही यशस्वी होणार नाही. स्वातंत्र्यापासून अनेक समस्या व आव्हानांशी सामना करीत आलेल्या भारतीय लोकतंत्रासमोर नक्षलवाद गंभीर आव्हान उभे केले आहे कारण भारतातील नक्षलवादाने धारण केलेले आजचे हिंस्र रूप भारताच्या अखंडतेला आव्हान निर्माण करीत आहे. माओवाद्यांच्या सहाय्याने चीन भारताबरोबर आपले डावपेच करीत आहे. दहशतवाद ते सुद्धा भारतीय लोकशाहीसमोर मोठी समस्या झाली आहे. मुस्लीम तालिबानी, तमिळवाद्य आणि हिंदू अतिरेकी याची उद्दिष्टे धर्माच्या आधारावर समाजाचे विभाजन करणे हेच आहे. जम्मू-काश्मीर मधील दहशतवाद ही एक मोठी समस्या बनली आहे. या दहशतवादामुळे देशाला फार मोठ्या प्रमाणात मानवी व आर्थिक हानीला सामोरे जावे लागत आहे. त्याचा परिणाम देशाच्या सामाजिक व आर्थिक घटकांवर होत आहे. भारताच्या सामर्थ्यापुढे आपला टिकाव लागणार नाही म्हणून पाकिस्तानने

दहशतवादाचा वापर सुरु केला नागरिकांमध्ये दहशत बसविणे प्रादेशिक एकात्मतेला आव्हान देणे हिंदू मुस्लीम जातीय दंगली भडकावून देणे भारताला अस्थिर करणे त्याचा परिणाम देशाच्या सामाजिक व आर्थिक घटकावर होत आहे. भारताच्या ईशान्य भागातील राज्यातही दहशतवादी कारवाया चालतात यालाही रसद चीन आणि पाकिस्तान पुरवत आहे.

आज भारतात असे एकही क्षेत्र आढळत नाही तेथे भ्रष्टाचार आता शिष्टाचार झाला आहे. यातून अनेक सामाजिक प्रश्न उपस्थित होत आहेत. नागरिकांचे आणि कायद्याची अंमलबजावणी प्रामाणिकपणे करू पाहणाऱ्या शासकीय अधिकाऱ्यांचे जीवन असुरक्षित करून सोडले आहे. आज वृत्तपत्रे व वृत्तवाहिन्याद्वारे जाहिरातीसोबत अवास्तव माहितीही प्रसारित केली जात आहे. जाहिरातीच्या माध्यमातून जनमत निर्माण करण्याचा प्रयत्न वृत्तपत्राकडून केला जातो. पत्रकारांनी निपक्ष वृत्तलेखन केले पाहिजे तरच वृत्तपत्र माध्यमांना नैतिक अधिष्ठान प्राप्त होईल. भारताची वाढती लोकसंख्या सर्वात मोठे आव्हान आहे. त्यामुळे बेरोजगारी प्रचंड मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे. शासनाला रोजगार उपलब्ध करणे कठीण झाले आहे. भारतीय समाजात आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, सांस्कृतिक स्त्री-पुरुष व प्रादेशिक अशा स्वरूपात विषमता आहे.

‘कोणत्याही समाजाची वाटचाल केवळ किती किलोमीटर लांबीचे रस्ते बनले आणि किती उपग्रह आकाशात सोडले एवढ्यावर मोजून चालत नाही त्याचबरोबर सार्वजनिक संस्कृती आणि सार्वजनिक विवेक यांचे संवर्धन करते आणि किती झाले याचाही वेध घ्यावा लागतो समाज स्वतःकडे कसा पाहतो समाजाचे घटक असलेल्या समूह आणि याच समाजाच्या आरशात काय स्थान असत यावर अवलंबून राहिल समाजातल्या समूहाचे संतुलन राखण आणि समूहातील व्यक्तींना व्यक्ती म्हणून स्वायत्तता मिळेल अस वातावरण समूहांच्या अंतर्गत घडणाऱ्या सगळ्याला मिळून विवेकावर आधारित सार्वजनिक संस्कृती किंवा राजकीय संस्कृती म्हणता येईल.’^२ भारतीय म्हणजे सगळे आपल्यासारखे एकच भाषा बोलणारे एकच प्रकारची खाद्यसंस्कृती असणारे लोक नव्हेत तर आणखी खूप वेगवेगळे लोकसुद्धा या भारतात आहेत. याची अनुभवजन्य जिवंत आणि प्रवाही जाणीव मोठ्या प्रमाणावर पसरलेली आहे अगदी लहान शहरांमध्ये सुद्धा स्थानिक आणि परंपरांतीय यांची सरमिसळ झालेली असते. परंपरांतीयांना घर भाड्याने न देण्यापासून नोकरीत स्थानिकांना बहुसंख्य जागा राखून ठेवण्यापर्यंतचे प्रयोग करून आपण भारत नावाच्या नव्या अनुभवाला नाकारतो.

सारांश

भारतीय लोकशाहीच्या ७५ वर्षांच्या वाटचालीचा व आव्हानांचे विश्लेषण पाहता असे दिसून येते की भारतीय लोकशाहीने राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात प्रगती केली आहे. सिमूर लिप्सेपासून ते झेव्स्क्रीपर्यंतच्या अनेक अभ्यासकांनी आर्थिक विकास आणि लोकशाही राजवटीचे स्थैर्य यांचा अन्योन्य संबंध स्पष्ट करताना असा निष्कर्ष काढला आहे की एखाद्या देशात जितक्या चांगल्या प्रमाणात आर्थिक वाढ झाली असेल तेथे लोकशाही राज्यव्यवस्था चिरस्थायी होताना दिसते. परंतु भारतासारख्या देशामध्ये निरक्षरता दारिद्र्य जातीयजन्य सामाजिक विषमता आणि कमालीची सांस्कृतिक विविधता असताना भारतात लोकशाही चिरस्थायी झाली कशी याबद्दलचे कुतूहल व जिज्ञासा अभ्यासकांना आहे त्याचे श्रेय अभ्यासकांनी घटनावादाच्या ऐतिहासिक विकासामध्ये शोधण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसते. भारत हा जगातील लोकशाही असलेला सर्वात मोठा देश आहे. गेल्या ७५ वर्षांच्या लोकशाहीचे परीक्षण केले असता भारतीय लोकशाहीत फार मोठा सकारात्मक आणि नकारात्मक बदल झालेला आपणास दिसून येईल. सद्यस्थितीत लोकशाही संदर्भात राजकारणाची स्थिती बिकट होताना दिसते भ्रष्टाचार देशभर

पसरलेली घराणेशाही, सिद्धांतविहीन सत्ताकांक्षी आघाड्या, दलबदल, नागरिकांची उदासीनता, बनावट मतदान निवडणुकांत पैशाचा वापर पक्षपाती प्रसारमाध्यमे आरक्षणाचे राजकीयकरण अशा आव्हानांचा पाठलाग करीत भारतीय लोकशाही हेलकावे खात वाटचाल करीत आहे. भारतीय लोकांनी व नव्या पिढीने धर्म, जात, भाषा, प्रदेश विसरून आपण एक भारतीय आहोत या विचारांने प्रेरित होऊन भारताची सामाजिक राजकीय आर्थिक व सांस्कृतिक प्रगती केली पाहिजे विविधतेतून एकता निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे भारतीय लोकशाहीच्या आव्हानांना तोंड फक्त भारतीय विवेकशील, चारित्र्य संपन्न नागरिकत्व देऊ शकेल व भारतीय लोकशाही यशस्वी करेल असा आशावाद बाळगूया.

संदर्भ

- १) सुमंत यशवंत- भारतीय लोकशाही नागरी समाज वंचित समूह, युनिक अँकॅडमी पब्लिकेशन पुणे, प्रथम आवृत्ती एप्रिल २०१८ पृ.क्र.१७
- २) पळशीकर सुहास- माझा दिवाळी अंक अस्वच्छता @७५, २०२१ पृ. क्र. ८६

संदर्भ ग्रंथ यादी

- १) व्होरा राजेंद्र आणि पळशीकर सुहास- भारतीय लोकशाही अर्थ आणि व्यवहार, डायमंड पब्लिकेशन पुणे २०१०
- २) भोळे भा. ल. — भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर सप्टेंबर २०१२
- ३) चौळासकर अशोक- भारतीय राष्ट्रवादा पुढील आव्हाने .प्रकाशक — शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर २००७
- ४) यशवंत सुमंत - भारतीय लोकशाही, नागरीसमाज, वंचित समूह प्रा. यशवंत सुमंत यांची तीन भाषणे, युनिक अँकॅडमी, पुणे .एप्रिल २०१८
- ५) चौसाळकर अशोक — समाज प्रबोधन पत्रिका , ऑक्टो —डिसेंबर २०१४ प्रकाशक, सचिव, समाज प्रबोधन संस्था , पुणे २०१४ .

भारतीय स्वातंत्र्याच्या पंचाहत्तरीतील शेती

प्रा. गौतमी वसंत कांबळे,
कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी,
तालुका भुदरगड जि. कोल्हापूर 416209
prof.gautamikamble@gmail.com

I) प्रस्तावना:

स्वातंत्र्याचा ७५वा वर्धापन दिन देशभर साजरा होत आहे. या अमृतमहोत्सवी वर्षात देशाने मागील ७४ वर्षात अनेक क्षेत्रात भरीव प्रगती केली आहे हे नाकारता येत नाही. केवळ आर्थिक क्षेत्राचा विचार केला तरी ती नेत्रदीपक अशीच कामगिरी आहे. या काळात देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा (किमतीतील वाढ दुर्लक्षित करून) आकार ४० पटीने वाढला दरडोई उत्पन्नात दहा पटीने वाढ झाली. चालू किमतीनुसार ही वाढ ३७५ पट भारते अमेरिका, चीन सारख्या देशांच्या तुलनेत भलेही भारताची अर्थव्यवस्था आकाराने लहान असेल. परंतु सध्या जगात सातव्या क्रमांकाची आहे. आर्थिक सुधारणेनंतर शेतीचे नष्टचर्य संपूर्ण शेती व शेतकऱ्याला बरे दिवस येतील ही अपेक्षा निष्फळ ठरली आहे. उत्पन्न निर्मितीचा व्यवसाय म्हणून शेतीचे महत्त्व वरचेवर कमी होत आहे उद्योग व सेवा क्षेत्राचे महत्त्व वाढत आहे.

सदरील संशोधन लेखातून देशाने ७५ वर्षात शेतीत केलेली सुधारणा यावर प्रकाश टाकला आहे.

II) उद्दिष्टे:

- १) भारतीय कृषी क्षेत्राचा विकास स्पष्ट करणे.
- २) हरितक्रांतीचे फायदे व तोटे स्पष्ट करणे.
- ३) शाश्वत शेतीचे फायदे तोटे स्पष्ट करणे.
- ४) झिरो बजेट शेती संकल्पना स्पष्ट करणे.

III) संशोधन पद्धती:

सदरील संशोधन हे दुय्यम स्रोतावर आधारित आहे. त्यासाठी वर्णनात्मक पद्धती वापरली आहे.

IV) भारतीय शेती - कृषी क्षेत्राचा विकास:

भारतीय शेती क्षेत्राची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी पाहिली तर भारतीय कृषी पारंपारिक व निर्वाह प्रकारची होती असे दिसते. यामध्ये प्रामुख्याने खाद्य पिकांचे उत्पादन काढण्यावर भर होता. यामुळे कृषीकडे व्यापारी दृष्टिकोनातून पाहिले जात नव्हते. स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने आर्थिक नियोजनाच्या माध्यमातून कृषी क्षेत्राच्या विकासासाठी प्रयत्न केले आहेत.

- १) कृषी उत्पादन व उत्पादकतेत वाढ.
- २) रोजगाराच्या संधी मध्ये वाढ.

- ३) उत्पन्नाची विषमता कमी करणे.
- ४) आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर.
- ५) व्यवसायात्मक दृष्टीकोण.

अ) भारतीय अन्नधान्य उत्पादन:

अन्नधान्य उत्पादनामध्ये तृणधान्ये व कडधान्ये यांच्या उत्पादनाचा समावेश होतो. कृषी पीक वर्षाचा कालावधी भारतामध्ये जुलै ते जून दरम्यान जातो १९५०-५१ मध्ये भारतातील अन्नधान्य क्षेत्र केवळ ९७.३२ दशलक्ष हेक्टर इतके होते. उत्पादकता ५५२ किलोग्राम /हेक्टर इतकी होती. २०१३-१४ च्या अंदाजानुसार २६४.४ दशलक्ष टन अन्नधान्याचे उत्पादन झाले.

ब) भारतीय शेतीला आदाने :

कृषी क्षेत्रातील उत्पादन व उत्पादकता ही वापरल्या जाणाऱ्या साधनांच्या गुणवत्तेवर व तंत्रावर अवलंबून असते म्हणून कृषीमध्ये आदान साधनांना महत्त्व आहे.

१) बियाणे :

कृषी उत्पादन वाढविण्यासाठी उच्च दर्जाच्या बियाणांचा वापर महत्त्वाचा आहे. इतर आदानाची कार्यक्षमता बियाणांच्या गुणवत्तेनुसार परिणाम करत असते. भारतीय बियाणांच्या संदर्भात राष्ट्रीय बियाणे महामंडळ व भारतीय राज्य फार्म महामंडळ या राष्ट्रीय संस्था आहेत. महाराष्ट्र राज्यामध्ये महाराष्ट्र राज्य बियाणे महामंडळ याला महाबीज असे देखील म्हटले जाते. याचे मुख्यालय अकोला येथे आहे.

२) खते :

पिकांना आवश्यक असलेली पोषक द्रव्ये कृत्रिमरित्या देण्यासाठी खतांचा वापर होतो. यामध्ये रासायनिक खते, सेंद्रिय खते, हिरवळीची खते, आणि जैविक खते यांचा समावेश होतो. भारतीय कृषी मध्ये रासायनिक खतांच्या वापराने भारतीय कृषीचे उत्पादन वाढले आहे. भारतामध्ये सर्वाधिक नत्रयुक्त खतांचा वापर केला जातो.

३) सिंचन :

भारतात सिंचनाचे प्रमाण २०१४-१५ च्या आकडेवारीनुसार २०१७ च्या कृषी अहवालानुसार ४८ टक्के आहे. देशातील जलसंसाधनाच्या विकासासाठी राष्ट्रीय जलनीती २००२ धोरण आखण्यात आले. भारताची सरासरी वार्षिक जल उपलब्धता १८६९ अब्ज घनमीटर असून त्यापैकी वापरता येण्याजोगी जलसंपदा ११२३ अब्ज घनमीटर आहे. सिंचनाच्या विकासासाठी लाभक्षेत्र विकास कार्यक्रम गतिमान जलसिंचन लाभ कार्यक्रम, सूक्ष्म सिंचन योजना यासारखे कार्यक्रम राबवले गेले.

४) वित्तपुरवठा :

भारतीय शेती क्षेत्रामध्ये आधुनिक तंत्रज्ञान व प्रभावी कार्यपद्धती राबवण्यासाठी वित्तपुरवठ्याची नितांत आवश्यकता असते. भारतीय कृषी मध्ये वित्ताची गरज भागविण्यासाठी संस्थात्मक वगैरे संस्थात्मक स्रोताच्या माध्यमातून प्रयत्न केले गेले. कृषिमध्ये अल्पकालीन, दीर्घकालीन, मध्यकालीन अशा विविध प्रकारच्या कर्जाची आवश्यकता भासते. यासाठी व्यापारी बँका, सहकारी बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका, वित्तपुरवठा यासाठी कार्यरत आहेत. कृषी व ग्रामीण विकासासाठी नाबार्ड राष्ट्रीय संस्था देशातील ग्रामीण विकासाला उत्तेजन देणारी महत्वाची संस्था आहे.

कृषिमूल्य नीती व अन्न व्यवस्थापन शेतकऱ्यांना त्यांच्या मालाला रास्त भाव मिळवून देणे आणि ग्राहकांना योग्य किंमतीत वस्तू मिळण्याची व्यवस्था करणे हा कृषिमूल्य नीतीचा मुख्य उद्देश आहे. अन्न व्यवस्थापनाची

शेतकऱ्याकडून योग्य भावाला अन्नधान्याची प्रप्राप्ती आणि ग्राहकांना, दुर्बल घटकांना योग्य भावात अन्नधान्याचे वितरण. अन्नसुरक्षा व किंमत स्थिरतेसाठी अन्नधान्याचा बफर साठा राखणे ही उद्दिष्टे आहेत.

V) भारतीय स्वातंत्र्याच्या पंचाहत्तरीतील शेती:

एकेकाळी चीनची अर्थव्यवस्था जगातील वेगवान (१२टक्के) अर्थव्यवस्था मानली जात असे. परंतु तिचा वाढीचा दर आता निम्म्यावर आला आहे. भारतीय अर्थव्यवस्था ५.७ टक्क्यांनी झेपावत जगातील दुसऱ्या क्रमांकाची वेगवान अर्थव्यवस्था ठरली आहे. सातत्याने विस्तारत जाणारा देशातील मध्यमवर्ग बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना खुणावतोय. अशा परिस्थितीत कृषी क्षेत्राची स्थिती काय आहे हे पाहणे अगत्याचे आहे.

सकल राष्ट्रीय उत्पन्नातील (जीडीपी) कृषी क्षेत्राचा वाटा घसरून (१९५०-५१-५३ टक्के), (२०१६-१७-१८ टक्के) असला तरी तिच्यावर अवलंबून असणाऱ्या लोकसंख्येत फारशी घट (१९५०-५१-७० टक्के), (२०१६-१७-५४ टक्के) झालेली नाही. निव्वळ संख्येचा विचार करता खरे तर तीत अडीच पटीने (१३४ कोटींच्या ५४ टक्के) वाढ झाली आहे. रोजगाराच्या पर्यायी संधी अभावी शेतीवरील लोकसंख्येचा भार वाढत चाललाय. धारण क्षेत्राचा घटता आकार, घटती सुपीकता, पाणीपातळी, वाढता खर्च, घटती उत्पादकता अशा सर्व समस्यांचे मूळ यातच दडले आहे. जमीन सुधारणा, हरितक्रांती, आर्थिक सुधारणा या शेतीवर दूरगामी परिणाम करणाऱ्या घटना विचारात घेतल्याशिवाय शेतीच्या सद्यस्थितीचे आकलन होणे अशक्य आहे. जमीन सुधारणांनी कसनाऱ्याची जमिनीवर मालकी प्रस्थापित करत शेतीच्या भविष्यकालीन विकासाचा मार्ग मोकळा केला. स्वातंत्र्यानंतरची पहिली दोन दशके देशाला अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया व कॅनडा कडून आयात केलेल्या गहू, ज्वारी वरच काढावी लागली. साठच्या दशकात डॉ. स्वामीनाथन यांच्या नेतृत्वाखाली प्रयोगांना आलेल्या यशानंतर ते नवीन धोरणाच्या स्वरूपात देशभर राबविण्यात आले. अनुदानाद्वारे त्याचा वापर सुलभ करण्यात आला. या धोरणाच्या विस्तृत अमलबजावणीचा परिणाम म्हणजे हरितक्रांती.

अ) हरितक्रांती फायदे:

हरितक्रांतीने कृषी क्षेत्रात प्रचंड उलथपालथ घडवून आणली आहे. अन्नधान्याच्या उत्पादनात सहा पटीने तर डाळी, तेलबियांच्या उत्पादनात अडीच-तीन पटीने वाढ, फुले, फळे, भाजीपाल्याची रेलचेल करण्याचे श्रेयही हरितक्रांतीलाच जाते. अन्नधान्याबरोबर अनेक प्रकारच्या शेतमालाची निर्यात करण्याची क्षमता देशाने साध्य केली आहे.

ब) हरितक्रांती तोटे:

एकेकाळी बियाणे, खते, अवजारांबाबत स्वयंपूर्ण असणारा शेतकरी आता परावलंबी बनला आहे. त्याचे उत्पादन करणाऱ्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या हातातील तो प्यादे बनला आहे. या कंपन्यांच्या शोषणाचा तो बळी ठरलाय. शेतीचे होत असलेले यांत्रिकीकरण, भांडवलीकरणामुळे सामान्य शेतकऱ्यांना शेती करणे अशक्य झाले आहे. मागील चार दशकातील जमीन, पाणी, रासायनिक खते, कीटकनाशकांचा अतिरिक्त वापरामुळे शेती व्यवसायाचे अस्तित्व धोक्यात आले आहे. आधुनिक शेतीच्या फसलेल्या प्रयोगामुळे पारंपारिक, सेंद्रिय, नैसर्गिक शेतीच्या पर्यायी तंत्राबाबत शेतकरी गोंधळलेल्या स्थितीत आहे. हरितक्रांतीमुळे सर्व शेती शेतमालाच्या उत्पादनात भरघोस वाढ झाली. कंपन्या, व्यापारी, दलालांचे उखळ पांढरे झाले. ग्राहकांना स्वस्तात मुबलक शेतमाल मिळू लागला. परंतु शेतकऱ्यांच्या पदरात मात्र कर्जबाजारीपणा आणि वैफल्य पडले.

शाश्वत शेती/ सेंद्रिय शेती: शाश्वत शेती म्हणजे जमीन, पिके, वने, पशुधन, वन्यजीव, मासे, पर्यावरण इत्यादी पुनर्जिवित करण्याजोगे स्रोतांच्या प्रतवारीचा घसारा न होऊ देता संतुलित व्यवस्थापन करून वर्तमान व भावी पिढीसाठी अन्न, वस्त्र व निवारा यांचा पुरवठा करणे होय. शाश्वत शेतीला सेंद्रिय शेती, नैसर्गिक शेती, पर्यावरण शेती असेही म्हणतात. शाश्वत शेतीत पर्यावरण संतुलनाला जास्त महत्त्व दिले जाते म्हणून तिला पर्यावरणीय शेती म्हणतात. शाश्वत शेतीसाठी अन्नद्रव्य व्यवस्थापनासाठी सेंद्रिय पदार्थ मुख्य स्रोत म्हणून वापरतात.

शाश्वत शेतीचा मूलमंत्र देत जगद्विख्यात कृषी तज्ञ व प्रगतिशील शेतकरी वसंतराव नाईक यांनी शेती व शेतकरी हितासाठी संदेश दिला.

शाश्वत शेतीला सेंद्रिय शेती असे म्हटले जाते. भावी पिढीला आवश्यक असणाऱ्या मूलभूत स्रोतांना कोणत्याही प्रकारची हानी पोहोचू न देता वर्तमान पिढीच्या गरजा भागविण्यासाठी देण्यात आलेली शेतीची पद्धती होय.

क) शाश्वत शेतीचे फायदे व तोटे:

- १) पर्यावरणाचे संतुलन राखणे हा शाश्वत शेतीचा महत्त्वाचा फायदा आहे.
- २) शाश्वत शेतीसाठी पीक उत्पादन खर्च कमी असतो.
- ३) शुद्ध पर्यावरण आणि कोणतीही हानिकारक अवशेष नसलेले अन्न उत्पादन शाश्वत शेतीद्वारे दिले जाते.
- ४) प्रतिकूल हवामान व बाजार भाव यामुळे होणारे नुकसान शाश्वत शेतीद्वारे टाळता येते.

ड) झिरो बजेट शेती:

विविध शेती प्रकारांपैकी हा झिरो बजेट शेतीचा प्रकार जास्त प्रचलित होताना दिसतोय. त्यामुळेच हा शेती प्रकार काय आहे हे जाणून घेणे गरजेचे ठरत. संपूर्णतः नैसर्गिक पद्धतीने शेती करणे, शेतीत उपलब्ध असलेल्या साधनसामग्रीवरच शेती करणे म्हणजे झिरो बजेट शेती. रसायनमुक्त शेतीला हा शेती प्रकार प्रोत्साहन देतो.

झिरो बजेट नैसर्गिक शेती चार गोष्टीवर आधारित आहे.

- i) जीवामृत
- ii) बीजामृत
- iii) अच्छादन
- iv) वापसा

झिरो बजेट शेतीने मातीची सुपीकता टिकवून ठेवण्यास नक्कीच मदत केली असली तरी उत्पादकता आणि शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवण्यात त्याची भूमिका अद्याप निर्णायक नाही. त्यामुळे या शेतीचे महत्वाकांक्षी उद्दिष्ट साध्य करण्याआधी अनेक स्ट्रक्चरल मार्केटिंग समस्या आहेत. ज्यांच्याकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे.

VI) निष्कर्ष:

- १) भारतीय शेतीचे महत्त्व जाणून भारतातील शेती जास्तीत जास्त गुणवत्तापूर्ण व दर्जेदार होण्यासाठी प्रयत्न होत असलेले आपल्याला दिसून येतात.
- २) हरितक्रांतीचा जितका फायदा झाला तितकाच तोटा झालेला दिसून येतो.
- ३) शाश्वत शेती सेंद्रिय शेतीचे महत्त्व जाणून शेतकरी सेंद्रिय शेतीकडे वळत आहेत.
- ४) नव्याने आलेली झिरो बजेट शेती हे सर्व शेतकऱ्यांना योगदान ठरत आहे.

VII) शिफारशी:

- १) सदरील संशोधनावरून असे स्पष्ट होते की भारत हा कृषिप्रधान देश असला तरी म्हणावे तितके शेतीतील यशस्वी प्रयोग येथे होताना दिसत नाहीत त्यामुळे शासन स्तरावर शेतक-यांसाठी विविध कार्यक्रम प्रशिक्षण शिबिरे आयोजित करून प्रत्येक शेतकरी त्यात कसा सहभागी होईल यासाठी प्रयत्न करावेत.
- २) भारतातील महाविद्यालयीन स्तरावर कृषिविषयक एक विषय असावा जेणेकरून विद्यार्थी शेतीमध्ये तज्ञ होतील.
- ३) कृषी विद्यापीठांनी वेगळे प्रयोग करून प्रत्येक शेतीमालाला पैठण कसा मिळेल यावर संशोधन करावे.

संदर्भ:

- १) भारतीय शेतीचे अर्थव्यवस्थेतील महत्त्व आणि स्थान - १९५० पासून - www.nitinsir.in
- २) स्वातंत्र्याच्या स्तरातील शेती <http://www.agrowon.com>
- ३) <http://bolbhidu.com>-झिरो बजेट शेती

डॉ. नरेंद्र दाभोलकर यांच्या साहित्यातील वैचारिकता**प्रा.अनिता वसंत मतिवडे**

मराठी विभाग (B.A.B.Ed.)

कर्मवीर हिरे महाविद्यालय गारगोटी

ता.भुदरगड, जि.कोल्हापूर.

प्रस्तावना :

राष्ट्राच्या तसेच समाजाच्या जडणघडणीचा जन्म हा मानवाच्या वैचारिक क्रांतीतून झालेला दिसून येतो. १९ व्या शतकाने भारताला विशेषतः महाराष्ट्राला मोठे 'संत' बहाल करण्याऐवजी मोठे 'समाजसुधारक' दिले. त्यात महात्मा फुले, राजा राममोहन रॉय, न्यायमूर्ती रानडे लोकहितवादी, आगरकर अशी किती तरी नावे घेता येतील ज्यांनी भारतीयांच्या आचार विचारांना योग्य अशी पुरोगामी दिशा देण्यासाठी आपले संपूर्ण आयुष्य खर्ची केले. सामाजिक चळवळीत १९ व्या शतकात जातिसंस्थेवर आणि स्पृश्यास्पृश्यतेवर प्रखर हल्ले केले. अशा नवसमाजाचे काम २० व्या शतकात बुद्धिवाद्यांनी चालू ठेवलेले संतांनी आध्यत्मिक समतेचे पाऊल जरी टाकले असे जरी आपण म्हणत असलो तरी त्यामुळे ना जातिभेद नष्ट झाले ना अस्पृश्यता कमी झाली ना वंचितांचे दुःखनिरसन झाले ना समाजातील अनिष्ट, अंधश्रद्धा, प्रथा, परंपरा, रुढी दूर झाल्या ना समाजजीवनाला मानवतावादी, विवेकवादी वळण लागले हे सर्व झाले ते फक्त सुधारकांच्यामुळेच विचार केला तर असे दिसून येते की, आपल्या अनेक कठीण समस्यांची मूळ कारणे ही आपल्या वृत्तीमध्ये दडलेली आहेत. आपले अज्ञान, दारिद्र्य यामुळे होत आहे. आपण सर्व जण एका देवाची लेकरे आहोत असे म्हणतो आणि एक व्यक्ती दुस-या व्यक्तीशी वर्तन मात्र पशूप्रमाणे करतो. तळागाळातील लोकांचे दारिद्र्य व त्याच्या वाट्याला आलेले कष्टयुक्त जीवन हे त्यांच्या पूर्वजन्माच्या कर्मांमुळे आहे असे मानतो व गुरु, भोंदूबाबा, घाडी, भगत, चेटूक नाटूक करणे, चमत्कार करणा-यावर विश्वास ठेवतो. काळ व परिस्थितीप्रमाणे बदलण्यास आपण तयार नसतो. आपले बहुतेक राजकीय नेते किंवा समाजातील प्रतिष्ठित लोक हे स्वतः अंधश्रद्धा व प्रतिगामी विचारांचे असतात. त्यांना शाळा, शिक्षण, समाजसेवा, हॉस्पिटल यांपेक्षा देऊळ बांधणे, त्याच्यावर सोन्याचा कळस चढवणे, कमकुवत लोकांवर अन्याय करणे, त्यांना शिक्षा देणे, धार्मिक कार्यक्रमात मिरवणे हे प्रचंड महत्त्वाचे वाटते. आपण वृत्तीने अजूनही अंधश्रद्धा व दैववादी आणि परंपरा व रुढीप्रिय आहोत. इंग्रजांच्या दास्याच्या शृंखला तोडून जरी आपणाला आज ७५ वर्षे झालेली असली तरी आपल्याच विकृत सनातनी वृत्तीच्या शृंखला तोडण्यात आपण यशस्वी होऊ तेव्हाच आपण खरे स्वतंत्र व मुक्त होऊ.

वैचारिक साहित्याचे मुलाधार :

विचारप्रधान म्हणजे वैचारिक साहित्य होय. बेकन, डायडन यासारख्या पाश्चात्य तत्त्ववेत्त्यांचे साहित्य वाचून तशा प्रकारचे साहित्य लेखनाची प्रेरणा भारतीयांना मिळाली. नव्या गद्याची जडणघडण त्या काळातील इंग्रजी साहित्य जसे की कादंबरी, नाटके, कविता निबंधांचे अनुवाद करण्यापर्यंत मर्यादित होती. त्या काळातील प्रसारित होणा-या वृत्तपत्रातील अग्रलेख, लेख हे वैचारिक साहित्य होय. सुधारणा चळवळीच्या काळातील वैचारिक साहित्य निर्मितीमागे देशबांधवांना दिशादर्शक, कार्यप्रवण व जागृत करणे हा उद्देश होता. अन्यायाविरुद्ध समाजभान जागृत करणे यासाठी

मोठ्या प्रमाणात वैचारिक लेखन केले जात असे. माणूस हा समाजशील प्राणी वैचारिक वैशिष्ट्यांनी युक्त आहे. प्रत्येक मनुष्याची विचारप्रक्रिया वेगवेगळी असते. अशा वेगवेगळ्या प्रवृत्तीच्या विचारांना आव्हान देऊन समाजहितास पोषक असा एकविचार वाढीस लावावा. यासाठी सुधारकांनी वैचारिक साहित्य निर्माण केले. वैचारिक साहित्याचा महत्त्वाचा विशेष म्हणजे ते भावनांपेक्षा वास्तवाधारित असते ते 'स्वमतप्रतिपादन' इतकेच 'परमतपरिवर्तन' याला महत्त्व देते. ती वैचारिक साहित्याची प्रेरणा आहे. 'वाङ्मयातील वैचारिकता' या ग्रंथात डॉ. राजन जयस्वाल यांनी वैचारिकतेची सात लक्षणे सांगितलेली आहेत ती पुढीलप्रमाणे :

- १) सहेतुकता व विशिष्ट दृष्टीकोन
- २) सुत्रबद्धता
- ३) वैचारिकतेत विचारांची एक विशिष्ट सरणी असते
- ४) दीर्घकालीनता
- ५) तात्त्विक तरीही लैकिक अनुभवाधिष्ठित
- ६) शास्त्रीय दृष्टीकोनजन्य संशोधन
- ७) प्रामाण्यविद्येत

ही लक्षणे पाहिल्यानंतर वैचारिकतेचे नेमके स्वरूप लक्षात येते "साधा विचार असेल तर तो व्यक्त करून माणूस मोकळा होऊन जातो पण वैचारिकतेत स्वमतमंडनार्थ चर्चा असते, विवेचन असते आणि परमाताचे खंडनही आवश्यक असते."१ असे राजन जयस्वाल प्रतिपाद करतात. त्यांच्या मते वैचारिकतेचे वय हे दीर्घकालीन असते आणि ती समाज मनावर दीर्घ असा ठसा उमटवणारी असते, म्हणून महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, शाहू, गौतम बुद्ध, सॉक्रेटीस, प्लेटो, हमीद दलवाई, आगरकर हे त्याच्या वैचारिकतेमुळेच अमर झाले आहे. त्यांची वैचारिकता ही आज अनुकरणीय आहे.

वैचारिक वाङ्मय हे तत्कालीन परिस्थितीतून निर्माण झालेल्या सामाजिक समस्या, प्रश्न व सध्याच्या वस्तुस्थितीशी निगडित असते. त्यामुळे तत्कालिन काळात त्याला विरोध, महत्त्व प्राप्त होते. हे वाङ्मय काळाच्याआड गेले तरी त्याचा सामाजिक दृष्टीने अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे. म्हणूनच डॉ. नरेंद्र दाभोलकर यांच्या साहित्यातील वैचारिकतेचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे ते पुढीलप्रमाणे :

अल्प परिचय :

डॉ. नरेंद्र दाभोलकरांचे संपूर्ण नाव नरेंद्र अच्युत दाभोलकर यांचा जन्म १ नोव्हेंबर, १९४५ ला माहूली सातारा जिल्ह्यात झाला. मृत्यू २० ऑगस्ट, २०१३ रोजी पुणे येथे हत्या झाली. वडील अच्युत दाभोलकर हे (सुविख्यात फौजदारी वकील) १९७० ला आपले एम.बी.बी.एस चे शिक्षण (गव्हर्नमेंट कॉलेज मिरज) येथून पूर्ण केले. ते 'साधना' साप्ताहिकाचे संपादक म्हणून त्यांनी काम पाहिले. शिवाजी छत्रपती कबड्डी टिमचे भारताचे प्रतिनिधित्व (भारता विरुद्ध बांग्लादेश) केले. बाबा आढाव 'एक गाव एक पाणवठा' (विहीर) मध्ये सहभाग होत. १९८० पासून सामाजिक कार्याला त्यांनी सुरुवात केली. अखिल भारतीय अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीचे सदस्य व उपाध्यक्ष होते. जाती संबंधाच्या हिंसाचाराच्या चळवळीत त्याचा सहभाग होता. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाचे नामांतर करण्यास समर्थन केले. त्यांनी १९८५ ते २०१३ या सतरा वर्षांच्या काळात भ्रम आणि निरास, श्रद्धा अंधश्रद्धा, विचार तर कराल, प्रश्न तुमचे उत्तर दाभोलकराचे, लढे अंधश्रद्धेचे, ऐसे कैसे झाले भोंदू, मती-भानामती, विवेकाची पताका घेऊ खांद्यावरी, अंधश्रद्धा विनाशाय, अंधश्रद्धा : प्रश्नचिन्ह आणि पूर्णविराम, ठरलं . . . डोळस व्हायचं !, तिमिरातून

तेजाकडे समग्र अंधश्रद्धा निर्मूलन व पुढे अशा एकूण बारा पुस्तकांचे लेखन केले आहे. डॉ. नरेंद्र दाभोलकर १९८२ पासून अंधश्रद्धा निर्मूलन चळवळीचे पूर्णवेळ कार्यकर्ते होते. १९८९ साली त्यांनी महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीची स्थापना केली. याआधी ते १७ वर्षे वेगवेगळ्या समाजिक परिवर्तनाच्या चळवळीत सक्रिय होते.

महाराष्ट्र राज्याची स्थापना १ मे १९६० साली झाली. या महाराष्ट्रातील किंवा भारतातील मराठी साहित्यिक, समाजसुधारक हे विषय खूपच विस्तृत असे आहेत. पण नरेंद्र दाभोलकरांच्या कामातील बुद्धिप्रामाण्यवाद, विवेकवाद, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, विज्ञाननिष्ठा, धर्मनिरपेक्षता या पैलूंचा आढावा प्रमुख समाज सुधारकांच्या कार्याला पुढे ठेवून घेतला आहे. महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांनी शिक्षणापासून शेतीपर्यंत आणि राज्यव्यवस्थेपासून ते प्रभावी तंत्रविज्ञान अशा अनेक बाबीपर्यंत प्रभावी असे मतदर्शन केले आहे. दाभोलकरांनी हाती घेतलेल्या समाजउन्नतीचे, परिवर्तनाचे व अंधश्रद्धा विरहित असलेल्या समाजाचे व विवेकवादी समाजनिर्मितीचे कार्य गेले ३० वर्षे अविरतपणे चालू होते.

महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मूलन समिती :

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडानंतर महाराष्ट्रात अंधश्रद्धा विरोधात संघटित अशी चळवळ सुरु करून समाज परिवर्तन करण्याचे महत्त्वाचे कार्य करणारी संघटना म्हणजे महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मूलन समिती होय. समाजातील गरीब, परिस्थिती समोर लाचार झालेल्या भोळ्या लोकांना अनेक बाबींच्या माध्यमातून त्यांची फसवणूक भोंदू बाबा, देवऋषी, गुरु, गुरु माँ, माता, देवी इत्यादी लोकांशी संघर्ष करून त्यांचा भांडाफोड करून पर्दाफाश करून सर्वसामान्य लोकांना परिवर्तनाची नवी दृष्टी देणारी ही चळवळ आहे. ९ ऑगस्ट १९८९ रोजी ही समिती सातारा या ठिकाणी डॉ. नरेंद्र दाभोलकर यांनी स्थापन केली. 'विवेकाची पताका घेऊ खांद्यावरी' व 'श्रद्धा-अंधश्रद्धा' या पुस्तकातून अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीची व्यापक वैचारिक भूमिका काय आहे याची माहिती मिळते. डॉ. दाभोलकर हे एक बुद्धीवादी, विज्ञानवादी, सुधारणावादी, पुरोगामी विचारांचे कार्यकर्ते, अंधश्रद्धा निर्मूलनाच्या कार्यात त्यांनी आपले अखंड आयुष्य जोडले होते. महाराष्ट्रात राष्ट्रसेवा दलाने केरळ मध्ये बी.प्रेमानंद यांच्या आयोजित केलेल्या दौ-याने डॉ. नरेंद्र दाभोलकरांना अंनिसच्या कार्यात स्वतःला झोकून देण्याची प्रेरणा मिळाली. बी.प्रेमानंदाची चमत्कार सादरीकरणारी यात्रा ही महाराष्ट्रातील २०-२२ जिल्ह्यात फिरवली गेली होती. त्यामध्ये दाभोलकरांनीही सहभाग घेतला होता. पुढे श्याम मानव यांच्या अखिल भारतीय अंधश्रद्धा निर्मूलनात डॉ. दाभोलकर १९८७ पर्यंत यांच्या सोबत एकत्रित कार्य करत होते. श्याम मानव हे अखिल भारतीय अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीचे संस्थापक होते. तर डॉ. दाभोलकर हे महाराष्ट्र समितीतील उपाध्यक्ष होते. पुढे नागपूर, वाई, लोणावळा इत्यादी ठिकाणी अंनिस संबंधी शिबिरे झाली. या शिबिरामध्येच दोघांमध्ये वैचारिक मतभेद झाले आणि दाभोलकरांनी स्वतंत्र महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मूलनाच्या कार्याची सुरुवात केली. महाराष्ट्रातच नव्हे तर महाराष्ट्राच्या बाहेरही क्रियाशील कार्यकर्ते तयार होऊ लागले. कारण अंनिस चळवळीची वाटचाल मुळी 'अंधश्रद्धा निर्मूलन ते विवेकवाद' अशी आहे. ही वाटचाल अंधश्रद्धा निर्मूलन-शास्त्रीय विचार पद्धती-वैज्ञानिक दृष्टिकोन-धर्मचिकित्सा-धर्मनिरपेक्षता ते विवेकवाद व मानवतावाद या मार्गाने करण्याचा प्रयत्न समितीने केले आहे. अंनिसचा 'ज्ञानकोश' असे ज्या ग्रंथास म्हटले जाते तो ग्रंथ 'तिमीरातून तेजाकडे समग्र अंधश्रद्धा निर्मूलन व पुढे' यात असे विवेचन वाचावयास मिळते. २०१३ पर्यंत समितीच्या १८० शाखा होत्या. आज त्या ३२० आहेत तसेच १२ पूर्णवेळ काम करणारे समितीत कार्यकर्ते आहेत. १९८९ ते २०२२ पर्यंत अंनिस समितीच्या कार्याला ३२ वर्षे पूर्ण झाली.

२० व्या शतकाच्या उत्तरार्धातच समितीचे संघटनात्मक कार्य सुरु झाले. मात्र हे कार्य करताना डॉ. नरेंद्र दाभोलकरांनी अंधश्रद्धा निर्मूलन कार्याची एक चतुःसूत्री तयार केलेली आहे.

अनिसच्या कार्याची चतुःसूत्री :

- १) शोषण, फसवणूक, दिशाभूल करणा-या अंधश्रद्धांशी सतत संघर्ष करणे.
- २) समाजामध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन रुजवणे, प्रचार करणे त्या आधारे विविध घटना तपासणे.
- ३) धार्मिक प्रथा, परंपरा, रुढी यांची कालसुसंगत अशी चिकित्सा करणे व धर्मनिरपेक्षतेचा दृष्टिकोन रुजवणे.
- ४) व्यापक परिवर्तनाचे नेहमी भान ठेवून मनःपूर्वक चळवळीचे कार्य करणे.

अनिसच्या या चतुःसूत्रीची माहिती 'विवेकाची पताका घेऊ खांद्यावरी' या पुस्तकामध्ये मिळते. प्रतिवर्षी संपूर्ण महाराष्ट्रामध्ये अंधश्रद्धा निर्मूलन व वैज्ञानिक दृष्टिकोन देणारा उपक्रम राबविला जातो. वैज्ञानिक जाणिवा प्रकल्पाद्वारे आजपर्यंत हजारो शिक्षकांचे प्रशिक्षण करण्यात आले आहे. भानामती व डकीण प्रथेविरोधी प्रभावी प्रबोधन व कृती मोहिम समिती डॉ. नरेंद्र दाभोलकरांच्या अधिपत्याखाली चालते. चमत्काराचे दावे करणारे बुवा-बाबा आज जवळजवळ बंद झाले आहेत. आजही अनिसने चमत्कार सिद्ध करण्यास २५ लाखांचे जाहीर आवाहन स्वीकारू शकलेले नाहीत. याच चमत्काराच्या आव्हानामुळे बुवाबाजी करणारे थांबले आहेत. समितीने राज्यपातळीवर अनेक परिषदांचे आयोजन केलेले आहे. शालेय व महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमध्ये वैज्ञानिक जाणिवा रुजविण्यासाठी समितीची महाराष्ट्र विवेकवाहिनी कार्यरत आहे.

अनिस समितीही उपक्रमशील असून नाविन्यपूर्ण उपक्रम घेणे हे समितीचे बलस्थान आहे. त्या उपक्रमांची माहिती अंधश्रद्धा निर्मूलन वार्तापत्र (मासिक) यामधून मिळते. त्यातील उपक्रम पुढीलप्रमाणे : संविधान बांधिलकी महोत्सव, व्यसनेविरोधी निर्धार दिन, वैज्ञानिक जाणिवा प्रकल्प, बुवाबाजी संघर्ष, १ जानेवारी आंतरजातीय विवाह स्वागत दिन, चमत्कार सत्यशोधन दिन, अमावस्येची स्मशान सहल, ग्रामसफाई, विसर्जित गणपती दान करा मोहिम, पर्यावरणीय होळी, प्रदूषण विरहित दिवाळी, राष्ट्रीय विज्ञान दिन, सुधारकांची जयंती अथवा स्मृतीदिन साजरा करणे, आकाश दर्शन, चमत्कार सादरीकरण, विज्ञान दिंडी, धर्मकांडाना पर्याय, देवीचा संचार मनाचा आजार, अंधश्रद्धा निर्मूलन, प्रशिक्षण शिबिर व व्याख्यानमाला आयोजन, जटा निर्मूलन, सायकल फेरी, पोस्टर्स वाचनालये चालविणे, रस्ता जागर इत्यादी प्रकल्पातून समितीने आपले उपक्रम पार पाडले आहे. तसेच वरील उपक्रमांची माहिती दाभोलकरांच्या 'ठरलं . . . . डोळसं व्हायचंच !' या पुस्तकात मिळते.

जादूटोणाविरोधी कायदा :

वास्तविक अंधश्रद्धा निर्मूलन कायदा, जादूटोणाविरोधी कायदा किंवा दृष्ट प्रथा, जादूटोणा आणि अघोरी विद्या प्रतिबंधक कायदा अशा विविध नावानी वर्णन केल्यानंतर लांबलचक नावाने निघालेल्या कायद्याची गर्भधारणा ही १९९० लाच झाली होती. महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मूलन जाहिरनामा राज्यव्यापी परिषद घेतली होती. त्याच्यावर पहिली सही पु.ल.देशपांडेनी केली. तिथूनच कायद्यासाठी लढा सुरू झाला. ७ जुलै १९९५ ला विधान परिषदेमध्ये जादूटोणाविरोधी कायदा मांडला. दाभोलकरांनी निरंतर कायद्याचा पाठपुरावा करत आंदोलने, धरणे मोर्चे असा संघर्ष सतत १८ वर्षे चालू ठेवला. 'कायदा व चिकित्सा' या दाभोलकरांच्या समग्र अंधश्रद्धा निर्मूलन खंड १ पुस्तक ४ मध्ये 'जादूटोणाविरोधी कायद्यासंबंधी' केलेल्या पाठपुरावाची माहिती मिळते. शेवटी दाभोलकरांच्या हत्येनंतर हा कायदा मंजूर करण्यात आला व या कायद्याचे नाव 'महाराष्ट्र नरबळी आणि इतर अमानुष अनिष्ट व अघोरी प्रथा व जादूटोणा

यांना प्रतिबंध घालण्याबाबत व त्यांचे समूळ उच्चाटन करण्याबाबत अधिनियम २०१३' असे आहे. या कायद्यामध्ये एकूण १२ कलमांची तरतुदी आहे. दाभोलकरांच्या (अॅनिस) या समितीच्या मदतीनेच आफ्रिकेतील युगांडा या देशात नरबळीसारख्या कुप्रथेविरोधी कायदा मंजूर करण्यात आला.

जातपंचायतीला मुठमाती :

‘जातपंचायत’ यासारख्या अमानवी कुप्रथा त्यापासून समाजाचे शोषण थांबविण्यासाठी समितीने सतत कार्य केले व जातपंचायतीला विरोध करणारा कायदा संमत झाला. या विषयीची माहिती दाभोलकरांच्या ‘बुवाबाजी संघर्ष आणि भूमिका’ या ग्रंथात व ‘अंधश्रद्धा निर्मूलन वार्तापत्र’, सप्टें-ऑक्टो २०१३ यामध्ये विवेचन मिळते. त्या कायद्याला ‘सामाजिक बहिष्कार कायदा २०१५’ असे नाव आहे. २०१७ मध्ये हा कायदा महाराष्ट्राने मंजूर केला व त्या पाठोपाठ कर्नाटक राज्यातही हा कायदा मंजूर करण्यात आला. या कायदानुसार जात पंचायतीनी एखादी व्यक्ती किंवा कुटुंबावर टाकलेल्या सामाजिक बहिष्कारविरोधात ७ वर्षांपर्यंत करावास आणि ५ लाख रुपयांचा दंडाच्या शिक्षेची तरतुद करण्यात आली आहे. या कार्यामूळे जातपंचायतीच्या जात्यांतून अनेक वेगवेगळ्या जातीतील लोकांची त्याच्यातून सूटका झाली. शिवाय जटानिर्मूलन, देवदासी, अंगात येणे, भूतबाधा, चेटूक, मुट मारणे, नव चमत्कार भानामती, बुवा, बाबा, माता, माँ, गुरु यांचे अत्याचार व समाजाचे शोषण करणा-यांना अॅनिसने चांगली त्यांची भांडाफोड मोहिम केली आहे. बुवा बाबांचा भांडाफोड करून चमत्काराला आळा घालून अॅनिसने समाजाला लागलेली किड दूर करण्याचे सतत प्रयत्न केले आहेत आणि करत आहेत. या सर्वांची माहिती आपल्याला दाभोलकरांच्या साहित्यातून मिळते.

निष्कर्ष :

- १) डॉ. नरेंद्र दाभोलकरांनी विवेकवादाच्या आधारावर सुधारणावादी आणि परिवर्तनवादी विचारांची पायाभरणी केली.
- २) जातीव्यवस्था, उच्च-निच्यतेची मानसिकता डॉ. दाभोलकरांनी झुगारून दिली.
- ३) अंधश्रद्धा मुक्त समाजनिर्मितीसाठी अखेरपर्यंत प्रयत्नशील राहिले.
- ४) स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय, धर्मनिरपेक्षता, वैज्ञानिक दृष्टिकोन या सामाजिक मुल्यांना डॉ. नरेंद्र दाभोलकरांनी प्राधान्य दिले.
- ५) यज्ञ संस्कृती, होम-हवन धार्मिक कर्मकांडावर प्रहार केला.
- ६) डॉ. नरेंद्र दाभोलकरांनी विवेकवादाची जोपासना केली.

संदर्भ :

- १) जयस्वाल, डॉ.राजन : ‘वाङ्मयातील वैचारिकता’, विजय प्रकाशन, नागपूर, २००७, पृष्ठ क्र.३
- २) दाभोलकर, डॉ.नरेंद्र : ‘विवेकाची पताका घेऊ खांद्यावरी’, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे. २००९.
- ३) दाभोलकर, डॉ.नरेंद्र : ‘बुवाबाजी संघर्ष आणि भूमिका’, महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मूलन समिती, डॉ.बिबली (प), २०१६.
- ४) दाभोलकर, डॉ.नरेंद्र : ‘श्रद्धा-अंधश्रद्धा’, राजहंस प्रकाशन, पुणे, १९९६.
- ५) दाभोलकर, डॉ.नरेंद्र : ‘भ्रम आणि निरास’, राजहंस प्रकाशन, पुणे. ऑक्टो., १९८५.
- ६) दाभोलकर, डॉ.नरेंद्र : ‘ठरलं . . . . डोळस व्हायचं!’ मनोविकास प्रकाशन, पुणे. २०१६.
- ७) दाभोलकर, डॉ.नरेंद्र : ‘अंधश्रद्धा : प्रश्नचिन्ह आणि पूर्णविराम, राजहंस प्रकाशन, पुणे, सप्टें., २०१३.

- ८) दाभोलकर, डॉ.नरेंद्र : 'विचार तर कराल?', राजहंस प्रकाशन, पुणे, ऑक्टो. २०१३.
९) दाभोलकर, डॉ.नरेंद्र : 'तिमीरातून तेजाकडे समग्र अंधश्रद्धा निर्मूलन व पुढे', राजहंस प्रकाशन, मार्च २०१०.
१०) दाभोलकर, डॉ.नरेंद्र : 'कायदा व चिकित्सा', महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मूलन समिती, डॉबिवली (प), २०१६.

नियतकालिके :

- १) अंधश्रद्धा निर्मूलन वार्तापत्र, "डॉ.नरेंद्र दाभोलकर स्मृती विशेषांक", ऑगस्ट २०१७.
२) अंधश्रद्धा निर्मूलन वार्तापत्र, "डॉ.नरेंद्र दाभोलकर स्मृतीदिन," ऑगस्ट २०१८.

आजची भारतीय आर्थिक स्थिती आणि महात्मा गांधीजींचा वारसा

डॉ. शशिकांत शामराव चव्हाण

मराठी विभाग

कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी.

स्वातंत्र्योत्तर भारतीय आर्थिक परिस्थितीवर गांधींच्या विचारधारेचा प्रभाव हा ठळकपणे जाणवतो. महात्मा गांधींनी आफ्रिकेमध्ये असताना आर्थिक समतेसाठी सर्व जातीधर्माच्या लोकांना आपल्या हक्काची जाणीव करून दिली. दुबळ्या वर्गाला संघटित करून अन्याय दूर करण्यासाठी प्रयत्न केले. त्यामुळे प्रत्येक माणसाला आपल्या न्याय आणि हक्काचे जाणीव निर्माण झाली. त्यातून कामगार संघर्ष करू लागला. आपला व्यापार सनदशीर मार्गाने करू लागला आणि उन्नतीचा मार्ग धरला. सामाजिक क्षमतेबरोबर आर्थिक समता असावी ही कल्पना गांधीजींच्या विचारधारेचा भाग आहे. गांधीजींनी दक्षिण आफ्रिकेत मुसलमान व्यापारी, ख्रिस्ती, बुद्धिजीवी, मध्यमवर्गीय आणि तामिळी हिंदू कामगार यांची संयुक्त आघाडी बनवून तेथील भारतीयांच्या हक्काची संघटना त्यांनी उभी केली. आफ्रिकेमध्ये वेगवेगळ्या जातीचे, धर्माचे, राष्ट्राचे लोक असले तरी त्यांचे ध्येय एकच होते ते म्हणजे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय समता निर्माण करणे. भारतात मात्र जमीनदार व शेतकरी, उद्योजक व कामगार एकाच राष्ट्रातील असले तरी मालक वर्गाचा व कामगार वर्गाचा संघर्ष वाढत चालला होता. समाजातील दुबळ्या वर्गावरील अन्याय दूर करण्यासाठी झटणे त्यांना गरजेचे वाटत होते. त्यासाठी प्रत्येक नीतिनिष्ठ माणसाने सर्वसामान्य माणसांच्यासाठी झटले पाहिजे. समाजातील विषमता दूर करण्यासाठी अशा व्यक्तींनी प्रयत्न केले पाहिजे. असे कार्य करणे हे त्यांचे कर्तव्यच आहे अशी धारणा ठेवून गांधीजी मते मांडत होते. भारतात चंपारण्य किंवा अहमदाबाद येथील कामगारांचे संघर्ष होत होते. त्यावेळी गांधीजी सर्वसामान्य माणसांच्या बाजूने उभे राहिले होते.

राष्ट्राच्या राजकीय कार्यामध्ये सर्वसामान्य माणूस सहभागी व्हावा अशी अपेक्षा असेल तर कार्यकर्त्यांनी समाजातील दारिद्र्य व बेकारी नष्ट करण्यासाठी एकवटले पाहिजे असे गांधीजींना वाटत होते. मात्र असले संघर्ष वाढतच गेल्यास राष्ट्रीय चळवळीतील ऐक्यभावना होते.

राष्ट्राच्या राजकीय कार्यामध्ये कमी होईल असे गांधींना वाटत होते. म्हणून जमीनदार व शेतकरी, कारखानदार व कामगार यांच्यातील झगडे हे अहिंसा मार्गाने सोडविणे व वरिष्ठ वर्गाचे परिवर्तन करून हे संघर्ष कमी करावेत असे गांधीजी सांगत होते. गांधींना माणूस हाच त्यांच्या विचारांचा केंद्रबिंदू होता. उत्पादन साधनांची खासगी मालकी त्यांना योग्य वाटत होती. स्वतःच्या जमिनीत स्वतः कष्ट करून उत्पादन काढणारा शेतकरी हा आदर्श समाज व्यवस्थेतील मूळ घटक आहे असे त्यांना वाटत होते. उत्पादन उत्पादन साधनांचे राष्ट्रीयीकरण केल्यास त्यातूनही काही मोजक्याच माणसांच्या हातामध्ये राजकीय व आर्थिक सत्तेचे केंद्रीकरण होईल आणि व्यक्तिस्वातंत्र्य धोक्यात येईल अशी गांधींना भीती वाटत होती. त्यासाठी गांधीजींनी कष्ट करणाऱ्या श्रमिकांचे शोषण थांबविण्यासाठी राष्ट्रीयीकरणाला अहिंसक पर्याय म्हणून त्यांनी विश्वास वृत्तीची कल्पना मांडली.

आजच्या समाज व्यवस्थेला गांधींनी विश्वस्त संकल्पना देऊन अर्थशास्त्राला नवा अध्याय दिला आहे. कारखानदार मालक जमीनदार असे श्रीमंत वर्ग यांना 'सब भूमी गोपाल की' हा आध्यात्मिक विचार देऊन त्यांना सन्मार्गाचा नवीन मार्ग दाखवला यातूनच आजच्या समाज व्यवस्थेमध्ये फार मोठा परिणाम झालेला पाहायला मिळतो.

या विचारातून अनेक आर्थिक प्रश्न कमी झाले आहेत. भारतीय समाजामध्ये या विचारामुळे किमान वीस टक्के लोकापेक्षाही अधिक 'सब भूमी गोपाल की' या उक्तीप्रमाणे जीवन जगताना पाहायला मिळतात. हा सारा गांधींच्या विचारांचा प्रभाव आहे.

गांधीजींची विश्वस्त ही संकल्पना मानवाच्या विकासासाठी फार महत्त्वाची आहे. विश्वस्त कल्पनेचा उगम ट्यूरिंगन धर्ममतामध्ये आहे. गांधीजी म्हणतात, "जगातील सर्व चराचरावर परमेश्वराचीच सत्ता आहे. माणसाला आपला उद्योग, व्यवसाय करून जे यश मिळते ते परमेश्वराची कृपा म्हणून मिळत असते." आपण कमावलेल्या संपत्तीचा वापर फक्त आपल्यासाठीच करणे हे पाप आहे तर ते अपरिग्रह वृत्तीने संपत्तीतील पै न पै हिशोब परमेश्वराला न चुकता करण्यासाठी प्रत्येक माणसाने कार्य केले पाहिजे अशी शिकवण ट्यूरिंगन धर्मविचारामध्ये आढळून येते. ट्यूरिंगन धर्मविचाराचा भर मात्र निवृत्तीवर आहे. गांधींनी परमेश्वराच्या जागी दारिद्र्य नारायणाची योजना केली. गांधी म्हणतात आपण आपल्या मालमत्तेचे विश्वस्त आहोत अशी भावना मनात ठेवूनच कार्य करावे. आपल्या जगण्याच्या मूलभूत गरजा भागविण्याइतकेच उत्पन्न स्वतःसाठी घ्यावे आणि उरलेले सारे धनसंपत्तीचा विनियोग समाजातील गरजवंतांच्या कल्याणासाठी करावा अशी कल्पना गांधीजींनी विश्वस्त संकल्पनेतून मांडली आहे.

१९१६ मध्ये बनारस हिंदू विद्यापीठाच्या उद्घाटनामध्ये आपल्या भाषणात प्रथम विश्वस्त वृत्तीचा उल्लेख केला. संस्थानिकांनी आपण आपल्या प्रजेचे विश्वस्त आहोत या भावनेतून संपत्तीचे वितरण करावे. जगाच्या कल्याणासाठी संपत्तीचा वापर करावा असा सल्ला त्यांनी आपल्या भाषणात दिला. कारखानदारांनीही कामगारांच्या कल्याणाचा मार्ग अवलंबावा विश्वस्त वृत्तीचा उल्लेख केला. कामगारांनीही कारखानदारांना आपल्या पित्याच्या जागी कल्पून त्यांच्याकडे मागणी करावी व कामसुद्धा प्रामाणिकपणे करावे. कारखाना स्वतःचाच आहे या वृत्तीने काम करावे. कामगारांनी संपाचा मार्ग न चोखंदळता कामगार व मालक कामगार व मालक यांनी आपले तंटे सामंजस्याने, संमतीने सोडवावेत.

विश्वस्त कल्पनेबाबत चर्चा करून याविषयी एक मसुदा तयार करण्यात आला. १९४२ मध्ये हा मसुदा तयार करताना गांधीजींनी त्यामध्ये आपल्या मताप्रमाणे योग्य ते मार्गदर्शन करून ही योजना प्रसिद्ध केली.

विश्वस्त संकल्पनेचे स्वरूप:

1. विश्वस्त वृत्ती हे आधुनिक भांडवलदारी समाजव्यवस्थेत परिवर्तन घडवून आणून समतावादी तत्त्वांवर तिची पुनर्घटना करण्याचे एक साधन आहे. भांडवलदारीला तिच्यात मुळीच थारा नाही. परंतु सध्याच्या भांडवलदार वर्गाला स्वतःची ची सुधारणा करण्याची तिच्यामार्फत संधी दिली जाईल. मानवी स्वभावात परिवर्तन घडून येणे मुळीच अशक्य नाही अशा श्रद्धेतून या विश्वस्त वृत्तीच्या संकल्पनेचा उगम झालेला आहे. ची सुधारणा करण्याची तिच्यामार्फत संधी दिली जाईल. मानवी स्वभावात परिवर्तन घडून येणे मुळीच अशक्य नाही अशा श्रद्धेतून या विश्वस्त वृत्तीच्या संकल्पनेचा उगम झालेला आहे.
2. संपत्तीच्या खाजगी मालकीच्या हक्क आम्ही मानीत नाही. समाज स्वतःच्या कल्याणासाठी जरूर तेथे खाजगी मालकीला परवानगी देईल.
3. संपत्तीची मालकी आणि वापर यावर कायदेशीर बंधने घालणे आम्ही वर्ज्य मानीत नाही.
4. शासन नियंत्रित विश्वस्त वृत्तीमध्ये कोणाही व्यक्तीला समाजाच्या हिताकडे दुर्लक्ष करून केवळ स्वतःच्या समाधानासाठी संपत्तीचा विनियोग करण्याचे किंवा साठा करण्याचे स्वातंत्र्य राहणार नाही.
5. ज्याप्रमाणे कामगाराला जीवनावश्यक किमान वेतन ठरविण्यात यावे असा प्रस्ताव मांडण्यात आलेला आहे त्याचप्रमाणे समाजातील कोणाही व्यक्तीचे कमाल उत्पन्न किती असावे यावरही मर्यादा घालणे आवश्यक

आहे. अशाप्रकारे किमान आणि कमाल उत्पन्नातील भेद वाजवी व मर्यादित असावा आणि हळूहळू हा भेद नष्ट करणे हे उद्दिष्ट ठेवून त्यानुसार वेळोवेळी ह्या मर्यादांमध्ये फेरफार करण्यात यावा.

6. गांधीप्रणित अर्थव्यवस्थेत उत्पादनांचे स्वरूप वैयक्तिक प्रेरणा किंवा लोभ याने न ठरता सामाजिक गरजेनुसार ठरविले जाईल. समाजातील बुद्धिमान व संपत्तीवान वर्गाने राष्ट्राच्या संपत्तीत वाढ करण्यासाठी आपली बुद्धी पणाला लावली पाहिजे.

वरील चर्चेतून आपल्याला गांधीप्रणित विश्वस्ताच्या गांधीप्रणित विश्वस्ताच्या संकल्पनेचे मूलाधार सांगता येतील. पृथ्वीच्या गर्भातील संपत्तीचा शोध घेत बसण्यापेक्षा लोकांच्या अंतःकरणातील संपत्तीचा शोध घेण्याचे आवाहन गांधीजी करतात. अशाप्रकारे समाजातील संपत्तीमान वर्गासाठी एका नैतिक आदर्शाचा पायंडा गांधीप्रणित विश्वस्ताच्या घालण्याचा प्रयत्न महात्मजींनी विश्वस्त या संकल्पनेमार्फत केला. "सब भूमी गोपाल की" या उक्तीला अनुसरून असणारी ही गांधीप्रणित संकल्पना अनेक माणसांना अनुकरणीय आहे. तसेच वंदनीयही आहे. त्याचबरोबर यावर टीकाही पुष्कळ झाल्या आहेत. काहीना वाटते विश्वस्ताची संकल्पना ही पोकळ आभासच ठरते. सर्व प्रस्थापितांना याचा कोणताच फरक पडत नाही. याउलट उद्योगधंदे करणाऱ्यांना आपल्या संपत्ती कमविण्याच्या हव्यासाला नैतिक अधिष्ठान देता आले.

भारतीय समाजातील जमीनदार व शेतकरी कामगार व मालक यांच्यातील दरी कमी करण्यासाठी त्यांना विविध पद्धतीने प्रबोधन करून संघर्ष कमी केला याचा परिणाम आजही भारतीय समाजामध्ये पाहायला मिळतो सर्व संपत्ती ही राष्ट्राच्या मालकीची आहे आणि त्यासाठी प्रत्येकाने आपल्या गरजेपुरता संपत्तीचा विनियोग करावा व गरजेपेक्षा अधिकची संपत्ती राष्ट्राला अर्पण करावी तसेच जो श्रम करतो त्याला योग्य मोबदला मिळालाच पाहिजे तो त्याचा अधिकार आहे यासारख्या विचारातून आजची आर्थिक भारतीय व्यवस्था योग्यदिशेने वाटचाल करताना पाहायला मिळते.

गांधींच्या या संकल्पनेला समर्थन आणि विरोध झाला तरी ही संकल्पना निरुपयोगी आहे असे आपल्याला म्हणता येणार नाही. कारण समाजामध्ये कायमस्वरूपी दुर्लक्षित राहिलेला वर्ग भांडवल असणाऱ्या वर्गाविरुद्ध उभा राहतो.. त्यामुळे वंचित असणाऱ्या या वर्गाचा संघर्ष किती अंगावर घ्यायचा याचे वेळीच भान ठेवणे आवश्यक असते. श्रीमंत वर्गानेही याकडे काळजीपूर्वक लक्ष दिले पाहिजे. यातून दोन्हीही वर्गांचा विनाश अटळ असतो. म्हणूनच गांधीजींची विश्वस्त संकल्पना ही भांडवलदार, जमीनदार, श्रीमंत वर्गाला आपले अस्तित्व अबाधित ठेवण्यासाठीचे शेवटचे आश्रयस्थान आहे.

मानवाला सद्सद्बुद्धीला आव्हान करणेसाठी हाच विश्वस्त कल्पनेचा गाभा आहे. गांधीजींनी हा नावीन्यपूर्ण विचार सामाजिक अर्थशास्त्राला दिला. समाज जीवनामध्ये भांडवलशाही विषमतेला जन्म देते आणि ही विषमता ज्यावेळी अतिशय भीषण होते त्यावेळी त्यातून समाजजीवनात फार मोठे बदल होत असतात. त्याचाच एक भाग म्हणजे भांडवलशाहीचा शेवटही होतो. गांधीजींच्या मते जमीनदार, कारखानदार, उद्योजक, श्रीमंत यांनी आपण ज्याच्या श्रमावर, मेहनतीवर सर्व मिळवतो अशा घटकांचे शोषण करणे. अशा घटकांना उत्पादन होणाऱ्या, नफा मिळालेल्या भागातील किमान भाग त्यांना देऊन त्यांचे जीवनमान उंचावण्याचा प्रयत्न करणे आवश्यक असते. पण भांडवलदार, मालक, जमीनदार अशा कष्टकरी वर्गांचे शोषण करतात. त्यातून कामगार शेतकरी संघर्ष करतात. त्यातून व्यवसाय नष्ट होण्याच्या मार्गावर असतो. त्यामुळे गांधींनी सर्वांचे कल्याण होण्यासाठी हिंसेच्या मार्गापासून अलिप्त राहण्यासाठी जमीनदार, भांडवलदार यांनी शेतकरी व श्रमिक यांना ट्रस्टी म्हणूनच काम पहावे. त्यांनी आपल्याबरोबर उत्पादन करणाऱ्या घटकाचेही कल्याण पहावे. समाजाच्या भलाईचे काम करावे. गांधीजी उद्योगाचे

केंद्रीकरण म्हणजे राजकीय हिंसेचे प्रतीक मानत होते. त्यांना मोठे मोठे उद्योगधंदे मान्य नव्हते. कारण मोठ्या उद्योगधंद्यामध्ये श्रमिकांचे शोषण होते. त्यामुळे कारागिरांनी छोट्या छोट्या कुटीरोद्योगांना महत्त्वाचे स्थान दिले.

माणसाने आपल्या गरजा मर्यादित ठेवाव्यात. हा अर्थशास्त्रातील सर्वसामान्य असणारा सिद्धांत गांधीजींनी मांडला. त्यामुळे ज्या लोकांच्याकडे प्रमाणापेक्षा, गरजेपेक्षा अधिकची संपत्ती आहे त्यांनी त्या संपत्तीतील जास्ती असणाऱ्या संपत्तीचे मालक आपण न होता त्या संपत्तीचे आपण पालक आहोत असे समजले पाहिजे. राष्ट्राच्या उभारणीसाठी, राष्ट्रीय काम, मानवतावादी दृष्टिकोन ठेवून केवळ समाजोपयोगासाठीच त्या संपत्तीचा वापर केला पाहिजे. जमीनदार, भांडवलदार, श्रीमंत लोकांनी जगाच्या कल्याणासाठी आपले नैतिक कर्तव्य म्हणून करावे. समस्त समाजामध्ये दैन्य, दारिद्र्य, बेकारी वाढणार नाही. जर त्यांनी ही भूमिका नाकारली तर समाजाने अहिंसक मार्गाने याचे हृदयपरिवर्तन केले पाहिजे. त्यासाठी .सर्वच राष्ट्रांमध्ये असे जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले पाहिजेत अशी गांधींची भूमिका होती. श्रीमंत राष्ट्रांनी आपल्याकडील संपत्ती गरीब राष्ट्रांच्या उभारणीसाठी सत्कारणी लावली पाहिजे.

भारतीय समाजातील जमीनदार व शेतकरी कामगार व मालक यांच्यातील दरी कमी करण्यासाठी त्यांना विविध पद्धतीने प्रबोधन करून संघर्ष कमी केला याचा परिणाम आजही भारतीय समाजामध्ये पाहायला मिळतो सर्व संपत्ती ही राष्ट्राच्या मालकीची आहे आणि त्यासाठी प्रत्येकाने आपल्या गरजेपुरता संपत्तीचा विनियोग करावा व गरजेपेक्षा अधिकची संपत्ती राष्ट्राला अर्पण करावी तसेच जो श्रम करतो त्याला योग्य मोबदला मिळालाच पाहिजे तो त्याचा अधिकार आहे यासारख्या विचारातून आजची आर्थिक भारतीय व्यवस्था योग्यदिशेने वाटचाल करताना पाहायला मिळते. त्यांनी त्या संपत्तीतील जास्ती असणाऱ्या संपत्तीचे मालक आपण न होता त्या संपत्तीचे आपण पालक आहोत असे समजले पाहिजे. राष्ट्राच्या उभारणीसाठी, राष्ट्रीय काम, मानवतावादी दृष्टिकोन ठेवून केवळ समाजोपयोगासाठीच त्या संपत्तीचा वापर केला पाहिजे. भारतातील राजकारणात पदार्पण केल्यानंतर गांधीजींचा खेड्यांशी अगदी जवळून संबंध आला. खेड्यातील समाजजीवन, अर्थकारण, राजकारण, सांस्कृतिक जीवन इत्यादी गोष्टी जवळून पाहिल्या. खेड्यातील स्वयंपूर्ण ग्रामजीवन, ग्रामसंख्या नवीन विकेंद्रित अर्थव्यवस्थेला पायाभूत बनू शकेल अशाप्रकारची कल्पना त्यांच्या मनामध्ये निर्माण झाली. त्यानंतर त्यादृष्टीने आपल्या विधायक कार्यक्रमांनी त्यांनी नियोजन केले. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचे प्रमुख नेते या नात्याने आपल्या देशाच्या आर्थिक हितसंबंधांची जपणूक करण्यासाठी त्यांना ही जबाबदारी पत्करावी लागली. यातून त्यांच्या विचारधारेला राष्ट्रवादाची जोड मिळाली. तत्कालीन भारतीय राजकारणात समाजवादाचे वारे वाहू लागले होते. तसेच भारतीय संस्कृती ही मूळची त्यागप्रधान आहे. या संस्कृतीला स्पर्धेवैजनी सहकार्य करण्याची वृत्ती आहे. माणसाचे खरे सुख आणि आरोग्य त्याने स्वतःच्या हातापायाचा वापर करणावर अवलंबून आहे याची समाजाची सेवा करणाऱ्या माणसाला जाणीव होती म्हणूनच त्यांनी हस्तव्यवसायावर भर दिला. मोठी शहरे ही मोहाची आगारे असतात. चोरी, व्यवसाय इत्यादी पापे येथे उजळ माथ्याने होतात. श्रीमंत माणसे ही सर्वसामान्य गरीब माणसांची लूट करतात. म्हणून खेड्यातील जीवनात संतुष्ट राहिले. भौतिक शक्तीपेक्षा नैतिक शक्तीचे त्यांना अधिक महत्त्व वाटले म्हणून राजापेक्षा ऋषी आणि फकीर उच्च आहे असे या विचारवंतांनी म्हटले आहे. भारताने इंग्रजी सुधारणेचा अंगीकार करून या परंपरागत मूल्याकडे पाठ फिरविली. म्हणून त्यांची अवस्था बिकट झाली. त्यांच्या मते पाश्चात्य सुधारणेचा पूर्णपणे पाडाव केल्याशिवाय भारताला खरे स्वातंत्र्य कधीच प्राप्त होणार नाही असा गांधीजींच्या विचाराचा एकूण गोषवारा होता.

शरीरश्रम, साधी राहणी, ग्रामोद्योग, विकेंद्रीकरण, स्वायत्त व ग्रामव्यवस्था यांच्यावरील गांधीजींचा विश्वास जीवनाच्या अखेरीपर्यंत होता. पण भारतातील अग्रगण्य राजकीय पुढारी झाल्यावर निरनिराळ्या प्रश्नांच्या अनुषंगाने त्यांनी जे विचार मांडले आहेत त्यामधून व्यक्त होणारा त्याचा मानस नंतरच्या कालखंडात वेगळा आहे. स्वयंपूर्ण

रामराज्याचे स्वप्न काँग्रेसच्या बहुसंख्य लोकांना मान्य होणार नाही याविषयी त्यांना कल्पना होती. म्हणून गांधी म्हणत, "रेल्वे, इस्पितळे, यंत्रे, सैन्य, नौदल, कायदे व न्यायालये नसणाऱ्या भारताचे स्वप्न माझ्या डोळ्यासमोर नाही. स्वराज्यात रेल्वे असतील परंतु लोकांची चळवळ दडपून टाकण्यासाठी सैन्याचा वापर करता यावा म्हणून रेल्वेचा उपयोग केला जाणार नाही. देशाच्या आर्थिक पिळवणुकीला त्या योग्य ठरणार नाहीत. स्वराज्य आले तर सत्तेचे विकेंद्रीकरण केले जाणार, उतारूंचा प्रवास सुखाचा करणे, अति सेवनाने आजारी पडणाऱ्या लोकांपेक्षा अपघाताने जखमी झालेल्या लोकांची सेवा केली जाईल. भारताचे सैन्य भाडोत्री नसून स्वयंसेवकाचे असेल. ते सैन्य देशात शांतता व सुव्यवस्था राखण्यासाठी त्याचा वापर केला जाईल. न्यायालये ही व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याची हमी देतील." अशाप्रकारे भारतात कल्याणकारी राज्य स्थापन होईल हेच स्वातंत्र्य चळवळीचे उद्दिष्ट असेल.

आजच्या विविध विकास योजना ह्या योजना मूळच्या गांधींच्या विचारधारेतूनच आलेले आहेत विश्वस्त संकल्पना विकेंद्रीकरण ग्रामस्वराज्य पंचायत राज्य इत्यादी योजना या गांधींच्या विचारधारेचा प्रभाव आहे एकूणच आजची भारतीय आर्थिक स्थिती ही गांधींच्या विचारधारेचा वारसा आहे हे मात्र स्पष्ट आहे.

संदर्भ

१. पंडित नलिनी, "गांधी' ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, १९८३.
२. गोखले द. न., "गांधीजी-मानव नि महामानव', म्ाौज प्रकाशन गृह, म्ाुंबई, १९९६.
३. नवजीवन (हिंदी पत्रिका), दि.१४ ऑगस्ट, १९२४.
४. निरंतर गं. बा., "गांधी आणि गांधीवाद', देशमुख आणि कंपनी, पुणे, १९४६.
५. हरिजन सेवक (हिंदी पत्रिका), ५ सितंबर, १९३६.
६. गांधी म्ाोहनचंद करम्ाचंद, "म्ाहात्मा गांधी विचार संग्रह', रिया पब्लिकेशन, कोल्हापूर, २०१६,
७. जावडेकर आचार्य शं. द., "गांधीवाद', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे,

भारतीय क्रिडा विश्व काल आणि आज

डॉ.सुशांत तानाजी मगदूम

शारीरिक शिक्षण संचालक

श्री.यशवंतराव पाटील विज्ञान महाविद्यालय सोळांकूर

दि. २८ जुलै २०२२ रोजी सुरु झालेल्या बर्मिंघम इंग्लंड येथील कॉमनवेल्थ स्पर्धेमध्ये भारताने तब्बल ६१ पदके मिळवली ज्यामध्ये २२ सुवर्ण, १६ रजत, तर २३ कांस्य पदकांचा समावेश आहे. या स्पर्धे मध्ये ऑस्ट्रेलिया, इंग्लंड, क्यानडा नंतर भारत अनुक्रमे चौथ्या स्थानावर राहिला. या स्पर्धेमध्ये भारताने कितीतरी देशांना मागे टाकले आहे. याचप्रमाणे ऑलम्पिक स्पर्धांमध्ये तशेच जागतिक स्पर्धांमध्ये देखील भारतीय खेळाडू अतिशय चांगली कामगिरी करताना दिसत आहे.

स्वातंत्र्यपूर्व भारतीय क्रिडाविश्व

भारतीय क्रिडाविश्वाची सुरवात फारच प्राचीन अशी आहे रामायण, महाभारत या महाकाव्यांमध्ये रथ शर्यत, शिकार. कुस्ती, जलतरण, आणि धनुर्विद्या यासारखे खेळ प्रशिक्षण तसेच मनोरंजन म्हणून खेळले जात होते असा उल्लेख आढळून येतो. श्री. राम, लक्ष्मण, रावण, मेघराज, विश्वामित्र, वानराज वाली, हनुमान, सुग्रीव, श्रीकृष्ण, बलराम, अर्जुन, भीम, नकुल, सहदेव, द्रोणाचार्य, महारथी कर्ण, दुर्योधन, जरासंध असे कितीतरी योद्धे हातामध्ये शस्त्र घेवून प्रशिक्षण घेवून यामध्ये माहीर झाल्याचे दिसून येते आज देखील यातील कांही नावे अतीउच्च कामगिरी साठी घेतली जातात उदा. कर्ण अर्जुन सारखे धनुर्धारी, भीमा सारखा कुस्तीपटू इ. पुढे मौर्य काळामध्ये देखील सम्राट अशोक व त्यांचे सैन्य रथ शर्यत, घोड्यांची शर्यत, कुस्ती, भालाफेक, तलवारबाजी, इ.मध्ये तरबेज असलेले होते. नालंदा, तक्षशीला हि त्या काळातील सर्वात मोठी विद्यापीठे इथे देखील अभ्यासाबरोबर खेळाला मोठे स्थान दिल्याचे आढळते याठिकाणी नियमित योगाभ्यास चालत असे. राजपुतांच्या काळामध्ये देखील खेळला अनन्यसाधारण असे महत्व होते सर्व प्रकारचे खेळ, स्पर्धा भरवल्या जात होत्या. मुघल काळामध्ये देखील शारीरिक ताकदीला आणि खेळला महत्व होते यामुळे या काळात व्यायामशाळा आखाडे जास्त प्रमाणात अस्तित्वात होते. दंड बैठका हा प्रमुख व्यायाम होता तर बोकशिंग, रेड्यांची टक्कर, कोमड्यांची झुंज, कबुतर उडविणे असे खेळ चालत. यानंतर इंग्रज भारतामध्ये आले आणि त्यांनी विविध परदेशी खेळ क्रिकेट, फुटबॉल, हॉकी, बॅडमिंटन, यासारखे खेळ भारतामध्ये आणले, तसेच दंड बैठका, घोड्यांची शर्यत, कुस्ती, भला फेक, तलवारबाजी, लाठी-काठी, हुतुतू, आट्या-पाट्या, शतरंज इ. खेळ देखील अव्याहतपणे सुरूच होते हैद्राबाद, जोधपुर, जयपूर, पतियाला, इ ठिकाणी खेळाला अत्यंत महत्वपूर्ण स्थान होते याठिकाणी खेळाच्या विविध स्पर्धा भरवल्या जात होत्या खेळाडूंना प्रोत्साहन दिले जात होते यावेळी गामा पहेलवान हा खूपच नावाजलेला पहेलवान होता. इंग्रजी राजवटीत भारतीय सैन्यांनी इंग्रजी सैन्यांकडून हॉकी हा खेळ आत्मसात करून घेतला तो इतका की पुढे कितेक वर्षे हॉकीमध्ये भारताने संपूर्ण जगामध्ये आपला दबदबा कायम ठेवला. या सैनिकांमध्ये एक सैनिक असा होता की त्याला हॉकीचा जादुगार असे म्हणूनच लोक ओळखत होते ते म्हणजे मेजर ध्यानचंद. यांच्या नेतृत्वाखालीच भारताने ऑलम्पिक मध्ये कितीतरी सुवर्णपदक मिळवलीत. या काळात होकीबरोबर पोलो, वाटर- पोलो, सायकल पोलो, हॉर्स रायडींग, स्विमिंग, जीम्नॅस्टिक यासारखे खेळ ब्रिटीश शाळांमधून शिकवले जात होते. त्यांच्या इंटर स्कूल कॉम्पिटिषण देखील घेतल्या जात होत्या.

स्वतंत्रउत्तर भारतीय क्रिडाविश्व

स्वतंत्र उत्तर काळामध्ये भारतीय क्रीडाविश्वाने चांगलेच बाळसे धरलेले होते हॉकीचा संघ अतिउच्च स्तरावर होता तर १९५२ मध्ये हेलसिंकी येथे झालेल्या ऑलम्पिक स्पर्धेमध्ये खाशाबा जाधव यांनी कुस्तीमध्ये पहिले वहिले वैयक्तिक पदक मिळविले होते, आणि या अनुषंगाने युनिव्हर्सिटी ग्रंट कमिशन युजीशी व सेकंडरी एजुकेशन कमिटीने १९५२ मध्ये शारीरिक शिक्षण व खेळ अभ्यासक्रमाचा एक अविभाज्य भाग आहे असे म्हंटले. न्याशनल स्पोर्ट्स फेडरेशन, गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया यांच्याकडून १९५४ मध्ये ऑल इंडिया कॉशील ऑफ स्पोर्ट्स ची स्थापना करण्यात आली जि सर्व खेळना सर्व बाजूनी नियमित करीत होती. खेळासाठी आवश्यक असणाऱ्या सर्व सोई सुविधा, विविध पोलिसी, प्रोग्राम, सराव, स्पर्धा यांचे नियोजन त्यासाठी लागणारा खर्च, विविध सन्मान, ग्रामीण भागातील खेळाचा विकास स्पोर्ट्स अथोरिटी ऑफ इंडियाची स्थापना या सर्व गोष्टींचे नियमन सरकार कडून केले जावू लागले यासाठी विविध समित्या गठीत केल्या न्याशनल क्वाडेट क्रॉप, न्याशनल फिटनेस क्रॉप, न्याशनल फिजिकल एफिसीन्सी ड्राईव्ह, न्याशनल फिजिकल फिटनेस प्रोग्राम इ. गठीत केल्या गेल्या. स्पोर्ट्स अथोरिटी ऑफ इंडिया ची स्थापना भारत सरकारने १९८४ साली केली जि खेळाडूना मोठ्या प्रमाणात प्रमोट करते साई खेळांच्या उन्नतीसाठी विविध योजना राबविते ज्यामध्ये न्याशनल कोचिंग स्कीम, न्याशनल स्पोर्ट्स कॉटेस्ट, स्पेशल एरिया गेम्स साई ट्रेनिंग सेंटर स्पोर्ट्स सायन्स टीचर्स फेलोशिप, स्पोर्ट्स स्कॉलरशिप स्कीम, रुल स्पोर्ट्स प्रोग्राम, क्रिएशन ऑफ स्पोर्ट्स इंफ्रा.इ.या सर्व गोष्टींमुळे भारतीय खेळ आता कात ताकत आहे आणि नवनवीन उदयोन्मुख खेळाडू निर्माण होत आहेत. आणि भारताचा झेंडा जागतिक स्तरावर उंचावत आहेत.

ऑलम्पिक स्पर्धा आणि भारत

१८९६ मध्ये ग्रीस मधील अथेन्स येथे नवीन ऑलम्पिक खेळांची सुरवात झाली या पहिल्या ऑलम्पिक स्पर्धेमध्ये भारताने प्रतीनिधीत्व केले नाही परंतु पुढील दुसऱ्या १९०० सालच्या पेरीस ऑलम्पिक स्पर्धेमध्ये कलकता येथे जन्मलेल्या नॉर्मन पिट्चरड यांनी सहभाग नोंदवून दोन ऑलम्पिक पदके मिळवली होती पण वाद असा आहे की भारतीय समजावयाचे की ब्रिटिश! इंग्रजी वसाहतीच्या काळामध्ये भारताने एकूण ०६ ऑलम्पिक स्पर्धांमध्ये सहभाग घेतला आणि पदके मिळवलीत ती फक्त आणि फक्त हॉकी मध्येच ०७ सुवर्ण आणि ०१ रजत पदकासह १९६० पर्यंत भारतीय हॉकीचे वर्चस्व कायम राहिले पण तिथून पुढे भारतीय संघ ऑलम्पिक मध्ये आपला जलवा दाखवू शकला नाही, या संघाला १९६० मध्ये व १९७२ मध्ये काश्य पदकावर समाधान मानावे लागले, पुढे १९८० मध्ये झालेल्या मास्को ऑलम्पिक मध्ये मात्र पुन्हा एकदा सुवर्ण पदकावर नाव कोरले गेले. हॉकी सोडून वैयक्तिक क्रिडा प्रकारात १९५२ मध्ये हेलसिंकी येथे झालेल्या ऑलम्पिक स्पर्धेमध्ये खाशाबा जाधव यांनी कुस्तीमध्ये बॉटम वेट गटामध्ये पहिले वहिले वैयक्तिक काश्य पदक मिळविले, त्यानंतर १९५२ पासून १९९६ पर्यंत पदकाची वाट पहावी लागली १९९६ च्या अटलांटा ऑलम्पिक स्पर्धेमध्ये लियाडर पेसने पुरुष एकेरी टेनिस स्पर्धे मध्ये काश्य पदक मिळविले. यानंतर मात्र ऑलम्पिक पदके मिळवण्यास खर्चा अर्थाने सुरवात झाली असे म्हणावे लागेल, पुढे सन २००० मध्ये सिडनी येथे झालेल्या ऑलम्पिक स्पर्धेमध्ये करणाम मल्लेश्वरी हिने भारोतोलन मध्ये ६९ किलो गटामध्ये काश्य पदक मिळवले, व त्या भारताच्या पहिल्या महिला पदक विजेत्या ठरल्या. त्यानंतर २००४ मध्ये अथेन्स मधील स्पर्धेमध्ये राजवर्धन शिंग राठोड यांनी डबल ट्रेप शूटींग मध्ये रजत पदक मिळवले, तर २००८ च्या बीजिंग ऑलम्पिक स्पर्धेमध्ये अभिनव बिंद्रा यांनी १० मी. एअर राएफल या प्रकारामध्ये भारताला पहिले वाहिले वैयक्तिक सुवर्ण पदक मिळवून दिले. तर याच स्पर्धेमध्ये विजेंद्र शिंग यांनी बॉक्सिंग मध्ये व सुशील कुमार यांनी कुस्तीमध्ये काश्य पदके मिळवलीत. २०१२ च्या लंडन ऑलम्पिक मध्ये भारतीय खेळाडूंनी विविध खेळांमध्ये ०६ पदके मिळवलीत त्यामध्ये विजयकुमार यांनी शूटींग

मध्ये रजत, सुशीलकुमार यांनी कुस्तीमध्ये रजत पदक मिळवले तर सायना नेहवाल हिने बॅडमिंटन, मेरी कोम यांनी बॉक्सिंग, गगन नारंग यांनी शूटींग मध्ये तर योगेश्वर दत्त यांनी कुस्तीमध्ये काश्य पदके प्राप्त केली. पुढे २०१६ च्या रिओ ऑलम्पिक मध्ये पी.व्ही. सिंधूने बॅडमिंटन मध्ये रजत पदक तर साक्षी मलिकने कुस्तीमध्ये काश्य पदक मिळवले. २०२० टोकियो ऑलम्पिक स्पर्धेमध्ये भारतीय हॉकी टीमने पुन्हा एकदा जोरदार कामगिरी करत काश्य पदक पटकावले तर या स्पर्धेमध्ये भारताला पुन्हा एकदा नीरज चोप्रा च्या रूपाने भला फेक मध्ये सुवर्ण पदक मिळाले, मीराबाई चानुला भारोतोलन मध्ये तर रविकुमार दहीयाला कुस्ती मध्ये रजत पदक मिळाले. पी.व्ही. सिंधूला बॅडमिंटन मध्ये, लाव्हलीना बोगोहीन हिला बॉक्सिंग मध्ये तर बजरंग पुनियाला कुस्ती मध्ये काश्य पदके मिळालीत. अशा तऱ्हेने ऑलम्पिक स्पर्धांमध्ये भारताला आतापर्यंत १० सुवर्ण, ०९ रजत, तर १६ काश्य पदकांसह एकूण ३५ पदके मिळाली आहेत.

जागतिक स्पर्धा आणि भारत

१९८१ पासून जागतिक स्पर्धांना सुरवात झाली तेव्हापासून भारत या स्पर्धांमध्ये भाग घेत आहे, सांथाक्लारा येथे झालेल्या या स्पर्धांमध्ये प्रकाश पदुकोन यांनी पुरुष एकेरी बॅडमिंटन स्पर्धेमध्ये पहिले वाहिले एकमेव काश्य पदक मिळवले त्यानंतर १९८९ मध्ये कार्लस्नेह येथे झालेल्या स्पर्धेमध्ये सुमिता लहा व रेखा मल यांनी पावर लिफ्टिंग मध्ये अनुक्रमे रजत पदक व काश्य पदक मिळवले. पुढे २०१३ च्या स्पर्धेमध्ये आदित्य मेहता यांनी स्नूकर पुरुष एकेरी मध्ये पहिले जागतिक सुवर्णपदक मिळवून दिले. २०२२ मध्ये बर्मिंघम मध्ये झालेल्या स्पर्धेमध्ये आर्चरी मध्ये ज्योती सुरेखा वेन्नाम व अभिषेक वर्मा यांना मिश्र मध्ये काश्य पदक मिळाले अशा तऱ्हेने जागतिक स्पर्धांमध्ये भारताला आतापर्यंत ०१ सुवर्ण, ०१ रजत, तर ०३ काश्य अशा पदकांसह एकूण ०५ पदके मिळवून भारत ६४ व्या स्थानी आहे.

कॉमनवेल्थ स्पर्धा आणि भारत

१९३० पासून कॉमनवेल्थ स्पर्धांना सुरवात झाली, हि पहिली स्पर्धा ह्यामिल्टन येथे पार पडल्या या स्पर्धे मध्ये भारताचा सहभाग नव्हता पण १९३४ मध्ये लंडन येथे झालेल्या दुसऱ्या स्पर्धेमध्ये भारताने सहभाग घेतला व रशीद अन्वर याने कुस्ती मध्ये पहिले काश्य पदक मिळवले त्यानंतर १९५८ मध्ये कार्लोफ वेल्स येथे झालेल्या स्पर्धे मध्ये ०२ सुवर्ण व ०१ काश्य पदक मिळाले, सन २०१० मध्ये दिल्ली येथे झालेल्या स्पर्धे मध्ये भारताला ३८ सुवर्ण, २७ रजत, व ३६ काश्य पदकांसह १०१ पदके मिळाली व दुसरे स्थान राहिले, तर २०२२ मध्ये बर्मिंघम येथे झालेल्या स्पर्धेमध्ये भारताला २२ सुवर्ण, १६ रजत, व २३ काश्य पदकांसह ६१ पदके मिळवून भारत ०४ व्या स्थानी आहे. कॉमनवेल्थ स्पर्धांमध्ये भारताला आतापर्यंत २०३ सुवर्ण, १९० रजत, तर १७१ काश्य अशा पदकांसह एकूण ५६४ पदके मिळवून भारत ०४ स्थानी आहे.

आशियाई स्पर्धा आणि भारत

भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर आशियाड सारख्या प्रादेशिक स्पर्धांमध्ये भारताचे बऱ्यापैकी वर्चस्व राहिल्याचे दिसून येते, पहिल्या आशियाई स्पर्धा सन १९५१ मध्ये भारतामध्ये दिल्ली येथे झाल्या, यावेळी या स्पर्धांमध्ये ११ देशातील ४८९ स्पर्धकांनी वेगवेगळ्या ५७ खेळ प्रकारांमध्ये सहभाग घेतला होता तेव्हा २० सुवर्ण पदकांसह ६० पदके घेवून जपान पदक तक्त्यामध्ये प्रथम क्रमांकावर होता तर भारत १५ सुवर्ण पदकांसह ५१ पदके घेवून भारत द्वितीय स्थानावर

होता. पुढे १९८२ मध्ये भारताला या स्पर्धांचे पुन्हा एकदा आयोजन पद मिळाले तेव्हा चीन, जपान, उत्तर कोरिया, दक्षिण कोरिया नंतर भारत पाचव्या स्थानावर राहिला. आतापर्यंत मिळालेल्या पदाकानुसार **आशियाई स्पर्धामध्ये आजदेखील भारत १५५ सुवर्ण, २०१ रजत, तर ३१६ काश्य अशा पदकांसह एकूण ६७२ पदके मिळवून भारत ०५ व्या स्थानी आहे.**

१९५१ व १९६० च्या एशियन गेम्स मध्ये भारतीय फुटबॉल संघाने सुवर्ण पदक पटकावले होते, सन १९५१ ते १९६२ हा काळ भारतीय फुटबॉलसाठी सुवर्णयुग मनाला जातो. सय्यद अब्दुल रहीम यांच्या प्रशिक्षणातून भारतीय संघ आशियातील सर्वोत्कृष्ट संघ बनला होता, एशियन गेम्स मध्ये सन १९५१ मध्ये प्रथम १९५६ मध्ये द्वितीय, तर १९६२ मध्ये प्रथम स्थान होते. परंतु पुढे भारतीय फुटबॉल संघ आपला करिष्मा दाखवू शकला नाही.

भारतामध्ये आज घडीला सर्वात जास्त महत्त्व जर कोणत्या खेळला मिळत असेल तर ते म्हणजे क्रिकेट या खेळला होय. भारतीय क्रिकेट संघ आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारताचे प्रतिनिधित्व करतो, भारतीय क्रिकेट संघाने आतापर्यंत दोन वेळा म्हणजेच १९८३ व २०११ मध्ये विश्व चषक जिंकलेला आहे. हा खेळ १८ व्या शतकात ब्रिटीश काळात खेळण्यास सुरवात झाली आणि आज हा खेळ भारतातील सर्वश्रेष्ठ खेळ ठरला आहे. आतापर्यंत ०२ वेळा म्हणजेच १९८३ व २०११ मध्ये भारताने विश्वकप आपल्या नावावर केलेला आहे, २००७ मध्ये टी-२० विश्वकप आपल्या नावावर केलेला आहे, १९८५, २००२, व २०१३ मध्ये आय सी सी च्यम्पियन ट्रॉफी घेतलेली आहे, तर १९८४, १९८८, १९९०, १९९५, २०१०, २०१६, व २०१८ मध्ये असे ०७ वेळा भारताने आशिया कप जिंकलेला आहे. सध्या भारतीय क्रिकेट टीम टेस्ट म्याच मध्ये द्वितीय, वन डे मध्ये तृतीय तर टी-२० मध्ये प्रथम स्थानावर आहे.

हा आहे भारतीय खेळांचा आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील आजवरचा प्रवास १३० कोटी लोकसंख्या असणाऱ्या या देशात आजवर फक्त हाताच्या बोटावर मोजण्या इतकीच पदके मिळालेली आहेत क्रिकेट, बॅडमिंटन, यासारख्या खेळणी आपले वर्चस्व आबाधीटत ठेवले आहे तर हॉकी, फुटबॉल यासारख्या खेळांना अजून झगडावे लागत आहे, पण याक्षणी आता सकारात्मक विचारांची गरज आहे, बदल घडवण्याची गरज आहे, यावरच भारतीय खेळांची उद्याची स्थिती अवलंबून आहे. क्रीडा क्षेत्राला सकारात्मक चालना दिल्यास बरेच कांही शक्य आहे यासाठी सरकार, राष्ट्रीय क्रीडा महासंघ, खेळाडू आणि समाज यांना एकत्रित येवून काम करावे लागेल, मोठी क्रीडा स्पर्धा येताच उत्साह वाढतो, अपेक्षा उंचावतात, हे वैयक्तिक आणि राष्ट्रीय जीवनात खेळाच्या मुल्याबाबतचे वाढत्या जागरूकतेचे लक्षण ठरते, यासाठी ज्या योजना आहेत त्या अजून चांगल्या रीतीने राबवणे आवश्यक आहेत खेळो इंडिया सारखी योजना अतिशय चांगली योजना आहे हि एक शक्तिशाली आणि दूरदर्शी योजना आहे आणि तिचा प्रभाव आता दिसू देखील लागला आहे, याचप्रमाणे कांही विशेष योजनांवरती काम व्हावयास हवे लोकांचा सहभाग वाढावायास हवा, तळागाळातील खेळाडूंना पुढे आणावे लागेल, योग्य प्रशिक्षण, आहार, आरोग्य, यातील करिअर याविषयी जागरूकता करावी लागेल पक्षपातीपणा न करता उत्कृष्टता शोधण्यावर भर द्यावयास हवा तरच क्रीडा राष्ट्र बनणे सोपे होईल.

संदर्भ —

1. डॉ. अनिल शर्मा, संतोष कुमार, शारीरिक शिक्षा की नवीन प्रवृत्तीयां. अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, २०१४
2. डॉ. एस. आर. शर्मा, शारीरिक शिक्षा अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, २०१४
3. रणधीर पाल, फिजिकल एजुकेशन स्पोर्ट्स क्रीसेंट पब्लीशिंग को ऑपरेशन

बी.ए.बी.एड द्वितीय वर्ष इतिहास विषयांतर्गत आधुनिक युरोप विषयासाठी बहुमाध्यमसंचाचे विकसन व परिणामकारकतेचा अभ्यास.

प्रा.विशाल अशोक आहरे

सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग

(बी.ए.बी.एड. एकात्मिक)

कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी.

सारांश

21 व्या शतकाच्या पहाटेला माहिती तंत्रज्ञानरूपी सुर्याचा उदय झाला आणि त्याने सर्व जगाला प्रकाशित केले. अर्थात माहिती तंत्रज्ञानाचा उगम मानवी गरजेतून झाला आहे. “गरज ही शोधची जननी आहे.” ही उक्ती यामुळे सार्थ ठरते. 20 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात ज्ञानाचा प्रचंड प्रस्फोट झाला त्यामुळे नवनवीन माहिती आत्मसात करण्याची गरज निर्माण झाली आहे. आजकाल कुठल्याही क्षेत्राला माहिती तंत्रज्ञानाविना परिपूर्णता येत नाही. इतकी माहिती तंत्रज्ञान ही काळाची गरज झाली आहे. किंबहुना यामुळेच 21 वे शतक हे माहिती तंत्रज्ञानाचे युग म्हणून ओळखले जाते. आजकाल इंटरनेटवर इतिहास विषयाचा असंख्य वेबसाईट्स आपल्याला दिसतील. विविध वेबसाईटवर इतिहासाच्या विभिन्न पैलूवर लक्ष केंद्रित केलेले दिसून येते. या वेबसाईटवर इतिहासाच्या ज्ञानाचा प्रचंड खजिना आपणांस उपलब्ध होतो. ऐतिहासिक घटनांशी संबंधित नकाशे, चित्र, व्हिडीओ, आलेख, आढ्या इत्यादी माहिती मोठ्या प्रमाणात इंटरनेटवर उपलब्ध आहे. या सर्वांच्या एकत्रित परिणामातून अध्ययन व अध्यापन प्रक्रिया प्रभावी करता येईल अर्थात बहुमाध्यमांचा वापर करून इतिहास शिक्षण मनोरंजक व प्रभावी बनविता येईल. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये बी.ए.बी.एड द्वितीय वर्ष इतिहास विषयांतर्गत आधुनिक युरोप विषयासाठी बहुमाध्यमसंचाचे विकसन व परिणामकारकतेचा अभ्यास केला आहे.

संशोधन संज्ञा- बी.ए.बी.एड, माहिती तंत्रज्ञान, बहुमाध्यम, इंटरनेट, वेब, वेबब्राऊजर, ग्राफिक्स, व्हिडीओ, ब्लॉग, ई-मेल, मल्टीमिडिया

प्रस्तावना

माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रभावापासून शिक्षण क्षेत्र अलिप्त राहणे शक्य नाही. 1990 पासून संगणक बाजारात उपलब्ध होवू लागल्यानंतर शिक्षणक्षेत्रात माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर मोठ्या प्रमाणात होवू लागला पूर्वीची मोबाईल, दूरदर्शन, टेपरेकॉर्डर, रेडिओ इ. माहिती तंत्रज्ञानाच्या माध्यमाऐवजी संगणक हे माध्यम अधिक लोकप्रिय होवू लागले. यथावकाश इंटरनेट, वेब, वेबब्राऊजर, ग्राफिक्स, व्हिडीओ, ब्लॉग, ई-मेल, मल्टीमिडिया यांच्या शोधामुळे संगणकाधारित शिक्षणाने जोर धरला. संगणकाआधारीत अध्ययन परिणामकारक ठरू लागल्याने शिक्षणातील पारंपरिक संकल्पना बदलणे. अपरिहार्य होऊ लागले. त्यातूनच शिक्षणक्षेत्रात ऑनलाईन लर्निंग, ऑफलाईन लर्निंग, ई-लर्निंग वेब बेसड लर्निंग, व्हर्चुअल क्लासरूम, बहुमाध्यमाच्या सहाय्याने अध्ययन अशा नवनवीन संकल्पना शिक्षणक्षेत्रात आकारला येवू लागल्या व लवकरच लोकप्रिय झाल्या. आज भाषा, गणित, समाजशास्त्र, विज्ञान इत्यादी विभिन्न विषयांच्या अध्यानासाठी संगणकधारित बहुमाध्यमांचा वापर केला जाऊ लागला आहे. कदाचित भविष्यात

सर्व शिक्षकांना या तंत्रज्ञानाचा अध्ययन व अध्यापन प्रक्रियेत वापर करणे अपरिहार्य होईल. त्यामुळे बहुसंख्य शिक्षकवर्ग माहिती तंत्रज्ञान आत्मसात करण्याचा प्रयत्न करू लागले आहे. त्यामुळे या वर्गात माहिती तंत्रज्ञान झपाट्याने लोकप्रिय होऊ लागले आहे. इतिहास विषयाचा शिक्षक ही माहिती तंत्रज्ञान रूपी अमृतापासून दूर राहणे शक्य नाही.

समस्या विधान

“ बी. ए. बी.एड (द्वितीय वर्ष) ”इतिहास विषयांतर्गत“आधुनिक युरोप” या विषयासाठी बहुमाध्यम संचाचे विकसन व परिणामकारकतेचा अभ्यास.”

पारिभाषिक शब्दांच्या कार्यात्मक व्याख्या.

बी.ए.बी.एड अभ्यासक्रम

संकल्पनात्मक व्याख्या.

शिक्षक प्रशिक्षणासाठी विभिन्न व्यावसायिक अभ्यासक्रमांची आखणी करण्यात आली आहे. जसे डी.एड, बी.एड, बी.ए.बी.एड, एम.एड, इ. यापैकीच बी.ए.बी.एड हा एक पदवी स्तरावरील शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम आहे. बारावीनंतर चार वर्षांचा कालावधी यासाठी ठेवण्यात आला आहे. एक वर्षाचा बी.एड प्रशिक्षण कार्यक्रमातील उणिवा दूर करण्यासाठी विशेष शिक्षक प्रशिक्षण मिळावे ह्या दृष्टिकोणातून ह्या उपक्रमाची आखणी करण्यात आली आहे. चार वर्षात बी.एड. बरोबरच बी.ए. ही पदवी देखिल प्रदान केली जाते.

कार्यात्मक व्याख्या.

प्रस्तुत संशोधनात बी.ए.बी.एड (द्वितीय) वर्षाच्या विद्यार्थी शिक्षकांचा समावेश केला जाईल

आधुनिक युरोप

संकल्पनात्मक व्याख्या

इतिहासाच्या अभ्यासाच्या सोयीसाठी विभिन्न कालखंडात विभागणी केली जाते. जसे अतीप्राचीन, प्राचीन, मध्ययुगीन, आधुनिक तसेच जगाची विभिन्न खंडात विभागणी केली जाते. उदा. आशिया, आफ्रिका, ऑस्ट्रेलिया, अमेरिका, युरोप, रशिया, अंटार्क्टिका. इ

कार्यात्मक व्याख्या :-

प्रस्तुत संशोधनात “आधुनिक युरोप” च्या इतिहासाचा कालखंड 1789 ते 1871 असा गृहित धरला जाईल.

आधुनिक युरोपातील निवडक आशयाचा संशोधनासाठी विचार केला जाईल.

बहुमाध्यम संच

संकल्पनात्मक व्याख्या

एकाच उद्दिष्टाच्या साध्यतेसाठी एक किंवा एकापेक्षा जास्त माध्यमांचा वापर केला जातो तेव्हा त्यास बहुमाध्यम म्हणतात.

डॉ. सिमा येवले, शैक्षणिक व माहिती तंत्रविज्ञान

प्रस्तुत संशोधनामध्ये “आधुनिक युरोप”विषयाच्या पाठयांशाला पुरक विविध चित्रे, ध्वनी, माहिती, आलेख, नकाशे, छायाचित्रे आणि ॲनिमेटेड इफेक्टस यांचा समावेश करून संगणकाच्या पॉवर पाइंट सूचना प्रणालीच्या सहाय्याने सादरीकरण तयार करण्यात येईल. अशा तयार केलेल्या संचास “क्रांतीयुग पॅकेज” असे नाव देण्यात येईल.

विकसन**संकल्पनात्मक व्याख्या**

कोमलवस्तु (सॉफ्टवेअर) प्रणालीची निर्मिती, नियोजन, आरेखन त्याची अंमलबजावणी व परिणामकारकता अभ्यासणे म्हणजे विकसन होय.

कार्यात्मक व्याख्या

प्रस्तुत संशोधनामध्ये “आधुनिक युरोप” या विषयासाठी संगणकाधारित बहुमाध्यमाची निर्मिती करण्यात येईल. व त्याची अंमलबजावणी कर्मवीर हिरे महाविद्यालयातील बी.ए.बी.एड (द्वितीय) या वर्गावर करून त्याची परिणामकारकता शास्त्रीय पद्धतीने तपासण्यात येईल.

परिणामकारकता**संकल्पनात्मक व्याख्या**

“पद्धती किंवा कारणांमुळे होणारा बदल म्हणजे परिणामकारकता होय.”

ऑक्सफर्ड डिक्शनरी.

कार्यात्मक व्याख्या

बी.ए.बी.एड (द्वितीय) वर्षाच्या “आधुनिक युरोप” या विषयाच्या पूर्व चाचणी व उत्तर चाचणी मधील मिळवलेल्या गुणांतील फरक.

एक अभ्यास**संकल्पनात्मक व्याख्या**

अभि+आस = बसणे. या संस्कृत शब्दाचा अर्थ भोवती बसून शिकणे, अभ्यास करण्याकरिता योग्य ती मनस्थिती, विषयाबद्दल गोडी, अभ्यास साधने व योग्य ते मार्गदर्शन यांची जरूरी आहे. अभ्यास याचा दुसरा अर्थ सराव असाही आहे.

शं.द्र.सोहनी, शैक्षणिक टिपाकोश, 1993

कार्यात्मक व्याख्या

प्रस्तुत संशोधनामध्ये बी.ए.बी.एड (द्वितीय) वर्षाच्या “आधुनिक युरोप” यासाठी तयार करण्यात आलेल्या बहुमाध्यमाची जाणीवपूर्वक व नियोजनपूर्वक अंमलबजावणी करून परिणामकारकतेचा अभ्यास करण्यात येईल.

संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा

1. प्रस्तुत संशोधनामध्ये संशोधकाने कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी, कोल्हापूर. येथील बी.ए.बी.एड. (द्वितीय) च्या मराठी माध्यमातील विद्यार्थ्यांचाच विचार केलेला आहे.
2. “आधुनिक युरोप” विषयातील निवडक आशयाचाच विचार केलेला आहे.
3. समान परिस्थिती असलेल्या बी.ए.बी.एड. (द्वितीय) च्या विद्यार्थी शिक्षक प्रशिक्षणार्थ्यांसाठी उपयुक्त आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. बी.ए.बी.एड (द्वितीय) च्या “आधुनिक युरोप” या विषयातील घटका, उपघटकांची निश्चिती करणे.
2. बी.ए.बी.एड (द्वितीय) च्या “आधुनिक युरोप” या विषयातील पाठ्याशाचे घटकानुसार वर्गीकरण करणे.

3. बी.ए.बी.एड (द्वितीय) च्या “आधुनिक युरोप” या विषयासाठी बहुमाध्यम संच तयार करण्यासाठी माध्यमांची निवड करणे.
4. बी.ए.बी.एड (द्वितीय) च्या “आधुनिक युरोप” या विषयातील घटकावर बहुमाध्यम संच तयार करणे.
5. “क्रांतीयुग पॅकेज” चे गुणात्मक मूल्यमापन संगणकतज्ज्ञांच्या मदतीने करणे.
6. “क्रांतीयुग पॅकेज” उपयुक्तेबाबत बी.ए.बी.एड (द्वितीय) च्या वर्गाला इतिहास शिकविणार्या शिक्षकांची व तज्ज्ञ शिक्षकांची मते तपासून घेणे.
7. “क्रांतीयुग पॅकेज” ची अंमलबजावणी करून उपयुक्तता तपासणे.

संशोधनाची गृहितके

1. बहुमाध्यम संचाच्या वापरामुळे शिक्षकांचे अध्यापन प्रभावी होते.
2. विद्यार्थ्यांच्या संकल्पना स्पष्ट होऊन त्यांना घटकांचे आकलन प्रभावीपणे होण्यास सहाय्य होते.
3. संगणकाधारित बहुमाध्यम संच विद्यार्थ्यांमध्ये इतिहास विषयाची अभिरूची निर्माण करण्यास उपयुक्त ठरतो.

संशोधन परीकल्पना

1. बी. ए. बी. एड (द्वितीय) वर्गासाठी तयार केलेला संगणकाधारित बहुमाध्यमसंच इतिहास विषयातील संपादणूक गुणवत्ता वाढीसाठी उपयुक्त ठरेल.

शून्य परिकल्पना

- H0 . नियंत्रित व प्रायोगिक गटाच्या पूर्व संपादणूक चाचणी गुणांमध्ये कोणताही फरक असणार नाही
- H1 नियंत्रित व प्रायोगिक गटाच्या उत्तर संपादणूक चाचणी गुणांमध्ये कोणताही फरक असणार नाही
- H2 प्रायोगिक गटाच्या पूर्व व उत्तर संपादणूक चाचणीच्या गुणांमध्ये कोणताही फरक असणार नाही
- H3 नियंत्रित गटाच्या संपादणूक चाचणीमध्ये पूर्व व उत्तर चाचणीच्या गुणांमध्ये कोणताही फरक असणार नाही

संशोधनाची चले

स्वाश्रयी चले

- 1 बहुमाध्यमसंच

आश्रित चले

- 1 अध्यापन
- 2 विद्यार्थी अभिरूची
- 3 अध्ययन प्रेरणा
- 4 संपादणूक

संशोधनाचा प्रकार :-

शैक्षणिक संशोधनाचे तीन प्रकार आहेत 1) मूलभूत संशोधन 2) उपयोजित संशोधन 3) द्रुति संशोधन.

प्रस्तुत संशोधकाने संशोधनासाठी द्रुति संशोधन या संशोधन प्रकाराची निवड केली. द्रुति संशोधनात शिक्षक दैनंदिन अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेतील समस्यांचे समाधान शोधण्याचा प्रयत्न करीत असतो.

संशोधनाची पद्धती

संशोधनाचा विषय व उद्दिष्टे निश्चित केल्यानंतर उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी संशोधकाने शैक्षणिक संशोधनातील 1) ऐतिहासिक पद्धती 2) वर्णनात्मक पद्धती 3) प्रायोगिक पद्धती या तीन पद्धतीपैकी प्रस्तुतसंशोधनासाठी वर्णनात्मक पद्धती व प्रायोगिक पद्धती यांचा दोन स्तरावर वापर करण्यात आला आहे.

संशोधनासाठी नमुना निवड :-

जनसंख्येच्या तथ्याविषयी पुर्वानुमान करण्याकरिता जनसंख्येतुन निवडलेल्या व्यक्ती किंवा वस्तु यांच्या लहान संचाला न्यादर्श नमुना असे म्हणतात.

शैक्षणिक समस्यांच्या अभ्यासात संपूर्ण जनसंख्या दृष्टिसमोर असली तरी त्या सर्वांचा अभ्यास करणे शक्य नसते. यासाठी संपूर्ण जनसंख्येचे प्रतिनिधित्व करणारा यादृच्छिक नमुना निवडला जातो.

प्रस्तुत संशोधनासाठी नमुना निवड करण्यासाठी संशोधकाने नमुना निवडीच्या 1) असंभाव्यता पद्धती 2) संभाव्यता पद्धती या दोन पद्धतीपैकी संभाव्य पद्धतीचा उपयोग केला आहे.

प्रस्तुत संशोधनामध्ये नमुना निवड तीन गटात केली जाईल.

1) विषयासंबंधी नमुना -	सप्रयोजन पद्धती -	‘फ्रेंच राज्यक्रांती’ हा घटक
2) विद्यार्थी निवड -	सप्रयोजन पद्धती :-	प्रायोगिक गट - 20
3) विद्यार्थी निवड -	सप्रयोजन पद्धती	नियंत्रित गट - 20

संशोधनाची साधने व तंत्रे

संशोधन करण्यासाठी माहिती मिळविणे गरजेचे ठरते. ही माहिती मिळविण्यासाठी पुढील साधने आहेत.

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्रमाणित माहिती संकलनासाठी संशोधकाने पुढील साधनांचा वापर केला आहे.

1 पडताळा सूची 2 संपादन चाचणी

1 पडताळा सूची :- पडताळा सूची हे निरीक्षणावर आधारित असे संशोधनाचे एक साधन आहे पडताळा सूची म्हणजे एखादी व्यक्ती प्रक्रिया व संस्था इत्यादी बदलल्या विधानांची तयार केलेली यादी.

2 संपादन चाचणी :-

बहुमाध्यम संचाच्या वापराचा विद्यार्थ्यांच्या संपादनावर होणाऱ्या परिणामाचा शोध घेण्यासाठी संपादन चाचणीचा वापर केला जाईल यासाठी प्रस्तुत घटकावर आधारित 50 गुणांची चाचणी तयार करण्यात येईल . तिचा वापर उत्तर चाचणी म्हणून करण्यात येईल

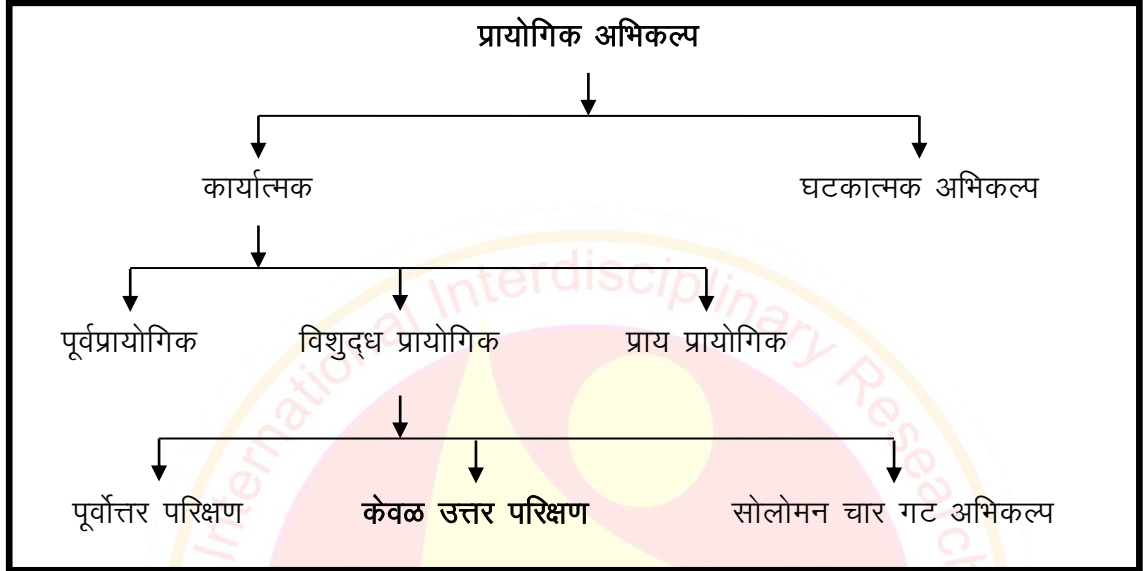
सांख्यिकीय मापनाची साधने :-

प्रस्तुत संशोधनात, संशोधकाने संशोधनाचा प्रकार, पद्धती, अभिकल्प, संशोधनाची साधने इ. निश्चित केली. विविध संशोधन साधनांच्या सहाय्याने माहिती गोळा केल्यानंतर त्या माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करणे गरजेचे

ठरते. त्यासाठी विविध सांख्यिकीय तंत्राचा वापर केला जातो. प्रस्तुत संशोधनात संशोधकाने माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करण्यासाठी पुढील सांख्यिकीय तंत्राची निवड केली आहे. 1) मध्यमान 2) शेकडेवारी 3) 'ज' प्राप्तांक

संशोधन अभिकल्प :-

संशोधकाने प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधनाचा प्रकार व पद्धती ठरवल्यानंतर प्रायोगिक पद्धतीतील विविध अभिकल्पापैकी 'केवळ उत्तर परीक्षण' नियंत्रित गट अभिकल्पाची निवड केली.

केवळ 'उत्तर परीक्षण नियंत्रित गट' अभिकल्प आरेखन

गट	उपचार	उत्तर परीक्षण
प्रायोगिक गट A	X	O ₁
नियंत्रित गट B		O ₂

संशोधन निष्कर्ष :-

प्रस्तुत संशोधनाचे निष्कर्ष खालीलप्रमाणे सांगता येईल.

1. सदरचा बहुमाध्यम संच बी.ए.बी.एड. द्वितीयसाठी इतिहास विषयाचे अध्यापन करणाऱ्या शिक्षक प्रशिक्षकांना उपयुक्त ठरतो.
2. बी.ए.बी.एड. (द्वितीय) वर्षाच्या शिक्षक प्रशिक्षार्थ्यांना अध्ययनामध्ये अधिक कार्यक्षमता निर्माण होण्यासाठी बहुमाध्यम संचाचा वापर उपयुक्त ठरतो
3. शिक्षक प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये जिज्ञासुवृत्ती निर्माण करता येईल. व अध्ययन अध्यापन आनंदायी बनण्यास मदत मिळते.
4. शिक्षक प्रशिक्षणार्थ्यांचे अवधान केंद्रीकरण करण्यास मदत मिळते.

5. इतिहास अध्यापनातील रूक्षपणा, निरसपणा, कंटाळवाणेपणा नाहिसा होण्यास बहुमाध्यम संचाची मदत होते.
6. शिक्षक प्रशिक्षणार्थ्यांच्या बहुमाध्यम संचाच्या वापरामुळे अध्ययनामध्ये विद्यार्थी सहभाग वाढण्यास मदत होते.
7. शिक्षक प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये बहुमाध्यम संचामुळे वैज्ञानिक व मानवतावादी दृष्टिकोन बनवण्यास मदत होते.
8. इतिहास विषयाच्या शिक्षक प्रशिक्षणार्थ्यांना अशा प्रकारे बहुमाध्यम संच तयार करण्यासाठी प्रेरणा व मार्गदर्शन मिळते.
9. बहुमाध्यम संचाच्या वापरामुळे शिक्षक प्रशिक्षणार्थ्यांना अध्यापन अधिक सुलभ करण्यास मदत मिळते.
10. बहुमाध्यमसंचाचा वापर शिक्षक प्रशिक्षणार्थ्यांनी केल्यास त्यांना स्वयंअध्ययनास प्रेरणा मिळेल व विद्यार्थी शिक्षकांची इतिहास विषयाची अभिरूची वाढते.

उपसंहार

आजकाल इंटरनेटवर इतिहास विषयाचा असंख्य वेबसाईट्स आपल्याला दिसतील. विविध वेबसाईटवर इतिहासाच्या विभिन्न पैलूवर लक्ष केंद्रित केलेले दिसून येते. या वेबसाईटवर इतिहासाच्या ज्ञानाचा प्रचंड खजिना आपणांस उपलब्ध होतो. ऐतिहासिक घटनांशी संबंधित नकाशे, चित्र, व्हिडीओ, आलेख, आढ्या इत्यादी माहिती मोठ्या प्रमाणात इंटरनेटवर उपलब्ध आहे. य सर्वांच्या एकत्रित परिणामातून अध्ययन व अध्यापन प्रक्रिया प्रभावी करता येईल. मल्टिमिडीया या संकल्पनेचा उगम 1966 मध्ये झाला. मल्टिमिडीया म्हणजेच बहुमाध्यमे होय. बहुमाध्यमांमध्ये टेक्स्ट, ऑडिओ, व्हिडीओ, ॲनिमेशन, ग्राफ्स, इमेजेस इत्यादींचे एकत्रिकरण करून आवश्यक ती माहिती अध्ययनार्थ्यांपर्यंत पोहचविले जाते. अर्थात बहुमाध्यमे विषय वस्तुच्या प्रस्तुतीकरणाचे प्रभावी साधन आहे. त्यामुळे इतिहास वा अन्य विषयाच्या शिक्षकांना अध्यापनात बहुमाध्यमांचा उपयोग करता आला पाहिजे. कारण बहुमाध्यमे ही शिक्षणक्षेत्रातील अनेक प्रकारच्या बदलांची नांदी ठरणार आहे. नव्या युगातील नवी आव्हाने पेलण्यासाठी शिक्षकांनी माहिती तंत्रज्ञानाचे शिवधनुष्य पेलणे अगत्याचे आहे. स्वतः शिक्षक सक्षम झाला तरच तो भावी पिढीला समर्थपणे मार्गदर्शन करू शकेल.

संदर्भ ग्रंथ सूची

मराठी संदर्भग्रंथ सूची -

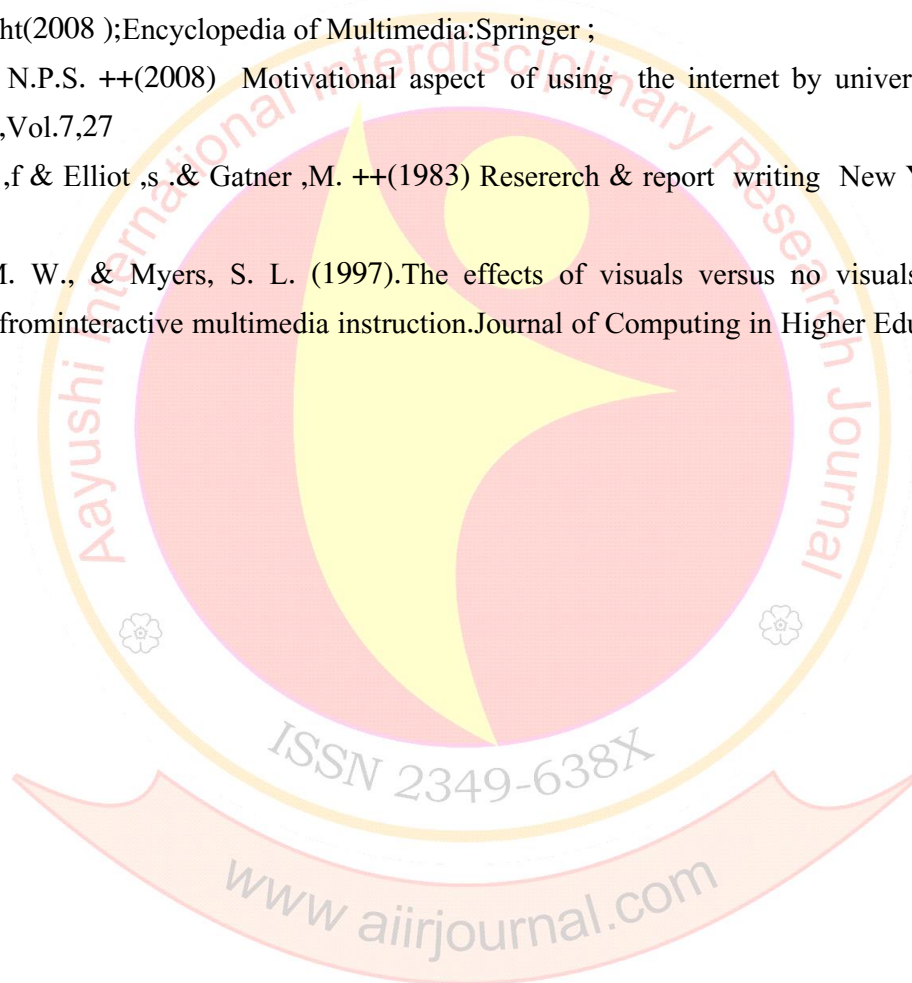
- १) डॉ. देशपांडे लीना व डॉ. पारसनीस, हेमलता (1995) कृती संशोधन पुणे: नित्य नूतन प्रकाशन
- २) डॉ. क.हाडे, बी (2007) शास्त्रीय संशोधन पद्धती नागपूर : पिंपळापुरे प्रकाशन
- ३) डॉ. कायंदे - पाटील, ग वि (2008) संशोधन पद्धती नाशिक : चैतन्य पब्लिकेशन्स
- ४) डॉ. पारसनीस, हेमलता (2009) शैक्षणिक संशोधन माहिती संकलन तंत्रे व साधने पुणे: नित्य नूतन प्रकाशन
- ५) डॉ. ताटके, नीलम (2008) संशोधन करतांना पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स
- ६) पंडित बन्सी बिहारी (2009) संशोधन अभिकल्प पुणे: नित्य नूतन प्रकाशन
- ७) मालशे स. ग. (2011) शोधनिबंधाची लेखनपद्धती मुंबई : लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन
- ८) काळे, उ. श्री. (2010) इंटरनेट आणि वर्ल्ड वाईड वेब नागपूर : साईनाथ प्रकाशन
- ९) हिंदी संदर्भसाहित्य -
- १०) त्रिपाठी, जय गोपाल (2007) मनो विज्ञान एवं शिक्षा में शोध पद्धतियाँ आगरा : एच पी भार्गव बुक हाउस
- ११) प्रो. पाण्डे, के. पी. एवं डॉ अमिता (1998) शिक्षा में क्रियात्मक अनुसंधान आगरा : विनोद पुस्तक मन्दिर

१२) सिंह ,अरून कुमार (2005) मनोविज्ञान ,समाजशास्त्र तथा शिक्षा मे शोध विधिया दिल्ली ,मुम्बई ,मोतीलाल बनारसीदार

References (English) —

1. Aggarwal, Y.P. and M. Mohanty (1998) Effectiveness of Multimedia Programmed Learning and Traditional Method of Teaching: A Meta Analytical Study of India Researches. *Indian Educational Review*, 34(2), 57-66.
2. Best, J. W. & Khan, ++ (2006). *Research in education* New Delhi : Prentice Hall of India Pvt. Ltd.
3. Buch, M. B. ++ (1983-1988) *Fourth survey of research in education* New Delhi : NCERT
4. Buch, M. B. ++ (1992) *Fifth survey of research in education* New Delhi : NCERT
5. Borko Furht (2008); *Encyclopedia of Multimedia*: Springer ;
6. Chandel, N.P.S. ++ (2008) *Motivational aspect of using the internet by university students* .Edutrack ,Vol.7,27
7. Condasco, f & Elliot, s. & Gatner, M. ++ (1983) *Research & report writing* New York: Barnes & Noble
8. Cronin, M. W., & Myers, S. L. (1997). The effects of visuals versus no visuals on learning outcomes from interactive multimedia instruction. *Journal of Computing in Higher Education*, 8 (2), 46-71.

चरित्र लेखनातील वैचारिक चरित्रांचे स्वरूप

शिवाजी वसंत देसाई ,

संशोधक विद्यार्थी,

मराठी विभाग,

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

प्रस्तावना

चरित्र म्हणजे माणसाच्या जीवनाचा इतिहास असतो आणि प्रत्येक माणसाला जीवन व्यतीत करावे लागते किंवा काळ आणि परिस्थितीच्या पार्श्वभूमीवर त्याला अपरिहार्यपणे जगावेच लागते. साहजिकच त्या व्यक्तिमत्त्वाला आकार येतो. त्याच्या हातून कळत नकळत बऱ्या वाईट गोष्टी घडत असतात. त्याच्या वाट्याला संघर्ष, सुख, दुःख येत असतात.

प्रस्तुतच्या निबंधामध्ये आपणाला वैचारिक चरित्रांचे स्वरूप समजून घेत असताना प्रथमतः जीवनचरित्रा विषयी थोडीशी चर्चा करणे गरजेचे वाटते.

एकूणच मानवी जीवनामध्ये डोकावून पाहिल्यास आपणास एक गोष्ट लक्षात येईल की, एक माणूस दुसऱ्याविषयी भरभरून बोलत असतो. इतरांना सांगत असतो. हे सांगणे रसभरीत करण्याकडे त्याचा जास्त प्रयत्न असतो. कधी कधी आपल्या कल्पनेचे रंग भरत असतो. (यामध्ये चांगले सांगणे आणि वाईट सांगणे ह्या दोन्हीही प्रवृत्ती गृहीत आहेत) एकाच व्यक्तीला नाही तर अनेक व्यक्तींसमोर हे कथन करत असतो. हे सर्व सांगणे जीवित व्यक्तीच्या विषयीच घडलेल्या घडामोडीच्या संदर्भाने सांगत असतात. ही कथनाच्या पातळीवरील 'लघुचरित्रे' म्हणता येतील. ही अल्पाक्षरी आणि अल्पजीवी असतात. ही सर्वसामान्य माणसांची असतात. या व्यक्तिमत्त्वांची दखल घेऊन पुढच्या पिढीला चरित्र सांगण्याएवढी आदर्श नसतात. एकाद दुसऱ्या पिढीपर्यंतच चालत येतात आणि विस्मृतीत जातात. आणि ज्यांचे कार्य, विचार, जीवन कहाणी असामान्य, उत्कट, काळावर ठसा उमटविणारी आहे. अशी व्यक्तिमत्त्वे आणि त्यांची जीवनकहाणी एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित होत जाते. हे सहजासहजी पूर्ण विस्मृतीत जात नाहीत. असं फार प्राचीन काळापासून चालत आलेलं. आहे लिपीचा शोध लागल्यानंतर मग ते शब्दबद्ध होऊ लागलं. दगडावर, लाकडावर कोरलं जाऊ लागलं. छपाई चा शोध लागल्यावर अधिक लिहिलं जाऊ लागले. कागदावर छापलं जाऊ लागले. वाचलं जाऊ लागलं आणि त्याला 'चरित्रलेखन' हे नामाभिधान प्राप्त झाले. त्याचा अविष्कार करताना लालित्यपूर्ण भाषा शैलीमध्ये सांगितले जाऊ लागले. रुक्ष, कोरडा इतिहास कथन करण्यापेक्षा साहित्यिक अंगाने सांगितल्यावर अधिक वाचनीय झाले. आणि साहित्य प्रकारांमध्ये चरित्र हा एक वेगळा आणि वैशिष्ट्यपूर्ण प्रवाह निर्माण झाला.

जीवन कहाणी म्हणजे चरित्र : आता आपण पाहिले की, साहित्यिक अंगाने सांगितलेली जीवनकहाणी म्हणजे चरित्र होय. यामध्ये असामान्य कर्तृत्वाच्या व्यक्तीचा जीवनवृत्तांत असतो. त्याचा अतुलनीय पराक्रम, जीवनातील संघर्ष, जगण्यातील वेगळेपणा आणि कार्याचा आढावा घेतलेला असतो. त्या चरित्रनायकाच्या जन्मापासून मृत्यूपर्यंतच्या घटना घडामोडींचा, कार्याचा वृत्तांत दुसरी व्यक्ती कथन करत असते. यामध्ये काळ आणि परिस्थितीमध्ये चरित्रनायक जीवन व्यतीत करत असताना एक व्यक्ती म्हणून विकासावस्थेकडे मार्गक्रमण करत असताना अनेक

व्यक्ती, संस्था, घटनांशीं चरित्रनायकाचा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष संबंध येत असतो. उपलब्ध पुराव्यांच्या, आठवणींच्या आधाराने ठळक ठळक घटनांच्या सहाय्याने ही कहाणी सांगितली जाते. एका अर्थाने ते पुनरस्मरण असते आठवणींची साखळी असते. ही साखळी कथन सदृश्य असते.

आपण मानवी जीवनाच्या बाबतीत विचार केला तर, प्रत्येकजण स्वतःचे व्यक्तिस्वातंत्र्य आबाधित ठेवण्याचा प्रयत्न करतो. जीवनात यश, पैसा, प्रतिष्ठा, मानसन्मान, मिळवण्याचा प्रयत्न करतो. आपले नातेसंबंध सांभाळण्याचा प्रयत्न करतो. काम, क्रोध, लोभ, मद, मोह, मत्सर, स्वार्थ, परोपकार, प्रेम, दुस्वास, त्याग, महत्वाकांक्षा अशा अनेक चांगल्या वाईट विकारांसह जगत असतो. याचे वर्णन जीवन चरित्रामध्ये होत असते. जीवनशैली शब्दबद्ध होत असते. चरित्र नायकाच्या कृती उक्तीतून जिवंत व्यक्तिमत्त्व उभे राहत असते. याला 'चरित्र' असे संबोधन आहे. यामध्ये जन्मापासून मृत्यूपर्यंत जीवनपट असतो.

बहुआयामी व्यक्तिमत्त्वे : आपण जे चरित्र लेखनाचे स्वरूप पाहिले. ते एका महानिय व्यक्ती विषयी केलेले कथन असते. या व्यक्तींना डॉक्टर सदानंद मोरे यांनी अभिकर्ते असे म्हटलेले आहे. या व्यक्तींचे श्रेष्ठत्व आणि विचारांचे महत्त्व विशद करताना डॉ. सदानंद मोरे म्हणतात, " ज्या थोर व्यक्ती एकाच वेळी विचारवंत आणि अभिकर्ते असतात त्यांचे चरित्र लिहायचे झाल्यास त्यांच्या विचारांची दखल स्वतंत्रपणे घ्यावी लागते." (१) अशा व्यक्ती समाजातील एक आदर्श असतात. आपल्या व्यक्तिमत्त्वाने, वेगळ्या वर्तनाने, कर्तृत्वाने, विचाराने समाजाला दिशा देत असतात. यामधील काही व्यक्तीमत्त्वे कार्याने मोठी होतात. काही विचाराने प्रकट होतात. तर काही विचार आणि कार्य दोन्ही अंगानी प्रकट होतात. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वांमध्ये अनेक पैलू असतात. प्राप्त परिस्थितीमध्ये समाजाला दिशा दाखविण्याबरोबरच भविष्य काळातील परिस्थितीवरही विचार व्यक्त करत असतात. अशा व्यक्तिमत्त्वांचे विचार वेगवेगळ्या प्रश्नांवर, विषयांवर प्रस्तुत होत असतात. चरित्रामध्ये जीवन कहाणी बरोबरच अशा विचारांची मांडणी होत असते. जेव्हा जीवन कहाणी शिवाय वैचारिक मांडणी केली जाते तेव्हा वैचारिक चरित्रे निर्माण होतात. त्यांचे स्वरूप थोडक्यात पाहू.

वैचारिक चरित्रे : जीवनचरित्रापेक्षा वेगळी ओळख दाखविणारे वैचारिक चरित्र असते. यामध्ये चरित्र नायकाच्या विचारांचा परामर्श घेतलेला असतो. विचारांची चिकित्सा केलेली असते. विचारांची शुद्धता आणि आधार, विचारांचे मूल्यमापन यावर लक्ष केंद्रित केलेले असते. जीवन चरित्रामधील व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासाप्रमाणे चरित्र नायकाच्या विचारांचा विकास किंवा प्रवास चिकित्सक वृत्तीने मांडावा लागतो आणि विचार सौंदर्य जपता जपता विचारांची मांडणी ही सुंदर असणे गरजेचे असते. जीवन चरित्राप्रमाणे यामध्ये घटना महत्त्वाच्या नसतात तर, घटनेच्या निमित्ताने त्या चरित्र नायकाने प्रस्तुत केलेले विचार महत्त्वाचे असतात. निरनिराळ्या कालखंडात निर्माण होणारे विचारप्रवाह आणि त्यावरील चरित्र नायकाची प्रतिक्रिया, वैचारिक, सैद्धांतिक मांडणी कशा प्रकारची होती? याचे तर्कशुद्ध विवेचन इथे अपेक्षित असते. वैचारिक चरित्रामध्ये कालचित्रण घटनांचा, काल नि वर्णन याबरोबरच तत्कालीन विचारांवर चरित्र नायकाच्या खोल, अनुकूल-प्रतिकूल टीका, विचारविकासाचा निक्षून शोध घेणे आवश्यक ठरते.

दुसरी गोष्ट अशी, वैचारिक चरित्रे म्हणजे त्या चरित्रामध्ये फक्त विचारांचीच मांडणी किंवा विकास मांडता येत नाही. बऱ्याच चरित्र नायकांच्या जीवनात कृती वृत्तीचा सुयोग्य मेळ बसलेला असतो. त्यामुळे त्यांच्या कार्याचा आढावा घेऊन वैचारिक चिकित्सा करावी लागते. तेव्हा चरित्र नायकाचे कार्य आणि विचार यांना चरित्रात प्राधान्य असते. त्यावेळी चरित्र नायकाचे विचार त्याच्या जीवनासह कसे कसे विकसित गेले? ते चरित्र नायकाने दाखवणे योग्य ठरते. चरित्र नायकाचे विचार कार्यात कसे कसे उमटले? दोघात कोण कोण केव्हा कसे तोकडे पडले? याचा वेध घ्यावा लागतो. परस्परांचा एकमेकांवर कोणता परिणाम झाला? वगैरे शोध घेणे हे सुद्धा चरित्र लेखकाकडून अपेक्षित असते.

अर्थात कार्य आणि जीवन वृत्तांत यांच्या अनुषंगाने विचारांवर प्रकाशझोत टाकून वैचारिक प्रवासाचा आढावा घेणे म्हणजे वैचारिक चरित्र होय असे म्हणता येईल.

आत्ता जीवन चरित्रांच्या पार्श्वभूमीवर मराठी मधील वैचारिक चरित्रांचा विचार केला तर, वैचारिक चरित्रांविषयी थोडीशी अनास्थाच दिसते. महाराष्ट्राला विचारवंतांची थोर परंपरा आहे. अशा विचारवंतांची जीवनचरित्रे लिहिली आहेत. पण वैचारिक चरित्रांच्या बाबतीत थोडीशी अनास्था आहे. ज्या प्रमाणात जीवन चरित्रामध्ये विपुलता आणि विविधता दिसते. त्या प्रमाणात वैचारिक चरित्रामध्ये दिसून येत नाही. याबाबत खंत व्यक्त करताना डॉ. द. न. गोखले म्हणतात, " मराठीत चरित्रांची परंपरा आहे. पण परंपरा म्हणावी एवढी वैचारिक चरित्रे नाहीत. चिकित्सक वैचारिक चरित्र तर जवळ जवळ नाहीतच." (२) हे डॉ गोखलेंचे मत रास्तच वाटते. कारण मराठीमधील वैचारिक चरित्रांची संख्या हाताच्या बोटावर मोजण्याएवढी भरेल. महाराष्ट्रातील वैचारिक परंपरा आणि विचारवंतांची संख्या पाहता ते प्रमाण अगदी नगण्यच आहे.

डॉ. स. रा. गाडगीळ यांनी पंडित जवाहरलाल नेहरूंच्या वर लिहिलेलं, " नवभारताचे शिल्पकार पंडित जवाहरलाल नेहरू" हे वैचारिक चरित्र. या चरित्रामध्ये नेहरूंचा जीवनक्रम किंवा कौटुंबिक माहिती, त्यांच्या जीवनाची लौकिक, प्रापंचिक कहाणी नाही. फक्त राजकीय विचारांचा परामर्श घेतला आहे. तात्कालीन राजकीय परिस्थिती संदर्भात पंडित नेहरूंचे राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय धोरण काय होते? याचे मूल्यमापन स. रा. गाडगीळ यांनी केले आहे.

न. र. फाटक यांनी लिहिलेले न्या. म. गो.रानडे यांचे एक वैचारिक चरित्र आहे. रानडे हे महाराष्ट्राच्या प्रबोधन चळवळीतील एक मोठी आसामी होते.

डॉ सदानंद मोरे यांनी म. फुले यांचे वैचारिक चरित्र हे एक वैचारिक चरित्र लिहिले आहे. या मधून म. फुले यांच्या कार्याचा आढावा न घेता जोतिराव फुले यांचा वैचारिक आलेख मांडला आहे. तृतीयरत्न, ब्राम्हणांचे कसब, कुळवाडी भूषण, इशारा, शेतकऱ्यांचा आसूड, गुलामगिरी, अखंड, सत्कार या फुलेंच्या ग्रंथांच्या सहाय्याने फुलेंची वैचारिक चिकित्सा केली आहे. त्याबरोबरच जोतिरावांच्या जीवनातील सत्यशोधक समाजाची स्थापना, हंटर कमिशन पुढील साक्ष, शैक्षणिक कार्य या घटनांच्या आधाराने जोतिरावांच्या विचारांचा प्रवास विशद केला आहे.

असाच एक वैचारिक चरित्रग्रंथ सुवर्णा नाईक निंबाळकर यांनी छ. शाहू महाराजांच्या वर लिहिला आहे. यामध्ये शाहू महाराजांची फक्त जीवन कहाणी न सांगता एकूणच छ. शाहू महाराजांच्या जीवनात घडलेल्या घटना प्रसंगांच्या अनुषंगाने कलेविषयी, शिक्षणाविषयी, वस्तीगृह चळवळीविषयी, वेदोक्त प्रकरणाविषयी, राखीव जागांच्याविषयी छ. शाहू महाराजांचे विचार प्रकट झाले आहेत. शेती विषयी, उद्योगांविषयी शाहू महाराजांची स्वागतशीलता कशी होती? याचे मूल्यमापन केले आहे. स्त्रियांचे शिक्षण, हिंदू मुस्लिम ऐक्य, धर्मविचार अशा अनेक विषयांवर छत्रपती शाहूंचे विचार काय होते? याचे विश्लेषण सुवर्णा नाईक-निंबाळकरांनी केले आहे. अशी आणखीही चरित्रे मराठीमध्ये भेटू शकतील पण म्हणावा तेवढा हा वैचारिक चरित्राचा प्रवाह विस्तृत झाला नाही.

सारांश, महाराष्ट्रामध्ये विचारवंतांची फार मोठी आणि प्रदीर्घ परंपरा असूनही वैचारिक चरित्रांची म्हणावी तेवढी भर पडलेली नाही.

वैचारिक चरित्रांची संख्यात्मक भर कमी असली तरी जी चरित्र आहेत ती गुणात्मक दृष्ट्या उच्च दर्जाची आहेत. त्यामुळे भविष्यात आशावादी राहायला काही हरकत नाही.

संदर्भ ग्रंथ

- १) सदानंद मोरे, महात्मा फुले यांचे वैचारिक चरित्र, सकाळ मीडिया प्रा. लि., जुलै २०१९, प्रस्तावना,
- २) द. न. गोखले, एका चरित्राचे चरित्र, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, पहिली आवृत्ती, १९८५, पृष्ठ ११९.

इतिहासाची शास्त्रिय अध्यापन पद्धती- आधार पद्धती

प्रा.विशाल अशोक आहरे

सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग

(बी.ए.बी.एड. एकात्मिक)

कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी.

सारांश:-

इतिहास हे केवळ कथा नसून ते एक शास्त्र आहे हा दृष्टिकोण 19 व्या इतिहासकारांनी मांडायला सुरुवात केली. व इतिहास हे शास्त्र की कला ही चर्चा रंगायला लागली काही इतिहासकार इतिहास हे एक शास्त्र आहे हे निश्चून सांगू लागले. त्यातूनच इतिहास अध्ययन व अध्यापनाचेही मुल्यांकन केले गेले. कथाकथन, कथन, व्याख्यान यासारख्या पारंपारिक पद्धतीची चिकित्सा केली गेली. नव नवीन अध्यापन पद्धती मांडल्या गेल्या इतिहास एक कथा हा पारंपारिक विचार बिंबविणाऱ्या अध्यापन पद्धतींऐवजी इतिहासाला शास्त्रिय अधिष्ठान प्राप्त करून देईल अशा पद्धतींचा वापर करण्यावर भर दिला गेला त्यातूनच आधार पद्धतीचा उगम झाला, या पद्धतीत पुराव्याचा वापर करून एखाद्या ऐतिहासिक घटकाचे अध्यापन केले जाते. या पद्धतीमूळे विद्यार्थ्यांना इतिहास विषयाचे आकलन चांगल्याप्रकारे होते. त्यांच्यात चिकित्सक व विज्ञाननिष्ठ दृष्टिकोण निर्माण होण्यास मदत होते. मात्र या पद्धतीचा वापर करणे गुंतागुंतीचे असते त्यासाठी प्रशिक्षित शिक्षकाची गरज भासते. या पद्धतीने वेळ व पैसा अधिक खर्च होत असल्यामूळे शिक्षकही या पद्धतीचा कमी प्रमाणात वापर करतांना दिसतात. अर्थात या पद्धतीचे काही गुणदोष असले तरीही ती इतिहासाची परिणाम कारक अध्यापनपद्धती म्हणून प्रचलित आहे. इतिहास अध्ययन व अध्यापनाची ध्येये व उद्दिष्टे याच पद्धतीने साध्य करता येतील.

संशोधन संज्ञा- अध्यापनपद्धती, आधार, शास्त्र, प्राथमिक आधार, दुय्यम आधार, विज्ञाननिष्ठ दृष्टिकोण

प्रास्ताविक

इतिहास विषयाच्या अध्यापनाच्या विभिन्न पद्धती प्रचलित आहेत. त्यातील सर्वात वैशिष्ट्यपूर्ण व तितकीच महत्वाची पद्धती म्हणजे आधार पद्धती होय. आधार याचा अर्थ पुरावा पुराव्याचा वापर करून शिकविणे म्हणजेच आधार पद्धतीने शिकविणे होय. या पद्धतीचा उपयोग मुख्यतः भूतकालीन घटनांवर प्रकाश टाकण्यासाठी केला जातो. ठोस पुराव्याशिवाय भूतकालीन घटनांचे वर्णन करणे म्हणजे एखादी काल्पनिक कथा सांगणे मात्र इतिहास काल्पनिक कथा नसून गतकालीन घटनांचे शास्त्रशुद्ध विवेचन आहे. भूतकाळात घडलेल्या घटनांविषयी मानवाला नेहमीच उत्सुकता असते त्यातील अनेक घटना काळाच्या पदरात गडप होतात तर काही घटना आपली चिन्हे मागे सोडून जातात. या चिन्हांच्या किंवा आधारांच्या सहाय्याने इतिहासकार घटनांना पुन्हा जिवंत करतो, त्यांची तार्किक व क्रमबद्ध मांडणी करतो व वाचकांपुढे प्रस्तुत करतो. इतिहासकार शास्त्रिय दृष्टिकोणातून इतिहासाची रचना करण्याचे कार्य करतो तर शिक्षक याच आधारांच्या सहाय्याने इतिहासकाराच्या भूमिकेचे सार्थ वर्णन करत अध्यापन करतो. या पद्धतीलाच इतिहासाची शास्त्रिय पद्धती म्हणूनही ओळखली जाते विद्यार्थ्यांमध्ये इतिहास हे एक शास्त्र आहे हा विचार बिंबविणे या पद्धतीचा प्रमुख उद्देश आहे. अध्यापनात विविध आधारांचा वापर करून इतिहासाची आवड निर्माण करण्याचे कार्य या पद्धतीमार्फत केले जाते आधार पद्धती इतिहास शिक्षकासाठी आव्हानात्मक असली तरी इतिहास विषयाची उद्दिष्टे खर्या अर्थाने याच पद्धतीने साध्य करता येतात.

आधार व्याख्या

एस.व्ही.सी अयार यांच्यामते

"आधार भुतकालीन घटनांच्याद्वारे सोडले गेलेले शेष चिन्ह आहे."

शॉर्टर ऑक्सफर्ड इंग्लिश डिक्शनरी

"ज्याचा निर्णय देता येईल अथवा जाणून घेता येईल अशा साधनाला आधार किंवा पुरावा असे म्हणतात."

डॉ जयसिंगराव पवार यांच्यामते

"ज्या साधनांच्या आधारे इतिहासाची पुनर्रचना केली जाते त्यांना इतिहासाचे आधार असे म्हणतात "

"Dr.rainu gupta

"source is that specific material, on the basis of which past is studied "

आधाराशिवाय इतिहास समजून घेणे अशक्य आहे त्यादृष्टिकोणातून आधार अत्यंत महत्वपूर्ण ठरतात म्हणूनच इतिहासकार बाराकलो म्हणतो इतिहास स्रोतांच्या सहाय्याने भुतकालीन महत्वपूर्ण घटना समजावून घेण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नाचे नाव आहे.

आधाराशिवाय इतिहास समजून घेणे अशक्य आहे त्यादृष्टिकोणातून आधार अत्यंत महत्वपूर्ण ठरतात म्हणूनच इतिहासकार बाराकलो म्हणतो इतिहास स्रोतांच्या सहाय्याने भुतकालीन महत्वपूर्ण घटना समजावून घेण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नाचे नाव आहे.

आधारांचे वर्गीकरण

इतिहासाचे आधार विभिन्न प्रकारचे असतात तसेच त्यांच्या वर्गीकरणाच्या पद्धतीही भिन्न भिन्न आहेत. ऐतिहासिक घटना वा प्रसंगाच्या संदर्भातील त्या आधाराची उपयुक्तता , त्यातून प्राप्त होणारी माहिती, या माहितीचा

खरेखोटेपणा इ.चा विचार करता सामान्यपणे इतिहासाच्या आधारांचे वर्गीकरण दोन प्रकारे केले जाते

प्राथमिक आधार व दुय्यम आधार

प्राथमिक आधार		दुय्यम आधार
लिखित आधार	अलिखित आधार	शकावल्या
शासकिय कागदपत्रे	हत्यारे	महजर
खाजगी संस्था	अवजारे	करिने
चर्च व देवस्थान दफ्तरे	भांडी	पोवाडे
आत्मचरित्रे	मानवी हाडे	लोकगीते
दैनंदिनी	घरे	बखरी
जमाखर्च नोंदी	नाणी	कूळकटी
मुलाखत	मंदिरे	जीवनचरित्र
प्रश्नावली	चित्रे	आत्मकथा
	नकाशे	बाड
	लेण्या	वंशावळ
	शिलालेख	पोथ्या
	स्तंभालेख	ऐतिहासिक म्हणी

	मठ	
	विहार	
	स्तूप	
	चैत्यगृहे	
	ताम्रपट	
	दागिने	

आधार पद्धतीने घ्यावयाच्या दक्षता.

1. पाठाच्या विभिन्न टप्प्यांवर अर्थात पाठाच्या आरंभी, पाठाच्या मध्यात, पाठाच्या शेवटी विविध आधारांचा वापर करावा.
2. पाठाच्या अनुषंगाने आधारांची निवड करावी अर्थात निवडलेले आधार पाठयांशाशी संबंधित असावेत.
3. पाठासाठी आवश्यक असणारे आधार सहजपणे उपलब्ध होणारे असावेत, तसेच ते कमी खर्चिक असावेत.
4. शिक्षकाने निवडलेल्या आधारांचा स्वतः अभ्यास करावा त्या आधारांचा कर्ता, काळ, भाषा, प्रकार, उपलब्धता, त्यातील मजकूर व त्याचा पाठयांशांशी संबंध इ.बाबी प्रथम जाणून घ्याव्यात जेणेकरून अध्यापनात अडचणी येणार नाहीत.
5. निवडलेल्या आधारांचा अध्यापनात कुठे व कसा वापर करावयाचा हे निश्चित करून घ्यावे. आधारांचे भाषांतर करायची गरज असेल तर ते करून घ्यावे.
6. या पद्धतीने अध्यापन करतेवेळी आवश्यक तेवढ्या आधारांचा वापर करावा साधारणपणे एका पाठाच्या अध्यापनावेळी किमान तीन ते चार आधारांचा वापर करावा.
7. विद्यार्थ्यांमध्ये शास्त्रिय दृष्टिकोण, निर्णय क्षमता, विश्लेषण क्षमता, संशोधन क्षमता, इ. बाबींचा विकास करणे ही आधार पद्धतीची उद्दिष्ट्ये या पद्धतीने साध्य होतील याची काळजी घ्यावी.
8. पाठाच्या वेळी वापरावयाच्या आधारांमध्ये वैविध्यता असावी एकाच प्रकारचे आधार वापरण्याऐवजी विभिन्न प्रकारचे आधार वापरावेत. उदा. नाणी, शिलालेख, ताम्रपट, पुस्तके, भाषणे इ.
9. प्रत्यक्ष अध्यापन करतेवेळी विद्यार्थ्यांना आधारांच्या वाचनाची व निरीक्षणाची योग्य संधी व आवश्यक तेवढा वेळ द्यावा.
10. संपूर्ण अभ्यासक्रम या पद्धतीने न शिकविता काही निवडक घटकांचाच विचार करावा जेणेकरून अभ्यासक्रम वेळेत पूर्ण करता येईल.
11. प्राथमिक पातळीवर इतिहासातील एखाद्या घटकाचे अध्यापन करतेवेळी पाठयांशाशी संबंधित काही आधार विद्यार्थ्यांना दाखवावेत मात्र आधारपद्धतीच्या सर्वच पायऱ्यांनी अध्यापन करणे या पातळीवर इष्ट ठरणार नाही.

आधारपद्धतीचे फायदे

1. इतिहासाचे सत्यज्ञान आधारांच्या सहाय्याने कसे प्राप्त केले जाते याचे ज्ञान या पद्धतीमुळे विद्यार्थ्यांना होते.
2. आधार पद्धतीत विविध आधारांचा वापर केला जातो या आधारांचे निरीक्षण करून त्यांचे विश्लेषण करण्याचे कार्य विद्यार्थ्यांना पार पाडावे लागते त्यामुळे त्यांच्यात निरीक्षण क्षमतेचा विकास होतो.

3. आधारांच्या वापरामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये इतिहासविषयक अभ्यासाची आवड निर्माण होते तसेच त्यांच्यातील स्वयंअध्ययन प्रवृत्तीस चालना मिळते.
4. या पद्धतीने अध्यापन करतांना शिक्षक इतिहासाचे ज्ञान शास्त्रिय पद्धतीने कसे प्राप्त केले जाते व त्याअनूषंगाने इतिहास हे एक शास्त्र कसे आहे हे पटवून देण्याचे कार्य करतात त्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये शास्त्रिय दृष्टिकोणाचा विकास होण्यास मदत मिळते. त्यांना ऐतिहासिक घटनेकडे शास्त्रिय दृष्टिकोणातून पाहण्याची सवय लागते.
5. या पद्धतीमुळे विद्यार्थ्यांच्या संशोधनवृत्तीला चालना मिळते कारण इतिहासाची संशोधन प्रक्रिया कशी चालते याचा परिचय शिक्षक या पद्धतीने अध्यापन करत असतांना करून देतात.
6. आधारपद्धतीच्या सहाय्याने विद्यार्थ्यांमध्ये संग्रहीप्रवृत्तीचा विकास होतो नाणी, चित्रे, पुस्तके इ. बाबी जमविण्याचा ते प्रयत्न करतात.
7. आधारपद्धतीच्या सहाय्याने विद्यार्थ्यांना ऐतिहासिक घटना प्रसंगाचे चांगले आकलन होते तसेच ऐतिहासिक घटना व प्रसंग चांगले स्मरणात राहतात.
8. या पद्धतीने इतिहासाचे अध्यापन केल्यामुळे इतिहास म्हणजे केवळ कथा हा जो पुर्वाग्रह आहे त्याला तिलांजली देता येते तसेच इतिहास हे एक शास्त्र आहे याची त्यांना खात्री पटते.
9. भुतकालीन घटनांना पुराव्यांच्या सहाय्याने जिवंत केले जाते त्यामुळे वर्गात उपयुक्त शैक्षणिक व ऐतिहासिक वातावरणाची निर्मिती होते.
10. अध्यापनात प्रत्यक्ष आधारांचा वापर केल्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या मनातील एखाद्या घटनेसंबंधी वा व्यक्तीसंबंधी असणारे पुर्वग्रह दूर करता येतात.

आधारपद्धतीचे तोटे किंवा मर्यादा

कोणतीही अध्यापन पद्धती परिपूर्ण असत नाही आधारपद्धतीचे ज्याप्रमाणे फायदे आहेत त्याप्रमाणे काही तोटे वा मर्यादाही आहेत.

1. प्रत्येक पाठ्यघटकाच्या अध्यापनासाठी आधार उपलब्ध असतीलच असे नाही त्यामुळे पाठ्यपुस्तकातील मोजकाच भाग या पद्धतीने शिकविता येतो हा या पद्धतीचा मोठा तोटा आहे.
2. शाळा वा कॉलेज मध्येही या पद्धतीने अध्यापन करण्यासाठी विशेष सोय करण्यात आलेली नसते. ऐतिहासिक वस्तूंचा संग्रह , प्राचीन ग्रंथ, इ.बाबी खुप कमी शाळांमध्ये दिसून येतात.
3. आधार पद्धतीने अध्यापन करता येण्यासाठीच्या खास प्रशिक्षणाची व्यवस्था नसते त्यामुळे प्रशिक्षित शिक्षकांचा अभाव दिसतो.
4. अन्य पद्धतीच्या तूलनेत ही पद्धती किचकट व गुंतागुंतीची वाटत असल्याने शिक्षक या पद्धतीच्या वापराकडे दुर्लक्ष करतात.
5. आधार पद्धतीने अध्यापन करावयाचे झाल्यास वेळ अधिक खर्च होतो त्यामुळे अभ्यासक्रम वेळेत पुर्ण करणे शक्य नाही.
6. आधारांच्या अतिवापरामुळे अध्यापनात कंटाळवाणे वातावरण निर्माण होण्याची शक्यता असते.
7. शिक्षकाला आधारपद्धतीने अध्यापन करावयाचे ज्ञान वा प्रशिक्षण नसेल तर अध्ययन व अध्यापन प्रक्रिया यशस्वी होणार नाही तसेच या पद्धतीची उद्दिष्टेही साध्य होणार नाहीत.

8. आधारपद्धतीने इतिहास विषयाचा अभ्यास करण्यासाठीचे अभ्यास साहित्य उपलब्ध नसल्याने शिक्षकाला अध्यापनात व विद्यार्थ्यांना अध्ययनात अडचणी निर्माण होतात.
9. विविध आधारातील परस्पर विरोधी माहितीमूळे नेमके खरे काय असा प्रश्न विद्यार्थ्यांना पडून त्यांच्या मनात संभ्रम निर्माण होतो. गोंधळाच्या परिस्थितीमुळे इतिहासविषयी चुकिते समज निर्माण होण्याची शक्यता असते.

उपसंहार:-

इतिहास अध्यापनाच्या कथन, कथाकथन, व्याख्यान अशा विभिन्न पद्धती प्रचलित आहेत मात्र या पद्धती इतिहास म्हणजे एक प्रकारे कथा या बाबींवर भर देतात. मात्र इतिहास हे केवळ एक कथा नसून ते एक शास्त्र आहे कारण इतिहासाचे लेखन विविध पुराव्यांच्या आधारे केले जात असते पुराव्यांची शास्त्रिय दृष्टिकोणातून चिकित्सा करून इतिहासाची पुनर्रमांडणी करण्याचे कार्य इतिहासकार करित असतो. अर्थातच इतिहास हे एक शास्त्र ठरते त्यामुळे इतिहास हे एक शास्त्र कसे आहे? तसेच विविध पुराव्यांच्या सहाय्याने इतिहास विषयाचे सुयोग्य आकलन कसे करता येईल या दृष्टिकोणातून आधार पद्धती उपयुक्त ठरते. मात्र या पद्धतीने अध्यापन करण्यासाठी आवश्यक असणारे आधार मिळविणे जिकरिचे ठरते. तसेच शाळा, कॉलेजसमधूनही विभिन्न आधार जमविलेले नसतात याला पर्याय म्हणजे शिक्षकाने ऑनलाईन आधार प्राप्त करणे होय. विभिन्न वस्तूसंग्रहालये, पुरातत्व खाते, लायब्ररीज यांनी आपल्या वेबसाईटवर ऐतिहासिक विषयांवर आधारित असंख्य आधार उपलब्ध केले आहेत. त्यांचा उपयोग होऊ शकतो थोडक्यात आधार पद्धतीला काही मर्यादा असल्या तरी इतिहासाची आधार पद्धती एक अत्यंत परिणामकारक पद्धती ठरते.

References

1. Ankeney, Richard Del Rio, Gary B. Nash, David Vigilante (2011) *Bring History Alive!: A Sourcebook for Teaching United States History* NCHS UCLA,
2. Austin, H., & Thompson, K. (2015). *examining the evidence: seven strategies for teaching with primary sources*, North Mankato, MN: Maupin House Publishing, by capstone professional
3. Barton, K., & Levistik, L. (2004) *Teaching History For The Common Good*.
4. Brown, C. A., & Doston, K. (2007). *writing your own history: A case study using digital primary sources document*. tech trends, 52(3), 30-37
5. Cantu, D., Wilson, W. J. (2003) *Teaching History in the digital classroom*. New York: M. E. Sharp.
6. Carr, E. (1961) *What is History?* New York, NY: Vintage Books.
7. Danto, E. A. (2008). *Historical Research*. New York: Oxford Univ. Press
8. Deitch, J. W. (1998). *using primary source documents*. Lowell, MA: discovery Enterprises
9. Lyons J. F. (2008) *Teaching History online*: Routledge.
10. Shield, S. P. (1998). *bringing history alive. canadian social studies*, 32, 65-66
11. Vest, K. (2009) *Using primary sources in the classroom: examining our past, understanding our present, and considering our future*, Huntigston Beach, CA: Shell Educator.
12. Tally, B., & Goldenberg, L. B. (2005). *fostering historical thinking with digitized primary sources*. *journal of research on technology in education*, 38(1), 1-21.

इतिहासाच्या परिणामकारक अध्यापनासाठी आवश्यक असणाऱ्या ऐतिहासिक आधारांची निवड करतांना घ्यावयाच्या दक्षता.

प्रा.विशाल अशोक आहरे

सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग

(बी.ए.बी.एड. एकात्मिक)

कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी.

सारांश

आधुनिक काळात आशयाबरोबरच अध्यापनपद्धतीलाही महत्त्व प्राप्त झाले आहे. परिणामकारक अध्यापन करणे हा अध्यापन व्यवसायाचा आत्मा आहे. मात्र त्यासाठी शिक्षकाकडे विविध अध्यापन कौशल्यांच , अध्यापन पद्धती, तंत्रे, सुत्रे यांचे यथोचित ज्ञान असणे गरजेचे आहे. इतिहासासारख्या रोचक विषयाचे अध्ययन करतांना नाविन्यपूर्ण अध्यापन पद्धतीचा वापर करणे गरजेचे ठरते. इतिहास ही केवळ कथा नाही तर इतिहास हे एक विज्ञान आहे हा संदेश शिक्षकाच्या अध्यापन कार्यातून विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचला पाहिजे त्यासाठी शिक्षकाने आधार पद्धतीचा वापर केला पाहिजे आधार पद्धतीत शिक्षक पाठ्यघटकाशी संबंधित विविध आधारांचा वापर करत असतो. विशेषतः प्राथमिक आधारांचा वापर केल्यामुळे इतिहास हा वैज्ञानिक दृष्टिकोणातून लिहिला जातो याचे ज्ञान विद्यार्थ्यांना होते तसेच इतिहास लेखनप्रक्रिया कशी चालते हेही त्यांना समजते. मात्र या पद्धतीने अध्यापन करण्यासाठी शिक्षकही प्रशिक्षित असला पाहिजे. विशेषतः त्याला आधारांचा शोध घेणे, त्यांचे विश्लेषण करणे अशा बाबींचे ज्ञान असले पाहिजे. आजकाल इंटरनेटच्या प्रचार व प्रसारामुळे असंख्य आधार ऑनलाईनही उपलब्ध होतात काही आधार विविध ऐतिहासिक संग्रहालये, लायब्ररी या माध्यमातूनही जमविता येतात, मात्र शिक्षकाने आधार काळजीपूर्वक निवडले पाहिजे जेणेकरून या पद्धतीने अध्ययन व अध्यापनाची उद्दिष्टे साध्य करता येतील. प्रस्तुत प्रकरणात पाठ्यघटकाशी संबंधित आधारांची निवड करतांना कोणती दक्षता घ्याव्यात याची चर्चा केली आहे.

संशोधन संज्ञा:- आधार, आधार पद्धती, प्राथमिक आधार, ऑनलाईन, वैज्ञानिक दृष्टिकोण.

आधार पद्धतीने अध्यापन करण्याच्या दृष्टीकोणातून शिक्षकाला काही महत्त्वपूर्ण आधारांची गरज भासते . इंटरनेटवरील काही महत्त्वपूर्ण संकेतस्थळे , संग्रहालय , लायब्ररी , खाजगी संस्था , व्यक्ती अशा विभिन्न ठिकाणी त्याला आवश्यक असणाऱ्या आधारांचा शोध घेण्याचा तो प्रयत्न करतो अर्थात हे आधार त्याने नव्याने शोधून काढावेत अशी अपेक्षा नसते तर विद्वान इतिहासकारांनी विभिन्न विषयासंदर्भात आधार शोधून विशिष्ट ठिकाणी एकत्रित केलेले असु शकतात . अशा ठिकाणाहून ते मिळविणे ही अपेक्षा शिक्षकाकडून असते मात्र अशा अनेक ठिकाणाहून शोध घेतल्यानंतर मिळणारे आधार संख्येने कमी वा अधिक असु शकतात अर्थात यातूनही शिक्षकापूढे नेमके कोणते आधार अध्यापनाच्या दृष्टीकोणातून निवडावेत अशी समस्या उभी रहाते . आधार संख्येने अधिक वा विभिन्न स्वरूपात असतील तर त्याची ही समस्या अजून बिकट बनू शकते अशा वेळी शिक्षकाला आधारांच्या निवडीविषयी काही प्राथमिक बाबींची माहिती असली पाहिजे आपणास कोणत्या विषयासंदर्भात आधार हवा आहे विद्यार्थ्यांची पात्रता काय आहे त्यांची आवड कोणती ? आधार आकलनायोग्य आहेत का ? त्यातून अध्ययन वा अध्यापनाचा हेतू साध्य होईल का ? प्राथमिक आधार निवडायचे की दुय्यम आधार ? त्यांची संख्या किती असली पाहिजे ? वगैरे अनेकविध प्रश्न शिक्षकासमोर उभे ठाकतात अशावेळी तो संबंधित घटकाच्या अध्यापनासाठी कोणत्या प्रकारच्या आधारांची

निवड करतो या बाबीवर त्याचे अध्यापन यश अवलंबून असते अर्थातच आधारांची सुयोग्य निवड हा आधार पद्धतीने अध्यापन करतांनाची अत्यंत महत्वपूर्ण पायरी आहे असे आपणास लक्षात येईल प्रस्तुत प्रकरणात आधारांची निवड या संदर्भाने चर्चा केली आहे .

1) आशयानुरूप -

शिक्षकाला ज्या घटकाचे अध्यापन करावयाचे आहे त्या घटकाशी संबंधित असणाऱ्या आधारांची निवड केली पाहिजे. तसेच निवडलेल्या आधार आधार अध्यापन करावयाच्या घटकातील आशयाचे अधिकाधिक प्रतिनिधित्व करणारा असला पाहिजे . अर्थात त्या घटकांतर्गत दिलेली माहिती व आधारांतील माहिती यांच्यात अधिकाधिक साधर्म्य असावे .

2) उपलब्धता -

शिक्षकास आवश्यक असणारे आधार सहजपणे उपलब्ध होतील असे नाही . एखाद्या विषयासंबंधित विद्वान इतिहासकारांनी जमविलेले आधार काही विशिष्ट ठिकाणी संग्रहित केलेले असतात , जसे वस्तुसंग्रहालये , लायब्ररी , पूरातत्त्व खाते इ. अशी ठिकाणे शिक्षक राहत असलेल्या ठिकाणापासून जवळ असतीलच असे नाही . त्यामुळे असे आधार शिक्षकाला सहजपणे मिळविता येत नाहीत . अशावेळी शिक्षकाला ज्या पाठ्यघटकाचे अध्यापन करावयाचे आहे त्या पाठ्यघटकाशी संबंधित आधार सहजपणे उपलब्ध होतील असे पहावे अन्यथा असा अध्यापन घटक निवडावा जेनेकरून शिक्षकास आधार सहजपणे उपलब्ध होतील . त्यासाठी इंटरनेटचा वापर करता येईल .

3) प्राथमिक आधारांचा वापर -

आधार पद्धतीने एखाद्या पाठ्यघटकाचे अध्यापन करित असतांना शिक्षकाने त्या पाठ्यघटकाशी संबंधित प्राथमिक आधारांचा वापर करणे अपेक्षित आहे . कारण प्राथमिक आधार हे प्रत्यक्ष घटनेशी संबंधित असल्यामुळे विश्वसनीय ठरतात . त्या आधारे काढलेले निष्कर्ष सत्यकथन करण्यास उपयुक्त ठरतात . परंतु बऱ्याचदा त्या घटकाशी संबंधित प्राथमिक आधार उपलब्ध होतीलच असे नाही अशावेळी दुय्यम आधारांचा वापर करावा मात्र आधार पद्धतीने अध्यापन म्हणजे खऱ्या अर्थाने प्राथमिक आधारांच्या सहाय्याने केलेले अध्यापन हे लक्षात घ्यावे .

4) आधारांची संख्या

आधार पद्धतीने अध्यापन करत असतांना शिक्षकासमोर महत्वपूर्ण प्रश्न निर्माण होतो तो म्हणजे त्या घटकाच्या अध्यापनाच्या दृष्टीने किती आधार वापरावेत ? एखादा दुसरा वा भारंभार आधार वापरणे म्हणजेच आधार पद्धतीने अध्यापन करणे नव्हे आधारपद्धतीची ध्येये वा उद्दिष्टे साध्य होतील या अनुषंगाने त्या घटकातील आशयानुरूप जास्तीत जास्त 3 ते 4 आधारांचा वापर करावा . 3 ते 4 आधारांचा वापर केल्यामुळे त्या घटनेसंदर्भातील विविध आधारांतून व्यक्त होणारी माहिती समजते . त्याची तुलना करणे व त्यातून योग्य तो निष्कर्ष काढणे सोपे होते .

5) आधारांची काठिण्यपातळी

अध्यपन घटकाशी संबंधित आधार अगदी कठिण असतील तर विद्यार्थ्यांना त्याचे आकलन करणे सूलभ ठरणार नाही म्हणून शिक्षकाने आधार निवडत असतांना विद्यार्थ्यांचे वय , त्यांची बौद्धिक क्षमता , परिपक्वता , कुवत लक्षात घेऊ न त्या पद्धतीने योग्य अशा आधारांची निवड करावी .

6) आधारांची विश्वसनीयता

आधारांची निवड करत असतांना लक्षात घ्यावयाची अत्यंत महत्वपूर्ण गोष्ट म्हणजे आधारांची विश्वसनीयता होय . अध्यापन करावयाच्या घटकाशी संबंधित उपलब्ध झालेले आधार प्राथमिक आहेत की दुय्यम . प्राथमिक आधार म्हणून समोर आलेले असतील तर ते खरोखर प्राथमिक आधार आहेत का ? कारण बऱ्याच वेळा काही आधार प्राथमिक असले तरी त्याच्या मूळ स्वरूपात बदल करण्याचा प्रयत्न केला गेलेला असतो वा काहीवेळा तो संपूर्णतः बनावट असण्याची शक्यता असते अशावेळी त्यांचे यथायोग्य परिक्षण करून अशा आधारांची प्रथम विश्वसनीयता पडताळली पाहिजे . अर्थातच या ठिकाणी शिक्षकाने हे लक्षात घेतले पाहिजे त्याला या ठिकाणी इतिहासकारांची भूमिका पार पाडावयाची नाही

तर विद्वान इतिहासकारांनी एखादया घटकांसंदर्भातील ज्या आधारांना मान्यता दिली आहे असे आधार निवडल्यास शिक्षकाचे काम सूलभ होते.

7) आधारांचे प्राथमिक ज्ञान

ज्या घटकाचे अध्यापन करावयाचे त्या घटकाशी संबंधित निवडलेल्या आधारांविषयीचे प्राथमिक ज्ञान शिक्षकास असले पाहिजे जसे त्या आधाराचा प्रकार कोणता ? त्याचा कर्ता कोण ? त्याचा कालखंड कोणता ? त्यातील भाषा कोणती ? तो आधार केव्हा उपलब्ध झाला ? त्यात नेमकी कोणती माहिती आली आहे ? इ. बाबींचे ज्ञान शिक्षकाने करून घेतले पाहिजे तरच त्यांच्या अध्यापनाचा हेतू सफल होईल . त्यामुळे आधार निवड असतांना त्यांच्या संदर्भातील प्राथमिक ज्ञान उपलब्ध असेल असेच आधार निवडावेत .

8) आधारांचा आकार

आधार हे आशयानुरूप असावेत पाठ्यपुस्तकात व्यक्त झालेल्या आशयाशी आधार संबंधित असावेत त्याबरोबरच निवडलेल्या आधारांचा आकार किती असावा याचाही विचार करणे गरजेचे ठरते पाठ्यघटकातील सर्वच आशय समाविष्ट असेल असा आधार मिळणे अशक्य आहे आणि तसा विचार करणेही अयोग्य ठरेल पाठ्यघटकातील काही बाबींच एखादया आकारात समाविष्ट असू शकतात . त्या अनुषंगाने एकाच पाठ्यघटकाच्या अध्यापनासाठी 3 ते 4 विभिन्न प्रकारचे आधार निवडणे सोयीस्कर ठरते पण हे आधार फार मोठे वा फार लहान नसावेत . जेणेकरून या आधारांच्या सहाय्याने अध्यापन करणे जिकरीचे ठरेल आधार खूप लहान 2 ते 4 ओळींचा असेल तर त्या आधारे त्या आशयाचे स्पष्टीकरण अपूर्ण होईल तर आधार खूपच मोठा असेल . 40 ते 50 ओळींचा वा खूप चित्रे समाविष्ट असणारा तर अध्यापनासाठी वेळही जास्त खर्च होतो व गोंधळही होण्याची शक्यता जास्त असते . म्हणून उपलब्ध वेळ व विद्यार्थ्यांची कुवत पाहून त्याप्रमाणे आरोपशीर आधारांची निवड करावी .

9) वेळ व पैशाची सांगड -

आधार पद्धतीने अध्यापन करित असतांना वेळ व पैशाची सांगड घालणे अत्यंत महत्वाचे ठरते . या पद्धतीने शिकवित असतांना प्रत्येक पायरीवर अधिक वेळ खर्च होतो . उदा . आशयाशी संबंधित आधार जमविणे , त्यांचे प्राथमिक ज्ञान करून घेणे , भाषांतर करणे , प्रत्यक्ष अध्यापन करणे पाठ्यघटकाशी संबंधित आधार सहजपणे उपलब्ध होत नाही त्यासाठी वस्तुसंग्रहालये , पुरातत्त्वखाते लायब्ररी , इ . विभिन्न ठिकाणी भेटी देवून ते मिळवावे लागतात . त्यासाठी वेळ व पैसा अधिक खर्च होतो . म्हणून शिक्षकाने इंटरनेटवर उपलब्ध असलेल्या खात्रीशीर संकेतस्थळावरून आधार मिळविल्यास वेळ व पैसा याची बचत होते .

10) विभिन्न दृष्टीकोण प्रस्तुत करणारे असावेत

इतिहास विषयाच्या पाठ्यपुस्तकातील एखादया पाठ्यघटकातील ऐतिहासिक माहिती ही अंदाजे अथवा ढोबळ मानाने काहीतरी लिहायची म्हणून मांडली गेलेली नसते तर त्या विशिष्ट घटनेशी संबंधित उपलब्ध असणा-या आधारांवर शास्त्रिय प्रक्रिया करून इतिहासकार निष्कर्ष काढत असतो व त्या अनुषंगाने त्या घटनेचे यथार्थ दर्शन घडविण्याच्या दृष्टीने लेखन करत असतो . विद्वान लेखकांनी एखादया ऐतिहासिक घटनेचा अभ्यास करून मांडलेल्या त्यांच्या माहितीच्या अनुषंगाने पाठ्यपुस्तकात ऐतिहासिक माहिती समाविष्ट केली जाते . ही माहिती विभिन्न आधारांच्या माध्यमातून जमविली आहे व ते आधार एकांगी नसून विभिन्न दृष्टीकोण प्रस्तुत करणारे आहेत व त्यातून समतोल लेखन केले आहे हे विद्यार्थ्यांना ज्ञात करून दिले पाहिजे म्हणूनच पाठ्यांशाशी संबंधित निवडावयाचे आधार विभिन्न मते वा दृष्टीकोण प्रस्तुत करणारी असावीत एकांगी विचार मांडणारी नसावीत जेणेकरून त्यातून सत्य वा यथार्थ इतिहासाचे दर्शन होईल .

11) वैविध्यपूर्ण आधार

या पद्धतीने अध्यापन करित असतांना एखादया पाठ्यघटकाशी संबंधित विविध आधारांचा वापर करावा एकाच प्रकारचे आधार न वापरता तक्ते , नकाशे , आलेख , नाणी मुद्रा पूरावशेष असे विविध आधार वापरावेत त्यामुळे अध्यापनात नाविन्यता येईल .

उपसंहार

एकंदरीतच आधारांची निवडप्रक्रिया ही महत्वपूर्ण पायरी असून ,शिक्षकाने अध्यापन घटकातील आशयानुरूप आधारांची निवड करावी त्यासाठी वेळ व पैसा योग्य प्रमाणात ,खर्च होईल हेही पहावे आधार निवड असतांना ते विश्वसनीय ठिकाणाहून निवडावयास हवे .इंटरनेटवरील अनेक महत्वपूर्ण संकेतस्थळे त्यादृष्टीने उपयुक्त ठरतात .आधार निवडत असतांना आधारांचा आकार ,आधारांचा प्रकार त्यातील भाषा ,त्याची काठिण्यपातळी त्यासंदर्भात उपलब्ध प्राथमिक ज्ञान याचा विचार करावा लागतो .आधारांची निवड करतांना दक्षता न बाळगल्यास प्रत्यक्ष अध्यापनात शिक्षकांकडून अनेक प्रकारच्या चूका होण्याची शक्यता असते ,तसेच अध्यापन दिशाहीन वा निरर्थक होण्याची शक्यता असते .म्हणून आधारांची निवड करत असतांना शिक्षकाने दक्षता बाळगली पाहिजे , आधारांच्या वापरातून शास्त्रिय दृष्टीकोण विद्यार्थ्यांमध्ये बिंबविला गेला पाहिजे हे शिक्षकाने सदैव स्मरणात ठेवले पाहिजे.

References

- 1) Arthur D Cromwell the source or scientific method of history source: the school review , vol.11,no.8(oct.1903),pp.677-681,
- 2) Patric rael,(2004) “ reading, writing, andresearching for history: A guide for college students www.bowdoin.edu/writing-guides
- 3) Barnes m.s.(1904)studies in historical method ,D.C.Health & co.boston
- 4) staley david j.(2015) computers,visulization ,and History:How new Technology will transform our understanding of the past routledge
- 5) staley david j.(2015) computers,visulization ,and History:How new Technology will transform our understanding of the past routledge
- 6) Martha c.howell, walter preverier (2001) from reliable sources : An introduction to historical methods, cornell university press ithaca and London.
- 7) Dr.savita manchekar (2015) Scientific method of teaching history, laxmi book publication ,solapur
- 8) Nancy jo kaufer (1978) primary sources in the classroom: examination and defense vol.1, university of Wisconsin
- 9) Gilbert j. carraghan, A guide to historical method Fordham university press: New York (1946)

स्वातंत्र्यकाळातील 75 वर्षातील महिला व बालविकास

सुषमा तानाजी कुंभार

मु.पो पाटण, ता पाटण, जि सातारा.

प्रस्तावना

आपल्या देशावर इंग्रजांनी दीडशे वर्षे राज्य केले. आपला देश स्वतंत्र करण्यासाठी अनेक समाजसुधारक, क्रांतिकारक व्यक्तींनी आपल्या प्राणांची आहुती दिली आहे. महात्मा गांधी, लोकमान्य टिळक महात्मा फुले डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अशा अनेक समाजसुधारकांनी समाजातील रूढी परंपरा गुलामगिरी यातून समाजाची सुटका केली आहे. स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध त्यांनी आवाज उठवलेला आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये स्त्रियांना पुरुषाबरोबर स्थान नव्हते. पण समाजसुधारक यांच्या प्रयत्नामुळे भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर स्त्रियांना समाजामध्ये पुरुषांबरोबर स्थान मिळाले आहे. 15 ऑगस्ट 1947 रोजी भारत स्वतंत्र झाला. तेव्हापासून ते आतापर्यंत स्त्रिया व बालकांसाठी महिला व बालविकास विभागामार्फत वेगवेगळ्या योजना, कायदे राबवण्यात आलेले आहेत. त्यामुळे ग्रामीण भागातील महिला व बालकांचा आर्थिक, सामाजिक विकास होताना आपल्याला दिसतो. भारताला स्वातंत्र्य मिळून 75 वर्षे झाली. स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून ते आतापर्यंत समाजामध्ये महत्त्वाचा घटक म्हणजे महिला व बालक यांचा विकास झाला तरच आपल्या देशाचा विकास होईल. आर्थिक विकास हा मानवी विकासाच्या पातळीवर अवलंबून असतो. त्याचप्रमाणे मानव विकासाची पातळी समाजात महिलांना व बालकांना दिल्या जाणाऱ्या दर्जावर अवलंबून असते.

संविधानानुसार प्रत्येक नागरिकास पुरुष व महिला असा भेदभाव न करता सर्वांना समान अधिकार प्रदान केलेले आहेत.

- कलम 15(3) नुसार महिला व बालके यांच्याकरिता कोणतीही विशेष तरतूद करण्यात राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.
- कलम 16 सार्वजनिक सेवा योजनांमध्ये सर्वांना समान संधी आहे.
- कलम 39(क) उपजीविकेचे साधन मिळवण्याचे महिलांना पुरुषांना समान अधिकार आहे.
- कलम 31(घ) नुसार महिला व पुरुषांना समान कामाबद्दल समान वेतन असेल.

अशा तरतुदी संविधानात करण्यात आल्या आहेत. ग्रामीण भागातील महिला व बालक यांच्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने प्रत्येक जिल्ह्यात महिला व बाल विकास विभागामार्फत वेगवेगळ्या योजना, धोरणे कायदे राबवलेले आहेत.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम सामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने पुस्तके, वर्तमानपत्रे व इंटरनेटवरील वेबसाईट इत्यादींचा उपयोग करण्यात आला.

उद्दिष्टे

- 1) एकात्मिक बाल विकास योजनेच्या स्वरूपा विषयी माहिती करून देणे.
- 2) एकात्मिक बाल विकास अंतर्गत येणाऱ्या सेवांविषयी माहिती देणे.

- 3) एकात्मिक बाल विकास योजनेमध्ये अंतर्भूत उद्देश व लाभार्थी याविषयी माहिती करून देणे.
- 4) एकात्मिक बाल विकास योजनेअंतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांची माहिती करून देणे.

एकात्मिक बाल विकास योजनेचे स्वरूप

भारतातील लोकसंख्येचा विचार करता लक्षणीय संख्या असणारा देश म्हणून भारताचा उल्लेख करावा लागेल. दारिद्र्य, कुपोषण, उपासमार, पोषक आहाराचा अभाव व बालसंगोपनाच्या निकोप सुविधांचा अभाव, अशा परिस्थितीत बालक जीवन जगत आहेत. भारत सरकारने 1974 मध्ये बालकांविषयी राष्ट्रीय धोरणाची घोषणा केली. बालक ही समाजाची अमूल्यअशी संपत्ती आहे. या धोरणावर बालकांचा विविध गरजांची पूर्तता करण्याच्या दृष्टीने आवश्यक आराखडा तयार केला. या प्रक्रियेचा भाग म्हणून इसवी सन 1975 मध्ये एकात्मिक बाल विकास सेवा कार्यक्रमाचा आरंभ करण्यात आला. आपल्या देशाचा विकास व्हावा यासाठी आवश्यक सोयी सुविधा असणारा समग्र कार्यक्रम सुरू केला.

महिला व बालविकास विभागामार्फत राबवलेल्या योजना

महाराष्ट्र शासनाने महिला व बालविकास विभागामार्फत प्रत्येक जिल्ह्यात उपक्रम राबवलेले आहेत. या विभागामार्फत 2 ऑक्टोबर 1975 पासून एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना सुरू झाली.

एकात्मिक बाल विकास अंतर्गत दिल्या जाणाऱ्या सेवा

- पूरक पोषण आहार
- आरोग्य तपासणी
- लसीकरण
- संदर्भ सेवा
- अनौपचारिक पूर्व प्राथमिक शिक्षण
- आरोग्य पोषण शिक्षण

एकात्मिक बाल विकास सेवा योजनेचे उद्देश

- 1) शून्य ते सहा वर्ष वयोगटातील बालकांचा पोषण आरोग्य विषयक स्थिती मध्ये सुधारणा घडवून आणणे.
- 2) बालकांच्या योग्य शारीरिक मानसिक सामाजिक विकासाचा पाया घालणे.
- 3) अर्भक मृत्यू बालक मृत्यू कुपोषण व शाळा गळतीच्या प्रमाणात घट करणे.
- 4) बाल विकासासाठी प्रोत्साहन देण्यासाठी विविध विभागामध्ये धोरण निश्चित आणि कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यासाठी प्रभावी समन्वय कायम ठेवणे.
- 5) योग्य पोषण आहार व योग्य शिक्षण याद्वारे बालकांचे सामान्य आरोग्य व पोषण संबंधित काळजी घेण्यासाठी मातांना सक्षम बनवणे.

एकात्मिक योजनेअंतर्गत लाभ देण्यात येणारी लाभार्थी

- 1) शून्य ते सहा महिने वयोगटातील बालके
- 2) सहा महिने ते तीन वर्षे वयोगटातील बालके

- 3) तीन वर्ष ते सहा वर्ष वयोगटातील बालके
- 4) गर्भवती व स्तनदा माता
- 5) किशोरवयीन मुले
- 6) 15 ते 45 वयोगटातील अन्य महिला

एकात्मिक बालविकास योजनेअंतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजना

- 1) पूरक पोषण आहार
- 2) राजीव गांधी किशोरवयीन मुलींचे सक्षमीकरण योजना(सबला)
- 3) ग्राम बाल विकास केंद्र
- 4) अंगणवाडी इमारत बांधकाम व दुरुस्ती
- 5) सुधारित माझी कन्या भाग्यश्री योजना
- 6) बेटी बचाव बेटी पढाओ
- 7) अम्ब्रेला एकात्मिक बालविकास सेवा योजना
- 8) राष्ट्रीय पाळणा घर योजना

एकात्मिक बाल विकास योजनेत शासकीय यंत्रणेचा व लोकांचा सहभाग

महिला व बाल विकास विभागामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या एकात्मिक बाल विकास योजना 2 ऑक्टोबर 1975 रोजी सुरू करण्यात आलेली आयसीडीएस(Integrated child Development Service) ही एक भारत सरकारची योजना असून ती सुरुवातीच्या बालविकासाची जगातील सर्वात मोठी अद्वितीय योजना आहे. ही योजना देशातील बालके स्तनदा माता प्रति असलेल्या देशाच्या जबाबदारी किंवा उत्तरदायित्वाचे प्रमुख प्रतीक असून एका बाजूला पूर्व शालेय अनौपचारिक शिक्षण उपलब्ध करून देण्याचे आवाहन, तर दुसऱ्या बाजूला कुपोषण, आजार प्रवणता, घटलेली आकलन क्षमता याचे दुष्टचक्र भेदण्याचे आव्हान पेलण्याचा प्रयत्न ही योजना करते. या योजनेचे लाभार्थी सहा वर्षांखालील बालके, गर्भवती स्त्रिया व स्तनदा माता ही आहेत. एकात्मिक बाल विकास सेवा राबविण्यासाठी अंगणवाडी हा केंद्रबिंदू आहे. त्यांना आरोग्य पोषण व शिक्षण सेवांच्या प्रधानांचे नाभीय बिंदू म्हणून अन्य साधारण महत्त्व आहे.

महिला व बाल विकास विभागामार्फत ग्रामीण व शहरी भागातील महिला व बालकांसाठी त्यांच्या शारीरिक विकासासाठी अशा वेगवेगळ्या योजना महाराष्ट्र शासनाने सुरू केलेले आहे. त्यामुळे स्वातंत्र्यानंतर महिला व बालविकास विभाग मार्फत शासनाने राबवलेल्या योजनांमुळे महिला व बालकांचा विकास झालेला दिसतो . स्वातंत्र्यानंतर महिला व बालविकास विभाग 2 ऑक्टोबर 1975 पासून या योजनांचा ग्रामीण भागातील महिला व बालक लाभ घेतात. प्रत्येक योजनांचा कालावधी हा वेगवेगळा आहे. समाजामधील महिला व बालकांना उद्भवणाऱ्या समस्यांचे निरासन करणे साठी या योजना आहेत. या योजनांद्वारे बालकांचा महिलांचा शारीरिक सामाजिक विकास होण्यास चांगल्या प्रकारे मदत होते. समाजातील मुख्य घटकाचा विकास झाला तर देशाच्या विकासाला प्रोत्साहन मिळते.

स्वातंत्र्यानंतर आज 75 वर्ष होत आहेत. तरी शासनाने महिला व बालविकास विभागामार्फत ग्रामीण व शहरी भागातील महिला व बालकांसाठी वेगवेगळ्या सोयी सुविधा पुरवणाऱ्या योजना राबवलेल्या आहेत. या योजना

प्रत्येक जिल्ह्यात राबवल्या जातात. प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये महिला व बालविकास विभाग आहे त्याद्वारे या योजना राबवल्या जातात.

निष्कर्ष

- महिला व बाल विकास विभागामार्फत राबवल्या जाणाऱ्या योजनांमुळे महिलांचा व बालकांचा शारीरिक व सामाजिक विकास झालेला आहे.
- महिला व बाल विकास विभागामार्फत राबवल्या जाणाऱ्या योजनांमुळे महिलांना सर्व क्षेत्रात पुरुषांबरोबर समान स्थान मिळालेले आहे
- महिला व बाल विकास विभाग यामध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्था, राज्य व केंद्र सरकार एकत्र येऊन या योजना राबवण्याचे काम केले आहे.
- महाराष्ट्र शासनाने महिला व बाल विकास विभागामार्फत राबवलेल्या योजनांमुळे ग्रामीण व शहरी भागातील महिला व बालकांसाठी सुविधा उपलब्ध झाल्या.

समारोप

स्वतंत्र पूर्व काळातील महिला व स्वातंत्र्यानंतरची महिला यांच्यामध्ये आपल्याला बराच फरक बघायला मिळतो. कारण स्वतंत्र पूर्व काळातील महिला गुलामगिरी जगत होती. स्वातंत्र्यानंतर महिला आपल्याला प्रत्येक क्षेत्रात काम करताना दिसते. त्याचप्रमाणे आपल्या संविधानानुसार स्त्रियांना पुरुषांबरोबरचे समान अधिकार दिलेले आहे. त्यामुळे महिला पुरुषांच्या बरोबरीने प्रत्येक क्षेत्रात काम करतात त्यांना स्वतःचे मत मांडण्याचा अधिकार आहे. आज आपण पाहतो प्रत्येक क्षेत्रामध्ये स्त्री दिसते. महिला व बालविकास विभागामार्फत राबवल्या जाणाऱ्या योजना धोरणे यांचा समाजामध्ये महिलांना व बालकांना त्यांचा सामाजिक विकास होण्यास मदत होते.

संदर्भ

- 1) महिला व बाल विकास योजना- निर्देशिक, महाराष्ट्र शासन(यशदा) यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधिनी ,पुणे
- 2) कोळंबे सरमानव संसाधन विकास आणि मानवाधिकार, भगीरथ प्रकाशन

वेबसाईट

- 1) <https://womenchild Maharashtra gov. in>
- 2) www.Zpsatara.gov.in

स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवामध्ये स्त्री शिक्षण सुधारण्याच्या संदर्भातील समाजसुधारकांच्या कार्याचा आढावा

प्रा. डॉ. सौ.सुप्रिया अमर शिंदे.

Msw, Ph.d.

कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी.

सारांश - (Abstract)

इंग्रजांनी संपूर्ण भारतात इंग्रजी शिक्षण सुरू केले. या इंग्रजी शिक्षणामुळे व आधुनिक विचारसरणीमुळे भारतात एक सक्षम अशी समाजसुधारकांची पिढी निर्माण झाली. या सर्वांनी समाज सुधारण्याचे एक महत्त्वपूर्ण अंग म्हणून स्त्री उद्धाराचे कार्य हाती घेतले होते.

स्त्री शिक्षण ही काळाची गरज आहे. देशातील महिलांना शिक्षित केल्याशिवाय आपण विकसित देशाची अपेक्षा करू शकत नाही. देशाच्या सर्वांगीण प्रगतीमध्ये महिलांची महत्त्वपूर्ण भूमिका असते जर आपल्याला लोकशाही यशस्वी करायची असेल तर महिलांना शिक्षित केले पाहिजे. असे म्हणतात की आपण एखाद्या पुरुषाला शिक्षित केले तर आपण केवळ एकच पुरुषाला शिक्षण देतो, परंतु जर आपण एखाद्या स्त्रीला शिक्षित केले तर ती स्त्री संपूर्ण कुटुंबाला शिक्षित करते. यातून महिला शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून समाज सुधारकांनी आणि स्त्री शिक्षणाच्या कार्याला सुरुवात केली.

प्रस्तावना - (Introduction)

स्त्रिया त्यांच्या मुलांच्या पहिल्या शिक्षिका असतात ही वस्तुस्थिती आहे त्यांच्या मांडीवरच मुलांना सर्वात पहिला धडा मिळतो, म्हणूनच जर माता सुशिक्षित असतील, तर ते आपल्या मुला-मुलींना आकार देण्यास आणि त्यांची निर्मिती करण्यास महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकतात. महिलांनी तीन प्रमुख भूमिका बजावल्या आहेत चांगल्या मुली, चांगल्या पत्नी, आणि चांगल्या माता म्हणून त्यांना आपली कर्तव्य पार पाडावी लागतात. पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा व स्थान दुय्यम दर्जाचे होता. तिला लहानपणी पित्यावर, विवाह नंतर, पतीवर, पतीनंतर पुत्रावर अवलंबून राहावे लागत असे, इंग्रजांच्या काळापासून भारतात शिक्षणाला सुरुवात झाली त्यातूनच लोकहितवादी महात्मा फुले, न्यायमूर्ती रानडे, गोखले, आगरकर इत्यादी सुधारकाने सामाजिक सुधारण्याचे कार्य केले.

● महात्मा ज्योतिबा फुले :

सामाजिक सुधारकांमध्ये महात्मा फुले यांचे कार्य अत्यंत महत्त्वाचे आहे. महात्मा फुलेंनी गुलामागिरीत जीवन जगणाऱ्या स्त्रीला मुक्त करण्याचा प्रयत्न केला दलित स्त्रियांना शिक्षण क्षेत्रात आणले. अस्पृश्य मुला मुलींना शिक्षण देण्यासाठी त्यांनी 1852 ला पुण्यात शाळा सुरू करून शुद्ध स्त्रियांना बोलके करण्याचे कार्य केले. महात्मा फुले नंतर शाहू महाराजांनी दलित उद्धारांच्या कार्याबरोबर स्त्रियांच्या उद्धाराचे कार्य केले. ज्योतिबा फुले ब्राह्मण द्रष्टे होते असे म्हटले जाते. परंतु समाजातील कोणत्याही घटकावरील अन्यायाने त्यांचे मन व्याकूळ होत असे, विधवा स्त्रियांचे हाल पाहून त्यांचे मन अस्वस्थ होत असे स्त्रियांचे हाल थांबावे त्यांच्या जीवनाला चांगला वळण लागायचे असेल तर स्त्री शिक्षणावर भर दिल्याशिवाय पर्याय नाही, या जाणिवेतून प्रेरित होऊन सावित्रीबाईंना बरोबर घेऊन

इस 1948 मध्ये पुण्यात पहिली मुलींची शाळा सुरू करून स्त्री शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली. भारतात स्त्री शिक्षणाला सुरुवात झाली नव्हती, फुलेंनी प्रथम सावित्रीबाई फुलेंना शिकवले आणि शिक्षिका म्हणून प्रथम मुलींची शाळा काढली व शिक्षणाला सुरुवात केली. शिक्षणाबरोबर स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचाराकडे सुद्धा लक्ष दिले. बालविवाह विरुद्ध आवाज उठवून मुलींच्या लग्नाचे वय वाढवण्यासाठी प्रयत्न केले. विधवांवर अनैतिक संबंधातून होणाऱ्या मुलांच्या पालनपोषणासाठी बालहत्या प्रतिबंध गृहाची व्यवस्था आपल्या घरीच केली व अनाथांचे मातृत्व आणि पितृत्व स्वीकारले, जातिभेद, वर्णभेद, बालविवाह, केशवपण, सती प्रता इत्यादी वाईट रुढी चालीरीती इत्यादींना मूठ माती देऊन संपूर्ण स्त्री वर्गाचा उद्धार करण्याचे कठीण व्रत सावित्रीबाईंनी घेतले.

फुले दांपत्याचे हे स्त्री शिक्षणाविषयी कार्य हाती घेऊन स्त्री शिक्षणाची प्रभात केली, यामुळे स्त्रिया सुद्धा आज कोणत्याही क्षेत्रात मागे नाहीत असे दिसते. आधुनिक काळातील कोणतीही परिस्थिती पहा, त्यामध्ये स्त्रियांनी अव्वल स्थानी बाजी मारलेली दिसते. मग ते अवकाश क्षेत्र असो किंवा अन्य क्षेत्रात अग्रस्थानी महिलाच दिसतात. जोतिबांनी समाजक्रांतीचे पहिले शस्त्र म्हणून स्त्री शिक्षण हाती घेतले, त्यांनी स्त्री शिक्षणासाठी अनेक प्रकारच्या खस्ता खाऊन फार मेहनतीने कार्य केले म्हणूनच त्यांना स्त्री शिक्षणाचे, "आद्यजनक" असा मान मिळाला, याचाच परिणाम म्हणून कित्येक स्त्रियांनी आपले श्रेष्ठत्व सिद्ध केले. त्यामध्ये सरोजिनी नायडू, विजयलक्ष्मी पंडित, सुचिता कृपलानी, अरुणा असफ अली, काँ. लक्ष्मीस्वामी नाथन, पंडिता रमाबाई, डॉ. ताराबाई मोडक, अनुताई वाघ, मारीचा मॉन्टेसरी यांनी शिक्षणाच्या जोरावर आपले नाव अजरामर केले.

● छत्रपती शाहू महाराज व डॉ बाबासाहेब आंबेडकर :

छत्रपती शाहू महाराज यांचे स्त्री विषयक सुधारणा मध्ये महत्त्वाचे योगदान आहे. त्यांनी बहुजन समाजाप्रमाणेच स्त्री जीवनाच्या मागासलेपणाची जाणीव होती. राजाराम महाविद्यालयात शिक्षण घेणाऱ्या स्त्रियांना फी माफीची योजना त्यावेळी महाराजांनी जाहीर केली होती. आपली सुनबाई इंदुमती राणीसाहेब यांना वैधव्य प्राप्त झाल्यानंतर त्यांना शिक्षण देऊन कोल्हापूर संस्थानाचे शिक्षण खाते त्यांच्याकडे सोपविण्याचे महाराजांचा विचार होता तथापि राणीसाहेबांच्या मृत्युमुळे तो पूर्ण झाला नाही. संस्थांच्या शिक्षणाधिकारी म्हणून मिस लिटल नंतर त्यांनी श्रीमंत रखमाबाई केळवकर यांची नेमणूक केली. यावरून महाराजांचा स्त्री शिक्षण विषयक दृष्टिकोन स्पष्ट होतो. स्त्री शिक्षणामुळे स्त्रीला कुटुंबात व समाजात आदराचे व मानाचे स्थान मिळते, असा महाराजांचा विश्वास होता.

डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्त्री विषयक सुधारणांना महत्व दिले. भारतीय स्त्रियांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी त्यांनी प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली. पंडित जवाहरलाल नेहरू मंत्रिमंडळात असताना कायदामंत्री म्हणून कार्य करत असताना स्त्रियांची उन्नती व्हावी, म्हणून कायद्याने संरक्षण देण्याचा प्रयत्न बाबासाहेबांनी "हिंदू कोड" बिला मधुन मांडून केला. स्त्री ही परंपरेने पुरुष वर्गाची गुलाम होती तिला या गुलामगिरीतून मुक्त करण्याचा प्रयत्न महात्मा फुले यांच्यानंतर ज्या समाजसुधारकांनी केला त्यामध्ये बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्थान अतिशय महत्त्वाचे आहे. हिंदू कोड बिलात स्त्रियांच्या उद्धारासाठी ज्या तरतुदी करण्यात आल्या त्यातील काही महत्त्वाच्या तरतुदी खालील प्रमाणे

- स्त्रियांसाठी वारसा हक्काची तरतूद.
- वडिलांच्या मालमत्तेत त्यांना वाटा मिळण्याची तरतूद.
- धार्मिक विवाहाचे नोंदणी विवाहस रूपांतर करण्याची तरतूद.
- पुरुषाप्रमाणे स्त्रियांना पुनर्विवाह करण्याचा हक्क तरतूद.
- पतीसोबत राहणे शक्य नसल्यास कायदेशीर घटस्फोट घेता यावा याची तरतूद.

या सर्व गोष्टी अभ्यासल्या म्हणजे बाबासाहेबांचा स्त्री ही सामाजिक दृष्ट्या स्वावलंबी व्हावी हाच हेतू होता.

● पंडिता रमाबाई :

रमाबाई रानडे यांचे कार्य समाजसेवा व देश कार्यासाठी महत्त्वाचे समजले जाते, महाराष्ट्राच्या समाजसुधारिका झाल्या त्यामध्ये पंडिता रमाबाई चे स्थान अग्रगण्य आहे, त्यांचा विवाह वयाच्या अकराव्या वर्षी थोर समाज सुधारक न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे यांच्याशी झाला. समाजामधल्या स्त्रियांच्या बाबतीतल्या वाईट रुढी परंपरेचा त्यांना त्रास झाला. त्यामुळे त्या समाज सुधारणा चळवळीकडे वळल्या, त्यांचे विचार तत्त्वज्ञान व अभ्यासू वृत्ती प्रसिद्ध व्याख्याते या गुणामुळे त्यांनी बुद्धीची देवता म्हणजे पंडिता ही पदवी प्रदान केली. त्या नेहमी म्हणत स्त्रियांनी ज्ञान संपादन करून आपली उन्नती स्वतः करावी त्यामुळे परंपरा व धर्मागत कर्मठता त्यांच्या आवजाखाली दबलेली स्त्री शिक्षणामुळे ज्ञानी होईल, असे त्यांना वाटे स्त्री शिक्षणातून स्त्री सुधारणा करण्याच्या लक्षवेधी प्रयत्न त्यांनी केला, दिन दलितांच्या सेवेचे कंठण बांधून महाराष्ट्रातील शापित दलित स्त्री शुद्रांच्या सेवेलाच त्यांनी वाहून घेतले. खेड्यात जाऊन अत्यंत निष्ठेने अनाथ, पीडित, वंचित, रुग्ण, दुष्काळ, पिढीत स्त्रियांच्या सेवेसाठी आपले जीवन वेचले. विधवांच्या शिक्षणाचा पाया घालून त्यांच्या जीवनात आत्मविश्वास निर्माण केला. बाल विधवांचे प्रश्न सोडविले, त्यांचे समाजकार्य म्हणजे त्यांनी सेवा सदन ही संस्था 1909 मध्ये मुंबई व पुण्यात स्थापन केली. त्यांच्या या कार्यामुळे विधवांच्या नैराश्यमय जीवनात आनंद फुलला. विधवांसाठी नवीन कोर्सेस सुरू केले हजारो दलित पीडितांची नाना पटीने सेवा केली.

● महर्षी धोंडो केशव कर्वे :

स्त्रियांच्या उद्धाराचे महान कार्य त्यांनी केले विधवा विवाह समाजाचा कडाडून विरोध होता, तितकाच विरोध त्यांच्या शिक्षणाला होता, त्यामुळे शेतकऱ्यांना शिक्षण देऊन स्वावलंबी बनवावे या हेतूने 1896 साली अनाथ बालिकाश्रमाची स्थापना केली. तसेच 1894 मध्ये विधवा विवाह प्रतिबंधक निवारक सभा सुरू केली. ज्यांना पुनर्विवाह करायचा असेल त्यांनाही संस्था मदत करू लागली, त्याकाळी स्त्रियांची दशा अतिशय वाईट होती. दरिद्र व अनाथ अज्ञान या स्त्रिया जन्मजात होत्या त्यांना शिक्षणाची सोय नव्हती, पती निधनानंतर स्त्रियांना पुनर्विवाहाचा हक्क नव्हता ही परिस्थिती बदलण्यात कर्वे यांनी सुरुवात केली. अशा स्त्रियांच्या स्वावलंबनासाठी त्यांनी छोटे छोटे कामे देऊन उद्योगी बनवण्यास सुरुवात केली. महिलांचा विकास व्हावा स्त्रियांना चांगले दिवस यावेत यासाठी अहोरात्र प्रयत्नशील होते. त्यासाठी त्यांनी टिंगणे येथील 1916 साली महिला विद्यापीठ स्थापन केले हेच विद्यापीठ आज एस. एन. डी. टी. या नावाने ओळखले जाते.

स्त्री शिक्षणाच्या या चळवळीने नवी जाणीव नवी दृष्टी व नवे आसमान दिले. या नव्या जाणिवेतून स्त्रियांनी बदलत्या परिस्थितीचे आव्हाने स्वीकारण्यास हवे, तिने आता अबला न राहता शिक्षणातून आत्मविश्वास निर्माण करून सबला व्हावे. आज असा प्रश्न पडतो की शाळा कॉलेजला जायला निघालेल्या सर्वच मुली त्याच ठिकाणी जातात का? हा सुद्धा प्रश्न चिंतनाचा विषय आहे पाश्चात्य शिक्षण व संस्कृतीचे वारे त्यांच्या अंगात धुमायला लागले आहे. टोकडे कपडे व रेव्ह पार्टीच्या चर्चा ही त्यांचीच उदाहरणे आहेत. हे सर्व नियंत्रित करायचे असेल तर कुटुंब व्यवस्थेतून नीती मूल्यांचे शिक्षण देणे गरजेचे आहे म्हणून स्वामी विवेकानंद म्हणतात, की ज्या राष्ट्रांमध्ये नीती शिक्षणाचे धडे दिले जात नाहीत. व तिथल्या युवा पिढीकडून स्वीकारली जात नाहीत, त्या राष्ट्राचे भवितव्य अंधकारमय असेल.

● निष्कर्ष :

स्त्री शिक्षणाची चळवळ सुरुवातीच्या काळात ज्ञान देण्यावर आधारित असून पुढे स्त्रीयांना आत्मनिर्भर बनविताना दिसते. स्त्री शिक्षणामुळे भारतात स्त्रियांच्या जीवनामध्ये सामाजिक, राजकीय व आर्थिक स्थैर्य प्राप्त होऊन त्यांना स्वतःचा विकास करून घेण्याच्या संध्या प्राप्त झाल्या आहेत. स्त्रियांना जर योग्य प्रकारे योग्य वयात हवे असलेले शिक्षण शासनाकडून दिले गेले तर भारतासारखे राष्ट्र नक्कीच उन्नतीला जाईल.

माणसाला माणूस पण देण्याची कार्य तसेच एक व्यक्ती एक मूल्य हा सिद्धांत प्रतिपादित करण्याचे महान कार्य शाहू फुले आंबेडकरांनी केले. या कार्यातून प्रेरणा घेऊन सावित्रीबाई फुले, पंडिता रमाबाई रानडे या स्त्रियांनी स्त्री ही परिवर्तनवादी बनावी, जिर्णमल्यांच्या रुढीचे गुलाम म्हणून स्त्रीला आसवे ढाळावी लागू नयेत, नव्या ज्ञान विज्ञानाची जतन करण्याची क्षमता तिच्यामध्ये यावी, हे सगळे विचार संस्कार स्त्रियांच्या कृतीत उतरवण्याचे काम या सर्व समाजसुधारकांनी केले. शेवटी मी एवढेच म्हणेन की,

स्त्री सुद्धा एक मनुष्य असते
तिला पण तिचे आयुष्य असते
तुडवली तर नागिन असते
डिवचली तर वाघीण असते
तान्या बाळाची निज असते
कडाडली तर वीज असते
तिच्याच गर्भात देशाचे भविष्याचे बीज असते
स्त्री म्हणजे शक्ती असते

संदर्भ ग्रंथ

- 1) क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले काळ व कर्तव्य - प्रा. हरी नरके
- 2) महाराष्ट्रातील समाज सुधारक - प्रा. डॉ. सतीश ठोंबरे
- 3) महाराष्ट्रातील समाज सुधारणेचा इतिहास - जी एल बी डी एन पाटील. फडके प्रकाशन
- 4) फुले आंबेडकरी स्त्री चळवळ - मीनाक्षी मनु प्रकाशन, समता प्रकाशन नागपूर 2002
- 5) भारतीय इतिहासातील स्त्रिया - डॉ. सौ पद्मजा पाटील डॉ. सौ. शोभना जाधव फडके प्रकाशन मार्च 2007

स्वातंत्र्योत्तर भारतीय समाजव्यवस्था स्वातंत्र्योत्तर भारतीय समाजव्यवस्थेतील स्त्रीचे बदलते आव्हानात्मक योगदान

प्राचार्य डॉ.विद्युलता पांढरे

उमा शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय,
पंढरपूर.

श्रीमती.सुनीता जोगदनकर

संशोधक विद्यार्थिनी, सोलापूर विद्यापीठ,
सोलापूर

प्रस्तावना :-

स्वातंत्र्यपश्चात भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये अमूलाग्र मध्ये बदल विकासात्मक रुपात आपणांस झालेले दिसून येतात. त्यामध्ये विविध घटकांचा आपणास विकास झालेला दिसून येतो. जात व्यवस्थाविकास, स्त्रीविकास, औद्योगिक विकास, वाहतूक विकास, शैक्षणिक विकास, रोजगाराच्या विविध संधी इ. मधून आपणांस समाजव्यवस्था ही सुधारणात्मक आणि विकासात्मक झालेली दिसून येते. ह्या विकासासाठी अनेक समाजविकास करणाऱ्या व्यक्तींचा आपणांस हातभार दिसून येतो. या विविध घटकांचा विचार करताना आपणांस समाजातील दुर्बल घटक म्हणून ज्या घटकांकडे पाहिले जात होते. त्यामधील 'स्त्री' हा घटक आजसमाजात आपली वेगळी ओळख निर्माण केलेला आणि महत्त्वपूर्ण सामाजिक घटक दिसून येत आहे.

भारतीय समाजव्यवस्थेचा विचार करत असताना प्राचीन काळापासून आपल्या देशात पुरुषप्रधान संस्कृती असलेली दिसून येते. आजही याचे प्रमाण कमी झाले असले तरी पुरुषीवर्चस्व आपणास दिसते. प्राचीनकाळी स्त्रीयांना दुय्यम स्थान दिले जात होते. स्त्रीकडे केवळ 'भोगवस्तू' तसेच 'चूल आणि मूल' ह्या संकल्पनेतून पाहिले जात होते. स्त्री समाजात न मिसळता घराच्या चार भिंतीमध्ये राहत असत. पडदा पध्दत, सती पध्दत इ. वाईट चालीरिती आपणास स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्त्रीयांच्या बाबतीत रुजलेल्या, समाजात होत्या हे दिसून येतात.

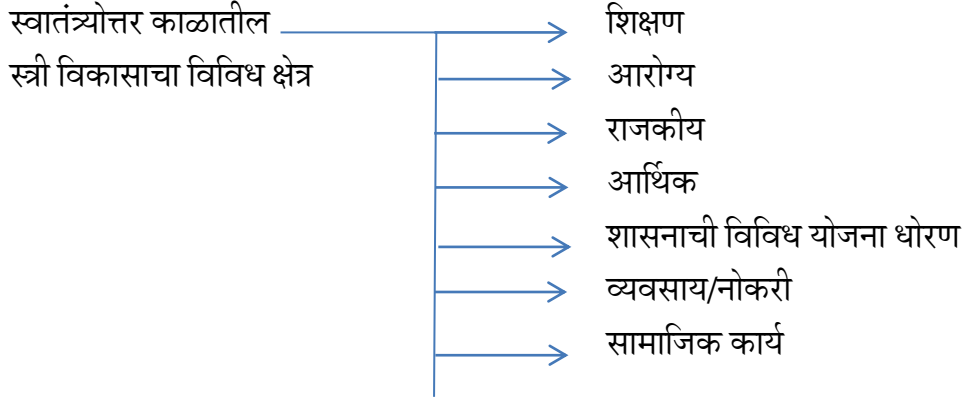
प्रत्येक वाईट घटकांना परिवर्तनाची जोडत असते. 'स्त्री' च्या ह्या चौकटीला महात्मा फुले यांनी शिक्षणाचे महत्त्व लक्षात घेवून आपली पत्नी सावित्रीबाई फुले यांच्यासोबतीने पुण्यात पहिली मुलीची शाळा सुरु केली. आणि महिलांच्या शिक्षणाची सुरुवात झाली. सावित्रीबाई फुले ह्या पहिल्या स्त्री शिक्षिका बनल्या.

महर्षी कर्वे हे दुसरे महिलांच्यासाठी परिवर्तनाचे कार्ये करणारे समाजसुधारक असून त्यांनी विधवा पुनःविवाह महिलांसाठी पहिले एस.एन.डी.टी. महिला विद्यापीठाची स्थापना करून स्त्रीयांच्या शिक्षणाला सुरुवात केली.

अशा विविध थोर व्यक्तींच्या कार्यामुळे स्त्री शिक्षणाची सुरुवात झाली. यानी त्यातून विविध क्षेत्रात महिलांचा विकास हळू-हळू आपणांस झालेला दिसून येतो.

ह्या विकासाला आपण स्वातंत्र्योत्तर सामाजिक विकासांतर्गत अमूलाग्र असा विकास 'स्त्री' ह्या घटकांचा झालेला दिसून येतो. शिक्षण, आरोग्य, राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, व्यावसायिक इ. घटकांमध्ये स्त्री आज आपले स्थान मजबूत करत असलेली दिसून येते. आजही हे स्थान मजबूत करत असताना भारतीय पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे तिला कौटुंबिक, सामाजिक, भावनिक, मानसिक इ. घटकांद्वारे समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. परंतु संघर्षातून ती आपली वाट काढून मजबूत आणि कणखर बनत आहे. ती मी अबला नसून सबला आहे, असे नम्रपणे सांगत आहे.

प्रस्तुत विषयांतर्गत स्वातंत्र्योत्तर काळात महिलांचे विविध क्षेत्रातील विकासात्मक आणि आव्हानात्मक बाजूंचा अभ्यास विविध योजना सवलती, शासनांची धोरणे, सामाजिक संस्थांचे कार्य इ. द्वारे पाहणार आहोत.

शिक्षण (Education) :-

स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षण हा घटक केवळ महिलांच्यासाठी नाही. सर्वांच्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरला आहे. त्यामधून महिलांना ही महत्त्वपूर्ण असून विविध शैक्षणिक स्वातंत्र्योत्तर आयोगामध्ये स्त्री शिक्षणासंबंधी विविध तरतूदी केलेल्या आहे. 1986 चे राष्ट्रीय धोरणात 10 गाभा घटकांमध्ये स्त्री-पुरुष समानता हा घटक समाविष्ट करण्यात आला आहे. त्यामध्ये मुलींच्यासाठी विविध योजना मुलींच्या स्वतंत्र शाळा इ. दिसून येतात.

शाश्वत विकास ह्या अंतर्गत ही 'सर्वांसाठी गुणवत्ता शिक्षण', 'लिंग समानता' हे लक्ष्य आहेत. स्त्रीच्या व्यक्तीमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास व परिपोषण करणारे महत्त्वाचे साधन म्हणजे स्त्रीशिक्षण होय. स्त्रीशिक्षण हा कोणत्याही समाजजीवनाच्या समृद्धीचा आणि प्रगतीचा मापदंड आहे. यासाठी आज स्त्री शिक्षण महत्त्वाचे आहे.

शासनाच्या स्त्री शिक्षणाच्या विकासासाठी विविध योजना आहेत. त्यामध्ये सावित्रीबाई फुले योजना, मोफत शिक्षण, कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय योजना जुलै 2004 मध्ये सुरु करण्यात आली. 'बेटी बचाओ, बेटी पढाओ' ही भारत सरकारची योजना 2015 साली सुरु करण्यात आली.

अशा विविध योजनांमधून आज स्त्री शिक्षण हे सक्षम होत असलेले दिसून येते.

आरोग्य (Health) :-

स्त्री आरोग्याबाबत वेगवेगळे प्रश्न आहेत. बाळंतपणातील त्रास, मासिक पाळीशी संबंधित त्रास हिमोग्लोबिनची कमतरता, कौटुंबिक मारहाण, स्त्री-शरीराबाबत योग्य माहितीचा अभाव, कुपोषण इ. विविध आरोग्याबाबत समस्या दिसून येतात. भारतातल्या 60% स्त्रियांना रक्तपांढरी (अॅनीमिया) हा आजार आहे.

वरील आरोग्य समस्या लक्षात घेता स्वातंत्र्योत्तर काळात बराचशा स्त्रिया ह्या आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होत असल्याने त्यांनी बऱ्याच प्रमाणात आरोग्य जागरूकता दर्शविली. परंतु हे प्रमाण अत्यंत अल्प असून त्यामध्ये शहरी भागात राहणाऱ्या महिलांचा समावेश होतो. आजही ग्रामीण भागातील महिलांच्या आरोग्यविषयक समस्या गंभीर आहेत.

आज शासनाने विविध महिलांच्या आरोग्याबाबत विविध सोयी-सुविधा उपलब्ध केल्या आहेत. गरोदर मातांना अंगणवाडीमार्फत मोफत पोषण आहार, प्रसूतीला जाण्यासाठी वाहनाची उपलब्धता, आरोग्यासाठी विविध मोफत औषधे, मोफत आरोग्य तपासणी, विविध आरोग्यविषयक मेळावे इ. विविध सोयी-सुविधा देवून आरोग्यविषयक महिलांच्या मध्ये जागरूकता निर्माण केली आहे. तरीही शहरी भाग सोडला, तरीही शहरी भाग सोडला तर ग्रामीण भागात आजही महिलांच्या आरोग्यासंबंधी गंभीर समस्या दिसून येतात.

सावित्रीबाई फुले कन्या कल्याण योजना, जननी सुरक्षा योजना, कुटुंबनियोजन शस्त्रक्रिया विमा योजना, हृदयविकार, किडनी, कर्करोग या दुर्धर आजारासाठी उपचार, नवसंजिवनी ही आदिवासी महिलांसाठीची योजना इ.

राजकीय (Political) :-

स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्त्री ही केवळ भोगवस्तू, चूल आणि मूल इ. स्थानावर तिचे कार्य पाहिले जात. शिक्षणाचा अभाव तसेच पुरुषप्रदान संस्कृतीमुळे तिला घराच्या चौकटीबाहेर पडणे बंधनकारक होते. अशा परिस्थितीही राजकीय क्षेत्रात स्वातंत्र्यपूर्व काळात आपणास काही महिला दिसून येतात. झाशीची राणी अहिल्यादेवी होळकर इ. महिलांनी आपले कणखर आणि कर्तबगार चालविले दिसून येते.

स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षणाबरोबरच आपणांस काही प्रमाणात राजकीय क्षेत्रात महिला दिसून येवू लागल्या. गावचे सरपंच पद महिला भूषवू लागल्या परंतु त्याकेवळ सहीच्या पूरत्या, संपूर्ण अधिकार त्यांचे घरच्या पुरुषांच्या कडे असतं. देशाच्या पंतप्रधान पदी इंदिरा गांधी होवून गेल्या. महापौर, नगराध्यक्ष, आमदार, खासदार इ. पदावर महिलांचे काही प्रमाणात स्थान दिसत असताना सरकारने महिलां आरक्षण राजकीय क्षेत्रात जाहिर केले. 33% आरक्षण महिलांना आज राजकीय क्षेत्रात प्राप्त झाले. त्याचा परिणाम आज राजकारणात महिला पुरुषांच्या बरोबरीने उतरू लागल्या आहेत. हळू-हळू हे प्रमाण आपणास वाढत असलेले दिसून येते. त्यामुळे आज देशाच्या अर्थमंत्रीपदी आपणांस महिला निर्मला सीतारामन् दिसून आल्या. त्याचबरोबर राष्ट्रपती, खासदार, आमदार, नगरसेवक इ. विविध पदांवर महिला कार्य करत आहेत.

आर्थिक (Financial) :-

स्वातंत्र्यपूर्व काळात महिलांना आर्थिक व्यवहारात जास्त सहभागी करून घेतले जात नव्हते. स्वातंत्र्यपश्चात आज महिला त्यांच्यावरब होणाऱ्या अन्याय, अत्याचार इ. पासून मुक्ती मिळविण्यासाठी तसेच स्वतः स्वावलंबी बनण्यासाठी आर्थिक सक्षम बनण्याचा प्रयत्न करू लागल्या. आज त्यामध्ये महिला बचत गटांची भूमिका महत्त्वपूर्ण दिसून येते. विविध व्यवसाय, लघु उद्योगांसाठी शासनाद्वारे विविध योजना, अनुदान महिलांना प्राप्त करून दिले जाते.

शासनाच्या विविध धोरण :-

स्वातंत्र्यपश्चात महिला सक्षमीकरणासाठी शासनाने विविध योजना तसेच महिला धोरणांची निश्चिती केली. 22 जून 1994 रोजी महिला महाराष्ट्र राज्याचे पहिले महिला धोरण जाहीर केले. महिला धोरणांमुळे विविध कायदे निर्माण झाले. मुलींना संपत्तीत वाट्याचा कायदा, पोटगी कायदा, बचत गटांना चालना, प्रगती पुस्तकांवर आईचे नांव लावण्याची अंमलबजावणी 2000 साली झाली.

2001 साली अटलबिहारी वाजपेयी पंतप्रधान असताना महिला सक्षमीकरण धोरण तयार करण्यात आले. 2002 मध्ये महाराष्ट्र राज्याचे दुसरे महिला धोरण जाहीर झाले. त्याचबरोबर महाराष्ट्र किशोर योजना 2022 जाहीर केली आहे. वरील धोरणाने समाजात बदल झाला परंतु आजही आपणांस म्हणावा तसा बदल दिसून येत नाही.

व्यवसाय / नोकरीची संधी :-

आज स्वातंत्र्यपश्चात प्रत्येक क्षेत्रात महिलांनी आपले स्थान बनविले असून आज शासनाच्या मदतीने महिला विविध व्यवसाय करत आहेत. तसेच शासनाने नोकरीमध्ये महिलांना 30% आरक्षण दिले असून विविध उच्च पदावर महिला कार्यरत असलेल्या दिसून येत आहेत.

सामाजिक कार्य (Social Work) :-

आज महिला स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर स्वतः हक्काबरोबरच इतरांना हक्क, न्याय मिळावे यासाठी सामाजिक कार्यात सहभागी झाल्या आहेत. त्यामध्ये आपणांस स्वर्गीय सिंधुताई संपकाळ यांचे कार्य परिचित असून त्यांनी महिलांना उभे करण्यासाठी तसेच अनाथांना आधार देण्याचे कार्य केले आहे. अशा बऱ्याचशा महिला आपल्या संस्थेच्या, माध्यमाने, सामाजिक कार्यात सहभागी झालेल्या दिसून येतात.

अशाप्रकारे आपणांस स्वातंत्र्य पश्चात महिला ह्या विकसित झालेल्या दिसून येत आहे. महिलांना विकास ही एक आव्हानात्मक जबाबदारी असून काही प्रमाणात का होईना. शासन प्रयत्न तसेच महिलांमधील जागरूकता यामुळे महिला सक्षमीकरण यशस्वी होत असलेले दिसून येते. ह्यासाठी समाजपरिवर्तन होणे तितकेच आवश्यक आहे. परिवर्तित समाज महिला परिवर्तन घडवू शकते.

संदर्भग्रंथ सुची :-

1. जाधव, भोसले, सरपोतदार, करंदीकर, मंगरुळकर, भारतीय शिक्षणाचा विकास (2008) फडके प्रकाशन
2. उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण (2010), फडके प्रकाशन

भारतीय लोकशाहीमध्ये अनुसूचित समाजाच्या चळवळीतील स्त्रियांचे योगदान

उषादेवी अंकुश कांबळे

संशोधक विद्यार्थी

राज्यशास्त्र विभाग

शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर

प्रस्तावना:-

लोकशाही म्हणजे लोकांनी लोकांसाठी लोकांकरवी निर्माण केलेले राज्य अशी लिंकनची संकल्पना जरी आपण गृहीत धरली तरी भारतीय लोकशाही परंपरागत समाजाच्या रचनेवर उभी राहिलेले आहे. एकीकडे भारतीय समाजातील अनुसूचित समाजाला राजकीय सामाजिक आणि आर्थिक पातळीवरील झालेली वंचितपणाची जाणीव आणि दुसरीकडे लोकशाहीमुळे मिळालेले बळ यातूनच जनमानसामध्ये अन्यायाविरुद्ध लढा देण्याची किंवा विद्रोह करण्याची मानसिकता निर्माण झाली आणि यातूनच अनुसूचित समाजाची चळवळ उदयाला आली. तसेच भारतीय घटनेने दिलेल्या अधिकारांची जाणीव होईल त्या पद्धतीने बदलही होत गेले. या चळवळीमध्ये स्त्रियांचे योगदान कशा पद्धतीने दिलेले आहे हा खरोखरच अभ्यासाचा विषय ठरू शकतो.

भारतीय लोकशाही संकल्पना :-

'Democracy defines by the Webster New encyclopaediaic dictionary (1995)is as,' A government in which supreme Power is invested in the people and exercised by them directly or indirectly through representation.'

'Demos' हा ग्रीक शब्द 'लोक किंवा जनता' तसेच 'cratos' हा शब्द 'राज्य करणे' यासाठी वापरला जातो. लोकशाही ही राज्याची अशी संकल्पना आहे ज्यामध्ये निर्णय घेण्याचा अधिकार हा स्वयं खुद्द जनतेलाच देण्यात आलेला आहे. लोकशाहीचे दोन्ही प्रकार Direct Democracy आणि Indirect Democracy म्हणजेच रिप्रेझेंटेटिव्ह किंवा प्रतिनिधिक लोकशाही मधून आपल्याला वेगवेगळ्या देशांमध्ये वेगवेगळे प्रभाव पाहावयास मिळतात. लोकशाही संकल्पना प्रथम अथेन्समध्ये प्रस्थापित झाली होती. त्यानंतरच्या काळात भारतातील नगर राज्याच्या स्वरूपात आपणास आढळून येते.

भारतामध्ये कालांतराने सत्तेच्या घडामोडी होत प्रथम राजेशाही त्यानंतर परकीयांचे आक्रमण आणि शेवटी ब्रिटिश राजवटीनंतर 19 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात स्वातंत्र्य बाबती नंतर काही काळ स्थिरावलेली लोकशाही असा खूप मोठा प्रवास भारतीय समाजाने पाहिलेला आहे.

एकीकडे सामाजिक जातीची उतरण त्यातून होणारे संघर्ष आणि सामाजिक व्यवस्थेचा बळी ठरलेले शोषित लोक स्त्रिया कष्टकरी आणि शेतकरी आणि दुसऱ्या बाजूला लोकशाहीने भारतीय वंचित समाजाला दिलेले अधिकार यातूनच वेगवेगळ्या चळवळी निर्माण झालेल्या आपणास पहावयास मिळतात. या संघर्षातूनच विद्रोह करण्याची, लढा देण्याची विचारसरणी अनुसूचित समाजाच्या चळवळीतून पुढे आलेली दिसते.

अनुसूचित जातीची चळवळ :- अनुसूचित जातीची चळवळ ज्याला आपण दलित चळवळ म्हणून ही ओळखतो ती सर्वप्रथम व्ही रामस्वामी नायकर पेरियार यांनी 1925 मध्ये मद्रास प्रांतात दुर्बल लोकांसाठी सुरू केलेली आपणास

दिसते. दुर्बल लोकांच्या जाणीव निर्माण करण्यासाठी त्यांनी ' self respect movement 'सुरू केली. त्यानंतर नारायण गुरु, महात्मा फुले यांनीही या दबलेल्या जनतेस शिक्षण देऊन त्यांच्यामध्ये जागृतीचे प्रयत्न केले. पुढे छत्रपती शाहू महाराज बडोद्याचे महाराज सयाजीराव गायकवाड तसेच महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनीही अनुसूचित समाजाच्या जनजागृतीसाठी किंवा उधारासाठी अथक शिक्षण दानाचे कार्य केले हाच वारसा पुढे वलंगकर, शिवराम जानबा कांबळे, किसन फागुजी बनसोडे, केशवरावजी खंडारे, रेवाराव कवाडे, इत्यादी समाज सुधारकांनी पुढे चालवला आपणास दिसतो मुख्य म्हणजे या प्रवाहात विद्रोह दिसून येत नाही. तर या चळवळीचा मुख्य उद्देश अनुसूचित समाजात हक्काविषयी जनजागृती आणि शिक्षण हे होते.

मात्र ज्यावेळी आंबेडकरांकडे हा वारसा चालत आला तेव्हा मात्र आपल्याला या चळवळीचे स्वरूप बरेचसे बदललेले आक्रमक स्वरूपाचे दिसते. अनुसूचित समाजाच्या चळवळीतील महत्त्वाचा कालखंड हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा काळातील मानला जातो. बाबासाहेबांच्या मुळे या चळवळीचे दशा आणि दिशा दोन्ही बदलली. त्यांनी आपल्या हक्कांच्या प्राप्तीसाठी आणि अन्यायाला प्रतिकार करण्यासाठी अनुसूचित समाजाला जागे करण्याचे काम केले. प्रथम त्यांचे १९२४ मध्ये स्थापन केलेली बहिष्कृत हितकारणी सभा तसेच मूकनायक, बहिष्कृत भारत, प्रबुद्ध भारत आणि जनता या माध्यमातून लिखाण करून अनुसूचित समाजात सुधारणा जागृती आणि शिक्षण प्रसाराचे काम केले. त्यांनी दिलेला मूलमंत्र 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' हा अनुसूचित समाजासाठी खूप महत्त्वाचा असा आहे.

त्यांनी केलेले प्रत्येक कार्य जसे चवदार तळ्याचा सत्याग्रह, मनुस्मृतीचे दहन, काळाराम मंदिर प्रवेश, गोलमेज परिषद हिंदू कोड बिल, सायमन कमिशन, शेड्युल कास्ट फेडरेशन, मजूर पक्ष, समता सैनिक दल, पुणे करार, दलित हक्कांचा राजीनामा आणि भारताचे संविधान या सर्व गोष्टी समाज परिवर्तनासाठी प्रेरकच होत्या. यातूनच त्यांनी सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक या सर्व क्षेत्रात अनुसूचित समाजावर होणारे अन्यायाविरुद्ध त्यांनी विरोध नोंदवलेला आहे. त्यांच्या या लढ्यात आपल्याला स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व आणि न्याय ही मूल्ये दिसून येतात. प्रत्येक माणूस हा विज्ञाननिष्ठ व्हावा, त्याला मानवतेचे आणि अस्मितेची जाणीव व्हावी या अशा मोठ्या उद्दिष्ट भोवतीच डॉक्टर बाबासाहेबांच्या सर्व चळवळी केंद्रीभूत होत्या. त्यांनी सत्याग्रह, सभा, संमेलने, परिषदा याद्वारे अनुसूचित समाजाला हक्क प्राप्त करून देण्यासाठी प्रयत्न केला होता. अनुसूचित समाजाचा स्वाभिमान, आत्मविश्वास, स्वतंत्र अस्मिता, क्रांतिकारी जाणीव, राजकीय जागृती, विज्ञाननिष्ठ मूल्ये स्वीकारण्याची मानसिक तयारी ही अशी आपण वैशिष्ट्ये त्या काळातील अनुसूचित समाजाच्या चळवळीचे सांगता येतील.

बाबासाहेबांच्या नंतरचा कालखंड हा मुख्यत्वे दलित पंथर चा मानला जातो. धर्मांतराच्या चळवळी नंतर लगेचच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे निधन झाल्यामुळे त्यांच्या पश्चात आणि एन. शिवराज, राजाभाऊ खोब्रागडे, दादासाहेब गायकवाड यासारख्या जुन्या जाणत्या नेत्यांनी १९५७ मध्ये रिपब्लिकन पक्षाची स्थापना केली. या पक्षाचे नंतर नंतर वेगवेगळे गट पडत गेले. यानंतरच्या काळात अनुसूचित समाजाच्या तरुणांनी स्वतःच्या नागरिकांसाठी आणि सामाजिक न्यायासाठी दलित पंथर ही चळवळ उभारले यामध्ये अनुसूचित जातीतील जाती जमाती, नवबौद्ध कष्टकरी, गरीब भूमिहीन शेतकरी, स्त्रिया या सर्व शोषित यांना एकत्र करण्याचा प्रयत्न केला होता. १९७४ साली झालेली वरळी दंगल आणि १९७७ चा मराठवाडा नामांतरचा प्रश्न यासारख्या प्रश्नात दलित पंथरने आक्रमक आणि क्रांतिकारी जहाल भूमिका घेतली होती. तसेच भूमिहीन शेतमजूर, महिला, सफाई कामगार यांच्या प्रश्नासंबंधी सुद्धा दलित पंथरने लढा उभा केला होता. यासोबतच १९७४ हे वर्ष विद्रोही वर्ष म्हणून दलित पंथरने जाहीर केलेले होते.

म्हणूनच अशा प्रकारे विविध प्रश्नसंबंधी दलित पँथर ज्या पद्धतीने अन्यायाला वाचा फोडली होती त्या चळवळीला निषेध चळवळ असेच म्हटले जाते.

स्वातंत्र्यानंतरची सर्व अनुसूचित जातीची चळवळ ही आपणास भारतीय राज्यघटनेच्या मर्यादितच फिरत राहिलेले दिसते. भारतीय राज्यघटना भांडवलशाहीतील सर्व मूलभूत स्वातंत्र्याचे आश्वासन देणारे होती आणि त्या स्वातंत्र्याच्या आधारे जनतेच्या चळवळी संघटित करून समाजवादी समाज रचना निर्माण करण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या समग्र परिवर्तनाच्या दिशेने पावले उचलता येतील अशीच डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे संकल्पना होती. ही संकल्पना किंवा अपेक्षा ज्या पद्धतीने स्वीकारली होती ती त्यांची अर्धी अधिक आपणास पूर्ण झालेली दिसते. राज्यघटनेतील या सवलतींचा फायदा घेऊन आज अनुसूचित जाती जमातीतून एक सुशिक्षितांचा वर्ग निर्माण झाला आहे. तो काही प्रमाणात संघटित ही झाला आणि अनुसूचित समाजाचा नेतृत्वाचा आजूबाजूला फिरकूही लागला. परंतु ज्या पद्धतीने वर्ग वर्चस्वाचा मार्ग राज्यघटनेने खुला ठेवला होता त्या वरच्या वर्गात आपला समावेश व्हावा अशी बाबासाहेबांचे आणि अनेक अनुसूचित समाजाच्या नेतृत्वाची इच्छा होती परंतु सद्यस्थितीला हे चित्र काहीसे अशक्य स्वरूपाचे दिसते.

सद्यस्थितीचा आढावा घेतला असता महाराष्ट्राच्या राजकीय पटलावर गटातटाचे राजकारण सातत्याने चालू असलेले दिसते. या मताच्या राजकारणात आपली किंमत करण्यात आपले नेते कमी पडत नाहीत तर ते स्वतःच्या पलीकडे पाहत नाहीत या गोष्टीची प्रखर जाणिव अनुसूचित समाजाला झालेले आहे म्हणूनच जनता नेहमी नेतृत्वाचा नवा पर्याय शोधताना दिसते. अनुसूचित समाजाचे सर्व प्रश्न धसास लावून सोडवण्याचे श्रेय अनुसूचित समाजाचे आहे. बदलत्या राजकीय व आर्थिक परिस्थितीत अनुसूचित समाजातील नेत्यांना योग्य निर्णय घेऊन सत्तेचे राजकारण करावे लागणार आहे याची जाणीव सुद्धा अनुसूचित समाजाला झालेली आहे. दलित समाज अनुसूचित समाजातील कर्तृत्वाने नेतृत्व जनतेच्या पाठिंब्यावर सत्ता प्राप्त करू शकते हे मायावती यांनी उत्तर प्रदेशात दाखवून दिलेले आहे.

स्वातंत्र्यानंतर भारतीय घटनेने अनुसूचित जातीतील लोकांना ज्या पद्धतीने हक्क दिले आहेत त्याचा उपयोग चांगल्या कार्यासाठी कसा करता येतो हे पुढील क्षेत्रातील स्त्रियांनी सिद्ध केलेले आहे. अशाप्रकारे अनुसूचित समाजाच्या चळवळीत जिथे जिथे स्त्रियांचे योगदान शक्य आहे तेथे त्यांनी आपली योगदान दिलेले आहे हे योगदान आपल्याला पुढील प्रमाणे सांगता येईल.

१) संत भागूबाई :-

संत भागूबाई या भक्ती चळवळीतील महत्त्वाच्या कवियित्री मानल्या जातात. 'श्री सकल संत गाथा' यामध्ये त्यांच्याविषयी अधिक वर्णन करण्यात आलेले आहे.

२) कुयिली आणि उदादेवी :-

अठराव्या शतकामध्ये ज्यावेळी राणी वेल्लू नचियार हिने ईस्ट इंडिया कंपनीच्या विरुद्ध युद्ध पुकारले होते त्यावेळी पहिली सुसाईड बॉम्बर म्हणून कुयिलीची इतिहासात नोंद झाली होती. ज्यावेळी कंपनी सरकारच्या विरुद्ध सगळीकडेच 1857 चा लढा चालू झालेला होता त्यावेळी बेगम हजरत महल ने सुद्धा युद्ध पुकारलेले होते. या युद्धामध्ये उदादेवीने आपले बलिदान दिले. ज्यावेळी तिचा नवरा युद्धात मारला गेला त्यानंतर तिने तो लढा पुढे चालवला.

अनुसूचित समाजातील चळवळीचा अभ्यास करता आपल्याला असे दिसून येते की बोटार मोजण्याइतपतच स्त्रियांची संख्या दिसून येते. हाच बदल आपल्याला स्वातंत्र्यानंतर मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. स्त्रियांनी वेगवेगळ्या क्षेत्रातही आपले योगदान देत आहे.

३)पी. शिवाकामी :-

ह्या पूर्वश्रेणीच्या आयएस ऑफिसर तसेच प्रसिद्ध लेखिका आहेत त्यांनी आपले काम 'समुगा समथुवा पढई' या पक्षाच्या माध्यमातून तमिळनाडूमध्ये चालू ठेवलेले आहे त्यांचे अनुसूचित समाजाच्या अनुभव 'Pazhayana Kazidalum', 'Kurukku Vettu', 'Nalum thodarum', 'Kadaisi Mandhar' या पुस्तकांतून तसेच 'Puthiya Kondangi' मासिका मधून त्यांनी मांडलेले आहेत.

४)याशिका दत्त :-

ह्या फ्रीलान्सर पत्रकार म्हणून काम करत आहेत त्यांनी आजपर्यंत 'हिंदुस्तान टाइम्स', 'लिव्हिंग', 'स्करोल डॉट इन', 'द वायर', तसेच 'हप्फपोस्ट इंडिया' यांच्यासोबत काम केलेले आहे.यासोबत त्यांनी 'dalit discrimination.tumblr.com' या नावाने पोर्टल उपलब्ध केले आहे. त्यांनी मुख्यत्वे अनुसूचित समाजाचे प्रश्न मांडलेले आहेत.

५) बामा :-

ज्यांना बामा सुसाईराज असेही म्हणून ओळखले जाते. या तमिळ मधील प्रसिद्ध अनुसूचित जातीच्या स्त्रीवादी लेखिका आणि शिक्षिका आहेत त्यांना 'करूक्कू' आत्मचरित्रपर कादंबरीसाठी ओळखले जाते. यामध्ये त्यांनी आपल्या समाजाचे चित्र मांडलेले आहे. त्यांच्या वीस च्या वर लघुकथा प्रसिद्ध आहेत.

६) मीना कन्दास्वामी :-

ह्या भारतीय कार्यकर्ता, कवियत्री, कथाकार तसेच भाषांतर कार म्हणून प्रसिद्ध आहेत त्यांचे कार्य चेन्नई तमिळनाडू मध्ये जास्त प्रमाणात झालेले आहे.त्यांनी आपले लिखाण इंग्रजी भाषेत केलेले असून 'आऊटलुक इंडिया' आणि 'द हिंदू' या वर्तमानपत्रात नियमितपणे स्तंभ लिहीत असतात.

५)सिथिया स्टीफन :-

या अनुसूचित समाजाच्या कार्यकर्ता, लेखिका सामाजिक संशोधक तसेच पत्रकार म्हणून ओळखले जातात त्या 'ट्रेनिंग, एडिटोरियल अँड डेव्हलपमेंट सर्विसेस ट्रस्ट' (TEDS) या संस्थेच्या अध्यक्षा असून त्यांनी अनुसूचित जातीतील स्त्रिया, ब्राह्मणी वर्चस्ववाद, जातीभेद, स्त्रीभ्रूण हत्या, स्त्रीवाद तसेच भारतातील दैववाद यासोबतच अल्पसंख्याकांची ओळख इत्यादीवर त्यांनी आपले विचार राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मांडलेले आहेत.

६) कीरुबा मुनुस्वामी आणि रिया सिंग:-

ह्या अनुसूचित समाजाच्या कार्यकर्ता असून त्या व्यवसायाने वकील आहेत. त्या दोघी मुख्य करून जातीवरील भेदभाव तसेच लिंगाधारित अत्याचार या क्षेत्रात काम करतात. कीरुबा मुनुसामी या सध्याला सुप्रीम कोर्ट मध्ये काम करत असून 'लिगल इनिशिएटिव्ह फॉर इक्वलिटी' या संस्थेच्या संस्थापिका अध्यक्षा आहेत.

७)रुथ मनोरमा :-

या बंगलोर मधील प्रसिद्ध अनुसूचित समाजाच्या कार्यकर्ता असून त्या अनुसूचित स्त्रियांच्या हक्कासाठी तसेच असंगठित क्षेत्रातील कामगार, शहरी भागातील झोपडपट्टीवासी यांच्यासाठी कार्य केलेले आहे. 2006 मध्ये त्यांना 'Right Livelihood Award' या आंतरराष्ट्रीय पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आलेले आहे.

८) ग्रेस बानू:-

या भारतातील आयटी क्षेत्रात काम करणाऱ्या सॉफ्टवेअर इंजिनियर असून त्यांना आपण अनुसूचित समाजातील कार्यकर्ता तसेच तृतीयपंथी कार्यकर्ता म्हणून ओळखतो. इंजिनिअरिंग कॉलेजमध्ये प्रवेश घेणाऱ्या पहिल्या तृतीयपंथी व्यक्ती होत्या. अनुसूचित जातीच्या तसेच तृतीयपंथी च्या हक्कासाठी त्यांचा लढा अविरतपणे चालू आहे.

९) बिना पल्लीकल:-

या सध्या दलित आर्थिक अधिकार आंदोलनाच्या जनरल सेक्रेटरी आहेत तसेच त्यांनी 'नॅशनल ऑफ SCBTSP रजिस्ट्रेशन अँड एक्झिक्यूटिव्ह डायरेक्टर', तसेच 'साउथ एशिया दलित वुमन्स इकॉनॉमिक इम्पॉर्टंट प्रोग्रॅम ऑफ एशिया दलित राईट फोरम' यांच्याशी त्यांनी समन्वय स्थापित केलेला आहे. गेल्या काही वर्षांपासून त्यांनी आपले सर्व लक्ष अनुसूचित ताट जातीतील स्त्रियांच्या आर्थिक हक्कांवर ठेवलेले आहे तसेच त्यांनी केंद्र आणि राज्य सरकारमधील अनुसूचित जाती आणि आदिवासी कम्युनिटीच्या विकासासाठी प्रयत्न करत आहेत. त्यांनी अनुसूचित समाजाच्या स्त्रियांच्या विषयी ज्या योजना बनवल्या जात आहेत त्यात त्यांचा सहभाग असतो. त्यांचा मुख्य फोकस हा आर्थिक आणि सामाजिक न्याय तसेच लिंगाधारीत समानता याच्यावर असतो. यासाठी त्यांनी खूप चळवळी मागील सात वर्षात केलेल्या आहेत. तसेच अनुसूचित समाजाच्या लोकांसाठी आणि आदिवासी स्त्रियांसाठी शिबिर आयोजित केलेली आहेत. यासाठी त्यांनी अनेक राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सेमिनार आयोजित करून त्यामध्ये भाग घेतलेला आहे.

१०) कल्पना सरोज :-

ह्या महाराष्ट्रातील एक यशस्वी लघुउद्योजिका म्हणून ओळखल्या जातात. त्यांना 'स्लमडॉग मिलेनियर' असेही म्हटले जाते. त्या 'इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ मॅनेजमेंट बेंगलोर' या संस्थेच्या संचालिका आहेत तसेच भारतीय महिला बँकेच्या सुद्धा बोर्ड ऑफ डायरेक्टर्स मध्ये आहेत. त्यांना 2013 मध्ये व्यापार आणि उद्योग साठी पद्मश्री ने सन्मानित करण्यात आलेले आहे.

११) मायावती :-

सुश्री मायावती ह्या प्रसिद्ध भारतीय राजनीति तज्ञ आहेत, ज्या उत्तर प्रदेशाच्या चार वेळा मुख्यमंत्री पदावर राहिलेल्या स्त्री मुख्यमंत्री आहेत. त्या बहुजन समाज पक्ष च्या राष्ट्रीय अध्यक्षा आहेत ज्यांनी भारतीय समाजाचे अनुसूचित जाती जमाती आणि बहुजन वर्गाच्या सुधारासाठी केंद्रभूत महत्त्वाचे कार्य केलेले आहे. त्या भारतातल्या अनुसूचित जातीच्या पहिल्या मुख्यमंत्री आहेत. यासोबतच त्या व्यवसायाने वकील असल्या तरी सामाजिक कार्यकर्ता म्हणूनही कार्यरत आहेत.

मीराकुमार:-

मीरा कुमार भारताच्या पहिल्या महिला लोकसभा लोकसभा स्पीकर होत्या. जी एम सी बालयोगी यांच्यानंतर दुसऱ्या अनुसूचित जातीच्या नेता ज्या या पदापर्यंत पोहोचल्या होत्या. 1973 मध्ये एम ए एल एल बी नंतर आयएफएस साठी त्यांची निवड झालेली होती स्पेन ब्रिटन आणि मॉरिशस मध्ये त्यांनी उच्चायुक्त पदाचे कामही पाहिलेले आहे. परंतु नंतर त्या राजकारणामध्ये आल्या. सध्या श्रीमती मीरा कुमार भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या प्रमुख नेत्यांमध्ये एक आहेत. 2017 मध्ये राष्ट्रपती निवडणुकीमध्ये युपीएचे उमेदवार रामनाथ कोविंद यांच्या विरुद्ध त्यांनी निवडणूक लढवली होती.

समारोप :-

भारतीय लोकशाहीने स्त्रियांमध्ये घडवून आणलेला बदल अमुलाग्र आहे. ज्या पद्धतीने अनुसूचित समाजाची चळवळ हे सन्मान स्वातंत्र्य समता बंधुत्व आणि न्याय या मूल्यांसाठी वेळोवेळी लढवली गेली आहे, यातील प्रत्येक गोष्ट ही स्त्रियांसाठी आणि त्या स्त्रीच्या कुटुंबासाठी खूपच महत्त्वाचे होती हे तिने वेळोवेळी अधोरेखित केलेले आहे. हाच बदल आपल्याला स्वातंत्र्यानंतर मोठ्या प्रमाणात पहायला मिळतो. तसं म्हणायला गेलं तर प्रत्येक चळवळीतील

स्त्रियांचे योगदान हे आपल्याला प्रत्यक्षपणे किंवा अप्रत्यक्षपणे येतच असते कारण हे सर्व प्रश्न तिच्या कुटुंबाशी निगडित असतात. आणि म्हणूनच जरी या संपूर्ण चळवळीत आपल्याला स्त्रिया कमी प्रमाणात दिसल्या असल्या तरी अप्रत्यक्षपणे त्यांचे योगदान खूप मोठ्या प्रमाणात आपणास दिसून येते. सर्वसाधारण तथ्य असेही सांगता येईल की महाराष्ट्रात स्त्री कार्यकर्त्यांमध्ये अजून जनजागृती झालेली दिसून येत नाही.

संदर्भसूची :-

- १) महाराष्ट्रातील राजकारण आणि चळवळ - प्रा.बी.बी. पाटील
- २) Wikipedia
- ३) www.newindianexpress.com
- ४) www.feminisinindia.com
- ५) www.timesofindia.com
- ६) www.sportanddev.com

भारतीय आदिवासी जमातींचा इतिहास

प्रा.नितीन तुकाराम जाधव

सहा.प्राध्यापक, इतिहास विभाग,
कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी.

ntjadhav881@gmail.com

सारांश :-

भारतीय समाज अनेक धर्म आणि अनेक जाती व पोटजातीचा मानला जातो. संपूर्ण भारतामध्ये ६००० पेक्षा जास्त जाती आहेत. या सर्वांमध्ये स्वतःचे वेगळेपण दाखविणारा हा असा वर्ग आहे. ज्याचे ऐतिहासिक पार्श्वभूमी कायम ठेवून स्वतःच्या स्वतंत्र आणि अलिप्ततावादी संस्कृतीला प्रमाण मानून, मुख्य सामाजिक प्रवाहापासून अलिप्त राहिला, त्याला आदिवासी या नावाने ओळखले जाते. भारतामध्ये आदिम जमातींची संख्या 500 पेक्षा जास्त आहे. त्यातील महाराष्ट्रामध्ये 47 आदिवासी जमाती आहेत. भारतातील आदिवासींची संख्या 85,77,576 एक इतकी मोजण्यात आली आहे.¹ आदिवासी समाज प्रामुख्याने अतिदुर्गम डोंगराळ भागात आणि घनदाट जंगलात वास्तव्य करतात. त्यामुळे हा समाज इतर समाजाच्या तुलनेने मागासलेला, साधे जीवन जगणारा, अशिक्षित असतो. एकेकाळचा जंगलाचा राजा म्हणून ओळखला जाणारा हा समाज, सध्याच्या काळात अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य व शिक्षण या मूलभूत गरजांची पूर्तता सुद्धा करताना मेटाकुटीला आला आहे.

1.1 प्रस्तावना :-

संपूर्ण भूतलावरील देशांमध्ये प्राचीन संस्कृतीचा वारसा आपल्या भारत देशाला लाभला आहे. भारतीय संस्कृतीमध्ये विविधता सुद्धा पहावयास मिळते. या आपल्या बहुविविधतेने नटलेल्या भारत देशामध्ये विविध धर्म, पंथ, वंश, जातीचे लोक विविध भाषा आणि बोली भाषांचा वापर करताना दिसून येतात. या विविधतेतूनही एका भारतीय संस्कृतीचे दर्शन आपल्याला पाहायला मिळते. आपल्या देशाला विकसनशील देश म्हणून ओळखले जाते आणि 21 व्या शतकाकडे या देशाची अतिशय यशस्वी वाटचाल सुरू आहे. यशाचे अनेक शिखर भारतीयांनी यशस्वीपणे सर केली आहेत. आधुनिकतेचा स्वीकार आपल्या संस्कृतीने खूप सहजपणे केलायाचा फायदा समाजातील अनेक घटकांना झाला. परंतु असे असूनही भारतीय समाजातील महत्त्वपूर्ण घटक असणारे अनुसूचित जाती, जमाती, विमुक्त जाती, भटक्या जमाती यांचा विकास इतर समाजाच्या तुलनेने झालेला दिसून येत नाही. यासाठी केंद्र सरकार आणि राज्य सरकार यांच्या स्तरावरून अनेक प्रयत्नही करीत आहेत.

1.2 आदिवासी जमातींचा इतिहास :-

भारतीय प्राचीन ग्रंथांमध्ये आदिवासी जमातींचा अनेक ठिकाणी उल्लेख करण्यात आला आहे. प्राचीन भारतीय स्मृती ग्रंथानुसार, आदिम जमातींचा उदय हा अनुलोम-प्रतिलोम विवाहातून झाल्याचे उल्लेख आढळतात. आदिवासींना अनेक पुराणांमध्ये 100 रक्ष, निषाद, किरात हे शब्दप्रयोग वापरण्यात आले आहेत. रामायणामध्ये आदिवासी शबरी स्त्रीचा उल्लेखही करण्यात आला आहे.

पुराणांमध्ये किरात म्हणजे बेटावर राहणारे त्याचे मांस खाणारे असा उल्लेख सापडतो. काही ठिकाणी आदिवासींना गिरिजन, वनवासी असेही संबोधण्यात येते. परंतु वरील नाव आदिवासी समुदायाची संपूर्ण ओळख

पटविण्यासाठी अपुरी आहेत. वैदिक काळामध्ये आर्यांनी या देशात परत प्रारंभापासून राहणार यांचा उल्लेख दस्यू असा केला आहे. त्यांनाच गण असे म्हणतात व त्यांच्या नायकाला गणपती असे संबोधले जाते.

कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रामध्ये गणनायकाची आपापसात भांडणे लावून द्यावीत. त्यासाठी त्यांना दारूचे व्यसन लावावे तसेच सुंदर स्त्रियांचा वापर करावा, यामुळे गणांची शक्ती कमी करावी, अन्यथा त्यांच्यावर विजय प्राप्त करणे कठीण आहे असे मत मांडले आहे. यावरून आदिवासींना पराक्रमाच्या इतिहासाची परंपरा आहे असे मत डॉक्टर गोविंद गारे यांनी मांडले आहे.

आदिम जमातींची ओळख त्यांच्या विशिष्ट सांस्कृतिक व सामाजिक व विविध यातून होते परंतु आज आदिवासी समुदायाला गिरिजन, वनवासी मागासलेल्या जमाती अशा विविध शब्द प्रयोगाच्या नावाने उल्लेख केले जाते. डॉक्टर अजय दांडेकर यांच्यामध्ये असा नामोल्लेख आदिवासी समाजाच्या सांस्कृतिक अस्मिता धोकादायक होऊ शकतो.³ आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटनेने कोणत्याही देशातील मूळ निवासींना आदिवासी संबोधले आहे. आदिवासींना सो-कॉलड ओरिजन्स किंवा मागासलेले हिंदू बॅकवर्ड हिंदूच असेही म्हटले गेले आहे. ब5. डॉक्टर घुर्ये यांनी त्यांना बॅकवर्ड हिंदूच असे म्हटले आहे.⁴ इंग्रजीमधील प्रिमिटिव्ह हा शब्दप्रयोग आदिवासींसाठी केला जातो याचा अर्थ आदिम व प्रगत असा होतो.

भारताच्या राज्यघटनेने आदिवासी जमातींना अनुसूचित जमाती, शेड्यूल ट्राईब असे म्हटले आहे. राज्यघटनेच्या कलम 342(1) नुसार ज्या जातींचा समावेश अनुसूचित जमातीमध्ये आहे. त्यांना अनुसूचित जमाती अशी ओळख प्राप्त आहे.⁵

1.3 आदिवासी कोण ?

आदिवासी समाज म्हणजे, त्या त्या भूप्रदेशातील आद्य किंवा मूळचा रहिवासी असा होतो. भारतीय आदिवासी समाज हा मूळ भारताचा रहिवासी आहे. इंग्रजी भाषेमध्ये आदिवासींसाठी भारतामध्ये ट्रायबल हा शब्द वापरला जातो. 461 आदिवासी समूहांचा भारतीय आदिवासी जमातीमध्ये समावेश करण्यात आलेला आहे.

आदिवासी समाजाचा उल्लेख अनेकांनी वेगवेगळा केलेला आहे. कोणी त्यांना सहानुभूतीने धरतीची लेकरे म्हणतात. त्याप्रमाणे गिरिजन, वन पुत्र, आधी पुत्र, जंगलांचे अनभिषिक्त सम्राट अशा वेगवेगळ्या नावाने उल्लेख करण्यात आला आहे. आदिवासींचे कैवारी ठक्करबाप्पा यांनी आणि राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींनी त्यांना मूळ निवासी म्हटले आहे. काही अभ्यासकांनी या वन्य जमातींसाठी आदिम शब्द वापरला आहे.

1.4 आदिवासी जमाती व्याख्या :-

कोबर - "आदिम जमाती म्हणजे अशा लोकांचा एक समूह आहे ज्यांची स्वतःची एक सामान्य संस्कृती असते"⁶

वेरियर एल्विन आणि ठक्कर बाप्पा - यांनी आदिवासींना असा शब्द वापरला याचा अर्थ मूळचे रहिवासी असा घेतला आहे. 'डोंगराळ किंवा जंगल भागात राहणारे' या अनुषंगाने त्यांनी तो शब्द वापरला आहे.⁷

डब्ल्यू जे. पेरी - "हा सन्मान बोलीभाषा बोलणाऱ्या व एकाच भूप्रदेशावर वास्तव्य करणाऱ्या समूहाला आदिम समाज म्हणतात."⁸

डॉ. रिहर्स - "ज्या समूहातील सदस्य एकसमान बोलीभाषा बोलतात, युद्ध वगैरेंसारख्या उद्दिष्टपूर्ती करता एक होऊन झटतात. अशा सरळ व साध्या सामाजिक समूहाला आदिवासी समाज म्हणतात."⁹

बॉगार्डस - "सुरक्षित त्याची जरूरी रक्त संबंधांचे बंद समान धर्म यावर आधारलेला समूह म्हणजे आदिवासी होय."¹⁰

गिलीन व गिलीन यांच्यामते- "एका विशिष्ट भूप्रदेशात राहणारा, समान बोली भाषा बोलणारा व समान सांस्कृतिक जीवन जगणारा, पण अक्षर ओळख नसलेल्या स्थानिक गटांच्या समोरच्याला आदिवासी समाज म्हणतात."¹¹

इंपिरियल ग्याझेट नुसार — "समान बोलीभाषा बोलणाऱ्या एकाच भूभागात राहणाऱ्या सुरुवातीला अंतर्विवाह इन असलेल्या व समान नाव धारण करणाऱ्या कुटुंबाच्या समूहाला आदिवासी समाज असे म्हणतात."¹²

राल्फ पीडीसन यांच्यामते — "आदिवासी हा समान बोली बोलणाऱ्या एकाच भूप्रदेशावर वास्तव्य करणाऱ्या आणि सांस्कृतिक एकजिनसीपणा बाळगणाऱ्या लोकांचा गट होईल."¹³

विविध विद्वान अभ्यासकांनी आणि विचारवंतांनी आदिवासी समाजाविषयी आपापली मतं मांडलेली आहेत. वरील सर्व मतांचा सार काढला तर एतद्देशीय संस्थानिक मूळ रहिवाशांना आदिवासी समाज असे म्हटले आहे. म्हणजे आदिवासी समाज हा मूळचा भारतीय आहे हे स्पष्ट होते.

1.8 भारतातील आदिवासी :-

भारतामध्ये संपूर्ण देशभरामध्ये 6000 पेक्षा जास्त जाती व उपजाती आहेत. या प्रत्येक जाती जमाती त्यांच्या रूढी चालीरीती द्वारे इतरांपेक्षा आपले वेगळे सांस्कृतिक मूल्य जोपासणाऱ्या आहेत. यामध्ये आदिवासी जमाती त्यांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण गुणवैशिष्ट्यांमुळे आपली स्वतंत्र ओळख निर्माण करत आहेत. भारतीय राज्यघटनेने एकूण 461 आदिवासी जमातींचा अनुसूचित जमाती म्हणून समावेश केला आहे. सर्वात प्रथम ब्रिटिशांनी इ.स.1881 मध्ये केलेल्या जनगणनेमध्ये भारतातील आदिवासींच्या लोकसंख्येबाबत आकडेवारी प्रसिद्ध करण्यात आली. यामध्ये अधिक लोकसंख्या असणाऱ्या 430 आदिम जमातींना वन्य जमाती हा दर्जा देऊन तशी नोंद करण्यात आली होती.¹⁴

आदिवासींच्या प्रश्नांवर लक्ष वेधून घेण्यासाठी सर्वप्रथम इस 1905 मध्ये नामदार गोखले यांनी, 'भारत सेवक समाज' ही संस्था स्थापन केली. या संस्थेचे सभासदत्व नंतर ठक्करबाप्पा यांनी स्वीकारले व या संस्थेचे कार्य पुढे चालू ठेवले. 1912 मध्ये दोहद या ठिकाणी भिल्ल सेवा मंडळ ची स्थापना करण्यात आली.¹⁵

इस 1927 मध्ये ब्रिटिश अभ्यासक सर जॉन सायमन यांच्या अध्यक्षतेखाली स्थापन करण्यात आलेल्या इंडियन कमिशनने आदिवासी जमातींच्या विकासाबाबत आपल्या अहवालामध्ये मत नोंदविले. इस 1936 मध्ये 38 मध्ये सर से मिनिट यांनी आदिवासी जमातींची पाहणी केली होती.¹⁶

इस 1981 मध्ये तत्कालीन प्रशासनाने केलेल्या जनगणनेनुसार भारतामध्ये आदिवासी समाजाची लोकसंख्या पाच कोटी 16 लाख 28 हजार 638 एवढी होती लोकसंख्या एकूण लोकसंख्येच्या 7.7 तर टक्के एवढी होती इस 1991 ला केलेल्या जनगणनेनुसार आदिवासी जमातींची लोकसंख्या वाढून सहा कोटी 77 लाख 60 एवढी झाल्याची नोंद आहे.¹⁷

संपूर्ण भारत देशामध्ये आदिवासी जमाती विखुरल्या आहेत एकूण आदिवासी लोकसंख्येच्या 87 टक्के भाग महाराष्ट्र राजस्थान मध्य प्रदेश आंध्र प्रदेश ओरिसा बिहार आणि पश्चिम बंगाल या राज्यांमध्ये वसलेला आहे उर्वरित 13 टक्के इतर राज्यांमध्ये राहत आहेत.¹⁸ इस 2001 च्या जनगणनेनुसार आदिवासींची लोकसंख्या 08 कोटी 43 लाख 26 हजार 246 एवढी असल्याची नोंद आहे. ही एकूण लोकसंख्येशी हे प्रमाण सुमारे 8.2 टक्के आहे.

भारतातील आदिवासी समुदायांमध्ये गोंड, संथाल, बिल्ल, खोंड, बोरॉन, कोळी आणि मुंडा या सर्वात अधिक लोकसंख्या असणाऱ्या जमाती आहेत, आदिवासी लोकसंख्येचा विचार केल्यास महाराष्ट्राचा देशांमध्ये पाचवा क्रमांक आहे.¹⁹

एकूण लोकसंख्येशी आदिवासी लोकसंख्या जास्त असणारे राज्य ओरिसा, मध्य प्रदेश, राजस्थान, बिहार, महाराष्ट्र, आसाम, आंध्र प्रदेश.²⁰

समारोप :-

वरील शोधनिबंधामध्ये आपण जगातील तसेच भारतीय आदिवासींचे अस्तित्व त्यांचे राहणीमान आणि त्यांचे वेगळेपण पाहिल्यानंतर. भारतातील आदिवासी समाज यांच्या संस्कृतीक वेगळेपण विविध उदाहरणाद्वारे पाहिले आहे. यामधून आपल्याला आदिवासी म्हणजे काय हे समजून घेण्यास मदत होईल.

संदर्भ

1. मोहिते चंद्रमणी मुरलीधर भारतीय इतिहास आणि संस्कृती महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई ऑक्टोबर ते डिसेंबर 2010 पृष्ठ क्रमांक 21
2. गायकवाड चंद्रकांत आदिवासी संस्कृती आणि साहित्य संगत प्रकाशन नांदेड पहिली आवृत्ती नोव्हेंबर 2010 पृष्ठ क्रमांक
3. जोशी अरुणा संपा ढोल आदिवासींचे नियतकालिक अंक तिसरा दिवाळी 2002 भाषा संशोधन प्रकाशन केंद्र वडोदरा 2002 पृष्ठ क्रमांक 6
4. मेश्राम गोकुळदास आदिवासी सिंधु संस्कृतीचे वारसदार व त्यांचा धम्म सुगावा प्रकाशन पुणे पहिली आवृत्ती ऑक्टोबर 2006 पृष्ठ क्रमांक 128
5. आंबेडकर भीमराव रामजी भारताचे संविधान भाषा संचालनालय मुद्रण व लेखन सामग्री महाराष्ट्र राज्य तिसरी आवृत्ती 1988 पृष्ठ क्रमांक 107
6. साळुंखे संजय आदिवासी समाजशास्त्र कैलाश पब्लिकेशन औरंगाबाद पहिली आवृत्ती जानेवारी 2009 पृष्ठ क्रमांक 11
7. बोकील मिलिंद कातकरी विकास की विस्थापन ना मौज प्रकाशन गृह मुंबई द्वितीय आवृत्ती जानेवारी 2010 पृष्ठ क्रमांक 12
8. बोकील मिलिंद कातकरी विकास की विस्थापन ना मौज प्रकाशन गृह मुंबई द्वितीय आवृत्ती जानेवारी 2010 पृष्ठ क्रमांक 13
9. उपाध्या विजय शंकर पांडे गया 2001 जनजातीय विकास मध्य प्रदेश हिंदी ग्रंथ अकादमी भोपाल पृष्ठ 2,3
10. गारे गोविंद सहाद्रीच्या दऱ्याखोऱ्यातील ठाकूर ठाकर आदिवासी श्री विद्या प्रकाशन पुणे पहिली आवृत्ती मार्च 2002 पृष्ठ क्रमांक 04
11. कळाशीराव, माधव कांबळे, जयवंत, (1999) 'आदिवासी भारत,' अजय पुस्तकालय, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती, पृष्ठ 4.
12. गुप्ता, मंजू (2003), "जनजातियों का सामाजिक आर्थिक उत्थान," अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली, पृष्ठ 1.
13. R. Piddiggtion, (1956), "introduction to social anthropology," Oliver and body, Edinburg p. 164.
14. देशमुख बीए कोकणा कोकणी इतिहास आणि जीवन सुगावा प्रकाशन पुणे पहिली आवृत्ती नोव्हेंबर 2010 पृष्ठ क्रमांक 31
15. गारे गोविंद सहाद्रीतील आदिवासी महादेव कोळी आदिम साहित्य प्रकाशन पुणे तृतीय आवृत्ती एप्रिल 2007 पृष्ठ क्रमांक 17
16. उपर निर्दिष्ट गारे गोविंद पृष्ठ क्रमांक. 14
17. बोकील मिलिंद कातकरी विकास की विस्थापन मौज प्रकाशन गृह मुंबई दुसरी आवृत्ती जानेवारी 2010 पृष्ठ क्रमांक 11.
18. बोकील मिलिंद कातकरी विकास की विस्थापन मौज प्रकाशन गृह मुंबई दुसरी आवृत्ती जानेवारी 2010 पृष्ठ क्रमांक 11.
19. बोकील मिलिंद कातकरी विकास की विस्थापन मौज प्रकाशन गृह मुंबई दुसरी आवृत्ती जानेवारी 2010 पृष्ठ क्रमांक 01.
20. ठाकूर सुंदर सिंह आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र निर्मल प्रकाशन नांदेड प्रथमावृत्ती मे 2006 पृष्ठ क्रमांक 28

आदिवासी समाजाची जीवनशैली आणि भारतीय आदिवासी संदर्भातील घटनात्मक तरतुदी

प्रा.नितीन तुकाराम जाधव

सहा.प्राध्यापक, इतिहास विभाग,
कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी.

सारांश :-

आदिवासी समाज प्रामुख्याने अतिदुर्गम डोंगराळ भागात आणि घनदाट जंगलात वास्तव्य करतात. त्यामुळे हा समाज इतर समाजाच्या तुलनेने मागासलेला, साधे जीवन जगणारा, अशिक्षित असतो. एकेकाळचा जंगलाचा राजा म्हणून ओळखला जाणारा हा समाज, सध्याच्या काळात अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य व शिक्षण या मूलभूत गरजांची पूर्तता सुद्धा करताना मेटाकुटीला आला आहे. त्यांची जीवनशैली इतर समाजापेक्षा निश्चित पणे वेगळी आणि वैशिष्ट्यपूर्ण असल्याचे दिसून येते.

1.1 प्रस्तावना :-

आपल्या बहुविविधतेने नटलेल्या भारत देशामध्ये विविध धर्म, पंथ, वंश, जातीचे लोक विविध भाषा आणि बोली भाषांचा वापर करताना दिसून येतात. या विविधतेतूनही एका भारतीय संस्कृतीचे दर्शन आपल्याला पाहायला मिळते. परंतु असे असूनही भारतीय समाजातील महत्त्वपूर्ण घटक असणारे अनुसूचित जाती, जमाती, विमुक्त जाती, भटक्या जमाती यांचा विकास इतर समाजाच्या तुलनेने झालेला दिसून येत नाही. यासाठी केंद्र सरकार आणि राज्य सरकार यांच्या स्तरावरून अनेक प्रयत्नही करीत आहेत.

1.2 आदिवासी समाजाची जीवनशैली :-

सुरुवातीपासूनच आदिवासी समाज मुख्य सामाजिक प्रवाहापासून अलिप्त राहून दर्या, खोरे, डोंगर आणि जंगलांमध्ये आपले जीवन घालवणारा समूह आहे. त्यांच्या या गुणांमुळे त्यांची जीवनशैली इतर सामाजिक घटकांपेक्षा खूपच वेगळी असते. परंतु सध्याच्या आधुनिक शिक्षण आणि जीवनपद्धतीचा प्रभाव या समाजाच्या जीवन पद्धतीवरही झाल्याचे आपणाला दिसून येत आहे.

1.2.1 कौटुंबिक जीवन :- संयुक्त कुटुंब पद्धती हा आदिवासी जीवन पद्धतीचा आत्मा आहे. वडीलधार्या व्यक्तींना योग्य तो आदर दिला जातो. प्रत्येक कुटुंबामध्ये परंपरागत चालत आलेल्या रूढी परंपरा श्रद्धा यांचे काटेकोरपणे पालन केले जाते. कुटुंबातील प्रत्येक सदस्य एकमेकांच्या सुख दुःखा मध्ये साथ देत असतो. एवढेच नव्हे तर सामाजिक बांधिलकी जपून दुसऱ्या कुटुंबाला ही मदत करण्याची वृत्ती त्यांच्यामध्ये असते. आदिवासी कुटुंबा वरील धार्मिक रूढी, परंपरा आणि त्यांची संस्कृतीचा प्रभाव त्यांच्या विवाह पूजा विधी तसेच वेशभूषेचे मध्ये दिसून येतो. या कुटुंबाची उपजीविकेसाठी प्राण्यांची शिकार करणे, मासेमारी, पशुपालन, फळे व कंदमुळे गोळा करून विकणे, लाकडे जमा करणे यासारखी जंगलांची निगडित कामे असतात.

1.2.2 सांस्कृतिक जीवन :- आदिवासी समाजाचे सांस्कृतिक वेगळेपण हे त्यांचे महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य मानले जाते. आदिवासींच्या जीवन पद्धतीमध्ये श्रद्धा, कला, मूल्य आणि परंपरा यांना महत्त्वाचे स्थान देण्यात येत. त्यांची धार्मिक

जीवन ,पूजा विधी, देवतांविषयी कल्पना, विवाह पद्धती, लोकनृत्य आणि अन्य सामाजिक चालीरीती या मध्ये या समाजाच्या सांस्कृतिक वेगळेपणा स्पष्टपणे दिसून येतो,

1.2.3 शैक्षणिक जीवन :- पूर्वीचे आदिवासी जीवन डोंगर -दर्या आणि जंगला या भौगोलिक दृष्ट्या प्रतिकूल ठिकाणी असल्यामुळे ,शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहापासून हा समाज लांब राहिलेला दिसून येतो. दैनंदिन जीवन पशुपालन, शिकार मासेमारी आणि लाकूडतोड यामध्ये व्याप्त असल्यामुळे मुलांना शाळेत पाठविणे याकडे समाजाचा जास्त कल दिसून येत नव्हता .यामुळे आदिवासी समाजामध्ये मोठ्या प्रमाणावर निरक्षरता दिसून येते आणि याच निरक्षरतेचा गैरफायदा समाजातील व्यापारी आणि सावकारांकडून घेतल्याचे दिसून येते शासनाच्या योजनांचा लाभही त्यांना घेता आलेला दिसून येत नाही. परंतु सध्या या समाजाला शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी शासनमार्फत खूप प्रयत्न केले जात आहेत. यामध्ये आश्रमशाळांसारखे उपक्रम अग्रेसर आहेत. शिक्षणामुळे या समाजातील अंधश्रद्धा काही प्रमाणात कमी झाल्याचेही दिसून येत आहे.

1.2.4 राजकीय जीवन :- भारताने लोकतांत्रिक शासन पद्धतीचा स्वीकार केला आहे. यामध्ये समाजाच्या प्रत्येक घटकाचा प्रतिनिधी सहभागी व्हावा आणि त्यांना आपल्या समाजाच्या समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न करावा अशी अपेक्षा आहे .परंतु आदिवासी समाजाचा राजकारणामध्ये अत्यंत अल्प सहभाग आहे. आणि जे राजकीय नेते निवडून येतात ते या आदिवासी भागांमध्ये फक्त निवडणुकीच्या कालावधी मध्येच भेटी देतात. त्यानंतर त्यांचेही या भागाकडे दुर्लक्ष होते आपले हक्क मिळविण्यासाठी आदिवासी समाजाचा कोणताही प्रबळ गट कार्यरत नाही. यामुळे या समाजाचे नेतृत्व करणारे खूप कमी प्रतिनिधी राजकीय प्रक्रियेमध्ये आहेत.

1.2.5 आर्थिक जीवन :- आदिवासी समाजाची जीवनपद्धती संपूर्णपणे निसर्ग आणि निसर्गातील घटकांवर आधारलेली असते. या समाजाचे उपजीविकेची साधने ही या निसर्गातील पशुपक्षी ,वनस्पती ,पाणी यापासून मिळणाऱ्या बाबी संबंधितच असतात .यामध्ये मासेमारी ,जंगली प्राण्यांची शिकार करणे, मोह फुल गोळा करणे, लाकडे गोळा करून विकणे त्यानंतर बऱ्याच समाजाने शेती हा व्यवसाय स्वीकारला आहे शेती व शेतमजुरी बरोबरच गाई —गुरे, शेळ्या मेंढ्या पालन आणि विक्री हाही व्यवसाय स्वीकारलेला दिसून येतो. जेमतेम आर्थिक स्थिती आणि निरक्षरता यामुळे बरेच आदिवासी व्यापारी आणि सावकारांच्या विळख्यात सापडलेले दिसून येतात .

1.3 आदिवासी संदर्भातील घटनात्मक तरतुदी :-

भारतीय राज्यघटनेमध्ये अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती यांचे सामाजिक आणि आर्थिक हितसंबंधांची जपणूक आणि संरक्षण करण्यासाठी ,तसेच सर्व प्रकारच्या अन्याय व शोषणापासून त्यांचे रक्षण करण्यासाठी, त्यांचा सामाजिक राहणीमानाचा दर्जा सुधारण्यासाठी मूलभूत घटनात्मक तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. त्यापैकी प्रमुख तरतुदी खालील प्रमाणे आहेत.

अ) सामाजिक सुरक्षेसंबंधी :-

कलम 17 - या कलमानुसार अस्पृश्यता ही कायद्यान्वये बंद करण्यात आली असून, ती कोणत्याही स्वरूपात समाजामध्ये अस्तित्वात राहणार नाही .अस्पृश्यतेच्या नावाने एखाद्यास अक्षम्य ठरविणे कायद्याने गुन्हा ठरवला आहे.

कलम 23- माणसांचा व्यापार आणि बिगारी यासारख्या अन्य स्वरूपातील थेट यांना सक्त मनाई करण्यात येत असून, या बाबीचे कोणत्याही प्रकारे उल्लंघन करणारे कायदानुसार शिक्षेस पात्र ठरतील ह.

ii) कलम 25 2 ब सामाजिक कल्याण व सुधारणा याबाबत अथवा सार्वजनिक स्वरूपाचा हिंदू धार्मिक संस्था, हिंदूंचे सर्व वर्ग व त्यामधील सर्व पोटभेद यांना खुल्या करण्यात येतील. iii

वरील कलमांद्वारे भारतीय राज्यघटनेने अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती तथा अन्य सर्व मागास समाज सदस्यांना सामाजिक संरक्षण उपलब्ध करून दिले आहे.

ब) शैक्षणिक सांस्कृतिक तथा विकासासंबंधी :-

कलम 14 चार अनुसूचित जाती आणि जमाती तसेच आर्थिक दृष्ट्या मागास सामाजिक घटकांना शैक्षणिक सामाजिक गतिशीलता प्राप्त करून देण्यासाठी राज्य या कलमाद्वारे प्रयत्न करेल. iv

कलम 29 1 भारताच्या कोणत्याही भागांमध्ये राहणाऱ्यांची सर्व अल्पसंख्याकांची भाषा, लिपी तसेच त्यांच्या सांस्कृतिक परंपरेची जपणूक करण्याचा राज्य प्रयत्न करेल. दोन शासकीय अनुदानावर चालणाऱ्या शैक्षणिक संस्थेत जात धर्म पंथ भाषा किंवा इतर कोणत्याही आधारावर प्रवेश नाकारला जाणार नाही. v

कलम 46 समाजातील कमकुवत वर्गाचे विशेषतः अनुसूचित जाती आणि जमाती ची शैक्षणिक आणि आर्थिक हितसंबंध जपण्यासाठी सरकार विशेषत्वाने काळजी घेईल याबरोबर सामाजिक अन्याय तसेच सर्व प्रकारचा शोषणापासून त्यांचे संरक्षण करेल वरील कलमानुसार भारतामध्ये धर्म, जात, वंश, लिंग आणि भाषा रंग, जन्मस्थान यावरून भेदभाव केला जाणार नाही तसेच सर्व सार्वजनिक सेवा योजनांच्या बाबतीत सर्व समाज घटकांना समान संधी दिली जाईल. vi

क) सेवा सुरक्षेसंबंधी :-

कलम 16 4 सरकारच्या विविध विभागातील शासकीय सेवेमध्ये मागास प्रवर्गातील उमेदवारास आरक्षण देण्यात येईल. तसेच राज्य मागास वर्गासाठी शासकीय सेवेत संबंधी सेवेत संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रयत्न करेल. vii

कलम 338 अनुसूचित जाती आणि जमाती करिता एक विशेष प्रशासकीय अधिकारी असेल ज्याची नियुक्ती भारताचे राष्ट्रपती करतील.

अनुसूचित जाती आणि जमाती करिता राज्यघटनेच्या मर्यादित सुरक्षाविषयक सर्व बाबींचा शोध घेणे त्याबरोबरच या सुरक्षिततेच्या कार यांच्या संदर्भात राष्ट्रपतींचा अहवाल देणे. राष्ट्रपती असे सर्व अहवाल संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर ठेवण्यास सांगतील. viii

ड) राजकीय सुरक्षेसंबंधी :-

कलम 332 प्रत्येक राज्य विधानसभेमध्ये अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती करिता आसाम मधील आदिवासी क्षेत्रातील अनुसूचित जमातींना वगळून जागेचे आरक्षण असेल. ix

कलम 330 लोकसभेमध्ये अनुसूचित जाती तथा आसाम मधील आदिवासी क्षेत्रातील अनुसूचित जमातींना वगळून अनुसूचित जमातींसाठी जागा आरक्षित राहतील.

अनुसूचित जाती व जमाती करिता आरक्षित करण्यात येणाऱ्या जागांची संख्या ही त्या राज्यातील एकूण लोकसंख्येतील अनुसूचित जाती व जमाती यांच्या प्रमाणात असेल. x

वरील उल्लेख केलेल्या कलमांचा अभ्यास केल्यास खालील मुख्य बाबी ध्यानात येतात.

कलम 46 नुसार विकासात्मक आणि नियामक या दोन्ही बाबी समाविष्ट आहेत. कलम 15, 4, 16, 4 व 17 मध्ये कोणत्याही कारणावरून भेदभाव किंवा अस्पृश्यतेला थारा देण्यात आलेला नाही.^{xi}

कलम 23- नुसार वेठबिगारीच मनाई करण्यात आली आहे. कलम 335 नुसार शासकीय सेवेतील मागासवर्गीय यांचा दावा ग्राह्य धरला जाईल. कलम 332 व 330 नुसार लोकसभा व विधानसभेत अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातींसाठी जागा आरक्षित करण्यात आल्या आहेत.

समारोप :-

वरील शोधनिबंधामध्ये आपण जगातील तसेच भारतीय आदिवासीचे जमातींची जीवनशैली जाणून घेतली , या तून आदिवासी जीवनपद्धती इतर समाजाच्या जीवनपद्धती पेक्षा वेगळी असल्याचे दिसून येते. त्याचबरोबर भारतीय संविधाना मध्ये आदिवासी बांधवांच्या हक्क आणि हितसंबंधांचे रक्षण केले असल्याचे दिसून आले आहे.

संदर्भ

- i Ghosh SK(1985), The Constitution of India, Law publisher, Alahabad, Page.09
- ii गायकवाड प्रदीप 2002 भारताचे संविधान अनुवादित समता प्रकाशन लष्करीबाग नागपूर पृष्ठ 4
- iii Ghosh SK(1985), The Constitution of India, Law publisher, Alahabad, Page.10
- iv Ghosh SK(1985), The Constitution of India, Law publisher, Alahabad, Page.15
- v गायकवाड प्रदीप 2002 भारताचे संविधान अनुवादित समता प्रकाशन लष्करीबाग नागपूर पृष्ठ 15
- vi Ghosh SK(1985), The Constitution of India, Law publisher, Alahabad, Page.09
- vii भारत सरकार 1973 भारत का संविधान विधि और न्याय मंत्रालय नई दिल्ली पृष्ठ 179
- viii भारत सरकार 1973 भारत का संविधान विधि और न्याय मंत्रालय नई दिल्ली पृष्ठ 180.
- ix पवार रुक्मीणी 2005 बंजारा लोक जीवनपद्धती कैलाश पब्लिकेशन औरंगाबाद पृष्ठ 180
- x गंगणे वर्षा 2015 आदिवासी स्त्रियांच्या आर्थिक व सामाजिक समस्या ऋचा प्रकाशन नागपूर पृष्ठ 13 ते 19
- xi उपरनिर्दिष्ट (Ghosh SK) Page.09